L. Metsar KEISER JULIANUS

LEO METSAR

KEISER JULIANUS

PÄEVIK

KEISER

Leo
Metsar

JULIANUS

PÄEVIK

TEINE
RAAMAT

Tallinn
Kirjastus «Eesti Raamat»
1983

E
M 45

Kujundanud Jüri Palm

M 4702700200—474
M 901(15)—83 TL—8—19—82

© Kirjastus «Eesti Raamat», 1983

Romaani tegevus toimub novembrist aastal 363 kuni veebruarini aastal 364 meie ajaarvamise järgi. Tollasel kujul on romaanis kasutatud kohanimesid (näit. Lutetia Parisiorum, tänapäeval Pariis) ja mõõtühikuid (näit. miil, staadion), daatumid on aga üle kantud meil tarvitusel olevasse ajaarvamisse, et lugemisel oleks kergem orienteeruda. Näiteks 5. märts 363, mil Julianus asus Antiookiast teele armee juurde, näeks tolleaegses vormis välja niimoodi: kolmas päev enne märtsi noone, mil konsuliteks olid augustus Julianus ja Gallia prefekt Flavius Sallustius. Selline ajamäärang ei ütleks meie kaasaegsele lugejale midagi, nii et tuleks ikkagi kommentaare kasutada. Parem siis juba ilma kommentaarideta meie ajaarvamise järgi.

TEEL ANTIOOKIASSE

NOVEMBRIKUU

1

Päevakski ei katkenud töö Amicuse tasandikul, mis algas Antiookia linnavärava tagant ja kulges kümnete miilidena kirde poole kuni Chalcise rohtlateni, Beluse mäestikuni ja Kirrhae linna maadeni. Seda rammusat musta mulda, mida künti atradega ja kobestati kõblastega, ei lastud talvelgi puhata. Iga jalatäis pandi vilja kandma. Nõnda kasvatati aedadeski õuna-, pirni- ja kirsipuude vahel suvel ubasid, hilissügisel aga künti need maatükid üles ja külvati sinna nisu ning otra. Ja see töö oligi parajasti käsil nendel koloonidel, orjadel ja vabatalupoegadel, kes asustasid siinset viljakat tasandikku, mis oli oma nisu poolest niisama kuulus kui Sitsiilia.

Ent viimase tohutu suurte latifundiumide asemel paiknesid siin Antiookia kuriaalide ja magnaatide väikesed maamõisad ning koloonide külad. Lainetavale maapinnale andsid ilmet rohkearvulised kaevud, mille ümber tampisid suvel ratasringi muulad, eeslid ja härjad, kes niimoodi ammutasid ämbritega vett põldude kastmiseks. Praegu aga võisid need veoloomad puhata, sest sügisvihmad olid täitnud ääreni tasandikku läbivad väikesed jõesängid, millest suvel oli saanud kuiva jalaga läbi minna.

Pilvine sügistaevas ja vihmadest raskunud õhk neelas värvide kirkuse, muutis ühtmoodi tuhmiks nii valgest marmorist villad kui ka koloonide lameda katusega punased savimajad. Ent seesama ühtlustav hallus tõi selgesti esile ka tasandiku higiahne palge, mida ei suutnud varjata need portikustega marmorist villadki. Sest kuigi nendes leidus tsivilisatsiooni algeid vannitoa näol, oli selline maja tegelikult siiski ainult *villa rustica,* kus kõigele vajutasid oma pitseri põllutööd, karjakasvatus ja veinivalmistamine. Kõige selgemat keelt rääkis juba seegi, et niisuguse mõisamaja keskseks ruumiks oli suur köök, kus

keedeti toitu, söödi ühiselt ja tehti mitmesuguseid töid keelepeksu ning kummituslugude pajatamise saatel.

Selle talupoegliku tasandiku rahulikku elu ja töörütmi häiris juba mitmendat päeva Rooma sõjaväegi, kes liikus Edessast Antiookia poole talvekorterisse. Armee rännak oli nii halvasti ette valmistatud, et tavalise kümne päeva asemel, mis muidu kulus selle vahemaa katmiseks, oldi teel juba kolmandat nädalat. Sõjaväeladudes polnud küllaldaselt nisu, õli ega veini. Näljased sõdurid kippusid rüüstama külasid ja isegi villasid. Mõisavalitsejad organiseerisid koos koloonide ja vabatalupoegadega salkasid oma vara kaitseks. Ja see kõik lõi meeleheitest ning vihkamisest laetud äikese-eelse õhkkonna, mis haaras tsentuurioid, tribuune ja *comes* Arinthaeustki, kelle oli jätnud keiser Jovianus enda asemele sõjaväge juhtima. *Comes* ei tahtnud (ja vist poleks suutnudki) tegelda kõikide nende kaebustega, mis tema staapi aina kuhjusid. Omavoli, vägivald, riisumised, röövimised, vägistamised — see kõik oli niisama tuttav nagu selle eest määratavad karistusedki: vitsanuhtlus, sunnitöö kaevandustes, sõudepink galeeridel või surm timuka mõõga läbi. Õigusemõistmise asemel Arinthaeus ainult kiirustas sõjaväge tagant, laskis sel koguni pikaks tükeldatud kolonniks laguneda, et viimaks ometi Antiookiasse jõuda. Kuid tribuun Ammianus Marcellinusele tundus kogu see kiirustaminegi ikka vaid kilpkonnatempo olevat ja nõnda jõudis ta oma salgaga juba keskpäevaks Acco järve äärde. Siit jäi veel kõigest kaksteistkümmend miili Antiookiasse ja seepärast oligi *comes* Arinthaeus määranud selle paiga kõikide üksuste kogunemiskohaks, et teha siin nendest ringilontivatest jõukudest jällegi sõjaväegi, kes võib lehvivate standartidega, säravate hõbekotkastega ja mürtsuva muusika saatel Antiookiasse marsside nagu võitjale kohane. Sest keiser Jovianus oli kuulutanud, et sõda on võidukalt lõpetatud ja pärslastega austamisväärne rahu sõlmitud. Ja seepärast osutus hoobilt keisri vaenlaseks igaüks, kes ei suutnud kooskõlastada võidukat sõda ja austamisväärset rahu selle viie provintsi ning viieteistkümne piirikindlusega, mis olid nüüd läinud pärslaste valdusse.

Ammianus Marcellinus käskis oma salgal laagrisse jääda. Aristokraadi ükskõikse pilguga mõõtis ta seda kirevat jõuku, kes oli talle järgnenud. Siin oli leegionäre ja veliite, voorisulaseid ja käsitöölisi Nisibisest. Siin oli

ka küünikust rändfilosoof Iphikles, umbes neljakümneaastane mees, kes kandis räbaldunud mantlit ja oli karvadesse kasvanud nagu saatür. Ja siin oli ka tantsijatar Phryne, habras heledajuukseline neiu, kes viimasel ööl Nisibises oli *comes* Prokopiose käsu vastaselt hüljanud skulptor Demetriose ja tulnud Ammianuse juurde.

Kiiresti kerkisid järve kaldale telgid, hakkasid pragisema lõkked ja kägisema käsikivid. Jahvatamissoe nisujahu kallati kateldesse pudruks podisema.

Tribuun ise, umbes kolmekümneaastane, musta lõuahabeme ja uudishimuliku näoga mees, kelle keiser Joviannus oli sõjakäigu kroonikuks ülendanud, pööras kogu selle askeldusele selja, läks järve äärde, nii et lained ulatusid peaaegu tema varbaid nuolima. Aeglaselt laskis ta pilgul üle ümbruskonna libiseda, pööramata tähelepanu Phrynele ja Iphiklesele, kes olid talle järgnenud.

Kallast palistasid valged luksusvillad rõdude ja terrassidega, kust avanes vaade järvele. Väikese lahe sopis oli rohkesti kalapaate sadamamuuli ääres, vabedel kuivasid võrgud. Pikad madalad puumajad ulatusid peaaegu veeni. Siin valmistati kuulsaid kaladelikatesse, mida eksporditi Constantinopolisesse, Aleksandriasse ja koguni Roomagi. Järve teisel kaldal seletas silm vaevalt läbi uduvine paistvat punast telliskivimüüri, mis piiras suure ristkülikuna kõrget basiilikat ning kahekorruselisi kivimaju. See oli viimasel ajal moodi läinud omapärane, fanaatiliste kristlaste eluase — klooster.

Ammianus hõõrus korraks silmi, hakkas pingutatult vahtima.

«Mida sa näed seal?» küsis temalt Phryne.

«Mitte midagi. Seepärast ma nii teraselt vahingi, et ma mitte midagi ei näe. Ma tean, et seal peab olema jumalanna Demeteri tempel. Ja tahan nüüd oma teadmist kinnitada. Vaata sina ka, Phryne. Võib-olla on sul teravam silm.»

«Ärge nähke vaevagi,» lausus Iphikles. «Mungad lammutasid Demeteri templi ja ehitasid selle kividest ning sammastest tolle basiilika.»

«Aga jumalanna kuju? See oli ju Leocharese töö!»

«Ei ole küll aimu, mis sellest sai. Kuid selle kloostri abt Diodorus on rohkem kaupmees kui vaimulik . . .»

«Sa arvad siis, et . . .»

«Arvan küll, et see kuju jäi lõhkumata, sest abt Diodorus oli veendunud Jumala kõikväelisuses. Tema ütles ikka, et kui Jumal suudab deemonid ja kuradid välja ajada inimese seest, siis suudab Ta seda ka kujude seest. Niisugust pühitsetud kuju aga võib kinkida igale inimesele, kes on üles näidanud oma head tahet ja annetanud kloostrile, see tähendab Jumalale endale, midagi kallist ning väärtuslikku. Eks samamoodi aetud ju kurjad vaimud minema kõikidest templi aedadest ja viljapuudest, kõikidelt templi maatükkidelt ja viinamägedelt, ja ka sellelt väikeselt saarelt, mis asub siin otse meie ees. Kui see kõik on nüüd pühitsetud ja kuulub kloostrile, mispärast peaks jumalanna Demeteri kuju siis roojane olema?» Ja justkui selle arvamuse rõhutamiseks vajutas Iphikles oma pika karjasekepi rannaliiva sisse.

Ammianus riivas põgusa kõrvalpilguga Iphiklest. See mees kuulus nende küünikute hulka, kes eitasid tsivilisatsiooni ja kõiki jumalaid, kes pilasid pühasid müsteeriume ja legende Olümpose surematutest asukatest. Selles punktis langesid nende arusaamad kristlaste omadega ühte, mistõttu küünik Iphikles ja abt Diodorus võisidki sõbrad olla. Ja kui viimane polnud fanaatik, vaid asjalik kaupmees, siis . . .

Nõnda küpseski Ammianuses otsus: minna järele uurima, milline saatus on tabanud Leocharese Demeterit. Kuid kõigepealt tahtis ta end pesta ja korralikult süüa mõnes siinses väikeses võõrastemajas.

Sellest kavatsusest aga ei saanud asja. Võõrastemajad olid suletud, kurjad õuekoerad nende ümber jooksma lastud.

«Kui tuttav pilt!» käis Ammianusel mõte läbi pea. Olid ju tavernipidajad kogu impeeriumis tuntud äärmiselt ettevaatlike meestena, kes sulgesid oma ettevõtte uksed juba siis, kui kuulujutujumalanna Fama alles kavatses tiibu lehvitama hakata. Mis siis veel praegusest olukorrast rääkida, mil liikuvat sõjaväge võib näha oma silmaga!

Nõnda mõtles Ammianus ning imestas omaenda ja üldse inimese lühikese mälu üle. Kas ta polnud seda kõike küllalt näinud kaheteistkümne aasta jooksul, mil ta Idaarmee ülemjuhataja Ursicinuse adjutandina oli Rooma impeeriumi risti ja põiki läbi sõitnud! Ent piisas kolmest viimasest erus oldud aastast — ja ta oli kõik unustanud. Ja kusagilt retoorikakooli aegadest meenus

talle Tiberius Gracchuse kuulus ütlus: «Lindudel on pesad ja rebastel on urud. Teid, roomlased, kutsutakse maailma valitsejateks, ent ometi pole teil paika, kuhu oma pead panna.»

«Vaevalt me mujalt kui kloostrist süüa saame,» tähendas Iphikles.

«Keedetud kapsast ja läätseleent!» krimpsutas Ammianus nägu. Kodu lähedus oli temast jällegi teinud hellitatud aristokraadi.

«Põhimõtteliselt küll,» soostus Iphikles, «sest Aleksandria Clemensist peale on kõik kirikuisad rõhutanud, et kristlane vajab tervist ja vaimujõudu, mitte aga sõjamehe või gladiaatori ihurammu, mis veab inimest patu poole. Kuid abt Diodorus, nagu ma juba ütlesin, ei ole fanaatik. Mind on ta alati kostitanud veini ja lihaga.»

Ammianus pani käed rinnale vaheliti ja hakkas mõtlikult maha vahtima. Korraga haaras Phryne tal küünarnukist:

«Vaata! Demetrios!»

«Ei saa olla,» vastas Ammianus mehaaniliselt, sest skulptor Demetrios oli lahkunud Edessast kuu aja eest koos keiser Julianuse matuserongiga, et minna Tarsosesse. Ja sealt suundus ta muidugi *comes* Prokopiosega, kadunud keiser Julianuse tädipojaga, Antiookiasse, oma lelle Libaniose majja. Mida peaks ta siin tegema? Ent siiski hakkas Ammianus teraselt silmitsema kõhetut soorilist kolmekümneaastast meest, kes tuli, kergelt ettepoole lookas, järveäärse *villa urbana* poolt. See oli tõesti skulptor Demetrios.

Alateadlikult võttis Phryne kinni Ammianuse käsivarrest. Sõjatribuun oli silmad vidukile tõmmanud. Demetriose piklikul näol aga lasus kramplik naeratus nagu mask. Kõik kolm tajusid selgesti seda pinget, mis oli valitsenud nende vahel juba Nisibisest peale. Kuid just seepärast püüdsidki nad üksteise suhtes loomulikud ning lahked olla.

«Kust sa siia oled saanud?» küsis Ammianus, kui teretused-käepigistused olid möödas.

«Küllap jõuame kõigest kõnelda. Minu lell Libanios kutsub teid endale külla,» osutas Demetrios järveäärsele luksusvillale.

«Kas ta on siis siin?» imestas Ammianus Marcellinus,

sest kõnekunstiõpetaja Libanios juhatas Antiookia retoorikakooli ja oleks pidanud kindlasti linnas olema.

«Jah,» noogutas Demetrios ja lisas seletuseks: «Ta on haige.»

See aga tundus Ammianusele veelgi kummalisem kui Demetriose ilmumine ning küllakutse. Kõik teadsid ju, kuidas Jupiteri välk oli põrutanud Libaniost noorukipõlves, nii et teda kogu elu jooksul olid vaevanud peavalud. Seepärast oli ta alati elanud kas suurlinnades või keisri residentside läheduses, kus olid käepärast parimad arstid. Tulla haigena maale — see polnud sugugi Libaniose moodi. Kuid Ammianus ei pärinud enam midagi, hoopis vaatas küsivalt Phryne ja Iphiklese poole.

«Kui sind kutsub kuningas,» ütles küünik, «siis mõtle hoolikalt järele. Kui sind aga kutsub filosoof, siis mine sedamaid.»

«Liisk on langenud!» lausus Ammianus naljatades.

Nad järgnesid Demetriosele. Ammianus tajus, et selles kõiges on midagi ebaloomulikku ning mõistetamatut — ja tema uudishimulik nägu muutus veelgi uudishimulikumaks.

2

Hea maitse on nagu hea veingi — selge ja puhas. Nagu vajab aega settimiseks veinivirre, nõnda vajavad aega oma õige koha leidmiseks asjadki. Seda tajus Ammianus Marcellinus kõigi viie meelega juba aias, kui Demetrios viis neid villa poole.

Kõik need terrassid, lehtlad, purskkaevud, väikesed kosed, kaljurahnud, grotid ja skulptuurid olid nii õnnestunult üheks tervikuks sulatatud, et aiast jäi mulje kui tükikesest metsikust loodusest, mille jumalad on endile puhkepaigaks valinud. Nii seisis puu all pruun vasest Apollon, lokkisjuukseline nooruk, kogu kehas suur raugus, pea kergelt viltu, käe otsas rippumas *kithara*. Kuju oli läikima hõõrutud ja õliga üle tõmmatud, meenutades nõnda atleete, kes pidasid areenil rusikavõitlusi. Ja isegi tänasel sombusel päeval säras ta nagu päikese- ja valgusejumalale kohane. Üle põõsaste paistis Paani karvane ülakeha, metsade ja karjaste jumal puhus vilepilli, põsed pungis. Ka see kuju oli vasest, ent metalli pruun värvus oli tuhmim, meenutades päevitunud nahka.

Vastukaaluks nendele mehistele hiilgavatele jumalakujudele olid aeda paigutatud marmorist jumalannad Artemis ja Aphrodite. Mõlemad olid kirgaste, läbipaistvate värvidega üle maalitud, kusjuures oli rangelt kinni peetud hellenlikust stiilipuhtusest: kasutatud oli ainult nelja värvi — musta, punast, valget ja kollast. Et kõik siin aias pidi kõnelema puhkusest, mis kosutab jõudu, siis ei mõtelnud ka neiuohtu Artemis groti ees üldsegi küttimisele, vaid hoidis vasakus käes peeglit ja paremas kammi. Tema lühikestest juustest, vöötatud kitoonist ja sihvakatest kätest-jalgadest hoovas jahedat tütarlapselikku ilu. Seepärast mõjuski väga meelelisena alasti Aphrodite, kes oli purskkaevu ääres kükakile laskunud ja katsus käega vett, et suplema minna. Läbi õhukese värvikihi kumav marmor andis kujudele elava ihu soojust.

See kõik pakkus silmarõõmu, erutas meeli ja mõtteid, kuid ei suutnud siiski Ammianus Marcellinuse eest varjata tõsiasja, et üheski kujus polnud mitte midagi jumalikku ja veel vähem oli seda neis kõikides kokku. Need olid tavalised neiud ja noormehed, kes olid teinud väljasõidu loodusesse, et siin vabalt lõbutseda. Ilmselt olid seda taibanud ka kunstnikud, kes olid kujudele lisanud jumalatele omaseid atribuute, et neid surelikeks inimesteks ei peetaks. Kuid Ammianuse arvates see just rõhutaski asjaolu, et kunstnikud ise nendesse jumalatesse ei uskunud, et kunstnikele olid need jumalad surnud.

Ja see tunne süvenes Ammianuses veelgi, kui nad olid jõudnud aatriumi, mille seinu kaunistasid maalid jumalate elust. Siin oli Apollon, kelle käte vahel muutus loorberipuuks kaunis nümf Daphne. Siin oli kuujumalanna Selene, kes suudlusega püüdis asjatult äratada nõidusunes magavat ilusat noorukit Endymioni. Siin oli Aphrodite, kes punus nähtamatuid võrke ilusa Helena ja Parise ümber. Ja siin olid ka kolm kariiti, veetluse ning armastuse jumalannat, kes hõljusid tantsuhoos. Ometi olid kõik need maalid ainult taustaks kahele suurele freskole. Üks neist kujutas jumal Dionysost lõbutsemas, teine aga Heliost, kes alustas oma kuldsel päikesevankril parajasti teekonda taevavõlvil.

Sellest kõigest hoovas elurõõmu ja harmooniat, mis tõi inimese hinge suure rahu. Kirkad värvid, ilusad inimkehad, igihaljad müüdid — need kõik ühtekokku rõõ-

mustasid silma ja andsid vaatajale tagasi usu harmoonilisse ning tasakaalustatud maailma. Siin puudus see dualism, mida Ammianus Marcellinus oli märganud ristiusuliste kirikutes, kus seinu kaunistasid inglid ja kuradid, surmavaenlased võitluses inimese hinge pärast. Tavaliselt olid need maalitud üsna primitiivselt, ent ometi ei jätnud nad vaatajat külmaks, sest meister ise oli tundnud suurt hirmu kuradite ja väävlijärve ees, ja see hirm tungis kirikuseinalt ka koguduseliikmetesse.

Korraga meenus Ammianus Marcellinusele, miks ta õigupoolest oli hakanud piki järvekallast matkama, ja ta küsis:

«Kas sa tead, Demetrios, mis on saanud Leocharese Demeterist? Kuulsin, et mungad on lammutanud tema templi . . .»

«Ja sina arvasid, et sama saatus on tabanud ka jumalanna kuju,» sekkus Demetrios. «Mitte sinnapoolegi! Tema asub ikka oma endisel kohal. Nüüd muidugi kloostrikirikus ja mitte enam Demeterina, vaid püha usukannataja Katharinana, kelle olevat omal ajal Aleksandrias hukata lasknud keiser Maxentius.»

«Tõepoolest,» kissitas Ammianus Marcellinus silmi. «Kui ma meelde tuletama hakkan, siis oli Leochares kujutanud seda Demeterit, kes kohutavalt kannatab oma kaotatud tütre Kore pärast. Nõnda polnud raske teda usukannatajaks kuulutada.»

«Vähe sellest,» lausus Demetrios. «Temaga on nüüd seotud ka veel legend, et just tema aitas Constantinus Suurel võita Maxentiust lahingus Mulvia silla juures. Just tema olevat lõhkunud laiali Tiberi jõele rajatud paatidest silla, mistõttu Maxentius uppus. Aga kõige tähtsam oli ja on muidugi see, et Leocharese Demeter kandis pikka, maani ulatuvat rüüd. Kalilealaste arvates kehtib nimelt kunstis selline kaanon: iga kunstiteose vooruslikkus on võrdeline sellel kujutatud figuure katvate riiete hulgaga. Mida rohkem riideid, seda vooruslikum. Ja vastupidi.»

«Olgu need kalilealaste arusaamad kunstist kui tahes lihtsameelsed,» tähendas Ammianus Marcellinus, «kõige tähtsam on ikkagi see, et Leocharese Demeter on alles.»

Sellega nõustusid teisedki. Ja ainult Iphikles krimpsutas nägu, justkui oleks tahtnud ütelda, et sellel kõigel pole vähimatki tähtsust.

Demetrios viis neid nüüd läbi söögisaali ja puhkeruumi, kust avanes vaade järvele. Koridoris seisid tarkusejumalanna Pallas Athena ja kõnekunsti kaitsja Hermese marmorkujud raamatukogu- ja töötoaukse kõrval. Paotatud uksekardinate vahelt paistis reetor Aelios Aristeidese büst. Selle puristliku sofisti, kes oli suutnud niivõrd mõjutada Marcus Aureliust ja Commodust, et mõlemad keisrid olid heldekäeliselt toetanud maaväringus rängalt kannatada saanud Smürna taastamist, — selle sofisti oli võtnud endale eeskujuks Libanios ja andnud niimoodi omalaadse mõistatuse Ammianus Marcellinusele, Cicero veendunud pooldajale. Pidas ju Libanios end aktiivseks poliitikuks, kes on kodus ka kõnekunstis ning filosoofias, seega nagu uueks Demostheneseks või Ciceroks. Kuidas aga sai siis olla tema ideaaliks Aelios Aristeides, see edev neurasteeniline hoopleja? See tühja tünni kõmistaja, kes ehtsa näitlejana matkis küll Demosthenese kõnemaneeri, kuid laenas mõtteid Platonilt, ja lõpptulemusena kuulutas end neist mõlemaist üle olevat? Nii nagu retoorikagi olevat üle filosoofiast!

Sellised mõtted olid vaevanud Ammianust tollest ajast saadik, mil ta oli Antiookias osa võtnud Libaniose ringi koosolekutest. Praegu aga tuli talle korraga mõte, mis paistis neile küsimustele valgust heitvat. Aelios Aristeidest olid ometi vaevanud pidevad peavalud, neuroosid ja närvipõletikud, ühesõnaga — needsamad hädad, mis piinavad Libaniostki. Ja on ju teada, et *similia similibus gaudent*. Tõsi küll, Aelios Aristeides raviti lõpuks terveks Pergamoni Asklepiose templis, kuid need vee- ja unekuurid võtsid siiski tervenisti seitseteistkümmend aastat — ja viisid patsiendi peaaegu laostumiseni. Vähemalt ei tarvitsenud Aristeides Platonilt laenama minna, kui ta rääkis jumalatest, kes naeravad inimese pingutuste üle. Sest algul kaotab inimene tervise rikkuse nimel, ja hiljem rikkuse tervise tagasisaamise nimel. Aga parem juba niimoodi elada kui jätta pärijatele varandus tüliõunaks või lasta see keisril konfiskeerida. Ehkki me muidugi ei saa Saatuse vastu, mida kinnitab kas või seesama luksusvillagi.

Siin on kõigest näha, et tegemist on põlise rikkusega, sugupõlvede jooksul kogutud aaretega: alates Zeuxise maalidest ja Praxitelese skulptuuridest ning lõpetades korintose vasest nõude ja rubiingemmidega. Kõik on tore,

kõik on luksuslik — ja ometi pole see mitte midagi muud kui vajuva trireemi ahter, kuhu on taganenud viimased ellujäänud inimesed hukkuval laeval.

Selle *villa urbana* oli ehitanud Diocletianuse valitsusajal Libaniose emapoolne vanaisa Aristarchos. Tema võis endale selliseid asju lubada. Oli ta ju Antiookia linnanõukogu *praeses*, kellele kuulus mitukümmend mõisat ümbruskonnas. Testamendi avamisel selgus, et ainult sellesama väikese maamõisa ta oligi jätnud oma tütrele Lydiale, kes oli abiellunud vastu tema tahtmist Demarchosega, Itaaliast pärineva võõramaalasega. Põlise aristokraadina ei suutnud Aristarchos tütrele iialgi andestada seda seisusekohatut abielu, väljendades oma hukkamõistu veel pärast surmagi. Lõviosa oma varandusest pärandas ta poegadele, Panolbiosele ja Phasganiosele.

Kuid tujukas Saatusejumalanna võttis nõuks keiser Constantinus Suure kaasabil mõlemad vennad niimoodi laostada, et pani nende õlgadele traditsiooniliste Antiookia mängude korraldamise. Mõlemad läksid raha laenama liigkasuvõtja Stephanuse käest — ja see saigi neile saatuslikuks. Sest Stephanus oli maalt linna pagenud talupoeg, kes ei osanud lugeda ega kirjutada, mistõttu Panolbios ja Phasganios kui haritud mehed teda alahindasid. See aga osutus raskeks veaks. Kui vähe on väärt retoorikakooli elukauge tarkus, selle tegi nutikas ning kaval talupoeg neile peagi selgeks. Ja hakkasid pudenema vendade mõisad nagu küpsed õunad puult. Hoolas talupoeg aga koristas saagi.

Nõnda juhtuski, et Aristarchose kunagisest suurest-suurest varandusest oli nüüd alles jäänud veel üksnes see *villa urbana*, see väike maamõis. Säilinud aga oli ta peamiselt seetõttu, et üsna varsti pärast vana Aristarchose surma oli Lydia lesestunud, lükanud tagasi kõik kosilased ja pühendunud täielikult oma kolme poja kasvatamisele, kellest Libanios oli keskmine. Et ema oli kartnud Antiookia pahelist mõju ja halbu kasvatajaid, siis oli ta kolinud oma lastega siia.

Libaniosele oli see villa koos ümbrusega täis mälestusi, siin asus tema noorusmaa, mis võis mõnikord pisarateni liigutada nüüd juba viiekümnenda eluaasta künnisele jõudnud meest. Oi, milline laiskvorst ta oli olnud! Õppimise asemel oli ta aega kulutanud tuvide kasvatamise ja kalapüüdmisega, ratsutanud aeg-ajalt Antiookiasse, et

kaasa elada võiduajamistele, teatrietendustele või gladiaatorimängudele. Kehaliselt nõrgana olid teda eriti võlunud just lihaseliste rammumeeste jõunumbrid. Siiski polnud ema teda mitte kunagi sõidelnud ja poeg oli talle tänaseni selle eest tänulik. Sest nelja mahalogeldud aasta järel oli korraga viieteistaastast Libaniost haaranud tõeline kirg hariduse järele. Homeros, Hesiodos, Demosthenes ja teised klassikud olid võtnud ta vangi nagu Kirke Odysseuse. Ta oli lasknud oma tuvid vabadusse ja kinkinud oma kalavõrgud ning västrad nooremale vennale. Teda ei nähtud enam tsirkuses ega amfiteatris. Kogu tema aeg kulus õppimisele retoorikakoolis ja lugemisele, lugemisele, lugemisele. Raamatute kaudu tungis Libanios maailma, kus valitsesid veel Olümpose jumalad, kus saatürid jälitasid nümfe, kus metsades õhkasid drüaadid ja allikates elasid najaadid, ta tungis maailma, kus hinnati maiseid rõõme ega peetud patuks lõbutsemist, kus filosoofia talitses kirgi ja seadis eesmärgiks harmoonia ning mõõdukuse.

Teadmisjanu oli viinud Libaniose Ateenasse, tolle aja kõige kuulsamate kõnekunstiõpetajate juurde. Ta oli kuulanud süürlast Epiphaniost, araablast Diophantost ja armeenlast Prohairesiost, ta oli oma teadmiste ning kõneoskusega silma paistnud, nii et ta oli juba kahekümne viie aastaselt Ateenas õppejõuks valitud. Kuid Saatusejumalanna, nagu Libanios ise armastas rõhutada, oli viinud ta retoorikat õpetama Constantinopolisesse, Nikaiasse ja Nikomeediasse, et teha teda kuulsaks kogu impeeriumis. Ja vähe sellest! Et anda talle õpilaseks prints Julianus, hilisem keiser!

Neljakümneaastase mehena oli Libanios tagasi pöördunud Antiookiasse, hakanud siinset retoorikakooli juhatama ja muutunud ühtlasi oma seisusekaaslaste-põlisaristokraatide huvide ning õiguste kaitsjaks. See polnud mitte midagi uut nende suguvõsas. Juba vanaisa Aristarchos kui Antiookia *praeses* oli võidelnud vana senaatorliku aristokraatia eesõiguste säilitamise nimel nii keisri ametnike ja sõjaväelaste kui ka madala päritoluga tõusikute, võõramaalaste ja uusrikaste vastu. Kuid kõik need kuriaalide vaenlased olid tollal veel nõrgad. See matsist liigkasuvõtja Stephanuski säras nagu täiskuu, kui Aristarchos teda õnnestas käepigistusega.

Kui Libanios kümne aasta eest asus suguvõsa traditsiooni jätkama, eesmärgiks kuuria endise tähtsuse taastamine, oli talle jäänud ainult maja Antiookias ja see *villa urbana* siin, käputäis kuriaale-mõttekaaslasi ja paarkümmend õpilast. Vaenlasi aga oli lausa murdu, suurim neist Eubulos, Stephanuse poeg.

See vihavaen kahe suguvõsa vahel oli saanud alguse juba inimpõlv tagasi. Praegu oli see vimm küll ainult ühepoolne, sest magnaat ja suurspekulant Eubulos, kes hangeldas vilja, õli ja lihaga, laenas raha — kõrgete protsentidega — provintsikuberneridele ja saatis laevu isegi Heraklese sammaste vahelt Britanniasse tina järele, — niisugune mees ei saanud ju oma energiat ning aega raisata vihapidamisele mõningate mõisate pärast, mis tema isa oli Libaniose onudelt võlgade katteks poolmuidu endale saanud. Eubulos mängis hoopis kõrgemat mängu. Ostis vilja kokku, müügile ei lasknud, ja kui nälg hakkas linnakehvistut juba mässule kehutama, siis nööris ta iga *modius*'e eest hingehinda. Ta teadis täpselt, kui palju võib pööbli kannatuse vibu pingutada. Ainult kord oli ta eksinud, keiser Constantiuse ajal, mil Antiookias valitses tseesar Gallus. Tollal oli see pööbel tema luksusvilla maha põletanud ja teda ennast olid päästnud ainult nobedad jalad ja Õnnistegijale lubatud suur lühter. Kuid ta oskas sellest veast õppida. Ja praegu, mil tal Antiookia linnanõukogu oli peos, tegi ta aegajalt žeste: laskis kõiki linna saunasid kuu aega omal kulul kütta või korraldas põhjakihtidele pidusöömingu, kus sulisid, vargaid, elukutselisi mõrtsukaid ja röövleid kostitati ainult kaladelikatesside ja lesbose veiniga.

Sellised mõtted keerlesid Ammianuse peas, kui ta sammus Demetriose kannul. Oli ju Libanios edev eneseimetleja, kes pidi alati teistele rääkima iseendast. Nõnda teadis ka Ammianus väga palju selle sofisti elust, keda tema vaenlased hüüdsid pilkavalt *laudator temporis acti*. Kuid Libanios oskas kristlaste eeskujul pilkenime aunimeks muuta. Uhkusega kinnitas ta, et tema on tõesti mineviku ülistaja, kes kiidab kõike möödunut ega näe mitte midagi head olevikus.

Demetrios peatus järsku. Ammianus oleks talle peaaegu otsa tormanud. Mõttelõng katkes. Siis tõmbas skulptor uksekardina kõrvale ja andis käega märku, et külalised sisse astuksid.

See rooma stiilis salong, millele andsid avarust seintele maalitud perspektiivtehnikas maastikud, oli muudetud haigetoaks. Söepannidelt õhkus kuumust, mis segunes ravimite ja põlevate õlilampide hõnguga. Keset ruumi lamas lebatsil viiekümneaastane kõhetu mees, kes sarnanes mõnevõrra oma vennapoja Demetriosega. Salongis valitsevast palavusest hoolimata oli ta villaste vaipade sisse mässitud. Pea ümber aga polnud tal üldsegi mähist nagu tavaliselt haiguse puhul. Ka aseme kõrval istuv sekretär, kes parajasti midagi vahatahvlile kirjutas, ei sobinud kuidagi kokku piinava peavaluga, Libaniose igipõlise hädaga.

«Ole tervitatud, Libanios!» astus Ammianus aseme juurde. «Tehku Asklepios sind kiiresti terveks ja andku Hermes sind jällegi tagasi Antiookia linnale ja elanikele.»

«Suur tänu sulle heade soovide eest, kuid kodulinnale pole mind enam vaja. Just kallid kaaskodanikud ongi minust teinud selle viletsa tõbise, keda sa näed siin enda ees. Kuid küllalt minust! Räägi mulle parem enesest.»

Ammianus aga tundis Libaniost liiga hästi, selleks et niisugust viisakust tõsiselt võtta. Ja tal polnudki vaja suuremat vaeva näha, et Libaniost kõnelema meelitada. Reetor laskis kõikidele tumepunast lesbose veini anda, rüüpas ise õunamahla, mille sees ujusid jäätükikesed, ja hakkas kurtma:

«Teha head tänamatutele inimestele on täpselt seesama kui soojendada madu oma põues. Sest tänamatud inimesed on nagu ahned koerad. Lõuad laiali, nõnda ampsavad koerad liha- või leivatükke, mida peremees neile heidab. Silmapilk kugistavad nad oma saagi alla ja jäävad uut pala ootama. Ka tänamatud inimesed kugistavad alla kõik, mida Fortuna neile heidab, ja tänusõnagi lausumata valmistuvad nad ahnelt ning läbematult uut pala endale kiskuma. Sellest ajast peale, mil on kadunud austus Olümpose jumalate vastu, sellest ajast peale on ka jumalad meid hüljanud ja inimesed on muutunud huntideks. Keiser Julianus tõstis uuesti ausse Olümpose jumalad! Tema andis linnadele tagasi vabaduse! Aga kuidas tasusid talle need tänamatud plebeid eesotsas Eubulose ja tema kaltsakatega? Nad irvitasid keiser Julianuse välimuse üle, nimetasid teda sokuhabemeks, tindininaks

ja kükloobiks, tegid tema kohta pilkelaule, kirjutasid majaseintele teotusi — ent keisri viha juhtisid nad osavasti kuriaalidele!»

Libanios hakkas pahameelest hingeldama. Ta mäletas veel väga selgesti nii Julianuse vihaseid süüdistusi, mida too oli talle kuriaalide kohta otse suu sisse ütelnud, kui ka kuriaalide etteheiteid, et tema neid ei kaitse oma keiserliku õpilase viha eest. Ammianus Marcellinus aga taipas, et siin on tegemist pseudokõnega, mida iialgi avalikkusele ei esitata. Autor on loonud selle ainult endale, et kergendada oma südant ja õigustada ennast. Ja see oletus leidiski kohe kinnitust, kui Libanios jätkas:

«Selle kaheksa kuu jooksul, mis keiser Julianus enne oma saatuslikku Pärsia-retke Antiookias veetis, kutsus ta mind sageli enda poole lossi. Me rääkisime kirjandusest, filosoofiast, riigivalitsemisest. Ma kiitsin tema õiglasi otsuseid ja laitsin teda seal, kus ta polnud märki tabanud. Ma ei palunud tema käest endale mitte midagi: ei raha, maja ega ametikohta. Ma ei palunud isegi seda, et mulle tagasi antaks vanaisalt päritud väikene maamõis, mille keiser Constantius oli kunagi minult konfiskeerinud. Ja kui keiser Julianus seda nägi, ütles ta, et teised armastavad tema rikkust, ainult mina armastan teda ennast ja et isegi tema ema armastus ei saanud suurem olla kui minu oma.»

See oli tõesti ülim kiitus, sest Julianus polnud oma ema iialgi tundnud. Teiste jutustuste põhjal oli ta loonud oma ema kuju ja seda hardalt austanud.

«Ainult seetõttu talus ta minu julget kõnet linnanõukogus kuriaalide kaitseks, kui põud oli võtnud vilja ja Antiookiat ähvardas näljahäda. Ja ehkki lipitsejad püüdsid tema viha minu vastu suunata ja mind hirmutada, et nemad viskavad mu Orontese jõkke, ma ei kohkunud, vaid jätkasin rahulikult kõnet ja tõestasin, et keiser süüdistab kuriaale ülekohtuselt. Keiser ei hakanud pärast seda mind vihkama, vaid koguni veel rohkem armastama, sest ta mõistis, et ma olin tõstnud sõna nagu mõõga isamaa kaitseks.»

Libanios unustas täielikult, et ka Ammianus Marcellinus on antiooklane ja nende sündmustega hästi kursis. Tegelikult vägagi hästi, sest ta oli toda Libaniose kõnet kuulnud ega suutnud praegu kuidagi meenutada, mis seal siis nii julget oli olnud. Samuti ei mäletanud ta, et Liba-

nios oleks osutunud mingiks Hephaistose taotud läbistamatuks kilbiks, millelt keisri vihanooled oleksid tagasi põrganud — kuriaalidele viga tegemata. Julianus oli küll tõesti vihane olnud ja karjunud, et kuuria on ükskõikne rahva häda suhtes. Ent keisri viha oli pööratud otseselt kuriaalide omakasupüüdlikkuse vastu, Libaniose kõnekunsti aga oli ta peaaegu nautinud. Ja nautida seda tasuski. Sest isegi praegu, mil kuulus kõnemees lebatsil pikutades ei saanud oma sõnade mõjuvust tõsta pooside ning žestidega, ei jätnud ta vähemalt kasutamata miimikat ja häälega mängimist, et anda oma esinemisele dramaatilisust.

«Kui ma sain sõnumi tema surmast, oli minu esimeseks mõtteks oma mõõka enda vastu kasutada, sest sellest hetkest peale muutus elu mulle valusamaks mis tahes surmaminekust. Kuid siis meenus mulle Platoni käsk, et inimene ise ei tohi ennast sellisel kombel maistest muredest vabastada. Ja kui ma oleksin jõudnud Hadesesse, oleks Julianuski mulle etteheiteid teinud, et ma sellisel moel oma elu lõpetasin. Kindlasti oleks ta minu peale pahane olnud, et ma ei läbenud ära oodata jumalate otsust ning kutset. Peale selle olin veendunud, et minu kohuseks on lahkunut austada matusekõnega.»

Libanios muutus korraga väga tõsiseks. Kõik taipasid, et nüüd pole tegemist enam näitlemisega, ja tõsiseks muutusid nemadki.

«Te ei kujuta ette, mis juhtus Antiookias, kui siia jõudis sõnum, et keiser Julianus on surnud. Need jumalate salgajad, kes ennast kristlasteks nimetavad, tõstsid sellist rõõmukisa, nagu oleks see kalilealasest Jeesus Kristus, kelle taastulekut nad läbematult juba kolmsada aastat ootavad, tõesti uuesti maa peale tulnud ja siin tuhandeaastase rahuriigi rajanud. Nad tantsisid tänavatel, väljakutel ja isegi kirikutes. Nad paiskasid uppi keiser Julianuse büste ja raiusid meislitega seintelt maha teda ülistavaid juhtlauseid. Nad pilkasid ja teotasid Olümpose jumalate austajaid. Ja vähe sellest!» Libaniose hääl katkes erutusest. Alles natukese aja pärast suutis ta ütelda: «Nad ei kohkunud tagasi isegi tapmiste eest. Nii mõrvasid nad Apolloni preestri Syagriose ja filosoof Asklepiadese. Mulle aga tungis päise päeva ajal Antiookia peatänaval kallale palgatud mõrtsukas Phrynondas, välkuv pistoda peos. Kuid jumal Hermes, kelle poole ma viimasel hetkel pöördusin, kukutas kurjategija ninali, nõnda et tema tapariist käristas lõhki ainult mu toogä. Pääsesin küll eluga, kuid mu vana haigus lõi jällegi välja. Need neetud peavalud! Peaksin rahus lebama, kuid mismoodi on see linnas võimalik. Saan kirju, et minu vastu sepitsetakse vandenõusid, et minu peale on kaevatud Oriendi prefektile, nagu leinaksin mina ülemäära agaralt kadunud keiser Julianust. Ähvarduskirjadest ja teotavatest kirjatükkidest ma parem ei räägigi. Nõnda tulingi siia, et veidike kosuda.»

«Ja mida tehti tolle palgatud mõrtsukaga?» küsis Phryne.

«Praegu istub ta küll vanglas, kuid keiser Jovianus laseb ta ilmselt peagi lahti. Jovianus viibib juba kuu aega Antiookias ja on agarasti ametis oma võimu kindlustamisega. Kalilealased on juba kaks korda nõudnud selle mõrtsuka kui õige usu eest võitleja vabastamist — ja kindlasti saavutavad nad oma eesmärgi. Käivad kuulujutud, et tegemist olevat huvitava ärilise tehinguga: mees mehe vastu. Nimelt teadvat kalilealased kõige hädaohtlikuma trooninõudleja *comes* Prokopiose peidupaika. Jovianus olevat neile lubanud peale selle mõrtsuka veel teisedki hellenite tapjad vabaks lasta, kui talle tuuakse Prokopios vangiraudades.»

«Nii et Prokopios on siis kadunud?» küsis küünik Iphikles.

«Mis tal muud üle jäi,» tähendas Demetrios salapäraselt ja vahetas Libaniosega pilgu.

«Sinu sõnad pakuvad liiga avaraid tõlgendusvõimalusi,» lausus Ammianus Marcellinus. «Ehk sa seletaksid neid lähemalt?»

Demetrios heitis küsiva pilgu Libaniosele.

«Jutusta julgesti, Demetrios. Siin on kõik omad ja täbinisti ausad inimesed. Nad ei tarvitse minuga paljudeski küsimustes ühel meelel olla, kuid ühes punktis — ja see on väga otsustav —, ühes punktis ei ole meil lahkarvamusi. Nimelt selles, et salakaebaja ning reetur ei väärі inimese nimegi!»

Tekkis pinev paus. Vaikust häiris ainult sekretär, kes stiilusega kiirkirjas Libaniose sõnu vahatahvlile kirjutas. Ja Ammianus Marcellinus märkas alles nüüd, et sekretäriks on see laia silmavahega Aristophanes Korintosest, Libaniose lemmikõpilasi, kes on viimasel aastal oma õpe-

taja kõik kõned puhtalt ümber kirjutanud ja siis raamatukaupmehele ning kirjastajale Marinusele üle andnud, et too levitaks kogu impeeriumis Antiookia oraatori kuulsust. Kuid nüüd panigi sekretär stiiluse käest, sest kõnelema hakkas Demetrios.

«Te muidugi mäletate, sõbrad, kuidas *comes* Prokopios asus Edessast Tarsose poole teele oma lihase tädipoja põrmuga? Kuidas kadunud keiser Julianuse saatjateks olid tema sõbrad ja galli üksused tribuun Merobaudese juhatuse all? Kas te aga mäletate ka seda, et viimasel hetkel liitus matuserongiga tsentuurio Probus mõnemehelise ratsasalgaga?»

Iphikles ja Ammianus Marcellinus raputasid pead.

«Mina mäletan küll,» sõnas Phryne. «Me seisime kolmanda miilikivi juures ja vaatasime matuserongile järele, kui ta oma ratsameestega meist mööda kihutas.»

«Jah, ta liitus meiega kui leinaja,» jätkas Demetrios, «ent tegelikult kavatses ta uut leina põhjustada! Üsna Tarsose lähedal, kui läksime läbi ühest mäekurust, lendas tihnikust nool Prokopiose pihta. Kuid just sellel hetkel komistas *comes*'i hobune ja nool tabas üht galli pealikut kõrisse. Tekkis segadus ja seda kasutades tahtis Probus pistoda Prokopiosele kaela lüüa. Kuid Florentius Kurakäpp — röövel on ikka röövel! — oli temast kiirem... Eluga pääsenud Prokopios tõstis Florentius Kurakäpa oma ihukaitsesalga pealikuks. Tapetud Probuse rinnalt aga leiti Jovianuse pitseriga ürik, milles kohustati kõiki Rooma riigi sõjaväelasi ja tsiviilametnikke igati abistama eriülesannet täitvat tribuun Probust. Kõik oli selge. Ja kõige targem oleks olnud vahest sedamaid kaduda. Kuid Prokopios viis oma missiooni siiski enne lõpule. Maantee äärde, mis viib Tarsosest Constantinopolisesse, laskis ta püstitada väikese templi koos mausoleumiga. Ja nõnda jäi Julianuse põrm puhkama selge ning külma Kydnose jõe kaldale.»

Nüüd oli Ammianus Marcellinuse, Phryne ja Iphiklese käes kord pilke vahetada. Lõpuks ütles Ammianus Marcellinus:

«Filosoof Priskosel oli õigus, kui ta Edessas ütles, et nüüd hakatakse kadunud keiser Julianuse mõttekaaslastele kätte maksma. Kiliikia ülempontifeks Seleukos saadeti juba sealt Musta mere äärde maapakku. Notarite ülem Innocentius kui ohtlik trooninõudleja lihtsalt tapeti,

ja väga julmalt. Jovianus käskis tal korraldada pidusöömingu, piiras siis telgi ümber — ja tema salateenistuse ülem Ferasius oma meestega vahistas Innocentiuse. Ja kuigi Innocentius oli Maiozamalcha kindluse vallutamisel silma paistnud vapra sõdurina, sai talle osaks häbistav surm. Ta viidi laagrist välja, heideti ühte kaevu, mis oli kuivaks jäänud, ja siis loobiti talle kaela kivimürakaid...»

«Alati on ju võimalik kahetseda ja meelt parandada,» tähendas sekretär Aristophanes irooniliselt. «Seda ongi juba teinud Constantinopolise prefekt Modestus, keda kalilealased tahtsid surnuks peksta. Samuti — ja veelgi mõjuvamalt — reetor Hekebolios, kes lamas terve päeva tänavatolmus Antiookia peakiriku ukse ees ja palus pisarsilmil möödakäijaid, et nood teda teotaksid. Filosoof Euhemeros, Julianuse lähikondlasi, astus aga ise keiser Jovianuse teenistusse.»

Mõnele teisele oleks Ammianus sellise jutu eest kõvu sõnu öelnud, kuid Aristophanes oli vabamõtleja ning kaljukindel hellen, kes oma veendumuste pärast oli olnud nii vangikongis kui pagenduses. Seepärast astus Ammianus välja ainult Euhemerose eest:

«Mis filosoof see Euhemeros ikka oli. Rohkem maag ja salateaduste tundja. Kuid Jovianus tahab veelgi innukamalt tulevikku teada saada, kui see Julianusel kombeks oli.» Ta rüüpas peekrist ja viis jutu teisale: «Kuigi Tarsos on kuulus linn ja kuigi Kydnose jõe vesi on selge ning külm, sellise kangelase viimne puhkepaik peaks olema Tiberi kaldal, Igaveses Linnas. Võrdsena võrdsete hulgas asuks seal ka tema, Julianus Suur.»

«Nõnda kutsuvad teda Olümpose jumalate austajad,» tähendas Aristophanes ja lisas sapiselt: «Kuid kalilealastele on ta Julianus Taganeja, Julianus Apostata, õel deemon ning saatan, kelle nimega emad lapsi hirmutavad.»

«Julianus elas nagu aheldatud ori,» tähendas Iphikles, «kuid suri nagu tõeline filosoof, kes on suutnud end kõikidest köidikutest vabastada. Ja seepärast ei tohi me lubada, et rumalad pilluksid poriga tema mälestust.»

«Sa võtsid mul sõna suust,» lausus Ammianus Marcellinus. «Niimoodi täidaksime ka Julianuse viimse soovi, kes surivoodil mulle üle andis selle vasktoosi Libaniose jaoks.» Ja ta võttis oma nahkpaunast punakalt helkiva toru ja ulatas selle Libaniosele.

Oraator suudles kingitust hardalt ja ütles: «Kiidetud olgu jumalad, kes andsid mulle sellise õpilase, nagu oli seda Julianus. Teda võime tõesti kangelaste hulka arvata, sest ta paistis alati silma oma tegude sära ja kaasasündinud majesteetlikkuse poolest. Nagu filosoofid on kindlaks teinud, eksisteerib neli põhivoorust: enesevalitsemine, tarkus, õiglus ja vaprus. Julianusel olid need kõik olemas, peale selle veel teised voorused: sõjaasjanduse tundmine, autoriteet, suuremeelsus ja omakasupüüdmatus. Missugune rõõm oleks sellisest mehest kirjutada! Pealegi palus ta mind seda teha kui tema historiograaf. Enne sõjakäigule asumist andis ta mulle üle kolm kastitäit kirjavara, et mul oleks materjali tema eluloo koostamiseks. Samal otstarbel saatis ta mulle sõjakäigu ajal veel ühe pika kirja. Kõik paistab parimas korras olevat, ent siiski ei saa mina seda tööd ette võtta!»

«Kas kardad, et tervis ei luba pingutada?» küsis Ammianus Marcellinus.

«Oleks asi ainult tervises . . .» Libanios tegi pika pausi ja jätkas siis teisel toonil: «Sa tead ju, missugune suur raamatusõber ta oli. Enne sõjakäigule asumist kinkis ta Antiookia Museionile oma raamatukogu. Ja see biblioteek sisaldas Platoni ning Aristotelese teoste, Homerose eeposte, Theognise, Pindarose ja Bakchylidese luulekogude kõrval ka kristlaste evangeeliume ja nende kirjameeste, nagu Tertullianuse ja Origenese mitmeid traktaate. Kui Antiookiasse jõudis sõnum tema surmast, tungis munkade poolt ülesässitatud pööbel Museionisse ja hävitas selle raamatukogu.»

Tükk aega valitses vaikus. Siis küsis Phryne:

«Ja mis sai nendest kristlikkudest teostest?»

«Raamatute sisu ei huvitanud ju mitte kedagi,» sekkus Aristophanes. «Sellele harimatule ning rüüstamishimulisele pööblile piisas, et tegemist oli keiser Julianuse biblioteegiga. Kõik, mis puudutab teda või mida tema on puudutanud, see kõik on rüvetatud ning äraneetud, see kõik tuleb halastamatult hävitada! Vana raamatukoguhoidja Josephuse aga nad tapsid!»

«Selle rauga?!» hüüatas Ammianus. «Ta oli ometi kalilealane!»

«Kuid ta tahtis päästa Saatana sigitatud Antikristuse raamatuid,» lausus Aristophanes irooniliselt. «Kas polnud see päevselge märk, et Josephus ise on samuti Antikristus ja liidus Saatanaga?»

«Päevselge on ainult see,» ütles Ammianus Marcellinus, «et õnnejumalanna Tyche heidab täringuid — ja kalilealased tapavad kristlasest Josephuse ning pilluvad tulle evangeeliume. Jällegi heidab Tyche täringuid — ja kalilealased kummardavad hardalt Demeterit. Uuesti heidab Tyche täringuid — ja mis saab kolmest kastist kirjavarast? Mis saab keiser Julianuse eluloost ja mälestusest?»

Keegi ei vastanud. Kõik mõistsid suurepäraselt: kui hävitatakse Julianuse kogutud kirjavara, siis hävitatakse ka mälestus temast. Siis jääb järeltulevatele põlvedele kristlaste loodud saatanlik ususalgaja ning deemon — ja selle vastu pole võimalik välja astuda põhimõttel *audiatur et altera pars*. Kuid samuti mõistsid kõik veelgi suurepärasemalt, et selle kirjavara säilitaja seab end surmaohtu. Ja just see vaevaski kõige rohkem Libaniost, kui ta ütles:

«Ma värisen mõtte juures, et pööbel võib tungida siiagi, leida need kastid ja . . .»

«Sellest hirmust võin ma su vabastada,» ütles Ammianus Marcellinus. «Keiser Jovianus ülendas mu tribuuniks ja määras selle sõjaretke kroonikuks. Pean kirjutama kõigepealt keiser Julianuse eluloo, ja siis näitama, kuidas uus keiser Jovianus pärast Julianuse surma Rooma sõjaväe päästis ja impeeriumile rahu tõi. Nii et minu käes kaitseb neid kaste otseselt keisrivõim.»

«Jumalad ise saatsid su siia!» hüüatas Libanios.

«Vara veel hõisata,»tähendas Ammianus. «Meie ei tea jumalate tahet. Arvame, et pääseme pakku Skylla eest, tegelikult aga satume Charybdisele ohvriks. Ja kui suudamegi selle kirjavara otsese hävitamise ära hoida, kuidas me päästame ta ajahamba käest? Sest on selge, et praeguses olukorras ei või sa neid materjale lahtigi pakkida. Kulub võib-olla aastaid, enne kui sa saad Julianusele antud lubadust täitma hakata ja temast kirjutada. *Sed interea fugit, fugit irreparabile tempus*, nagu ütleb Horatius, ja seda põgenenud aega pole kuidagi võimalik korvata.»

«Niisiis tuleks sinu arvates kohe algust teha Julianuse eluloo kirjutamisega?» lausus Libanios mõtlikult.

«See ei ole sugugi minu arvamus, Libanios. Eeskätt on

see sinu arvamus. Ja ausalt üteldes ka ainuõige ning mõistlik arvamus. Sest praegu on mälestused värsked, praegu on veel elus palju neid, kes teda isiklikult tundsid. Meil on käepärast tema kirjavara. Elulugu oleks nagu kokkuvõte sellest kõigest. Ja niisugust elulugu oleks võimalik juba paljundada. Anda see kopistide kätte ja hiljem Julianuse sõpradele laiali jagada.»

«Aga kes selle eluloo siis kirjutaks?» küsis Libanios.

«Loomulikult sina,» tõttas Ammianus vastusega. «Aristophanesele dikteerid ja . . .»

«Mida ma dikteerin, kui ma ei tea isegi seda, kes tappis Julianuse? Kas oli see Pärsia ratsanik või kristlasest Rooma sõdur? Kas oli siin tegemist juhusega või vandenõuga? Vaja oleks küsitleda sõjakäigust osavõtjaid, kes praegu Antiookia poole marsivad. Vaja oleks hankida Julianuse käske, mida ta retke ajal jagas, Julianuse kõnesid, mida ta sõduritele pidas. Ühesõnaga — vaja oleks liikuda. Kuid mina laman siin jõuetult . . .»

«Ära pinguta ennast! Ära ärritu!» astus aseme juurde Phryne, kelles ärkas naiselik hoolitsemisvajadus.

«Pole vaja,» tõrjus Libanios, kuid võttis siiski Phryne käest vastu peekri õunamahlaga, rüüpas sõõmu ja jäi Ammianusele ainiti otsa vahtima. Siis ulatas ta tribuunile vasktoosi, keiser Julianuse kingituse, mille too oli natukese aja eest talle andnud, ja ütles: «Võta, Ammianus Marcellinus. Ja kirjuta meie ühise sõbra, keiser Julianuse elulugu.»

«Ma ei saa su ettepanekut vastu võtta,» ütles Ammianus. «On ju selge, et mitte keegi ei kirjuta seda elulugu paremini kui sina, Julianuse õpetaja, nõuandja ning sõber. Ja selles oli veendunud ka tema ise, kui ta andis sulle üle vajalikud materjalid. Ainult sulle peab kuuluma kogu see au, et oled järeltulevatele põlvedele jäädvustanud Julianuse suured teod.»

Libanios naeratas auahnele tribuunile ja lausus kerge pilkega hääles:

«Ma näen, et sa pole kirjanduslikku kuulsust maitsta saanud. Seepärast tundub sulle, et see sarnaneb nektari ja ambroosiaga. Kuid sa unustad pahatahtlikud kadestajad ja andetud pärgamendimäärijad, kes valavad su rõõmukarikasse nii palju äädikat, et muudavad kogu joogi vihaks, mis paneb suu õhetama ja silmad vett jooksma. Nõnda ei pea sina tänulik olema mulle materjalide eest, vaid mina pean tänulik olema sulle, et sa minu eest teoks teed keiser Julianuse suure soovi. Sellele aule ja kuulsusele, mis saab osaks sulle kui keiser Julianuse biograafia autorile, eelistan mina seda rahulolutunnet, et sain sind aidata ja kõigest hoolimata oma keiserlikule õpilasele antud lubadust täita. Võta, Ammianus Marcellinus!»

Ja nüüd ei tõrkunud tribuun enam vastu.

ANTIOOKIA

NOVEMBRIKUU

1

Orontes, Süüria suurim jõgi, sai alguse püha linna Baalbeki lähedalt. Tervenisti kolmsada viiskümmend miili voolas ta paralleelselt Liibanoni mäestiku ja Foiniikia rannikuga põhja poole, tegi seal järsu käänaku vasakule ja jätkas oma teed kirde-edela suunas läbi Süüria tasandiku Vahemerre. Just sellel käänukohal asuski Antiookia, Oriendi pärl, suuruselt impeeriumi kolmas linn Rooma ja Aleksandria järel. Ja siit alates oli Orontes laevatatav kogu selle kahekümne miili ulatuses, mis lahutas suurt kauba- ja käsitöölinna Vahemerest. Jõgigi oleks nagu tahtnud kaasa aidata kaubavahetusele, mida Antiookia pidas nii laiahaardeliselt, et importis hõbedat Ibeeriast, vaske Araabiast, elevandiluud Aafrikast, kalliskive Indiast ja siidi Hiinast. Eksportis aga kõigisse kolme maailmajakku — Euroopasse, Aasiasse, Aafrikasse — kuld- ja hõbeehteid, lõhnaõlisid ning salve, igasuguseid klaasnõusid, veine, kaladelikatesse, pärlitega kaunistatud riideid ja jalanõusid, kangaid, millesse kuld-, hõbe- ja siidniite kootud — ja salakaubana narkootikume, tugevaid mürke ning suurepäraseid relvi: odaotsi, mõõku ja nii teravaid pistodasid, et hetäärid neid sageli kasutasid habemenugade asemel oma keha karvatustamisel.

Antiookia turgudelt võis osta kõike, mida maailmas leidus. Mustanahkseid nuubialasi ja valgejuukselisi germaanlasi, jämedat kotiriiet ja kalleid kangaid, mis olid õhukesed nagu ämblikuvõrk, kaamelikarvadest tekke ja siledaid siidrätikuid, korktallaga sandaale ja hõbetatud säärekaitseid, paksuseinalisi savipotte ja kärbsetiivast õhemaid veiniklaase, tõrva ja lõhnasalve, puunõusid ja hõbevaase, meriärne ja jõeangerjaid, juustu ja liha, vilja ja veini, viigimarju ja oliiviõli. Käibel oli lendsõna, et Antiookias on kõike peale lume.

Rohkesti oli Antiookias võõrastemaju ja taverne, et pakkuda ulualust ning meelelahutust kõikidele, suurkaupmeestest vaeste kaameliajajateni, kes saabusid sellesse suurlinna kolmest maailmajaost. Oli luksusvõõrastemaju, kus rikas külaline võis igal ajal kuuma või külma vanni võtta, valitud roogasid süüa, muusikat kuulata ja tantsijannasid vahtida. Ja oli ka selliseid ulualuseid vaestele voorisulastele ja päevilistele, kus külastaja ei võinud õhtul magama heites päris kindel olla, kas ta hommikul ka veel ärkab.

Samuti oli linnas rohkesti transpordikontoreid, kus laenutati hobuseid, muulasid, eesleid ja kaameleid kaubaveoks. Just nemad oma jalgade ja turjadega olid Antiookiasse aastasadade jooksul vedanud jõukuse.

Et Antiookia saab väga jõukaks, seda olid Olümpose jumalad küll juba kuuesaja kuuekümne aasta eest unes näidanud linna rajajale Seleukosele, Aleksander Suure väejuhile ning hilisemale Süüria kuningale. Tollal oli Seleukos jahti pidanud Daphne hiies, mis asus praegu Antiookiast viis miili lõuna pool. Nagu pajatas pärimus, oli armunud päikese- ja valgusejumal Apollon just siin oma embusesse haaranud neitsiliku nümfi Daphne, keda oli iharalt jälitanud. Viimases hädas oli Daphne palunud oma isa, jõejumal Peneust, et too annaks talle teise kuju. Ja korraga oli nümfi õrn keha kattunud kareda koorega, tema käed olid muutunud oksteks, juuksed lehtedeks, ja Apolloni embuses oli järsku loorberipuu. Suurest kurbusest ning meeleheitest oli jumal Apollon, eksimatult märki tabav vibukütt, visanud maha kõik nooled, mis leidusid veel tema nooletupes. Ja ühe sellise noole oli oma kabjaga päevavalgele kaapinud Seleukose täkk, kui tema isand oli lõunatundi pidanud.

Seleukos sai kohe aru jumalate märguandest, püstitas siia Apollonile templi ja istutas selle ümber küpressisalu. Kuulsal kujuril Bryaxisel laskis ta valmistada Apolloni kolossaalse kuju. Jumalal oli seljas kuldne kitoon, ühes käes hoidis ta lüürat, teises veinipeekrit. Tema sinistest kalliskividest silmad sädelesid pimeduseski. Tänuks oligi Apollon öösel ilmunud Seleukosele ja käskinud tal rajada oma riigi pealinn siit viis miili põhja poole Orontese vasakule kaldale, sinna, kus jõgi hargneb kaheks, nii et moodustub umbes miilipikkune saar, ja anda sellele nimi oma isa Antiochose järgi.

Seleukos oligi toiminud jumala nõuande põhjal. Oli rajanud linna Orontese vasakule kaldale, kus laius umbes miili ulatuses tasandik, mille veerult hakkas tõusma Silphiuse mägi. Algul laugete terrassidena, hiljem peaaegu püstloodse seinana. Need kaks — Orontese jõgi lääne ja Silphiuse mägi ida poolt — olidki linna looduslikeks piirideks. Seleukos oli püstitanud mäele kindluse, jõesaarele villataolise kuningaresidentsi ja Orontese äärde, agoraa servale, uhke templi Zeusile, linna kaitsjale.

Et tolleks ajaks olid kõikjal võidule pääsenud suure arhitekti Hippodamose põhimõtted linnade planeerimisel, siis meenutas ka Antiookia põhiplaan suurt malelauda. Kirdest edelasse kulgenud paralleeltänavad, mis neli miili pikad, lõikusid iga staadioni järel täisnurga all nende rööbiktänavatega, mis suundusid kagust loodesse. Kogu seda tohutu suurt ristkülikut piiras aga tugev ning kõrge linnamüür, mis vonkles Antiookia idaküljel mäest üles ja mäest alla, nii et kindlus Silphiusel oli tervenisti kaks ja pool staadioni kõrgemal Orontese jõepinnast. Linna põhja- ja lõunaküljel laskus müür tasandikule ja kulges siis juba rahulikult piki jõekallast. Omaette müüriga oli ümbritsetud jõesaar, kus asusid hipodroom ja kuningaloss.

Nagu veetilgas peegeldub meri, nõnda oli ka vastrajatud pealinnas kohe algusest peale peegeldunud see rahvaste, keelte, kommete, usundite ja tsivilisatsioonide mitmekesisus, mis iseloomustas Vahemerest Indiani ulatuvat hiiglariiki. Antiookia helleni linnajaos elasid kreeklased, kes olid tulnud siia Makedooniast, Ateenast, Spartast, Korintosest, Peloponnesoselt, Atikast, Egeuse mere saartelt, Kreetalt ja eriti rohkearvuliselt Küprose saarelt, mis asus ranniku lähedal. Need antiooklased rääkisid kreeka keelt ja austasid Olümpose jumalaid, eeskätt Zeusi ja Apollonit. Süüria linnajaos aga elas peale süürlaste babüloonlasi, kaldealasi, elamlasi, früüglasi, meedlasi, pärslasi, baktrialasi, foiniiklasi ja juute, kes rääkisid erinevaid keeli, ja mis veelgi hullem — austasid erinevaid jumalaid. Suhtlemiseks leiti küll selleski linnajaos peagi ühine keel aramea ja süüria keele näol, kuid religiooni vallas ei maksnud niisugusest asjast unistadagi. Kui kreeklased austasid kõikide jumalate ema Dea Syria, früüglased Kybele, süürlased Atargatise ja roomlased Mater Magna nime all ning kui süüria müüti jahil surma

saanud Hadadist, kes jumalanna Agdistise palvel jälle ellu ärkas, võis samastada muistendiga Adonisest ja Aphroditest, siis täiesti omaette seisid pärslastest tulekummardajad, kes pühitsetud joogi *hasma* abil viisid end ekstaasi ja ühinesid selles seisundis jumalaga, ja samuti juudid, kes austasid nähtamatut jumalat ning ootasid messia tulekut.

Seleukos teadis, et valitseja võib endale rahulikult vägagi palju lubada, kui ta jätab oma alamatele nende harjumused ja laseb igaühel oma soovi kohaselt õndsaks saada. Elutarga ning paljunäimud mehena oli ta tolerantne kõikide usundite suhtes, ja kui ta ikkagi suuri maavaldusi andis ainult nendele templitele, mis olid püstitatud Olümpose jumalatele, siis tegi ta seda riigimeheliku tagamõttega: pidas ta ju eeskätt kreeklasi oma võimu tugisambaks. Ja riigitarkusest oli tingitud tema teinegi ettevõtmine: anda oma linnale selline kaitsja, kes oleks kõikidele elanikkudele ühtviisi lähedane ning kallis.

Selle mõtte laskis ta teoks teha Sykioni Eutychidesel, Lysippose õpilasel, kes valas pronksi õnnejumalanna Tyche suure kuju. Igaüks, kes seda jumalanna templis nägi, taipas kohe, et siin on tegemist just Antiookia linna kaitsjaga. Jumalanna istus kaljurünkal, mis sümboliseeris Silphiuse mäge, tema jalgade ees lebas jõejumal Orontes. Tychel oli peas linnamüüri kujutav kroon, käes hoidis ta viljavihku. Tänu kohalikele hõbeseppadele, kes selle Antiookia Tyche järgi meisterdasid suure hulga suveniirkujukesi rikastele turistidele, sai Sykioni Eutychides kuulsaks kogu maailmas. Ja tema loodud Tychet matkiti eriti innukalt Rooma impeeriumis keisrite ajal, mil igaüks nägi, et elu on ebakindel ja sõltub ainult õnnest ning juhusest.

Seleukose viimased järglased aga veendusid elu ebakindluses juba ammu enne Rooma keisrite valitsemisaega, sest juba Pompeius kukutas nende viimase kuninga, tegi lõpu Seleukiidide kaks ja pool sajandit püsinud riigile ja muutis selle Rooma provintsiks. Antiookiast sai provints Syria pealinn, Rooma asehalduri residents.

Sellal oli Antiookia juba tõeline suurlinn. Kirdest edelasse voolav Orontes oli andnud sama pikisuuna ka linna tänavavõrgule. Jõega paralleelselt kulgev lai peatänav oli ääristatud kogu oma neljamiililises pikkuses — Kirdeväravast kuni edelas asuva Kuldse Väravani — topelt-

portikustega, mis pakkusid talvekuudel kaitset vinge tuule eest, suvel aga võimaldasid palavuse käest vilusse tõmbuda. Portikused ja tänavad olid täis putkasid, kus müüdi igasugust pudi-padi, ent samuti ka ubasid, läätsi ja odraleiba, kehvikute peatoidust. Nagu Ateenas, nii oli siingi linna südameks agoraa, avar turuplats, mida ääristasid Zeusi, Demeteri, Heliose ja Artemise templid, linnanõukogu hoone — kuuria, Museion, munitsipaalkool ja basiilika, kus peeti kohtuistungeid. Peatänavast lääne poole, kuni Oronteseni, täitsid ruudukujulisi kvartaleid pargid, alleed, väljakud purskkaevude ja skulptuuridega, gümnaasiumid, võõrastemajad, tavernid, käsitöökojad, sepapajad, poed ja elumajad. Lõunapoolsest, süüria linnajaost viis ainult üks sild üle Orontese jõe ja siinse Sillavärava juurest kulges maantee Seleukiasse mere ääres. Põhjapoolsest, helleni linnajaost pääses aga tervenisti viie silla kaudu saarele, kus paiknesid valitseja residents ja hipodroom. Peatänavast ida poole asusid Caesari teater ja amfiteater, Silphiuse jalamil kiirgas Jupiter Capitolinuse tempel, mille seinad olid kuldlehekestega pealistatud, mäe terrassidel aga valendasid aristokraatide marmorvillad. Isegi kõige kehvemas elamus ei puudunud veevärk, sest Orontes ja viie miili kauguselt Daphne hiiest algav akvedukt varustasid linna nii rikkalikult veega, et seda jätkus külluses nii linnasaunadele ja väljakutel vulisevatele purskkaevudele kui ka rikaste villadesse ehitatud basseinidele ja vannitubadele. Veekülluse poolest võis Antiookiaga võistelda ainult Rooma. Ent isegi *Urbs Aeterna* koos impeeriumi kõikide linnadega pidi tunnistama Antiookia üleolekut ühes punktis: see oli ainuke linn kogu maailmas, kus oli olemas tänavavalgustus! Kui päikesejumal Helios lõpetas oma teekonna, süttisid Antiookias laternad tänavanurkadel ja lambid majade ees. Ja valevad marmorseinad ning vulisevad purskkaevud, mis olid säranud päikeselõõmas, helkisid ka nüüd tulede kumas. Linnamüürid aga muutusid tulede veiklevas valguses veelgi võimsamateks ning tugevamateks.

Siiski oli see tugevus ainult näiline. Oma olemasolu vältel oli Antiookia vägagi mitmete vallutajate kätte langenud. Tõeliselt tugevad aga olid hoopis need nähtamatud müürid, mis linna rajamisest peale olid eraldanud selle elanikke. Sest vallutajad tulid ja läksid, linna elanikud aga jäid. Ja jäid ka kõik need asjaolud, mis

asetasid hierarhiaredeli kõige kõrgemale pulgale aristokraatlikud kuriaalid ja kõige madalamale orjad. Nende vahele mahtusid suurkaupmehed, liigkasuvõtjad, laevaomanikud, poodnikud, käsitöölised, päevilised, varanduseta kehvikud ja kaltsakproletariaat — kogu see *ordo plebeius*, ja muidugi ka talupojad.

Kuriaalide lipukirjaks oli alati olnud: «Kuuria ja rahva ühtsus!» Ja teoreetiliselt oli selle loosungi sisuks ideaalne ning patriarhaalne isade ja laste vahekord. Aristokraatlikele kuriaalidele kuulub kogu võimutäius linna omavalitsuses, kuid see-eest kannavad nad hoolt, et deemos ei satuks viletsusse. Deemos tänutäheks kuulab kõiges kuuria sõna nagu laps vanemaid.

Tegelikkuses jäi sellest perekondlikust idüllist püsima ainult väline viisakus: iga vaba kodanik võis osa võtta kuuria lahtistest istungitest ja oma arvamust avaldada — kuid kuuria ei pidanud seda arvestama. Ja mis ühtsusest saigi juttu olla, kui kuriaalide pärisosaks oli suursugune päritolu, põline pärandatav maavaldus, uhke maja linnas ja kõrge hellenlik kultuur, samal ajal kui kingsepp või vaibakuduja pidi maksude tasumiseks maha müüma oma napi koli ja oma lapsedki, et maksukogujad ei konfiskeeriks tema tööriistu.

Veelgi teravam oli kuriaalide vahekord talupoegade ja väikekaubitsejatega. Toodi ju peaaegu kõik toiduained Antiookia turule ümbruskonna kuriaalide mõisatest. Taoline olukord võimaldas kuriaalidel põllu- ja aiasaadustega spekuleerida ning lihtrahvast nöörida — kuni rahva kannatus katkes. Siis põgenesid kuriaalid linnast ülepeakaela oma maamõisatesse, sest kartsid, et vihane rahvajõuk nad tapab või koos majadega ära põletab. Ja siis ei piisanud neile enam jalgadest, vaid tarvis oleks läinud vähemalt tiibu. Antiookia *praeses* aga marssis korravalvuritega hipodroomile, sest mingi kirjutamata seaduse põhjal kogunesid kõik mässajad lõppude lõpuks sinna ja esitasid kuuriale oma nõudmised. Ateena eeskujul loodud vibuküttide salgad ja kantsikuid viibutavate valvurite rühmad moodustasid kaitsva faalanksi *praeses*'e ümber, kes käärivad meeled maha jahutas lubaduste ja koheselt välja jagatava vilja abil — ja kõik jätkus vanaviisi. Kuriaalid sisustasid endiselt oma jõudeelu intrigieerimise ning bakhanaalidega, käsitöölised ja teised vaesed kodanikud aga virelesid poolnäljas. Kuriaalid põlgasid

endiselt oma südames teisi vabu kodanikke kui harimatuid plebeisid, kes tegelesid põlastusväärse käsitöö ja kaubitsemisega. Nood plebeid omakorda vihkasid kuriaale, pidasid neid logelevateks isamesilasteks, kes on perele ainult koormaks.

Varanduslik eristumine aina laiendas lõhet *ordo plebeius*'e põhimassi ja kuriaalide vahel. Viimased hakkasid üha rohkem kaotama linna vaba elanikkonna poolehoidu ja pidid oma ülemvõimu säilitamiseks aina rohkem kaltsakproletaarlastele tuginema. Ja nõnda siis tuligi, et nood igatsetud lapse ja vanemate suhted olid kuriaalidel olemas ainult igasuguste parasiitide, kaltsakate, palgamõrtsukate, joomarite ja libudega. Nood kuulasid tõesti kõiges kuriaalide sõna, sest nad elatusid nende rikaste söögilaudadelt mahalangenud palukestest. Ja mida rohkem kuriaalid neid löömameestena teiste kodanike vastu vajasid, seda rasvasemaks need palukesed muutusid. Kaltsakproletariaadi äraostmiseks korraldasid kuriaalid just sellele rahvakihile võidukihutamisi hipodroomil ja gladiaatorite võitlusi amfiteatris, madalaid kirgi kehutavaid pidusid ja bakhanaale, kus ei puudunud delikatessid ega koonerdatud heldete kingitustega. Sest kuigi kuriaalid asusid hierarhiatrepi kõige ülemisel ja kaltsakproletaarlased kõige alumisel astmel, sidus neid suur ühine põhimõte: nad kõik põlgasid ühtmoodi tööd kui elatusallikat; töö oli orjade asi, mis vabale inimesele on häbistav. Et aga isandate pahed avalduvad teenijate puhul alati utreeritult, siis oligi Antiookia kõige kõlvatumalt lõbuhimuline linn kogu impeeriumis.

Nõnda olid antiooklased ka Rooma ülemvõimu all elanud kolmsada viiskümmend aastat põhimõttel: «Omad koerad kisklevad, omad koerad lepivad», kuni keisriks sai Diocletianus. Tema alustatud reformid, mida jätkasid Rooma impeeriumi päästmise nimel Constantinus Suur ja Constantius, tõid endaga kaasa suuri muutusi kõikides valdkondades. Keisrivõim tugines nüüdsest peale rohkearvulisele ametnikeaparaadile ja tugevale sõjaväele, senat ja kuuriad jäid tagaplaanile. Maksustamispoliitika laostas eeskätt talupojad, kes hülgasid oma põllud ja siirdusid linnadesse või kloostritesse. Kõvasti said pihta ka kuriaalid. Nende maamõisad ja linnamajad konfiskeeriti, kui nad ei suutnud talupoegadelt ja linna *ordo plebeius*'elt välja pigistada maksusummat, mis pidi Antioo-

kiast laekuma. Keisrid soodustasid igati neile kuulekate ametnike ja sõjaväelaste rikastumist kuriaalide arvel. Constantinus Suurest peale algas templimaade kinkimine kristlikele kirikutele ja kloostritele.

Diocletianuse valitsusajaga algas hoogne ehitustegevus kogu Antiookias, mis muutis tunduvalt linna ilmet. Peaaegu lakkamatu sõda Pärsiaga oli suuresti tõstnud Antiookia kui sõjaleeri ning kindluse tähtsust. Harilikult alustasid Rooma keisrid just siit oma retki pärslaste vastu. Samuti resideerisid siin kui Oriendi prefektuuri pealinnas *comes Orientis, consularis Syriae* ja *magister militum*. Siin asusid sajad kantseleid tuhandete ametnikega, siin asusid väeülemad ja väeüksused, suured relvatöökojad ja laod sõjavarustusega. Ja nõnda osutus Diocletianuse senise poliitika loomulikuks jätkuks ka tema otsus: ehitada linna kolossaalseid hooneid, mis esindaksid väärikalt keisrivõimu.

Nüüdsest peale muutus Antiookia keskuseks jõesaar senise agoraa asemel. Saarele kerkis tohutu suur palee, mis oma nelinurkse põhiplaani ja kõrgete müüride, tornide ning kindlustatud väravatega meenutas Rooma sõjaväelaagrit. Täisnurga all lõikuvad põhja-lõuna ja ida-lääne suunalised tänavad jagasid selle hiiglasliku ristkuliku neljaks. Põhja-lõuna tänavast lääne poole jäid keisri eluruumid, vastuvõtusaal, raamatukogu, saun, ujumisbassein ja mõned kantseleid. Kui keiser ei viibinud Antiookias, elas selles läänetiivas *magister militum*. Samuti kõrgus siin tempel Jupiter Optimus Maximusele, keiser Diocletianuse kaitsjale. Palee idapoolse osa võtsid enda alla kasarmud, kus asusid eliitüksused. Need allusid *magister militum*'ile. Kui linnas puhkesid näljamässud või muud rahutused, siis laskis *magister militum* plebeidel tükk aega kuriaale ahistada, enne kui käskis valla lükata palee lõuna- ja idaväravad. Viie silla kaudu marsisid saarelt linna pantserdatud kohordid. Idaväravast väljunud leegionärid aga siirdusid kohe uhkele hipodroomile, mis paiknes siinsamas palee idakülje kõrval, et rahulolematuid saarelt linna kihutada. Seda vaatemängu võis vabalt võrrelda hobuste võiduajamiste ja sõjaväeparaadidega, mis alati siin toimusid.

Kõige hämmastavam ehitis saarel aga oli kristlik kuppelkirik, mida rahvas tema kaheksanurkse põhiplaani tõttu kutsus oktogooniks. Oli ju ometi veel Diocletianus

avaldanud neli edikti kristlaste vastu, lasknud põletada nende pühasid raamatuid ja lammutada nende kirikuid. *Sed tempora mutantur* ... Ja juba Diocletianuse järglane keisritroonil, poliitiline kristlane Constantinus Suur oli püstitanud otse oma eelkäija ehitatud lossi lõunakülje lähedusse selle kristliku pühamu.

Just Constantinus Suur, see väsimatu uuendaja — *novator et turbator omnium rerum* — oli tõstnud Naatsareti puusepapoja ühele pulgale Olümpose jumalatega, et teha lõpp usutülidele ja panna kõik impeeriumi hüvanguks ühiselt tööle. Kui selline võrdsustamine tekitas teistes linnades paksu verd ja isegi ägedaid kokkupõrkeid, siis Antiookias ei juhtunud mitte midagi, sest linn juba oligi kristlik. Libanios oma väheste mõttekaaslastega ei kujutanud endast jõudu. Ja Constantinuse ning Constantiuse reformid, mis kujundasid Rooma impeeriumi ümber piiramatu võimuga monarhiaks põhimõttel «Üks keiser, üks riik, üks usk», aina tugevdasid siinset ristikogudust, mis oli kõige vanem kogu maailmas.

Keisritruu ametnikkonna ja sõjaväeladviku tugevdamine kuriaalide ja talupoegade laostumise hinnaga — sellele reageerisid keisri poliitika ohvrid täiesti erinevalt: kuriaalid pistsid Antiookiast plehku kõigi nelja ilmakaare poole, talupojad aga siirdusid Antiookiasse kõigist neljast ilmakaarest. Ja et viimaseid oli palju rohkem, siis kasvas linn nii päeval kui ka ööl ja oli kogu aeg tellingutes. Ühed hooned said juba katuse alla, teistel olid alles seinad kõrgumas, kolmandatel lõpetati vundamenti, neljandatel kaevati keldriauku — ja kõikjal kaikus õhk ehitajaid kiirustavatest hüüetest. Mitmekorruseliste üürimajade kõrval kerkisid ka mitmekorruselised lossid. Kuriaalide asemele tulnud magnaadid, kõrged sõjaväelased ja tähtsad ametnikud suhtusid põlastavalt vana aristokraatia villadesse, lammutasid neid ja püstitasid asemele õhurikkaid ja suuri, mitmekorruselisi paleesid. Need olid ehitatud kaasaegses stiilis, kaunistatud kolonnide ja portikustega, kõikjale oli asetatud kullatud skulptuure. Luksuslik sisustus reetis eriti selgesti, et tegemist on maitselagedate tõusikutega, kellele sõna *elegantia* on täielikult ilma sisuta.

Ent niiviisi võis vaesunud kuriaal küll mõtelda, kuid mitte ütelda. Sest pompoossus oli nüüd keisrite poliitika lahutamatu koostisosa. Toretsemisega torkasid silma hiig-

laslik keisripalee ja hipodroom jõesaarel. Nendest ei jäänud maha rekonstrueeritud agoraa, kus vanade templite ja munitsipaalhoonete asemel kõrgusid nüüd *comes Orientis*'e pretoorium, *strategos*'e peakorter, kohtumaja ja kristlikuks kirikuks ümber ehitatud basiilika. Museioni ja kuuriat, ehkki need olid lagunemas ja üsna armetus seisukorras, ei remonditud. Need jäeti korrastamata kontrasti mõttes, et nad uute ja monumentaalsete riigiasutuste, kirikuteks muudetud basiilikate, arvukate portikuste ja saunade toretseval foonil sisendaksid igaühele keisrivõimu vägevuse tunnet.

Antiookias asus ka maailma vanim ristikogudus. See oli tekkinud kohe pärast Jeesus Kristuse surma, ülestõusmist ja taevaminekut ning selle liikmed olid end kutsunud *christianos*. Auga olid nad läbi teinud kõik rasked katsumused, alates valeprohvetite väärõpetustest ja lõpetades veriste tagakiusamistega. Hardalt olid nad alati austanud märtrite ja pühakute mälestust. Ja kui keiser Constantinus oli tunnistanud ristiusu lubatud religiooniks, oli hakanud Antiookias kerkima kirikuid ja kloostreid nagu maa alt. Samuti olid siit pärit esimesed eremiidid, kes olid siirdunud kõrbetesse liha suretama, et kõlbeliselt täiustuda ja nõnda paradiisi pälvida. Kõige fanaatilisemad askeedid aga ei olnud tagasi kohkunud isegi enesekastreerimise ees, matkides niimoodi Kybele preestreid, kes viisid end ekstaasi ja austasid siis oma jumalannat sellisel kombel.

Kuid Antiookias viidi end ekstaasi ka Olümpose jumalate, eeskätt Dionysose auks peetavatel pidustustel. Need algasid kergelt veinilõbusa rongkäiguga. See siirdus algul Nymphaionisse, mille tähtsaimaks koostisosaks oli suur bassein. Selle läbipaistvast veest tulid välja preestrinnad, noored tüdrukud, kes kandsid ainult kitsast niudepõlle ja kelle juuksed ulatusid tuharateni. Nad tantsisid groti ees, milles asus altar, ja kütsid niimoodi üles pealtvaatajate ihasid. Esialgu polnud nende ihade mahajahutamiseks teisi vahendeid peale veini, mida siis ka hoogsalt rüübati, nii et Dionysose templi juurde Orontese ääres jõudis juba üsnagi kõvasti käratsev ning tegutsemishimuline rahvasumm. Siin ootasid pidutsejaid täidetud veiniamforad, nümfideks ja saatüriteks maskeeritud näitlejad ja lõbunaised, kes alasti Oronteses ujudes meestele mõista andsid, millist õndsalikku naudingut armas-

tuskunsti vallas nad suudavad pakkuda. Ja siis haaras lõbutsemisiha juba kõiki. Nüristunud meeli ja roidunud keha virgutati narkootikumide ning afrodisiakumidega. Joomahulluses lasti käiku need kuulsad pistodad, mida hetäärid endiga kaasas kandsid, et arve tasumisel tekkida võivaid arusaamatusi otsustavalt lahendada. Ja nõnda võrdsustasid need Aphrodite teenijannad mõnegi Dionysose kitsipungast austaja fanaatilistest kristlastest askeetide ja Kybele preestritega.

Selline oli Antiookia, kõige kristlikum ja kõige kõlvatum linn kogu impeeriumis, Ammianus Marcellinuse kodulinn, kes oli siin sündinud kreeklasest linnaarhitekti Daimachose pojana. Kaheksateistkümnenda eluaastani oli ta siin koolitarkust kogunud ja tegelnud seitsme vaba kunstiga — grammatika, dialektika, retoorika, aritmeetika, geomeetria, astronoomia ja muusikaga. Koduse kreeka ja tänavailt omandatud süüria keele kõrval oli ta nii hästi kätte õppinud ka ladina keele, et võis selles isegi luuletusi kirjutada. Vallata mõlemaid maailmakeeli kõnes ja kirjas, tunda klassikuid Homerosest Ovidiuseni — see kõik ennustas kirjamehekarjääri ja Libanios oli uhke oma õpilase üle. Kuid ootamatult oli see kõik katkenud. Ammianus Marcellinus oli läinud Constantinopolisesse kuulsasse sõjakooli *Scholae Palatinae*'sse. Keiser Constantius oli oma värskeltküpsetatud ihukaitseväelase määranud Idaarmee *magister equitum* Ursicinuse adjutandiks. Selle vana väejuhi ja keiser Constantinus Suure viimase elava võitluskaaslase saatjana oli Ammianus Marcellinus kümmekonna aasta jooksul kogu impeeriumi idast läände läbi sõitnud, ja läinud kolme aasta eest ka erru koos Ursicinusega. Julianuse Pärsia-retkest osa võtma oli teda keelitanud Libanios, kes oli saavutanud oma eesmärgi üllatavalt kergesti: Ammianus Marcellinus polnud veel täielikult üle saanud hoobist, mille oli talle andnud filosoof Kalliopiose õe Alexandra abiellumine Seleukosega, hilisema Kiliikia ülempontifeksiga. Nõnda haaras ta meeleldi kinni võimalusest, mis viis ta mõneks ajaks eemale Antiookiast.

Ammianus Marcellinus oli lahkunud oma kodulinnast 5. märtsil koos keiser Julianust saatva väeüksusega. Too oli olnud helge päikesepaisteline päev. Ja päikesepaisteline oli olnud kõigi tujugi. Mitte keegi ei kahelnud selles, et õnnejumalanna Tyche koos Heliosega aitab oma soosikul võitu saada ka pärslaste üle Idas, nii nagu nad olid tal aidanud jagu saada germaanlastest Läänes. Siis on Rooma impeeriumi piirid kindlustatud ja isegi kõige sõgedamatele kalilealastele selgeks tehtud Olümpose jumalate võimsus.

Kui ta aga praegu marssis sisse Antiookia Kirdeväravast staabimeeste väesalgas, kes paiknes selles pikas sõjaväekolonnis otse *comes* Arinthaeuse taga, oli tal tunne, nagu vaataks ta mingisugust groteskset vaatemängu tänavamiimide esituses. Juba keiser Jovianus, kes sõitis eespool kaarikul, mida vedasid valged hobused, pani Ammianuse muigama. Purpurist keisririüü tuletas talle meelde kogu seda jänti, mis oli järgnenud Julianuse keisriks valimisele. Sellele kerekale elunautijale ei läinud selga tema eelkäija, askeetliku Julianuse purpurrüü. Tuli tükk vaeva näha, enne kui sõjaleeri rätsepad suutsid kahest riidest ühe paraja valmis õmmelda. «Eesel lõvinahas!» välgatas Ammianusel läbi pea Aisopose valm. Ja kohe tuli ka mõte, et Julianus hoopis vastuoksa oli tegelikult oma elu hoidmiseks aastaid käitunud nagu lõvi eesliinahas. Sest kuigi jumalate armastatuimaks vaatemänguks oli mehise inimese võitlus Saatusega, vajavad nemadki lõõgastust nagu pealtvaataja teatris, kellele pärast tõsist tragöödiat etendatakse tingimata mõni jant või fallosekomöödia. Nõnda on jumalad praegugi pannud lavale lõbusamaks vahepalaks Jovianuse kui veiderdaja või kõlietantsija. Algas see kõlietants juba purpurrüüga, jätkus rahusõlmimisega, mille tõttu viis provintsi ja viiskest piirikindlust läksid pärslaste kätte, ja kestab veelgi grotesksemal kujul praegu, mil see Pärsia-retkelt naasnud rapitud sõjavägi siirdub hipodroomile... võiduparaadile! Terve nädal oli veetud Antiookia sõjaväeladudest relvi ja mundreid Acco järve äärde jõudnud väsinud sõdalastele. Oli neid turgutatud, riietatud, relvastatud. Ja seda kõike ainult seetõttu, et keiser Jovianus oli lasknud kõikjal sõnumeid levitada võidukast või pigemini

küll poolvõidukast sõjast, mida tuli mõista niimoodi: kuni Julianuse surmani oli sõda kaotatud, Jovianuse keisriks saamisest peale aga võidetud.

Kolonni algusosa oli jõudnud juba laiale peatänavale, mida ääristasid topeltportikused. Sel sombusel novembripäeval olidki pealtvaatajad tõmbunud nendesse sammaskäikudesse, et leida kaitset tibutava vihma ja külma tuule eest. Nendest möödus kohort kohordi järel. Lehvisid purpurpunased keisridraakonid, helkisid tuhmilt leegionide hõbekotkad, haljastatud relvad ja säärekaitsed, huilgasid tuubad ja põrisesid trummid. Ometi ei suutnud see pealtvaatajaid unustama panna kahtkümmend tuhandet langenud sõjameest ja viit kaotatud piiriprovintsi, mistõttu polnud kuulda ka vaimustus- ja tervitushüüdeid. Alles siis, kui kolonn pöördus paremale, risttänavale, mis viis üle silla hipodroomile, muutusid pealtvaatajad lärmakaks. Jovianuse salateenistuse ülem Ferasius oli siia paigutanud rühmadena palgatud käteplaksutajaid ja elaguhüüdjaid. Nende tegevus aga sütitas teisi vilistama ja sõimusõnu karjuma. See omakorda mõjus Ferasiuse meestele nagu herilase nõelamine. Kuid neil oli käsk selliseid keisrivaenlasi ainult meeles pidada, et neid hiljem ilma tähelepanu äratamata käsile võtta. Oli Julianus ju suhtunud sellistesse kisakõridesse ainult põlastava õlakehitusega ja Jovianus ei võinud oma eelkäijast vähemalt selles punktis maha jääda. Nagunii olid Antiookia irvhambad teda pilganud siiajõudmisest peale argpüksiks ja tohmaniks, kes häbiväärse rahu sõlmimisega oli löönud haigutava augu impeeriumi idapiiri kaitsevalli. Teha nad oma vihavaenlasteks praegu, mil pole veel teada, kas lääneprefektuurid tunnustavad Jovianust keisrina, oleks muidugi suur viga. Praegu tuli ajada mee mokale määrimise poliitikat. Ja seda Jovianus hakkaski tegema, kui kogu sõjavägi oli rivistunud hipodroomile.

Kolmekümne tuhande sõdalase ülesrivistamine nõudis aga tükk aega isegi vilunud *comes* Arinthaeuselt. Nõnda jõudis Jovianus oma lähima kaaskonna ja ihukaitseväelastest salgakesega keisrilossi lõunaväravast sisse minna ja siirduda palee idaküljele, kus asus avar loož, kõrge väljaehitis, mis tungis hipodroomi tribüüniridadesse, ent oli siiski keisrilossi osa. Siit paistis keisri purpurrüü kaugele. Ammianus Marcellinus, kes seisis otse tribüüni ees võidusõidurajal, märkas loožis ka kräsupäist Euhemerost,

filosoofi ning maagi, kes pärast Julianuse surma oli siirdunud Jovianuse teenistusse. Ja otse keisri kõrval seisis Antiookia piiskop Paulinus, pika valge habemega rauk nagu mõni vanatestamentlik prohvet.

«*Fortissimi milites! Defensores patriae! Honestiores et humiliores Antiochiae!*» alustas Jovianus. «Suuri tegusid impeeriumi hüvanguks on korda saatnud Flaviuste keisridünastia ja üle aegade jääb kestma tema kuulsus. Constantius Chlorus võitis Gallias ja Britannias alemanne, franke, pikte ja skotte. Tema poeg Constantinus rajas impeeriumile uue pealinna ja tegi lõpu usutülidele, mis nõrgestasid Rooma riiki. Vanaisa ja isa õilsat tegevust jätkas keiser Constantius ja tugevdas ühtsust ning üksmeelt kõikide kodanikkude hulgas, et muuta impeeriumi veelgi võimsamaks. Nad olid targad valitsejad, kes austasid ainukest tõelist Jumalat ja tema poega Jeesus Kristust, ja seepärast saatis taeva õnnistus nende tegusid ja ettevõtmisi. Ent ometi oli neilgi oma Achilleuse kand — Pärsia. Üle kolmekümne aasta pidasid nad peaaegu lakkamatult sõda kuningas Šapuriga, kord peale tungides, kord taganedes, kuid mitte kunagi ei saavutanud nad otsustavat edu. Kuid milleks peaksin ma rääkima sellest kurnavast sõjapidamisest teile, kes te seda kõike minust hästi paremini teate! Kas ei olnud just Antiookia selleks linnaks, kust sõjavägi kevadel retkele asus ja kuhu ta jälle talvekorterisse naasis? Kas ei pidanud just Antiookia pahatihti välja panema lõviosa summast, mida keiser vajas sõjapidamiseks? Kas ei kordunud see kõik aastast aastasse? Kas ei olnud me siin käesoleva aasta kevadelgi tunnistajaks järjekordse Pärsia-retke algusele?»

Tribüünidelt kostis nõustuvaid hüüdeid. Jovianus tegi pausi ja jätkas siis valjemalt:

«See kurnav ning ebapopulaarne sõda on nüüd lõpetatud! See armee, kes siin seisab ja siia talvekorterisse jääb, ei hakka valmistuma kevadiseks sõjakäiguks Pärsia vastu. Just Jeesus Kristuse abiga olen mina toonud Rooma riigile ja rahvale rahu!»

Palgatud käteplaksutajad pistsid hõiskama. Mõned tõmbasid põuest sarve ja tuututasid võidusignaali. Jovianus aga paiskas alla hüüdlauseid:

«Elagu meie vaprad isamaakaitsjad! Elagu Antiookia tublid kodanikud! Elagu Rooma impeerium!»

«Hukkugu!» karjus täiest kõrist küünikust rändfilosoof Iphikles ja raputas keisrilooži poole rusikat.

See oli liig isegi Ferasiuse salaagentidele. Nad haarasid küünikul käsivartest kinni ja vedasid ta minema. Jovianus tegi näo, nagu poleks ta mitte midagi kuulnud ega näinud, ja jätkas:

«Just Pärsia-sõjakäik kinnitas lõplikult, et Rooma riigi tõeliseks kaitsjaks on Jeesus Kristus. Seepärast on tänasest päevast peale tühistatud kõik ediktid, mis viimase kahe aasta jooksul on avaldatud kristlaste vastu.»

Nüüd tõusis tribüünidel tõeline vaimustustorm. Loožis tõstis piiskop Paulinus käed ja õnnistas rahvast. Tagantpoolt suruti keisri ja piiskopi vahele umbes kolmekümneviiene mees, kelle pikad mustad juuksed ning pulstunud habe raamisid kahvatut nägu. Jovianus osutas mehele:

«Ja selle kinnituseks oleme meie otsustanud vabaks lasta innuka ning õiglase ristikoguduse liikme Phrynondase.»

Uus rõõmurõkatus. Ammianus Marcellinusel aga sähvatas läbi pea mõte: kas see peab tähendama, et Jovianus on kätte saanud Prokopiose? Vaevalt küll. On ju Prokopios kuulutatud lindpriiks. Tema tabamisest teataks ja räägiks Jovianus ilma keerutamata, mitte niimoodi, nagu ta äsja kõneles Julianusest, et «tühistatud kõik viimase kahe aasta jooksul avaldatud kristlaste vastased ediktid». Sest kristlastele võib Julianus olla antikristus, apostaat, deemon ja teab mis veel, kuid sõduritele on ta armastatud väejuht. Siinsamas hipodroomil seisis praegu küllalt palju neid keltidest, frankidest, bataavidest ja heruulidest sõjamehi, kes olid seitse aastat tema juhtimisel sõdinud. Niisuguseid mehi ei maksnud vihale ajada. Ja seda Jovianus ei teinudki, nagu Ammianus Marcellinus märkas. Keiser kõneles nüüd ainult patriotismist ja vaeste eest hoolitsemisest, ja hämmastas sellega sõjakäigu kroonikut Ammianust, kes teadis väga hästi, et just need kaks teemat olid olnud maailma kõikidele valitsejatele alati lemmikratsudeks, kui nad olid rääkinud rahvale. Kuidas oli see kerekas elunautija, see mühakas, kes valiti keisriks lihtsalt häda sunnil, muutunud üleöö nii peeneks diplomaadiks? Julianust kui väejuhti puudutamata tõmbas ta ikkagi kriipsu oma eelkäija valitsusajale, nagu poleks viimast kahte aastat olnudki. Selline teguviis oli

pahaendeline. Ja Ammianus Marcellinus tajus kättemaksujumalanna Nemesise lähedalolekut.

Kahe päeva eest oli ta Libaniose villast oma linnamajja toonud nood kolm kasti kirjavara, mis Julianus enne sõjakäigule asumist oli jätnud oma õpetajale. Täna oli ta kavatsenud nende sisuga tutvuda. Kuid praegu Jovianuse kõnet kuulates sai talle üha selgemaks, et kõige mõistlikum oleks need kastid lahtipakkimatult mõnda keldrisse peita. Aga siis poleks maksnud neid Libaniose poolt ära tuuagi.

Niisugused mõtted keerlesid Ammianus Marcellinuse peas, kui ta seisis hipodroomil rivis, kui ta keisriloožist mööda marssis ja kui ta pärast paraadi lossis vastuvõtul viibis. Siin oli koos sõjaväe, ametnikkonna ja kiriku ladvik eesotsas *comes* Arinthaeuse ja piiskop Paulinusega.

Peoperemehe osa sobis Jovianusele hoopis paremini kui keisririll. Pikutada laua ääres, pakkuda külalistele parimaid veine, mis pärit Caecubusest, Falernusest, Massicusest ja Chioselt, kostitada neid angerjate, põldpüüde ja fassanitega, aprikooside, virsikute ja õuntega, hellitada nende kõrva muusika ja deklamatsioonidega, rõõmustada nende silma tantsijannade, miimide, žonglööride ja tulenelajatega — seesuguses miljöös tundis ta ennast nagu kala vees. Ja pilk kaetud laudadele kinnitas, et tseremooniameister Lupus oli saadud korraldused täpselt täitnud.

Kuid tema salateenistuse ülem Ferasius, viiekümneaastane sooniline tribuun, ei lasknud tal peoperemehe ossa sisse elada. Vaiksel häälel tegi ta teatavaks, missuguseid korrarikkujaid olid salaagendid hipodroomil kinni nabinud. Ühed olid maha karjunud Jovianust, teised olid elada lasknud Julianust, kolmandad polnud rahul Phrynondase vabastamisega, neljandad olid pillanud pilkeid piiskop Paulinuse kohta, viiendad . . .

Jovianus katkestas kärsitu käeliigutusega Ferasiuse juttu ja küsis:

«Kus on see kreeklasest kerjus, kes hõikas mulle, et hukkugu Rooma impeerium?»

«Kinni võetud.»

«Too ta siia. Ma tahan vaadata, kumb hukkub varem, kas Rooma riik või see õnnetusekuulutaja.»

Seda ütles Jovianus ähvardavalt ning valjusti, nii et kõik tähelepanelikuks muutusid. Kõiki valdas suur uudishimu: mida võtab keiser ette niisuguse riigivaenlasega?

Kui karmilt ta niisugust karistab? Ja kõik tundsid end oma ootustes just nagu petetud olevat, kui Jovianus räbaldunud mantlis rändfilosoofilt üsna leebelt küsis:

«Sina tahad siis, et Rooma riik hukkuks? Aga oled sa hetkegi mõtelnud sellele, missugune hulk kangelasi on kõhklematult ohverdanud oma elu Rooma kuulsuse ja kestvuse nimel? Missuguse ennastohverdamise ja kangelasmeele abil on *senatus populusque Romanus* loonud Rooma impeeriumi? Meie, roomlased, oleme teoinimesed. Teie, kreeklased, aga olete alati olnud targutajad. Rooma impeerium pole loodud targutamisega, vaid tegudega!»

«Selles on sul õigus, augustus. Kahju ainult, et Rooma võimumeeste teod sünnivad fantaasiavaesusest. Nad ei suuda ette kujutada, kuidas näeb välja laastatud maakoht või mahanotitud linnarahvas. Seepärast peavad nad oma uudishimu rahuldamiseks sõjakäike korraldama, viljapõlde ja külasid põletama, linnasid rüüstama ja sõjavange orjadeks müüma. Ja nõnda pidi kujutlusvõimetu roomlane lõppude lõpuks looma ka oma impeeriumi, et siis omal nahal kogeda kõiki sellega seotud hädasid. Kreeklane aga suudab ette kujutada maailmariiki, pealegi on tal sellega kogemusi Aleksander Suure päevilt, ja nõnda pühendab ta oma jõu mõttekamatele asjadele.»

«Targutamisele ja tähistaeva vahtimisele! Kuid praegu on vaja koondada kõik jõud impeeriumi kaitseks, et tagasi lüüa barbarite kallaletunge. Sest kui Rooma riik peaks tõesti hukkuma — hoidku meid selle õnnetuse eest taevas! —, missugune võim suudaks siis veel koos hoida maailma? Kõikjal võtaks võimust kaos.»

«Kõikjal võtaks võimust vabanemine, sest maailm on vangla, kus inimesed piinlevad ööl kui päeval. Kired ja ihad purevad nende hinge, janu, nälg ja haigused vaevavad nende keha. Ja ometi inimene elab selles vanglas. Vähe sellest! Ta mõtleb kogu aeg välja uusi ahelaid, nagu kuulsus, võim ja riik, et ennast veelgi kõvemini kinni köita. Miks inimene teeb nõnda? Seepärast, et ta on arg ja kardab kõike uut, nii uut mõtet kui ka uut tegu, kõigest kõige rohkem aga kardab ta surma. Seepärast ei julge ta puruks kiskuda köidikuid, ei julge endale tunnistada, et mida vähem inimene vajab, seda vabam ta on. Ja seepärast püsib veel ka Rooma impeerium, et inimene oma arguses tunneb end kindlamini vanglamüüride vahel kui väljaspool neid.»

«Rooma riik on püsinud juba tuhat ükssada aastat ja püsib igavesti. Elu eesmärgiks pole see ähmane vabanemine nägematutest köidikutest — selline jutt ainult nõrgendab sõjameeste võitlusmoraali ja sogastab kodanike teadlikkust —, vaid riigi teenimine ja oma kohuse täitmine.»

«Sina arvad, et on võimalik muuta Saatuse seadusi? Et on võimalik panna tagurpidi voolama Orontese ja Niiluse jõge? Mitte keegi ei suuda tõkestada aja kulgemist. Kaheteistkümne tuhande aastaga saab ring täis, maailm hukkub — ja kõik algab otsast peale. Jällegi õpetab Sokrates Ateenas ja Demosthenes peab oma kuulsaid kõnesid.»

«See on õige, et maailm varsti hukkub,» sekkus piiskop Paulinus, «sest vaata, Jeesus Kristus tuleb uuesti maa peale ja rajab siin tuhandeaastase rahuriigi. Ajaring on aga Saatana väljamõeldis, et paganate ja hereetikute abil õigeusklike meeli segada. Sest vaata, Jeesus Kristuse sündimine oli ainulaadne, mis enam kunagi ei kordu. Ja sellest hetkest peale hakkas aegki tagasipöördumatult ning sirgjooneliselt voolama. Maailm hukkub, kuid Rooma riik jääb püsima. Sest see pole enam vana, paganlik, vaid uus, kristlik impeerium. Ja *Urbs Aeterna* on *Roma Aeterna, caput ecclesiae.*»

«Vangla on vangla. Nimetatagu seda ükskõik kuidas.»

«Sinul ei tarvitse selle pärast enam pead murda,» lausus Jovianus ähvardavalt. «Sest Rooma impeerium hukkub v õ i b - o l l a, kuid sina hukkud temast varem ja k i n d l a s t i!»

Jovianus tahtis just Ferasiusele märku anda, et too rändfilosoofi ära viiks, jäi aga veel natukeseks ajaks vahtima seda karvadesse kasvanud nägu ja küsis siis ebaviisakalt:

«Kas sa pole mitte Iphikles?»

«Võttis sul aiues aega, enne kui mu ära tundsid.»

Jovianus ei vastanud. Ja tõepoolest, mida ütelda mehele, kes pärineb Constantinopolise jõukast senaatoriperekonnast, kes võiks ehk senaatorgi olla, kuid eelistab kerjuseelu ja tahab niimoodi pääseda sellest suurest vanglast, mida kutsutakse maailmaks.

«Ferasius! Saada see mees lossist välja ja lase tal minna, kuhu ta tahab.» Ja kui salateenistuse ülem oli Iphiklesega ukse taha kadunud, lausus Jovianus kõigile

seletuseks: «Selle mehe peas ei ole kõik korras. Seepärast pole mõtet teda karistada.»

Ja Jovianus tahtis nüüd lõpuks ometi peoperemeheks hakata. Kuid ikkagi ei läinud see tal korda, sest tema juurde astus piiskop Paulinus, kes ütles:

«Meil jäi ennist üks jutt pooleli . . .»

«Otsekohe!» laskis Jovianus pilgul ringi käia. «Tribuun Ammianus Marcellinus!»

Kui kõnetatu oli tema juurde tulnud, tähendas Jovianus piiskop Paulinusele:

«See ongi sõjakäigu kroonik.»

«Rahu olgu sinuga, mu poeg. Ja olgu õnnistatud sinu ettevõtmine. Sest vaata, just sellel sõjakäigul sai kõikidele ilmsiks, et Jumal ei lase ennast pilgata. Et ta on küll pikameeleline ja halastaja, sest ta on kõikväeline, kuid ta on ka karistaja. Ja nii nagu ta uputas Punasesse merre vaarao sõjaväe ja nii nagu ta hävitas Baali preestrid, nõnda nuhtles ta surmaga ka Julianust, kes oli temast taganenud. Kiiduväärt on sellest kirjutada manitsuseks ning hoiatuseks kõikidele nõdrausulistele. Kuid veelgi kiiduväärsem on kinnitada selliste kõhklejate usku kindlameelse kristlase elulooga, kes jäi lõpuni ustavaks Jeesus Kristusele. Kõik need, kes keiser Julianuse ajal taganesid Issandast või lõid kahtlema ainsas elavas Jumalas, peavad nägema, et oli olemas ka tõelisi kristlasi, kes eelistasid märtrisurma koostööle Antikristusega. Selliseks kristlaseks oli *dux Aegypti* Artemius, kelle Julianus laskis siinsamas Antiookias hukata ja kes praegu viibib juba üle aasta pühakuna paradiisis.»

Ammianus Marcellinus kuulas piiskopi juttu ja jällegi võttis temas võimust tunne, et ta vaatab groteskset vaatemängu. Artemius kui märter? Artemius kui pühak?! Ometi sai möödunud aastal siinsamas kohtuprotsessil päevselgeks, et Artemiuse kaljukindel usk Jeesus Kristusesse ning tema raev paganate vastu polnud mitte midagi muud kui ainult mask, mille varjus *dux Aegypti* rüüstas Aleksandrias Olümpose jumalate templeid. Riisutud varast oli ta üsna vähe üle andnud piiskop Georgiosele, et too neid paganlikke templiriistu pühitseks, mispeale neid saaks kasutada ka kristlikus kirikus. Artemius oli ilmselt arvanud, et pühitseminegi ei suuda hädaohtlikku paganlust välja ajada kuldpeekritest ja kalliskividega ehitud hõbekaussidest, sest neid templiriistu oli ju sajandeid kasutatud Dionysose ja Isise pidustustel. Nõnda oli ta otsustanud säästa Aleksandria ristikogudust paganlikust nakkusest ja kulutanud röövvara eest saadud raha Rhacotises, selles luksuslikus linnajaos, mille lõbumajades ja tavernides kohtus kogu maailm. Artemiuse süü oli selge: ametiseisundi kuritarvitamine. Ta mõisteti surma ja hukati mõõgaga, sest ta oli Rooma kodanik.

Kuid muidugi võis seda kõike ka niimoodi käsitleda, et innukas kristlane Artemius oma võitlusega paganate vastu ajas vihale Antikristusest Julianuse, kellele Saatan oli üürikeseks ajaks andnud meelevalla inimeste üle. Ja siis omandasid nii kohtuprotsess kui ka hukkamine juba aupaiste, mis ümbritseb pühakut.

«Auväärne piiskop,» ütles Ammianus Marcellinus. «Kirjutada pühaku elulugu on muidugi suur au. Kuid mina olen sõdur. Sõjakäigu ajalooga tulen ehk kuidagimoodi toime, sest võtsin sellest retkest ise osa ja olen sõdurina kümmekond aastat keiser Constantiust teeninud. Kuid pühaku elulooga . . .»

«Vaja ongi, et selle kirjutaks mees, kes tunneb sõjaväelu. Sest ka püha Artemius oli oma ajalikus elus sõdur.»

«Kardan, et ma ei tunne küllaldaselt selle uue vormi iseloomulikke jooni,» lausus Ammianus Marcellinus, ja sel hetkel käis tal läbi pea ootamatu mõte: Artemiuse eluloo koostamise varjus võib ta rahulikult ning ohtu kartmata tegelda Julianusega! Ja ta lisas: «Aga ma võin koguda materjale ja anda need hiljem üle sulle, auväärne isa.»

«Tee seda, mu poeg,» ütles piiskop Paulinus.

Ja nüüd lõppude lõpuks ei takistanud enam mitte keegi Jovianust peoperemeheks hakkamast.

Kui vastuvõtt oli lõppenud, laskis Ammianus Marcellinus orjadel end koju kanda. Tema villa asus Silphiuse mäel nii kõrgel terrassil, et siit võis näha amfiteatrit Kuldse Värava lähedal ja samuti Caesari teatrit foorumi naabruses. Just seda vaadet oli Ammianus Marcellinus alati nautinud, kui oli koju jõudnud. Täna aga läks ta kohe läbi aatriumi ja tabliiniumi raamatukogusse, kus seisid kastid Libaniose villast toodud kirjavaraga. Nende küljes oli veel heinapepri.

Tervenisti kaks päeva kulus Ammianus Marcellinusel põgusa ülevaate saamiseks kastide sisust. Siin oli kirju,

edikte, katkendeid mitmesugustest teostest ja päevikutest, memorandumeid, mitmeid dokumente ja märkmeid, kirjatükkide mustandeid. See kõik oli ilmselt kiiruga ja ülepeakaela kastidesse pillutud. Kõige tähtsama leiu avastas Phryne. See oli Julianuse päevik, mis sisaldas hulgaliselt kõrvalepõikeid ajalukku ja filosoofiasse. Osalt oli see Julianuse kirjutatud, osalt sekretäridele dikteeritud. Libaniosele saadetud vasktoosist leidis Ammianus Marcellinus märkmeid ja konspektiivse päeviku, mida Julianus oli pidanud sõjakäigu ajal. Ja Julianuse päevikute lugemisega ta alustaski. Kui talle aga lugemisel tunduma hakkas, et augustus kõigest hoolimata ei suuda möödunud asju käsitleda *sine ira et studio,* heitis ta pilgu kastis leiduvasse kirjavarasse, Libaniose kogutud materjalidesse ja omaenda märkmikesse.

PÄEVIK

Esimene vihik

JULIANUS

(Alustatud 21. aprillil 360 Lutetia Parisiorumis)

Kui mina, tseesar Flavius Claudius Julianus, hakkan täna, Rooma linna tuhande ühesaja kaheteistkümnendal asutamispäeval, kaugel Gallias Lutetia Parisiorumis kirja panema meie dünastia tõelist ajalugu, siis teen ma teoks ainult ühe ammuse kavatsuse. Olen seda mõttes kandnud mitu aastat, ent kirjutamise alati edasi lükanud, sest panna pärgamendile tõde, kui ümberringi valitsevad vale ja silmakirjatsemine, kui mu keisrist lellepoja Constantiuse nuhid valvavad iga mu sammu ja loevad salaja läbi kogu mu kirjavahetuse — see oleks olnud täielik hullumeelsus.

Nüüd on see kõik muutunud.

Juba veebruaris, seega kahe ja poole kuu eest, kuulutasid sõdurid mu keisriks, samasuguseks augustuseks ning majesteediks, nagu on mu lellepoeg. Tema nuhid ja pealekaebajad kadusid Lutetia Parisiorumist nagu õhk, sest nad kartsid sõdurite viha. Esimest korda kogu oma kahekümne kaheksa aastase elu jooksul võisin hingata vabalt, ilma kartuseta, et mu elu või surm sõltub mõne nuhi ja sükofandi kurjast keelest. Just niisuguste intriigide ohvriks langes mu poolvend Gallus kuue aasta eest. Käed seljale seotud nagu kõige armetumal vargal, raiuti tal mõõgaga pea maha, taoti nägu sodiks ja jäeti laip koerte ning kaarnate hooleks. Mulle on see ilma peata laip ilmunud mitu korda unenägudes kui hoiatus ja kui ettekuulutus.

Niisiis oleksin ma võinud juba veebruaris kirjutamist alustada. Kuid mul oli tegemist rahutute sõduritega, ja pealegi lootsin, et hoolimata sellest eunuhhide ja lipitsejate kiidukoorist, kes Constantinopolise õukonnas mu lellepoega ümbritseb, on tal peas veel raasukegi tervet

mõistust ja riigitarkust. Sest lõppude lõpuks oli Gallia leegionide rahutustes süüdi mu lellepoeg ise, kuna saatis siia tribuun Decentiuse selliste käskudega, mis tähendasid õli valamist tulle. Läkitasin kohe pärast seda, kui sõdurid olid mu augustuseks kuulutanud, tema juurde saatkonna selgitava kirja ja väga leebete ettepanekutega. Kuid ta ei võtnud mu saadikuid kuuldagi, ehkki üks neist oli tema enda nuhk, Pentadius, kes osales Galluse hukkamisel. Minu juures Lutetia Parisiorumis oli Pentadius *magister officiorum,* lellepoja poolt mulle lahkesti abiliseks määratud. Tore hoolitsus ja tore abiline küll, pole midagi ütelda!

Täna jõudis siia mu lellepoja saadik, kvestor Leonas. Ta tõi kaasa Constantiuse vastuse, mis oli just kui selleks kirjutatud, et kinnitada tuntud tõetera: «Hullumeelsuse kõige hädaohtlikum vorm on seesugune, kui inimene ei suuda vahet teha võimaliku ja võimatu vahel.» Sest kui Leonas seda keisri ülbelt kurjustavat ning ähvardavat läkitust väeüksustele ja linnarahvale tribüünilt ette luges, siis puhkes selline pahameeletorm, et pidin Constantiuse saadiku ihukaitseväelaste abiga ära päästma liiga ägedaks muutunud kuulajate käest.

Ent vaevalt oli ta väljaspool hädaohtu, kui võisin kohe kogeda selle tarkuse paikapidavust, mis kõneleb teenrist kui isanda vooruste ning pahede utreeritud koopiast. Sest ärritatuna äsjasest sündmusest, ei suutnud Leonas end talitseda ja heitis mulle ette tänamatust:

«Tema Majesteet Constantius andis mulle selle kirja audientsil Kapadookia Caesareas, kus ta valmistub praegugi sõjakäiguks pärslaste vastu. Kibestunult lausus ta seejuures: «Mina kasvatasin selle vaeslapse üles, mina tegin tema hiljem tseesariks — ja see on nüüd siis tänu!»»

«Niisiis heidab minu isa mõrtsukas mulle ette seda, et ma vaeslaps olen!» andsin ma Leonasele vastuseks.

Muidugi halb, et kaotasin enesevalitsuse, sest tõeline filosoof peab alati säilitama meelerahu ning tasakaalu. Ent siiski ka hea, et see juhtus just nõnda. Ilma tänase loota poleks ma kastnud tindi sisse kalamost, et panna pärgamendile meie dünastia tõelist ajalugu eht rooma kombel munast kuni õunani. Ja mida saan mina sinna parata, kui meie dünastia lugu pole pahatihti õilis, vaid sarnaneb rohkem Oidipuse ja Atriidide omaga kohutavate kuritööde poolest.

Mina aga pean puhtaks saama tõe läbi, et täita siis oma kohust: teha õnnelikuks kõik Rooma impeeriumis elavad inimesed. Selle käsu andis päikesejumal Helios ise, kui ta ilmutas end mulle unenäos. Ta viis mu kõrge mäe otsa ja näitas mulle pisarate orgu, kus loomakarjad olid ahnete ning südametunnistuseta karjuste meelevalda antud. Ja Helios ütles: «Sina pead päästma need karjad halbade karjuste küüsist — selline on minu tahtmine. Et sa sellega toime tuleksid, siis pea meeles: austa jumalaid! valitse alamaid õigluses ning headuses! kihuta lipitsejad ning öördajad oma kojast minema! ela kasinuses ja tegele pidevalt kõlbelise enesetäiustamisega!» Loetletud põhimõtteid pidas päikesejumal nii tähtsaks, et neid koguni kordas.

Olgu siis käesolev Flaviuste dünastia tõeline ajalugu sammuks minu teel kõlbelise enesetäiustamise poole. Lipitsejate ja õukonnakroonikute kiidulaule, mis lausa kubisevad häbitutest valedest, on nagunii küllalt.

1

Minu esivanemad olid talupojad. Põlvest põlve olid nad maad harinud Moesia provintsis, Dardania mäestiku jalamil, ja palunud päikesejumalalt õnnistust oma tööle. Seesugune harras usk liigutas Heliose südant ja ta tasus neile saja- ning tuhandekordselt. Tema pani Rooma keisrite troonile Claudiuse (*aastal 268*), kes oli esimene illüürlasest augustus ja kes pärast gootide purustamist lisas oma tiitlitele ka veel aunimetuse Gothicus. See Claudius Gothicus oli minu vanaisa Constantius Chloruse vanalell.

Heliost austas ka minu vanaisa, ja nõnda tõusis ta õiglasel ning vagal kombel Rooma impeeriumi etteotsa, jäi ka keisritroonil istudes lihtsate kommete pooldajaks, oli tagasihoidlik nii riietumises kui söömises. Targa, õiglase ning armuliku valitsejana jättis ta endast austustväärivа mälestuse järelpõlvedele. Tema hing aga pöördus tagasi päikesejumala rüppe.

Minu vanaisa abiellus alles neljakümneaastase mehena, kui ta oli juba augustus Maximianus Herculiuse ihukaitseväeülem. Ta võttis endale naiseks sellesama augustuse võõrastütre Theodora, kes oli haritud ning kõrgest soost süürlanna. Neil oli kuus last: kolm poega — minu lelled Dalmatius, Hannibalianus ja minu isa Julius Constantius,

ja kolm tütart — minu sõtsed Constantia, Anastasia ja Eutropia. Vanaema Theodora tõi meie perekonda ülitundlikkuse, vaimustusvõime ning igatsuse ühineda müstilises ekstaasis jumalusega. See kõik oli tõhusaks vastukaaluks meie talupoeglike esivanemate pärandile: tahumatusele, kangekaelsusele ja maalähedusele. Erilist rõhku aga pani vanaema oma laste kasvatamisele, muretses neile parimaid õpetajaid kogu impeeriumist.

Lausa kummaline, et vanaema seesugune tegevus peaaegu sugugi vanaisale ei mõjunud. Tema jäi ikkagi talupojaks. Ja vähe sellest! Oma lastest armastas ta kõige rohkem esimest poega Constantinust, kelle oli talle sünnitanud tema konkubiin Helena veel tollal, kui ta teenis tribuunina Naissuse linnas Moesias. Sellest pojast sai küll keiser, kelle nimele lipitsevad kalilealased lisavad epiteedi «Suur», kuid tegelikult oli ta minu vanaisa lastest kõige harimatum ning kõige toorem. Ausalt üteldes pole siin aga midagi imestada. Kuigi vanaisa, kes oli vahepeal juba tseesariks kuulutatud (*aastal 293*), Constantinuse ametlikult adopteeris, ei saanud ta poja kasvatamisega üldse tegelda. Valitses Constantius Chlorus ju Gallia prefektuuri ning Britanniat ja resideeris Treverises. Keiser Diocletianus aga nõudis temalt just selle poja oma ihukaitseväkke Nikomeediasse. Seal sai ta küll hea sõjalise väljaõppe, nii et Diocletianus ise andis talle tiitli *tribunus primi ordinis*, kuid ühtlasi toorestus seal tema hing lõplikult. Priiskamine, liiderlikkus ja julmus, mis tema valitsusaja (*aastail 306—337*) lõpupoole üha selgemalt ilmsiks tulid, said alguse just Nikomeediast. Ja polnud neile vastukaaluks filosoofiat, sest kirjatarkust oli Constantinus — leebelt üteldes — ainult kergelt nuusutanud.

Kõige halvemat mõju Constantinuse kujunemisel avaldas aga kahtlemata tema ema Helena, kes sõna otseses mõttes jumaldas oma poega ja nägi tema pahedeski ainult voorusi. Just tema viis Constantinuse nii kaugele, et too taganes päikesejumal Heliosest ja laskis kalilealastel kogu impeeriumis võimutsema hakata. Aga mida muud võinukski oodata naiselt, kes oli ainult harimatu tavernipidaja Nikomeedias! Seal temast saigi minu vanaisa konkubiin, ehkki õukonnakroonikud tagantjärele pole säästnud tinti ega kalamosi, et kujutada teda auväärse matroonina. Tegelikult tähendab kogu see vaev ainult järeleandmist kalilealaste silmakirjatsevale vagatsemisele.

Küll aga peab Helena kiituseks ütlema, et ta kuulus nende haruldaste naiste hulka, kes armastavad ainult üks kord elus, ent see-eest ka tuliselt ning meeletult.

Helena ainus armastus oli minu vanaisa Constantius Chlorus. Sellest asjaolust järeldus juba nagu iseendast, et tema suurimaks vihaaluseks oli minu vanaema Theodora. Vanaema muidugi teadis seda, kuid haritud naisena teadis ta sedagi, et mida rohkem on inimesel võimu ning mida kõrgemal ta ühiskondlikul redelil asub, seda suuremeelsem peab ta olema ja seda tagasihoidlikumalt käituma. Nõnda ei võtnud ta Helena vastu vähimatki ette, ja minu arvates polnudki ta üldse võimeline siin midagi ette võtma. Liiga erinevad olid need kaks naist, liiga erinevad olid nende maailmad. Ülitundlik ekstaatiline printsess, kes müsteeriumide kaudu otsib ühendust jumalusega, ja maalähedane tahumatu tavernipidaja, kes õhutab oma poega iga hinna eest võimu püüdlema. Ent iialgi poleks ta oma eesmärki saavutanud, kui ta ei oleks austanud Olümpose jumalaid.

Tegelikult aitasid ju Constantinuse võimule päikesejumal Helios ja Fortuna. Sest Diocletianuse õukonnas oli Constantinus küll *tribunus primi ordinis*, kuid ühtlasi ka pantvang. Vanaisa palved, et poeg lastaks tema juurde Treverisesse tulla, jäeti tähele panemata. Nõnda kestis see päevani, mil Diocletianus esmakordselt järele proovis, kuidas funktsioneerib praktikas tema loodud tetrarhia ehk nelja keisri valitsus. Teoorias nägi see välja niimoodi, et iga keiser tohib valitseda ainult kakskümmend aastat; siis lähevad augustused erru, senised tseesarid astuvad augustustena troonile ja nimetavad uued tseesarid. Ja nõnda erustusidki Diocletianus ja Maximianus Herculius (viimane küll üsna vastumeelselt), nende asemele said augustusteks Galerius ja minu vanaisa (*aastal 305*). Tema pöördus tuttava palvega oma kaaskeisri Galeriuse poole, et too laseks Constantinusel osa võtta sõjakäigust Britanniasse. Galerius kõhkles, sest oli tundma õppinud Constantius Chloruse esimese poja despootlikku ning hoolimatut iseloomu. Kuid lõppude lõpuks lubas sellel kahekümneaastasel metsikul poisil siiski minna. Aga Galeriuse lubamised olid ju kuulsad kogu impeeriumis. Sest tema päev algas veiniga, jätkus veiniga, kestis veiniga ja oleks kindlasti ka lõppenud veiniga, kui see Dionysose andunud austaja oleks suutnud päikeseloojanguni

vastu pidada. Veiniuimas jagas ta õukondlastele igasuguseid võimalikke ja võimatuid käske, mille täitmist või täitmata jätmist kuulas järgmisel hommikul nagu laps, kellele räägitakse muinasjutte. Oma hukatuslikust joomakirest hoolimata oli tal siiski säilinud vastutustunne ja nõnda leidis ta lõpuks lahenduse tuntud põhimõttel: hundid söönud, lambad terved. Ta tegi õukonnale teatavaks järgmise karmi korralduse: ei tohi täita mitte ühtegi käsku, mida ta annab p ä r a s t lõunasööki. Sellest peale hakatigi impeeriumis kõiki keisri edikte nende sisu põhjal jaotama enne- ja pärastlõunasteks.

Constantinusele antud lahkumisluba kuulus ilmselt juba õhtusöögieelsete hulka. Kui Galeriusele sellest järgmisel päeval teatati (tollal polnud ta õukondlastele veel seda teatavaks teinud, et lõunasöök on nagu koonusekujuline sammas hipodroomil võidusõiduraja lõpus, kus kvadriigad keeravad vasemale ja kihutavad tagasi), siis haaras augustus kahe käega peast kinni ja andis täiesti selge hommikueinelise käsu: Constantinus tagasi tuua! Algas meeletu võidukihutamine läbi kogu impeeriumi idast läände. Kuid Fortuna oli Constantinuse poolt. Andis talle postijaamades värsked hobused, tagaajajate vankritel aga murdis teljed ja pani nende ratsud lonkama. Kui Alpide jalamil olid Galeriuse salateenistuse mehed siiski juba põgenikul päris kannul, tappis Constantinus postijaamades hobused — ja jalameesteks jäänud jälitajad pidid oma ettevõtmisest loobuma.

Galeriusele jäi veel lootus, et Constantius Chlorus on juba Britannias, ja see uljas võidukihutaja, kes oli tema salaagentide käest ära lipsanud, lihtsalt peab Treverisesse jääma. Kuid siingi lõid sekka Fortuna ja Helios. Esimene aitas Constantinusel kihutamist jätkata, sedapuhku ajaga võidu, teine aga hoidis vastutuulte ja tormitseva merega Gallia väina lõunakaldal kinni Constantius Chloruse laevastikku. Nõnda jõudis Constantinus veel viimasele laevale ja sai Britannias osa võtta sõjakäigust piktide ja skottide vastu. Seal võis ta vaba voli anda oma pahedele. Sest sõda on pahupidi pööratud elu ja sõjas on pahupidi ka voorused ja pahed. Julmus on sõjas kangelaslikkus, toorus on mehisus, tapmine — vaprus, külade põletamine — tarkus.

Või on tõesti õigus sellel filosoofil, kes väidab, et kurjad jumalad lõid inimese, sest nad tahtsid lõbu tunda

tema mõttetust rähklemisest? Nad andsid inimesele mõistuse, õpetasid teda maju ja templeid ehitama, metalle sulatama, marmorist skulptuure raiuma, tööriistu valmistama, kangast kuduma, laevu ehitama, linnu rajama — ja ühtlasi panid nad inimesesse hävituskire, et naerda tema üle. Et naerda, kui inimene hävitab kõik selle, mis ta on palehigis loonud — ja alustab siis jällegi täpselt kõige sellesama uuesti ehitamisega. Ja riikidegi saatus pole teistsugune. Kas hävitas siis Aleksander Suur Pärsia kuningriigi? Muidugi mitte. Pärslased ise purustasid troonitülidega oma riigihoone vundamendi, ja siis jäi Aleksandrile ainult seinte hunnikusse lükkamise vaev. Sama lugu oli tema enda loodud suurriigiga, mis ulatus Makedooniast Indiani. Seda ei lõhkunud tükkideks alistatud rahvad, vaid Aleksandri enda väepealikud. Ja pole teisiti Roomagagi, selle võimsa impeeriumiga, mille sisejärveks on Vahemeri. Kas saaksid Rooma riiki ohustada barbarid, kui sedasama riiki ei pureks juba mitusada aastat laastav haigus — kodusõjad trooninõudlejate vahel? Ikka roomlased roomlaste vastu, nagu omal ajal pärslased pärslaste ja kreeklased kreeklaste vastu. Ja kurjad jumalad naeravad, tunnevad lõbu inimese lootusetust võitlusest Saatusega.

Käis ju seesugune võitlus ka Britannias, kus Constantius Chlorus sai jagu küll piktidest ja skottidest, kuid jäi alla kurjale palavikule. 25. juulil (*aastal 306*) lendas tema hing Eburacumi sõjaleerist Heliose taevasesse paleesse. Tema sõdurid aga kuulutasid augustuseks ta poja Constantinuse. Nõnda naasis see kahekümne ühe aastane noormees Treverisesse diadeemi ja isa põrmuga. Vägevate matuste lõppakordiks olid siin vägevad gladiaatorimängud, kooskõlas lahkunu kõrge ühiskondliku seisundiga ja veelgi rohkem kooskõlas uue keisri hingelaadiga. Sest kohe algusest peale ilmnes, et Constantinus on robustne sõdur, kes tunneb ennast kõige paremini siis, kui ta viibib oma sõdurite keskel. Seal polnud ta keiser, vaid sõdur nagu nemadki, ainult esimene võrdsete hulgas. Sõdurid aga pani ta ennast jumaldama pidusööminguteta, õigemini küll oma suhtumisega nendesse prassingutesse. Temale ei olnud selline pidu lõõgastuseks, vaid lahinguks. Veiniamforad ja praetud nuumhärjad olid vaenlasteks, lõbutüdrukud ja lõhnastatud poisid vangivõetud elanikeks. Nende kõikidega tuli ümber käia nii

nagu sõjas ikka — purustavalt, hävitavalt, julmalt ning vägivaldselt, nii et pidusaal sarnaneski suuresti lahinguväljaga.

Kuid Helios ja Fortuna, kellele Constantinus oli tasunud tänamatusega, ja vähe sellest, lausa reetmisega, karistasid kogu Flaviuste sugukonda niimoodi, et selle liikmed pöörasid julmuse ning vägivalla üksteise vastu. Ja praegu, mil ma kirjutan neid ridu, on kunagisest rohkearvulisest Flaviuste dünastiast veel elus kõigest kaks inimest: minu lellepoeg augustus Constantius ja mina. Võib-olla suudan mina lepitada päikesejumala, kelle kuldne kiir tõi maa peale minu hinge? Võib-olla?... Sest inimese elus pole ju mitte midagi kindlat peale surma.

Igatahes kuulutasid juba verised gladiaatorimängud Constantius Chloruse matustel, et poeg ei kavatse oma isa leplikkuse ja mõõdukuse vaimust kantud valitsemisviisi jätkata. Ja kui Treverisesse jõudis Constantinuse ema Helena, leidsidki need kartused kohe kinnitust. Et minu vanaema Theodora oli surnud enne vanaisa retke Britanniasse (küllap see oli kõikväeliste jumalate tegu, kes nägid ette tulevikku ja päästsid ta eelseisvatest kannatustest), siis langes tavernipidaja Helena viha Theodora lastele. Minu sõtsed jäeti Treverisesse, et neid kasulikult mehele panna. Minu lelled ja isa aga pagendati õukonnast Gallia lõunapiiri äärde Tolosa linna. Isa oli tollal viieteistkümneaastane, tema vend Dalmatius kaks aastat vanem ja teine vend Hannibalianus sama palju noorem. Nõnda algas nende kakskümmend aastat kestev odüsseia. Nagu Hera oli taga kiusanud Heraklest ja sundinud teda kõikjal ringi uitama, nõnda kiusas Helena taga Theodora kolme poega ja saatis neid iga natukese aja pärast ühest linnast teise.

Samal ajal (*aastal 307*) tulid aga Treverises pulmad ja varrud ühekorraga. Constantinus abiellus erustunud augustuse Maximianus Herculiuse üheksa-aastase tütre Faustaga ja samal ajal sünnitas talle tema konkubiin Minervina poeg Crispuse. Nende sündmuste kokkulangemisega andsid Olümpose jumalad selgesti märku, et nad seda kõike sugugi heaks ei kiida. Kuid peale Heliose preestrite ei pööranud sellele mitte keegi tähelepanu, ja Constantinus ise veel kõige vähem. Temal mõlkusid juba mõttes kavatsused, kuidas kaaskeisreid kukutada ja Rooma impeeriumis ainuvalitsejaks tõusta. Tema lootuste leeki

õhutasid ema Helena ja samuti see tõsiasi, et Diocletianuse loodud tetrarhia oli nagu ilma mõõduvõtmiseta õmmeldud lühikeste varrukatega tuunika, mida on küll ilus vaadata, kuid mida ei saa kanda, sest iga liigutus käristab õmblused lahti. Juba oli tetrarhia ehk nelja keisri valitsus muutunud kuue keisri valitsuseks ja pessimistidele hakkas kangastuma keiser Gallienuse valitsusaeg (*aastail 253—268*), mil Rooma riigis võimutsesid tervenisti kolmkümmend usurpaatorit, nii et keiser oli pidanud nendega võitlema nagu üliosav gladiaator, kes suudab korraga kahte mõõka käsitseda. Ja samuti oli liiva jooksnud tetrarhiaga taotletud eesmärk: vältida laastavaid kodusõdasid trooninõudlejate vahel. Sest kuue kaaskeisri omavahelised suhted olid juba paaril korral nii tuliseks läinud, et neid oli saadud jahutada ainult verega. Erandiks oli selles suhtes usurpaator Maxentius, kes resideeris Roomas ja valitses Itaaliat ning Aafrikat. Tema oli endale tegevusjuhendiks võtnud Aleksander Suure isa, kuningas Philippose põhimõtte, et pole olemas nii kõrget linnamüüri, millest kullakoormat kandev eesel üle ei saa. Ja kui siis Galerius tungis oma sõjaväega Itaaliasse Maxentiust karistama, jäi viimane rahulikult Rooma linna ja saatis oma kaaskeisri armeele vastu ainult rühma salaagente koos mõne philipposlikult koormatud eesliga. Nende tegutsemise tulemusena langes kohe Galeriuse vägede liikumiskiirus, vähenes leegionäride sõdimislust — ja lõppude lõpuks pääses Galerius üle noatera omaenda sõdurite käest, kes tahtsid teda vangi võtta ja Maxentiusele kingituseks viia! Niimoodi lõbutsevad jumalad inimeste arvel ja naeravad homeeriliselt. Kuid nagu teada, on neile armastatuimaks vaatemänguks inimese võitlus Saatusega, ma ütleksin — inimese võitlus iseendaga. Ja seegi sai Constantinusele peagi osaks.

Oli ju jumalate tahtel Diocletianuse kaasaugustuse Maximianus Herculiuse kogu perekond sugulussuhetes Flaviustega. Maximianus, see lühikese härjakaela ja ümmarguste silmadega brutaalne sõdur, oli abiellunud kuninglikust soost süürlanna Eutropiaga, kellel oli eelmisest abielust tütar Theodora. Viimasest, nagu teada, sai minu vanaema. Maximianusele sünnitas Eutropia poja Maxentiuse. Ja kui see poeg oli juba kahekümneaastaseks saanud, siis juhtus samasugune lugu nagu juudi legendis Saaraga, kes naeris, et Eutropia tõi ilmale tütre

Fausta. Nii oli siis Eutropia ämmaks Constantius Chlorusele ja Constantinusele, Maximianus viimasele äiaks ja Maxentius naisevennaks. Tundub, et nii tihedate sugulussidemete puhul võimutseb üksmeelejumalanna Concordia ja tülijumalanna Erisel pole midagi teha. Kuid Constantinusel lasus juba Heliose needus — ja see muutis kõik.

Pärast pulmi siirdus Fausta oma isa paleest Aquileiast Treverisesse, ja korraga tajusid nii Eutropia kui ka Maximianus, et nende elu on kuidagi tühjaks muutunud. Seda üheksa-aastast last ei suutnud asendada kaksikportree, mille väimees oli oma naise vanematele saatnud: Constantinus oma ülinoore naisega. (Muide, minagi olen seda pilti näinud. On hämmastav, et võrreldes seda portreed hilisematega, pole asjaosalised peaaegu üldse muutunud. Constantinusel on juba sellel pildil julm suu ning kurjad silmad, Fausta aga on habras ja nukunäoga.) Nõnda otsustas eksaugustus Maximianus, kes ainult Diocletianuse käsul oli võtnud diadeemi peast, purpurrüü seljast ja purpursaapad jalast, uuesti suurde poliitikasse lülituda. Kuuskümmend eluaastat pole veel teab mis iga, kui meenutada näiteks Augustust, kes suri seitsmekümne kuuesena, kui oli nelikümmend neli aastat ainuvalitsejana Rooma riiki juhtinud. Kuid Maximianus polnud Augustus, vaid ainult sõnakuulelik käsutäitja. Ta oli ainult kuu, kes oli saanud oma valguse päikeselt, Diocletianuselt. Ta oli kustunud täht Rooma impeeriumi taevalaotuses, kelle jaoks polnud enam kohta tähtede uues konstellatsioonis. Kuid ta ei taibanud seda, sest ihaldas jällegi nii meeletult võimu, et see kirg tegi ta pimedaks ning kurdiks jumalate hoiatuste suhtes. Nõnda pidi ta lõpuks põgenema Roomast oma poja juurest, kui oli asjatult katsunud tolle sõdureid enda poole võita. Ent selle asemel et minna tagasi Aquileiasse ja püüda seal kalu ning kasvatada meloneid, nagu tegi Diocletianus Salonas, siirdus Maximianus hoopis Treverisesse oma väimehe juurde. Siingi üritas ta vandenõu Constantinuse vastu ja kukkus muidugi kohe sisse. Kuid väimees polnud poeg, kes oli piirdunud ainult hirmutamisega. Constantinus laskis oma salaagentidel Maximianuse lossis üles puua ja kuulutas siis kogu impeeriumile kurba uudist: tema kallis äi on toime pannud enesetapu.

Kõik keisrid võtsid selle sõnumi rahulikult teatavaks,

ainult Maxentiuses lõi nüüd korraga võimsalt lõkkele pojaarmastus, mistõttu ta nimetas Constantinust mõrtsukaks. Nõnda katsus ta veelgi tihedamalt enda ümber koondada pretoriaane ja pööblit, kes olid ta Roomas omal ajal (*aastal 306*) keisriks kuulutanud, sest isegi juhm pidi mõistma, et Maxentiusel seisab ees võitlus võimu pärast Constantinusega, selle auahne ning julma despoodiga. Huvitaval kombel Constantinus siiski respekteeris Galeriust. Ja kuni too Nikomeedias veel veinipeekreid kummutas, piirdus Constantinus ainult Maxentiuse tõelise palge paljastamisega. Kogu Gallia sai teada usurpaator Maxentiuse hirmuvalitsusest Roomas, kus teda ümbritsesid etruski haruspeksid, igasugused maagid ja loitsijad. Nende kaasabil püüdvat see koletis tuleviku saladustesse tungida, ta korraldavat jubedaid öiseid orgiaid, kus juuakse inimverd, lahatakse imikute laipu ning tapetud lõvisid, et nende sisikondade põhjal tulevikku ennustada.

Kui Galerius oli surnud vähktõppe ja tema asemel oli keisriks saanud Licinius, kelle kaasvalitsejaks Maximinus Daia, siis ühinesid nii viimase kui ka Maxentiuse vastu Constantinus ja Licinius. Ja oma valitsemise kuuendal aastal (*312*) alustas Constantinus Galliast sõjaretke Itaaliasse, usurpaator Maxentiuse vastu. Tema neljakümne tuhande mehelise sõjaväe tuumikuks olid leegionid, kes olid võidelnud juba tema isa Constantius Chloruse juhatuse all. Tõeliseks löögirusikaks olid raskeratsaväelased — *cataphractarii* —, kes kandsid visiiriga kiivrit ja helkivat soomusrüüd, mis juba oma silmipimestava säraga pidid vaenlast kohutama. Ja koos nendega marssisid gallid, germaanlased ja britidki. Enne teeleasumist, kui ta oli juba ohverdanud oma kaitsjatele — päikesejumal Heliosele, valgusejumal Apollonile, õnnejumalanna Fortunale ja võidujumalanna Victoriale —, tuli tema juurde ema Helena, kes oli hiljuti kalilealaste sekti astunud, ja soovitas pojal võidu saavutamiseks palvega ka Jeesus Kristuse poole pöörduda. Poeg lubaski seda teha. Kuid momendil oli talle hoopis tähtsam kiiresti Alpideni jõuda, et uue Hannibalina sedamaid, mil lumi mäekurudes on sulanud, Itaaliasse tungida.

I

AMMIANUS MARCELLINUSE MÄRKMIKEST

(Vestlus Ursicinusega, impeeriumi Idaarmee ülemjuhatajaga, keiser Constantinuse võitluskaaslasega, Ammianus Marcellinuse otsese ülemusega, osavõtjaga Constantinuse retkest Itaaliasse (aastal 312). Vestlus toimus (aastal 355) Gallias, kuhu Ursicinus saadeti usurpaator Silvanust likvideerima.)

Selle Itaalia-sõjakäigu ümber on just kristlikud kirjamehed hiljem palju tolmu üles keerutanud. Ja püüdnud igati selgeks teha, et ainult tänu Jeesus Kristuse toetusele sai Constantinus jagu Maxentiusest. Sest viimasel oli suurem sõjavägi, tema käes olid sellised tugevad kindlused nagu Verona ja Aquileia Etruurias, samuti suured relva- ja toidulaod. Samal ajal kui Constantinusel polnud kaasas piiramismasinaid ja tema sõjaväe voorgi oli üsna väike. Pärgamendi peal paistab tõesti, et Constantinuse võit oli suur ime. Kuid kirjamehed ei ole sõjamehed ja lahinguid ei võideta ainult toore jõu abil.

Meie kõige võimsamateks relvadeks olid kiirus ja ootamatus, needsamad tegurid, mis viiesaja aasta eest võimaldasid ka Hannibalil Itaalias nii tohutu suurt edu saavutada. Tänu sellele avasid meile kohe oma väravad Augusta Taurinorum ja Mediolanum, niipea kui olime Alpid ületanud. Nendest linnadest saime värsket toidumoona, varustust, relvi, hobuseid — ja jätkasime viivitamatult marssi Verona poole, sest see oli Gallia Transpadana kõige tugevam kindlus, Rooma võti. Siit saatis muide linna komandant Ruricius meile kaela oma ratsaväe, et meid pihuks ja põrmuks lüüa. Kuid salakuulajad tõid meile selle kõige kohta juba ammu teateid, mistõttu võisime neid Brixia linna all rahulikult oodata. Nõnda rappisime neid kõvasti ja jätkasime jälitamist, laskmata neil toibuda. Niimoodi sai sepistatud see ime, kristlike kirjameeste arvates. Ja kaasa aitas muidugi asjaolu, et Maxentius pidas Constantinust mingiks teiseks Galeriuseks, kes marsib tasa ja targu ja laseb oma sõjaväge kullaga laostada. Seepärast ta jäigi üsna rahulikult Rooma, sest teadis, et Verona on vallutamatu kindlus ja Ruricius kogenud sõjamees. Ometi oleks ta pidanud taipama, et kui

meil pole piiramismasinaid, siis peame linna võtma tormijooksuga.

Tegelikult see oligi kogu sõjakäigu kõige otsustavam moment. Sest Ruricius paiskas kaks korda oma üksused vasturünnakule ja teisel korral näis, et oleme kadunud. Kuid just siis sööstis Constantinus oma ratsul meie üksuste etteotsa, asus ise rünnakut juhtima, viskas kiivri peast ja kiskus niimoodi vankumalöönud sõjamehed endale järgnema. Verona oligi meie käes, tee Rooma vaba. Kindlused, nagu Mutina, Ravenna ja Aquileia, alistusid mõõgahoobita. Constantinusel oli kahju, et ei õnnestunud Ruriciust enda poole võita. See oli tõesti andekas väepealik. Kuid ta ei suutnud Verona kaotamist üle elada, tormas ise meie sõjameestele ummisjalu peale ja raiuti surnuks.

Jah, siis tuli lahing Mulviuse silla juures. Võib-olla veelgi suurem ime kui Verona vallutamine. Igatahes siis, kui pühitseti Constantinuse valitsemise viieteistkümnendat aastapäeva (*aastal 321*), pidas Roomas panegüürika tuntud kõnemees Nazarius. Ta kinnitas, et Constantinusele tuli appi tema isa Constantius Chlorus, kes laskus taevaste väehulkadega maa peale ja juhtis neid jumalana võitluses. Ja muidugi olen ma kuulnud ka seda kristlikku versiooni, et Constantinus kogu oma sõjaväega olevat näinud enne lahingut taevavõlvil säravat ristikujutist koos kirjaga: «Selle märgiga võidad!» Ja samuti olevat Constantinusele ööl enne otsustavat lahingut ilmunud unes Kristus ja käskinud sõjameeste kilpidele maalida ristimärgi. Neid lugusid ma muidugi teadsin, kuid alles sinu käest kuulsin, et need on kirja pannud mulle tuttavad mehed: keisri nõuandja Caesarea piiskop Eusebios ja Constantinuse lemmikpoja Crispuse kasvataja Lactantius. No muidugi, millal jääb minusugusel sõjamehel aega lugemiseks. Ja ausalt üteldes polnud ka Constantinus kuigi suur kirjanduse- ja filosoofiaharrastaja.

Ah et kas oli midagi seesugust lahingu käigus, mille puhul võiks jumalate sekkumisest rääkida? Tõesti ei oska öelda. Mina küll mitte mingisugust ristimärki taevavõlvil ei näinud, samuti polnud käsku seda kilpidele maalida. Mis aga puutub taevastesse väehulkadesse, keda juhtis Constantius Chlorus, siis tead ju omast käest, kui palju või õigemini kui vähe näeb kogu lahingust sõjamees, kes sellest osa võtab. Mul poleks tollest kähmlusest vist mitte midagi enam meeles — nii kähku käis see kõik —, kui

ma poleks haavata saanud. Sattusin kohe lahingu algul vastamisi ühe vilunud raskeratsaväelasega, raiusime teineteist, kuid midagi erilist polnud veel kumbki korda saatnud — ja korraga pistis ta põgenema. Mina järele — ja saingi hoopis ühelt vibukütilt noole reide. Siis alles hakkasin ringi vaatama ja nägin, et kogu vaenuvägi põgeneb paaniliselt jõe poole.

Tegelikult oli lahing Mulviuse silla juures, peaaegu Rooma müüride all, võidetud juba enne alustamist. Sest nii nagu Maxentius oli omal ajal kullaga ära ostnud Galeriuse sõdurid, nõnda ostis Constantinus nüüd ära Maxentiuse haruspeksid ja maagid. Oli ju usurpaatoril algul kavas Rooma müüride taga vastu pidada. Ta laskis koguni Mulviuse silla ära lõhkuda, et me nii hõlpsasti üle Tiberi jõe ei pääseks. Rooma pole Verona. Seda linna nii kergesti tormijooksuga ei võta. Kuid siis ennustasid haruspeksid Maxentiusele, et kui ta läheb oma sünnipäeval üle Tiberi jõe, siis ta hävitab Rooma vaenlase. Ja leidiski järjekordselt kinnitust tõetera, et keda jumalad tahavad hävitada, sellelt võtavad nad kõigepealt mõistuse.

Maxentius laskis üle Tiberi laevadest silla ehitada, sest Mulviuse sild oli lõhutud, ja tõi oma väed Tiberi paremale kaldale. Ja kuigi tema armee arvuliselt ületas meie oma, polnud tal sellest vähimatki kasu. Pigem tuli see kahjuks, sest lahinguväljaks oli väike org, kus kõik need üksused ruumikitsikuses kohmakalt liikusid ja üksteisele jalgu jäid. Nõnda pidi Maxentius paratamatult kordama sedasama viga, mille konsulid Aemilius Paulus ja Terentius Varro olid teinud Cannae lahingus, kui nad käskisid Rooma leegionidel tihedasti kõrvuti Hannibali jalaväge rünnata — ja saatsid niimoodi kogu armee ülesseatud lõksu. Siin osutus selliseks lõksuks Tiberi jõgi Maxentiuse sõdurite selja taga. Sest juba enne lahingut oli siin sõjamehi nii paksult, et viimased read seisid jalgupidi vees.

Lahing (*28. oktoobril aastal 312*) algas meile kohe edukalt. Ainult Maxentiuse ihukaitseväelased ja *cataphractarii* suutsid meile natuke aega vastu seista. Mujal algas kohe taganemine, kuid polnud ju kusagile taanduda, kui viimased sõdurid nagunii vees seisid. Puhkes paanika, kõik hakkasid laevadest silda mööda jõe vasakule kaldale jooksma, Maxentius nende hulgas. Ja nüüd andis Constantinuse kuld lõpphoobi: äraostetud laevamehed lõikasid läbi köied, mis laevu ühendasid, ja kogu sild lagunes koost. Maxentius oma kaaskonnaga kadus voogudesse. Järgmisel päeval marssisime triumfirongkäigus Igavesse Linna.

II

KÕNEMEES NAZARIUSE PANEGÜÜRIKAST

(Peetud Roomas aastal 321, mil täitus viisteistkümmend aastat Constantinuse keisriks saamisest. Lahingust Mulviuse silla juures ja järgnenud sündmustest pajatab ta nõnda.)

Ma ei hakka kirjeldama jõekaldaid, mis olid täis langenuid, ega surnukehadest ummistunud Tiberit, nii et vood suutsid ainult vaevaliselt endale teed rajada läbi kõrgete laibahunnikute. Jätan käsitlemata sellegi, kuidas türann Maxentiust ei tabanud mehine surm, vaid häbiväärne uppumine põgenemisel veristes voogudes, õiglane karistus talle tema arguse ja julmuse eest. Piisab, kui neid sündmusi põgusalt meenutada, sest rääkisin nendest hiljuti ulatuslikumalt ja praegu lihtsalt pole aega kirjeldada nii põhjalikult, nagu nad seda tegelikult väärivad, ja samuti ei taha ma lahingust, mis võideti kiiresti, rääkida pikemalt, kui taplus ise kestis. Kui ma suudaksin olla nüüd nii väljendusrikas, et leiaksin sõnu, mis vastaksid tehtud suurtele tegudele, siis kasutaksin kõiki värvivarjundeid, valitud väljendeid ja võluvaid võrdlusi, mida pakub kõnekunst. Juba kõlab tapluskära ja pasunate huilgamise asemel pidulik hõiskamine ja ovatsiooni kaja kandub Roomani. Ja nüüd peangi jutustama keiser Constantinuse, kõige suurema ja kõige armulisema valitseja saabumisest Rooma. Ma oleksin tänamatu, kui minu kõne senati ja Rooma rahva ülimat rõõmu kirjeldades ei pulbitseks ülekeevast rõõmust. Sest alates linna asutamisest, *ab urbe condita,* pole olnud Rooma riigis teist niisugust päeva, mil rõõm oleks olnud nii mõõtmatu ning erakordne, pole olnud ühtegi triumfi vanades ajakroonikates järeltulevatele kirja pandud, mis oleks olnud nii suurepärane.

Võrratu Constantinus ei sisenenud linna vallutajana,

vaid vabastajana. Seepärast ei veetud tema triumfikaariku ees ahelates väepealikuid ja teisi sõjamehi, vaid siin sammusid aristokraatliku päritoluga kodanikud, kes olid lõppude lõpuks vabastatud köidikutest. Vangikongidesse ei heidetud barbareid, vaid vanglast lasti vabaks konsulaare. Sinu triumfirongkäigu sära ei suurendanud võõrad vangid, vaid lõpuks ometi vabaks saanud Rooma. Polnud näha võidetud leegionide standarte tolmus lohisemas, sest sa võtsid oma armeesse kõik sõjamehed, kes seni olid pidanud türanni teenistuses olema, ja relvastasid nad jällegi Rooma tõeliste vaenlaste, barbarite vastu. Sinu sõjamehed kandsid rongkäigus Heliose ja Victoria kujusid, sest need jumalad olid sulle toonud võidu. Eelmisel päeval peetud lahingut meenutas ainult Maxentiuse pea, mis oli pika varda otsa pistetud. Sest jõejumal Tiberus ei sallinud, et selline mõrtsukas ja kurjategija tema voogusid rüvetaks, ja heitis tema laiba järgmisel hommikul kaldale. Rahvahulk karjus solvavaid sõnu türanni kohta, et niimoodi vabaneda hinge ladestunud surmahirmust, mille oli neile peale ajanud türann oma valitsusaja jooksul. Kust aga aeglaselt mööda veeres sinu triumfikaarik, seal näisid majadki liikuvat ja kõrgemaks kasvavat. Sind aga saatis rõõmuhõisetega erakordselt tihe rahvasumm ja suur hulk senaatoreid. Võidujumalanna Victoria lõi tiivad laiali, et sõnum sinu võidust leviks kiiremini kõikjale. Roomas aga tundsid kõik rõõmu vabadusest ja mitu päeva vältavatest gladiaatorimängudest.

III

AJALOOLANE SEXTUS AURELIUS VICTOR KIRJUTAB KEISER JULIANUSELE

(10. jaanuar 362)

Kõrgeauline augustus! Tänan Sind veel kord suure au ja usalduse eest, et nimetasid mind Pannoonia provintsi asehalduriks. Olen nüüd siinse olukorraga juba enamvähem kursis ja loodan Sulle varsti põhjaliku aruande esitada oma töödest ja tegemistest impeeriumi hüvanguks. Käesoleva kirjaga aga läkitan Sulle vastuse sind huvitanud küsimusele: kui suur on Flaviuste dünastia osa sel-

les, et kalilealased on oma religioonile võitnud riigi soosingu?

Nagu tead, lõpetan just praegu uurimust Rooma ajaloost. See «Raamat keisritest» algab Octavianus Augustuse valitsusajaga ja ulatub meie päevadeni. Nõnda polnud mul kuigi raske uurida Sind huvitavat üksikküsimust. Jõudsin järgmistele tulemustele:

Kui keiser Diocletianus avaldas 23. veebruaril (*aastal 303*) Nikomeedias edikti, millega käskis kalilealaste kirikud maatasa teha ja nende raamatud ära põletada, siis Sinu vanaisa Constantius Chlorus täitis seda korraldust küll üsna loiult, sest temale alluvatel aladel — Gallias, Ibeerias ja Britannias — lihtsalt oli kalilealaste kogudusi hirmus vähe. Ja mingisugust arvestatavat jõudu nad endast ei kujutanud. Siin probleeme ei teki.

Sinu lelle Constantinuse puhul on aga allikmaterjalid vasturääkivad. Alates sellistest vanematest kristlikest kirjameestest nagu Caesarea Eusebios ja Lactantius ning lõpetades meie kaasaegsetega, kinnitavad kõik nagu ühest suust, et juba lahing Mulviuse silla juures tähendas kalilealaste religiooni võitu Olümpose jumalate üle ja et hiljem (*aastal 313*), kohtudes Liciniusega Mediolanumis, andis Constantinus kalilealastele usuvabaduse. Nõnda lõppesid tagakiusamised, mida pärast Diocletianuse erruminekut (*aastal 305*) olid raevukalt jätkanud kõik keisrid (Galerius, Maxentius, Licinius, Maximinus Daia) peale Constantinuse.

Kuid vaidluses selgub tõde, ja *audiatur et altera pars*. Mulviuse silla imest, et kogu Constantinuse sõjavägi nägi taevas suurt risti koos kirjaga «Selle märgiga võidad!» ja maalis enne lahingut oma kilpidele keisri käsul ristimärgi, sellest kõigest ei teadnud mitte ükski lahingust osavõtja (aga olen paljusid küsitlenud) mitte midagi. Samuti ei maini neid sündmusi poole sõnagagi oraator Clemens, kes tervitas Constantinust päeval pärast lahingut, mil võitja triumfirongkäigus Rooma tuli. Ja ei leidu jälgegi ristimärgist ega kalilealaste jumalast Constantinuse võiduväraval, mis valmis Roomas kolm aastat pärast Mulviuse silla lahingut. Constantinusele toob seal võidu päikesejumal Helios.

Veelgi vasturääkivamad on andmed Mediolanumi edikti suhtes, ehkki just selle edikti tõttu andsid kalilealased Constantinusele kolmeteistkümnenda apostli aunime.

Lactantius teatab, et pärast Mulviuse silla lahingut kohtusid Mediolanumis Constantinus ja Licinius, et tugevdada sõjalist ning poliitilist liitu abieluga. Constantinuse poolõde ning Sinu sõtse Constantia, tollal veel üsna tütarlapseohtu, pandi mehele juba elusügisesse jõudnud Liciniusele. Viimane saatis siit muude käskude hulgas ka Nikomeedia asehaldurile reskripti, millega lubas sealsetes valdustes ristiusku levitada.

Caesarea Eusebios oma «Kiriku ajaloos» aga kirjutab hoopis nõnda: «Constantinus ise ja tema kaasvalitseja Licinius, keda polnud tollal tabanud veel nõdrameelsus, mis hiljem tumestas tema mõistuse, nii et ta hakkas kristlasi taga kiusama, nemad mõlemad pidasid Jumalat kõigi neile osaks saanud hüvede allikaks, nemad mõlemad avaldasid üksmeelselt ja ühehäälselt kristlaste kasuks kõige täiuslikuma ja põhjalikuma seaduse ning läkitasid selle Maximinus Daiale, kirjeldasid selles türann Maxentiuse üle saavutatud võitu ja kõiki imesid, mida Jumal on lasknud neile osaks saada, ja andsid selle seadusega kristlastele usuvabaduse.» Eusebios toob ära ka selle «kõige täiuslikuma ja põhjalikuma seaduse», mis aga tegelikult osutub samaks reskriptiks, mille Licinius ü k s i avaldas.

Kumba nüüd uskuda, kas Lactantiust või Caesarea Eusebiost? Ja kumb siis andis kalilealastele usuvabaduse, kas Constantinus või Licinius? Kui nendesse küsimustesse süveneda, siis selgub veel hoopiski ootamatum tõsiasi: tegelikult andis kalilealastele usuvabaduse — Galerius! Seesama Galerius, kes tseesarina ja Diocletianuse väimehena oli ässitanud oma äia kalilealasi taga kiusama, kes augustusena oli ise neid julmalt jälitanud, seesama Galerius avaldas juba varem (*aastal 311*) järgmise edikti:

«Meie nägime ära, et suur osa kristlasi, kes viibivad oma meeletuse võimuses, ei avalda taevastele jumalatele vajalikku austust, ja tagakiusamistega sunnitakse neid taganema ristiusu jumalast; seepärast, juhindudes meie inimarmastusest ja lakkamatust tavalisest heatahtlikkusest kõikide inimeste suhtes, meie otsustasime üles näidata oma heatahtlikkust ka kristlastele, lubades neil jääda kristlasteks ja ehitada maju oma kombetalituste ja kogunemiste tarbeks tingimusel, et kristlased ei võta mitte midagi ette ühiskondliku korra vastu.»

Galeriuse edikti avaldamise järel lubasid samasisuliste

seadustega ristiusku levitada oma valdustes ka Maximinus Daia, Licinius ja Maxentius. Viimane andis ristikiriku tagasi ka kõik varandused, mis tagakiusamiste ajal olid tollelt ära võetud.

Ülalesitatut kokku võttes ma ei näe, et Constantinus oleks etendanud mingit erilist osa kalilealaste soosimises. Usuvabaduse andsid neile Constantinuse kaasvalitsejad. Viimastel aga polnud nii osavaid sulemehi nagu Constantinusel, ja mis kõige tähtsam — omavahelistes võitlustes võimu pärast jäid teised keisrid kaotajateks. Jumal on aga alati võitja poolel.

Minu arvates austas keiser Constantinus ühtainukest jumalat ja selleks jumalaks oli Rooma impeerium. Sellele jumalale tõi ta kõhklematult ohvriks kõik, ka oma naise ja poja, hoopiski rääkimata kalilealastest. Tuleta meelde, kui julmalt ta taga kiusas donatiste, neid kalilealastest sektante, kes lõid oma kiriku ja pöörasid selja Rooma impeeriumile. Ja kuidas ta halastamatult maapakku saatis Aleksandria piiskopi Athanasiose, kes hakkas selles suures sadamalinnas ka ilmalikule võimule pretendeerima. Constantinus oskas hoida impeeriumi ühtsust. Ta oli nii *pontifex maximus* kui ka ristikiriku välisasjade piiskop, mõlemad ühes isikus, kõrgemal mõlemast usundist.

Alles tema põeg keiser Constantius loobus *pontifex maximus*'e tiitlist, keelas ohvritoomise, sulges Olümpose jumalate templid ja kallutas vaekausi otsustavalt kalilealaste kasuks.

JULIANUS

(27. aprillil 360 Lutetia Parisiorumis)

2

Täna on mu sünnipäev. Sain kahekümne kaheksa aastaseks. Tõin hommikul ohvri päikesejumal Heliosele ja võtsin vastu kõrgematest sõjaväelastest ja ametnikest delegatsiooni, kes oli tulnud mulle õnne soovima. Seepeale läksin väljakule, kus seisid ülesrivistatult väeüksused, kes tervitasid mind kilpide ja mõõkade täristamisega. Tänasin neid ja lasksin kvestoritel sõjameestele veini

anda. Siis läksin tagasi lossi, kus mu naine Helena, minu keisrist lellepoja Constantiuse noorem õde, oli lasknud katta tagasihoidliku peolaua. Ja ehkki iga võrdlus lonkab, võrdlesin mina seda Sokratese majaga. Küsiti ju omal ajal temalt, miks ta endale nii väikese maja ehitab. Ja tema vastas, et see on avar küllalt, sest ta kavatseb selle täita ainult sõpradega.

Nii olid tänagi minu väikeses sünnipäevalauas ainult sõbrad: filosoof Priskos, ihuarst Oreibasios, salateaduste tundja Euhemeros, reetor Mamertinus, *magister officiorum* Anatolios, kammerteener Eutherios, *magister armorum* Nevitta, *magister equitum* Jovinus ja *comes domesticorum* Dagalaifus. Ja et minu sünnipäeval on alati meenutatud minu ema Basilina unenägu, kellele jumalad enne minu sündi unes ilmutasid, et ta sünnitab Achilleuse, siis oligi just see reetor Mamertinuse peokõne teljeks. Osavasti põimis ta oma kõnesse sellegi tõsiasja, et minu hing on laskunud maa peale päikesekiirega. Ja veelgi osavamini vältis ta Achilleuse saatuse ööpoolt. Ei lausunud ta sõnagi Achilleuse varajasest surmast ega sellestki, et jumalad ei lasknud tal rõõmu tunda igapäevasest rahulikust elust. Mina ise aga olen viimasel ajal üha rohkem veenduma hakanud, et maailmahing on andnud mulle midagi keiser Marcus Aureliuse hingest. Sealt on pärit mu huvi filosoofia ja kõlbelise enesetäiustamise vastu. Ja seepärast laskis Helios mul ilmalegi tulla täpselt Marcus Aureliuse sünnipäeval.

Kuid aitab päevasündmustest, pöördun tagasi Flaviuste dünastia ajaloo juurde. Ma ei hakka kirjeldama Constantinuse sõjaretke Itaaliasse Maxentiuse vastu, sest selle kohta on nagunii palju kirjutatud. Küll peetud lahingutest, mitmesugustest ennustustest, Constantinuse vaprusest ja vabastatud Rooma rahva suurest rõõmust. Mitte keegi aga pole lausunud poolt sõnagi selle kohta, kuidas tundis end Constantinus ise pärast seda võitu. Sest Maxentius võis muidugi türann, despoot ja julmur olla (selles suhtes ta oma võitjast ei erinenud), kuid peale selle oli ta veel Constantinuse naise Fausta vend. Keisrinna Fausta aga oli sellal juba neljateistkümneaastane, varsti pidi ta hakkama oma mehele printse ja printsesse sünnitama, ent seesama mees oli süüdi tema isa Maximianuse ja venna Maxentiuse surmas. Et seda halba mu'jet leevendada, laskis Constantinus oma salaagentidel

levitada jutte Maximianuse südametunnistusepiinadest, mis olid sundinud tema äia endale nööri kaela panema. Oma ämma Eutropia pani Constantinus surma ähvardusel valet vanduma, et Maxentius polegi Maximianuse lihane poeg ja Fausta õde, vaid hoopis esimesest abielust suurlase Hannibalianusega, kes oli teatavasti ka minu vanaema Theodora isa. Pärast seda saatis Constantinus oma ämma Palestiinasse ühte kloostrisse, kus too mõni aasta hiljem suri. Niisuguses türannitapja, vabastaja ja petturi paljastaja aupaistes näitas Constantinus end kogu impeeriumile ja eeskätt muidugi Faustale. Tegelikult aga oli see kõik ainult samm seatud eesmärgi — ainuvalitsuse — poole. Ja järgmised sammud sellel teel tegi ta Mediolanumis, kus kohtus Liciniusega.

See kohtumine on väga laialt tuntud, pole mõtet kirjeldada, kuidas need kaks meest kokku leppisid võimusfääride suhtes, kusjuures seda liitu kinnitati abieluga: minu nooruke sõtse Constantia pandi vanale Liciniusele mehele. See oli muidugi ebavõrdne abielu, kuid hoopis teises mõttes, kui võinuks arvata. Liciniuse õukonna keskpunktiks Nikomeedias muutus nimelt Constantia, kes tegi seal, mida ainult tahtis. Licinius rahuldas algul tema tujusid puhtast uudishimust: noore keisrinna kapriisid tegid vanamehele nalja ja tõid vaheldust õukonna tseremooniatesse tardunud ellu. Kui Constantia oli aga toonud poja ilmale, kellele pandi nimeks Licinianus, siis pani ta vanamehe täielikult oma pilli järgi tantsima.

Hoopis vähem aga teatakse, et Mediolanumis pandi mehele ka minu teine sõtse, Anastasia. Tema mees, Bassianus, oli hoopis teisest puust, oli nagu mõnest iidsest rooma muistendist meie halli argipäeva astunud. Noor, kuid võitluses barbaritega endale juba nime teinud Liciniuse väepealik. Tuline ja meeletu nii lahinguväljal kui ka armastuses. Usun, et selline võis olla Antonius, Kleopatra armastatu. Bassianusest räägiti kui Liciniuse arvatavast järglasest keisritroonil.

Seda kõike oli Constantinus arvesse võtnud juba siis, kui oli lasknud noorpaarile vägeva pulmapeo korraldada. Ja vaevalt oli see lõppenud, kui Constantinus saatis juba Treverisest Nikomeediasse Liciniuse juurde käskjala pealtnäha täiesti omakasupüüdmatu ettepanekuga: nimetame Bassianuse tseesariks ja anname talle valitseda Itaalia. Kuid Licinius oli just võitnud Maximinus Daia

ja tõusnud impeeriumi idaosas ainuvalitsejaks. See andis talle iseteadvust ja enesekindlust. Sest niivõrd ta Constantinust juba tundis, et ei teinud endale illusioone tuleviku suhtes: varem või hiljem tuleb relvade abil otsustada, kes saab kogu impeeriumis ainuvalitsejaks. Anda nüüd Bassianusele Itaalia, kui on teada, et Constantinus selle tuulepea nagunii oma leeri tõmbab, õigupoolest ongi juba tõmmanud abielu kaudu.

Aga mis siis, kui alustada Constantinuse vastu võitlust juba praegu? Ja Bassianuse abil, kelle vend Senicio Nikomeedias on samuti väepealik ja Licinusele ustav? Missuguseid intriige seal punuti, see jääb igavesti saladuseks, sest surnud vaikivad ja rääkima panna neid ei saa. Igatahes alustas Bassianus Senicio õhutusel võitlust Constantinuse vastu ja sai surma (*aastal 314*). Constantinus nõudis, et Senicio talle karistamiseks välja antaks, kuid Licinius keeldus seda tegemast ja käskis hoopis kõik Constantinuse kujud uppi lükata. Nõnda puhkes esimene sõda ülemvõimu pärast, mis meenutas maadlejate jõukatsumist amfiteatris. Kumbki ei suutnud teisel ribikonte puruks muljuda ega teist liivale paisata. Rinnapistmine lõppes viigiga. Licinius jäi endiselt valitsejaks impeeriumi idaosas, Constantinus lääneosas. Lohutamatu Anastasia läks kloostrisse. Hiljem ehitas Constantinus Constantinopolisesse Anastasia termid.

Nõnda ei olnud midagi välja tulnud plaanist abielude kaudu Flaviuste dünastiat ja selle võimu tugevdada. Küllap seepärast Constantinus enam ei kiirustanudki minu kolmanda sõtse, Eutropia mehelepanekuga. Temal hakkasid aastad kiskuma juba kolmekümne ligi, kui ta abiellus (*aastal 331*) endast kümme aastat vanema mehega, vanast aristokraatiast pärineva kõrge riigiametniku Nepotianusega, kellele ta sünnitas poja Flavius Popilius Nepotianuse, tuntud Nepotianus noorema nime all. Et olime sündinud ühel ja samal aastal (*332*), mina Constantinopolises ja tema Roomas, siis osutusime dünastia kõige nooremateks printsideks. Kuid needuse eest, millega olid meid karistanud Olümpose jumalad, ei pääsenud temagi. Kui usurpaator Magnentius end keisriks kuulutas (*aastal 350*) ja hakkas sõdima Constantiusega, Constantinuse ja Fausta pojaga, siis kuulutas end Roomas keisriks ka kaheksateistkümneaastane Nepotianus noorem. Ajalukku läks ta Juunikeisri nime all, sest ainult selle kuu oli ta

võimul. Siis langes ta lahingus Magnentiuse vastu, kes vallutas Rooma ja laskis ka Nepotianuse ema ning minu sõtse Eutropia hukata.

Näen, et ruttasin ette sündmustest, mis juhtusid Constantinuse perekonnas peale esimest sõda Liciniusega (*aastal 316*) ja mille tähtsus ning järelmõju on ehk suurem, kui me oskame arvata. Kuid vähemalt olen öelnud peaaegu kõik olulise oma sõtsede saatuse kohta ega tarvitse nendest rohkem jutustada. Seda enam, et need sündmused Constantinuse perekonnas, millest ma pajatama hakkan, sarnanevad Gordioni sõlmega. Kui ei taha seda läbi raiuda mõõgaga, nagu tegi Aleksander Suur, siis võib sõlme küll siit-sealt näppida, kuid lahti harutada pole seda võimalik.

Nimelt suhtus Constantinus pikka aega nii oma pojasse Crispusesse kui ka oma naisesse Faustasse nagu lastesse, ja seda nad ju tegelikult olidki. Ometi oli selles suhtumises suur erinevus: Fausta vastu oli ta ükskõikne, Crispusesse aga kiindunud. Kas seepärast, et Crispus oli tema esimene poeg ja väga sarnane isaga, või seepärast, et Constantinus nägi Crispuses ja tema emas Minervinas isegnast koos oma ema Helenaga isa Constantius Chloruse valitsusajal — ei tea. Kuid Crispus oli tema lemmik, Fausta aga ainult Flaviuste dünastiale võimu ja kestvuse tagamise vahend.

Pärast Maxentiuse võitmist ja Liciniusega liidu sõlmimist Mediolanumis oli Constantinusel võimu küllalt, Fausta aga oli kaotanud oma viimasedki veresugulased. See-eest oli ta juba viieteistkümneaastane, niisiis eas, millal naisel tuleb mõtlema hakata emakohuste täitmisele. Sedapuhku oli see ülesanne eriti tähtis, sest tegemist oli ka Flaviuste dünastia võimulpüsimise kestmisega. Nõnda laskis Constantinus keisrinna täisealiseks kuulutada ja suure pidulikkusega oma magamistuppa tuua.

Kogu Treveris pidutses. Amfiteatris korraldati gladiaatorimänge, väljakutel jagati pööblile nisukakukesi ja veini, sõdurid väntasid praevardais nuumhärgi. Rändnäitlejad etendasid tänavatel pikantse sisuga jante, tantsijannad keerlesid flöötide ja tamburiinide saatel, lõbutüdrukud ja värvitud näoga poisid andsid oma panuse sellesse pidutsemisse. Ja ainsaks paigaks, kus polnud lõbu, lusti ega rõõmu, oli Constantinuse magamistuba. Sest Constantinus oli ka armastuskunstis vaid robustne sõdur,

kes oli harjunud tormi jooksma, väravaid lõhkuma, tänavaid mööda foorumile jooksma ja niimoodi kogu linna vallutama. Vilunud hetääride ja küpsete naiste ründamisel oli selline taktika omal kohal, kuid viieteistaastase hapra ja nukunäoga Fausta puhul ei kõlvanud mitte kuhugi. Sellest esimesest ööst jäi Faustale hinge hirm oma mehe ees, vastikus tema jõhkruse suhtes — ja nõnda ei tulnud muidugi Flaviuste dünastia jätkamisest mitte midagi välja. Tervelt kolm aastat oli juba möödas keisrinna täisealiseks kuulutamisest ja mehe magamistuppa viimisest, kuid troonipärijast polnud märkigi, nii et Constantinus hakkas juba mõtteid mõlgutama lahutusest. Ja need mõtted võtsid aina konkreetsema kuju sellest peale, kui ta tutvus Arelates Marciaga, kõrgest soost kaunitariga, kes sünnitas talle seal 25. veebruaril (*aastal 317*) poja. Isa järgi anti ka talle nimeks Constantinus. Ja juba 1. märtsil, kui ta polnud veel nädalanegi, kuulutasid mõlemad augustused ta tseesariks koos kümneaastase Crispuse ja Liciniuse väikese poja Licinianusega.

Kõik paistis päevselge olevat: Marcia, kes äsja Constantinusele poja kinkinud, saab keisrinnaks, viljatu Fausta aga saadetakse kloostrisse. Ja just sellel hetkel varisesid Constantinuse plaanid rusudeks nagu maavärinast tabatud maja. Tema juurde tuli noor diakon Paulus, hilisem Constantinopolise piiskop, kelle Constantinus ise maapakku saatis, ja teatas talle, et jumal on keisrinna palveid kuulda võtnud ja tema lapsekoja lahti teinud. Keisrinna Fausta on käima peale saanud. 7. augustil (*317*) sünnitaski ta poja, kellele pandi vanaisa järgi nimeks Constantius.

Tekkinud olukord valmistas rohkem muret õukondlastele kui Constantinusele. Viimane kui keiser ning despoot leidis oma kõikidele tegudele õigustuseks Rooma impeeriumi tugevdamise, esimesed kui lipitsejad ning pugejad aga ei leidnud oma priileivasöömise õigustuseks enam õiget kiidulaulu. Kuni Marcia ootamatult suri — ja kõik asetus jällegi oma kohale. Vähemalt õukondlaste jaoks. Helenale aga muutus tema minia Fausta sellest peale kõige ohtlikumaks rivaaliks võitluses Constantinuse poolehoiu pärast. Tuntud situatsioon komöödiatest — mees oma ema ja oma naise vahel — arenes siin tõeliseks draamaks. Ja kõigele lisaks hõõgus Constantinuse ja Liciniuse vaen nagu tuli tuha all, ehkki nad näilises

üksmeeles 1. jaanuaril (*aastal 319*) mõlemad konsuliametisse hakkasid.

Vastupidiselt Constantinusele, kes reetis Olümpose jumalad ja igipõlised seadused ning kombed ja laskis võimutsema hakata kalilealastel, kusjuures ta kinkis neile maid, ehitas kirikuid ja käskis isegi oma sõduritel relvaga neid kaitsta, nagu see juhtus Kartaagos, sai Licinius peagi aru, et kalilealased on jäänud täpselt sellisteks, nagu neid kirjeldas kuulus kõnemees Aeliose Aristeides kahesaja aasta eest:

«Nad põlgavad haridust ja laidavad Demosthenest, ehkki nad ise ei oska kirjutada ja teevad rääkimisel igas sõnas vea. Nad kiitlevad oma vooruslikkusega, kuid elavad liiderlikku elu. Nad ületavad üksteist kasuahnuse poolest. Nad nimetavad vaesust hüvede põlgamiseks, hirmematust vabaduseks, laimamist mehisuseks. Mitte ükski nende sõna, mitte ükski mõte, mitte ükski tegu ei too vähimatki kasu. Nad ei austa jumalaid ega võta osa linnanõukogu istungitest. Nad on nagu konnad, kes istuvad soos ja krooksuvad: «Meie tõttu on loodud maailm!»»

Nõnda hakkas Licinius jällegi eelistama Olümpose jumalate austajaid ja saatis kalilealased oma paleest minema. Et lõppu teha kuulujuttudele, nagu oleksid kirikud sellised paigad, kus kupeldajad jumalateenistuse ajal oma äri ajavad, käskis ta kirikutesse sisse seada meestepoole ja naistepoole. Hiljem (*aastal 323*) keelas ta kalilealastel Nikomeedias jumalateenistusi pidada, kuid andis neile selleks otstarbeks avara välja linnamüüride taga, sest suur rahvahulk vajab puhast õhku, nagu määruses oli öeldud.

IV

PRESBÜTER PHILEMONOS NIKOMEEDIA PIISKOPILE EUSEBIOSELE

(Aastal 325 Nikomeedias)

Venerabilis episcope! Komisjon, kelle eestseisjaks ma olen, uuris põhjalikult, missugust kahju tegi kristlastele ja ristikirikule Saatana käsilane Licinius, enne kui *sacerrimus imperator* Constantinus Kristuse abiga selle neetud pagana ära võitis.

Licinius keelas kristlastel jumalateenistuste pidamise ja kihutas nad linnast välja. Samuti laskis ta apostaatidel, kes olid Kristusest ning ainukesest tõelisest Jumalast ära langenud, kirjutada raamatuid, mis olid täis laimu kristlaste kohta. Neid raamatuid kasutati koolides õppevahenditena. Nõnda mürgitati õpilaste teadvust solvavate väljamõeldistega. Ja lõppude lõpuks oli Liciniusel kavas kõiki kristlasi taga kiusama hakata, kuid ta ei jõudnud seda mõtet teoks teha.

Mis puutub apostaatidesse, siis pidime kurvastusega tõdema, et need olid lihtsalt nõdrausulised. Mitte keegi ei sundinud neid surmaga või varanduse konfiskeerimisega ähvardades Kristusest taganema. Nad lihtsalt ei suutnud vastu seista Saatana riugastele, kes peibutas neid kõrgete ametikohtade ja muude hüvedega. Juhindudes Sinu korraldusest ja Kristuse õpetusest, mis käsib andeks anda isegi oma vaenlasele, oleme apostaatide vastu armulikud olnud. Nad ongi juba oma pattulangemist kahetsenud ja me arvame, et neid võib jällegi tagasi võtta kiriku rüppe.

V

TRIBUUN PATERNIANUS KEISER CONSTANTINUSELE

(Singidunumi linnas Danuviuse jõe ääres juulikuus aastal 323)

Sacerrimus imperator! Nädala aja eest tungisid goodid kuningas Alica juhtimisel Daakiast üle Danuviuse jõe Moesiasse. Et neil piirikaitsevägesid peaaegu üldse vastas ei olnud, siis murdsid nad kergesti *limes Romanus*'est läbi ja on nüüd jõudnud juba Traakiasse. Nagu metsikud kiskjad, kes oma puuridest välja pääsenud, nõnda märatsevad nad mõlemates provintsides. Ööseks seavad nad oma rohkearvulistest vankritest kokku suure ringi, vankerkantsi, *carrago*, ja mõnulevad siis selle varjus nagu linnamüüri taga ja tunnevad rõõmu rikkalikust saagist. Põgenikud, kes on Singidunumisse jõudnud, räägivad igasuguseid õudseid lugusid barbarite hirmutegudest. Samuti väidavad nad, et barbareid olevat nii palju nagu liivateri Liibüa kõrbes. Sellest hoolimata oleksin neile vastu astu-

nud, et impeeriumi elanikke kaitsta, kui Moesia ja Traakia ei oleks Liciniuse ülemvalitsuse all. Ma ei ole kindel, kas talle meeldiks see, kui meie gootidele vastu astuksime tema provintside pinnal. Ootan Sinu käsku, kõrgeauline augustus!

VI

KEISER CONSTANTINUS TRIBUUN PATERNIANUSELE

(Thessalonices juulikuus aastal 323)

Meie, augustus Constantinus, käsime sedamaid vastu astuda gootidele ja paisata nad uuesti tagasi üle Danuviuse jõe. Liciniusele ei maksa tähelepanu pöörata. Valitseja, kes ei suuda kaitsta oma alamaid vaenlaste eest, pole valitseja, vaid ainult troonisoojendaja. Niisiis pealetungile ja vastu pidada, kuni Meie ise kohale jõuame.

VII

KATKENDEID TUNDMATU AUTORI KÄSIKIRJAST

(Pärineb aastast 337 või pärast seda, sest autor räägib ka keiser Constantinuse surmast)

Kui Constantinus viibis Thessalonices, tungisid goodid üle piiri, mida mitte keegi ei valvanud, ja hakkasid Moesiat ning Traakiat laastama. Constantinus pani nende edasitungi seisma, goodid lõid kartma, andsid keisrile tagasi pantvangid ja sõlmisid temaga rahu. Ent Licinius süüdistas Constantinust Mediolanumi kokkuleppe rikkumises ja hakkas sõjaks valmistuma.

Selles kodusõjas (*aastal 324*) võitis Constantinus küll Liciniuse ja tõusis Rooma impeeriumi ainuvalitsejaks, kuid tõeliseks sõja võitjaks oli hoopis tema poeg tseesar Crispus. Sest pärast seda, kui Constantinus oli võitnud lahingu Hadrianopolise linna all, kusjuures ta sai reiest kergelt haavata, taganes Licinius oma väega Byzantiumi, sulges linnaväravad ja oleks siin müüride taga võinud aasta otsa piirajate üle naerda. Sest tal oli tugev laevas-

tik, see oleks linnale meritsi toitu, mehi ja sõjavarustust toonud. Ent Crispus purustas merelahingus Liciniuse laevastiku, mistõttu Licinius ise pages üle Bosporuse väina Calchedoni. Kui Constantinus Byzantiumi alla jõudis, ootas teda avatud linnaväravate ees juba Crispus. Kiiresti paiskas nüüd Constantinuski oma väed üle Bosporuse väina, kuid Licinius oli oma vägesid tõhusalt täiendanud gootidega, keda juhtis kuningas Alica, nii et lahing Chrysopolise linna all käis päev otsa vahelduva õnnega, nagu mõõnab ja tõuseb meri. Kui aga õhtu eel Liciniuse sõjamehed nägid, kuidas neile laevadega lähenevad Constantinuse leegionid, siis viskasid nad relvad käest ja andsid end vangi.

Järgmisel päeval tuli Constantinuse õde Constantia, Liciniuse naine, venna sõjaleeri ja palus oma mehele elu kinkida. Constantinus lubaski seda. Võidu tähistamiseks korraldas ta vägeva peo, mille kohta poeet ning sõjakäigu kroonik Moderatus ütles, et sellise peo organiseerimine nõudis rohkem inspiratsiooni ja vaimujõudu kui terve poeemi kirjutamine. Peost võttis osa ka Licinius, kes polnud nüüd enam augustus ega imperaator, vaid lihtsalt üle kuuekümnenda eluaasta künnise astunud tavaline kodanik, *privatus*.

Constantinus saatis Liciniuse koos tema väikese poja Licinianusega Thessalonicesse. Et ta aga kartis, et need kaks võivad viimati impeeriumi hukatuseks hakata keisripurpurit taotlema, nagu oli seda omal ajal himustanud tema äi Maximianus Herculius, siis laskis ta mõlemad tappa, nagu oli seda teinud ka oma äiaga. Oma õe Constantia aga saatis ta Egiptusesse, ühte kõrbekloostrisse.

Oma hiilgava võidu mälestuseks nimetas Constantinus Byzantiumi oma nime järgi Constantinopoliseks. Ta kaunistas seda linna uhkete ehitustega, nagu oleks see tema sünnilinn, ja tahtis seda Roomaga võrdseks teha. Ta laskis siia tuua kunstiteoseid impeeriumi igast nurgast. Ka uusi elanikke kogus ta siia teistest linnadest ja maakohtadest nii innukalt, et mõned paigad jäid peaaegu inimtühjaks. Ta asutas siia ka senati, teise kogu impeeriumis, ja selle liikmed kandsid nimetust *clari*, et eristada neid Rooma senaatoritest, kes on teatavasti *clarissimi*.

(28. aprillil 360 Lutetia Parisiorumis)

3

Võiduga Liciniuse üle tõusis Constantinus Rooma impeeriumi ainuvalitsejaks. Ta oli saavutanud eesmärgi, mida oli peaaegu kakskümmend aastat taotlenud. Ja nüüd, mil ta enam mitte kedagi arvestada ei tarvitsenud, hakkas ta senisest veelgi suurema hooga kõike igipõlist muutma. Jagas impeeriumi neljaks prefektuuriks, kehtestas rangelt idamaise õukonnatseremoniaali, laskis vana aristokraatia asemel võimutsema hakata oma ametnikel ja keisritruudel kõrgematel sõjaväelastel, tõstis jumalaid salgavate kalilealaste usu ühele pulgale Olümpose jumalate austamisega ja valis impeeriumi uueks pealinnaks Byzantiumi, mille nimetas Constantinopoliseks (*aastal 330*). Kuid kõik need muudatused on hästi teada ja nõnda pole mul mõtet lahtisest väravast sisse murda. Tahan rääkida hoopis nendest muudatustest, mis oma tähtsusest hoolimata on üldsusele saladuseks jäänud. Sest mis on lõppude lõpuks olulisem, kas nukk, kes liigutab käsi ja jalgu, või see inimene, kes tõmbab neid niite, mis käsi ja jalgu liikuma panevad?

Kui Constantinus oli tõusnud ainuvalitsejaks, sai ka selgeks tema lähikondlastele (muidugi ainult sellistele, kes aunimetuste, rikkuste ja mugavuste tõttu polnud täielikku orjameelsusse ning silmakirjatsemisse uppunud), et Constantinus oli olnud nukuks oma ema Helena käes. Tema kaudu oli see tavernipidajanna kätte maksnud Constantius Chlorusele, kes oli hüljanud Helena ja abiellunud keiser Maximianus Herculiuse võõrastütre Theodoraga võimu ning keisripurpuri saavutamise nimel. Kui hädaohtlik on solvata niisugust kirglikku ning tahtejõulist naist nagu Helena, seda said minu isa Julius Constantius ja lelled Dalmatius ning Hannibalianus omal nahal tunda. Helena oli kasvatanud oma poega auahnuse ning vihkamise vaimus. Ja seepärast pole midagi imestada, et pärast minu vanaisa Constantius Chloruse surma (*aastal 306*) troonile tõusnud Constantinus kutsus kohe õukonda oma ema ja pagendas oma poolvennad, printsid nagu temagi, Tolosa linna Gallia Narbonensise provintsis.

Mulle ei valmista raskusi nende elu seal ette kujutada,

sest olen ka ise kuus aastat seesuguses pagenduses veetnud, ehkki impeeriumi teises otsas Macellumis, Caesarea linna lähedal Kapadookias. Eemal eakaaslastest ja kultuurikeskustest, ümberringi pugejalikud teenrid, kes lugupidamise maski varjus luuravad iga su sõna, iga su liigutust, nii et meeltes, mõtetes ja tunneteski valitseb pidevalt ebakindlus, oled nagu tuvi puuris, keda pakutakse templisse minejale, et too linnu ostaks ja jumalatele ohverdaks. Ja iialgi ei või selline tuvi teada, kas ta ohverdatakse jumalatele nõnda, et tema veri niisutab altarit, või nõnda, et ta lastakse puurist lendu: mine ja vii ohverdaja palve otseteed jumala kätte.

Minu lell Hannibalianus suri Tolosas enne, kui oleks saanud end mehetoogasse mässida. Minu isa ja lell Dalmatiuse aga muserdas jõudeolek. See võib kummaline tunduda, kuid raskem isegi kaevandusorja tööst on jõudeelu, sest see nüristab vaimu ja tapab tahte. Nõnda olen alles meheeas aru saanud, miks isa mulle jutustas juba siis, kui olin kõigest viie-kuueaastane poisike, kõrvuti iidsete pärimustega ka valmi kahest laevast. Üks neist tahtis kerge vaevaga Itaaliast Egiptusesse sõita ega võtnud oma pardale lasti, teine aga laadis oma trümmi tihedasti täis vilja- ja veiniamforaid. Kui nad teele asusid, liikus tühi laev kiiremini kui tema lastis kaaslane ja pilkas teist teotempo pärast. Merel aga puhkes torm, paiskas tühja laeva kummuli ja lõhkus tükkideks. Lastis laev aga pidas vintsutustele vastu ja jõudis sihtsadamasse.

Tõsi küll, Tolosas asus hea retoorikakool. Minu isa ja lell olid seal mõnevõrra tegelnud seitsme vaba kunstiga, kuid juhuslikult ja süsteemitult. Ja teisiti see olla ei saanudki, sest Helena viha kihutas neid linnast linna ega lasknud neil kusagil juuri maakamarasse ajada. Nõnda kaitses Helena oma poega Theodora poegade eest, õigemini küll omaenda fantaasiasünnitiste eest, mis viirastusid talle aina vandenõude ja igasuguste salasepitsuste näol. Ta rahunes mõnevõrra alles siis, kui Constantinus oli võitnud Maxentiuse (*aastal 312*). Vähemalt lubas ta minu isal ja lellel paikseteks jääda, sest ta laskis neil abielluda. Dalmatius kinnitas kihlad Hispania Tarraconensise provintsi asehalduri tütre Valeriaga, kes sünnitas talle kaks poega: Dalmatiuse ja Hannibalianuse. Minu isa aga abiellus Gallaga, kes kuulus rooma aristokraatiasse ja kelle perekonnamõis Massa Veternensis asus Etruurias.

Neil sündisid poeg Justinus, tütar Constantia ja lõpuks pesamuna Gallus (*aastal 326*), kes oli minust kuus aastat vanem. Ja selle abielu kaudu sai minu isa tuttavaks väga paljude mõjukate inimestega impeeriumi lääneosas, mis loomulikult äratas kahtlust Helena silmis. Aasta pärast Galluse sündi pagendati minu isa Korintosesse. Siin võeti ta väga lahkesti vastu ja ta tundis end õnnelikuna nagu Odysseus enne kojujõudmist faiaakide kuninga Alkinoosi palees. Siit tuli ta Constantinopolisesse pärast Helena surma (*aastal 330*).

Constantinust aga karistasid Olümpose jumalad karmilt. Nad olid aidanud tal võita Maxentiuse, nad olid lasknud tal abielust Faustaga võrsuda kaks poega — Constantiuse (*aastal 317*) ja Constansi (*aastal 320*), ja kaks tütart — Constantia ja Helena. Nad olid võimaldanud tal põrmu paisata Liciniuse, kes oma viimasel valitsemisaastal hukkas palju süütuid inimesi, et nende varandust endale saada. Olümpose jumalad olid soosinud Constantinust selleks, et ta austaks neid ja kehtestaks impeeriumis õigluse. Kuid pärast võitu Liciniuse üle kuulutas Constantinus hoopis kalilealaste usu võrdseks esiisade usuga ja tõstis Naatsareti puusepapoja ühele pulgale Zeusi, Heliose ja Apolloniga. Ja vähe sellest! *Pontifex maximus*'e ameti kõrval tegutses ta veel ka ristikiriku välisasjade piiskopina, vahekohtunikuna kiriku sisetülides, laskis kalilealastest lipitsejatel end kolmeteistkümnendaks apostliks hüüda ja kutsus Nikaiasse kokku piiskoppide nõupidamise (*aastal 325*).

Siis katkes Olümpose jumalate kannatus ja nad maksid Constantinusele kätte selle eest, et ta oli neid niimoodi solvanud ja alandanud. Nad lasksid Faustal armuda Crispusesse, nii nagu muistsel ajal Ateena kuninga Theseuse naine Phaidra oli armunud oma võõraspojasse Hippolytosesse. Oma meeletus kires, mis vastamata jäi ja solvatud enesearmastuseks muutus, laskis Phaidra Theseusel Hippolytose surmata. Kuid peagi tuli päevavalgele tõde ja süütult hukatud Hippolytosele läks Hadese riiki järele ka süüdlane Phaidra. Nõnda juhtus siingi. Armukadedusest sõgestunud Constantinus laskis oma poja Crispuse Pola linnas mürgitada. Kui aga ema Helena oli oma jumaldatud pojale selgeks teinud, et tõeline süüdlane on Fausta, siis laskis Constantinus oma naise saunas vinguga tappa (*aastal 321*).

VIII

VULCACIUS RUFINUS AJALOOLASELE SEXTUS AURELIUS VICTORILE

(Detsember aastal 361)
(Galla vend Vulcacius Rufinus oli konsul aastal 347. Hiljem pontifex maximus ja praefectus praetorio)

Salve, amice! Lugesin suure rõõmuga Sinu kirjast, et oled hakanud Pannoonia provintsi asehalduriks ja tahad oma uurimuse «Raamat keisritest» lõpetada meie praeguse augustuse ning minu õepoja Julianuse elulooga. Olen meeleldi nõus vastama Su küsimustele.

Kõigepealt huvitab Sind see, miks laskis Constantinus hukata Crispuse ja Fausta. Päris kindlat vastust on raske anda, sest kes siis teise inimese hinge- ja südamesoppidesse näeb. Tõsi küll, et keiser Constantinus muutus vananedes aina armukadedamaks ja iharamaks, kuid see ei saanud küll peapõhjus olla. Sest tegelikult armastas Constantinus üle kõige maailmas võimu. Ja ainult selles valdkonnas ei sallinud ta võistlejaid. Kuid sõja Liciniuse vastu võitis ju — või ehk täpsemalt — aitas väga suurel määral võita Crispus. Kõigile sai selgeks, kes on Constantinuse tõeline järglane keisritroonil. Faustale aga kerkis vaimusilma ette paralleel: kui Constantinus tõusis troonile, astus tema kõrvale ema Helena, ja Theodora pojad, seaduslikud printsid, saadeti maapakku. Kui peaks tõusma troonile Crispus, astub tema kõrvale ema Minervina — ja maapakku saadetakse Fausta pojad Constantius ja Constans. Siit sai alguse intriig, mis maksis Crispusele elu. Hiljem aga paljastas ema Helena intriigipunuja ja vabanes niimoodi miniast, oma kõige ohtlikumast võistlejast poja soosingu pärast.

Teiseks tahad, et iseloomustaksin Sulle Julianuse isa ja lell Dalmatiust. Raske ülesanne, sest teisi iseloomustades iseloomustame eeskätt ikkagi iseennast. Õnneks oleme meie mõlemad juba niivõrd vanad, et oskame lugu pidada tõeterast, mis peitub sententsis: Kui tulemus polegi märkimisväärne, siis hinnatagu vähemalt head tahet.

Julius Constantius oli keskmist kasvu, heledate juustega, mis kergelt lokki kiskusid, siniste silmadega ja sirge ninaga. Loomult oli ta lahke kõige lähedasemate inimeste vastu, muidu aga reserveeritud ja kinnine. Temas oli

midagi paindumatut, ja see lõi üha tugevamalt välja hiljem, millal ta aina rohkem kibestus «elamata jäänud elu» pärast, nagu ta tavatses ütelda. Sellest pole raske aru saada. Ikkagi prints, keda kasvatatud teadmises, et tal tuleb väejuhina, tseesarina või koguni augustusena Rooma impeeriumi hüveolu eest hoolt kanda. Ja korraga saatusejumalanna Tyche tuju tõttu tarbetuks jõudikuks muudetud.

Ta abiellus minu õe Gallaga sellel aastal, millal Constantinus ja Licinius Mediolanumis kohtusid (*aastal 313*). Mulle ongi too aasta meelde jäänud kui lakkamatu pulmapidu, sest mehele pandi Julius Constantiuse mõlemad õed — Constantia ja Anastasia —, naise aga võttis tema vanem vend Dalmatius. Constantia ja Anastasia saatus on kõigile teada, pole mõtet sellest pajatada.

Dalmatius siirdus abiellumise järel Tarraconasse, Hispania Tarraconensise pealinna. Siin sünnitas Valeria talle kaks poega. Vanem poeg, samuti Dalmatius, oli üheealine minu vanema õepoja Justinusega. Nad mõlemad sündisid aasta pärast pulmi (*aastal 314*). Dalmatiuse noorem poeg Hannibalianus oli oma vennast kaks aastat noorem, ent minu õetütrest Constantiast kaks aastat vanem. Tarraconas leidis Dalmatius keiser Diocletianuse kombel meelerahu aiaharimises, kalapüügis ja eriti hobuste kasvatamises. Hakkasid ju tollal Hispaanias, Aafrikas ja Kapadookias aretatud võidusõiduhobused impeeriumi kõikidelt hipodroomidelt välja tõrjuma noid traavleid, kes olid pärit Sitsiiliast, Tessaaliast ja Epidaurusest. Dalmatiusel aga õnnestus oma elu jooksul kasvatada seitse *centenarius*'t, see tähendab, niisugust hobust, kes võiduajamistel olid vähemalt sada korda esimeseks tulnud. Ühele neist, kuulsale Tigrisele, püstitasid Constantinopolise «roheliste» ratsaklubi liikmed isegi mälestussamba.

Julius Constantiusel aga puudus venna leplik meel. Väga kaua hellitas ta endas mõtet tõusta impeeriumi keisritroonile. Ta isegi valmistus selle ameti vastu, luges Platoni, Aristotelese ja Cicero neid teoseid, mis käsitlesid riiki ja valitsemisoskust. Samuti tudeeris ta põhjalikult sõjakunsti, taktikat ja strateegiat, linnade piiramist ja sõjakavalusi, relvastust ja kuulsate väejuhtide elulugusid. Meie perekonnabiblioteegist oli ta tervelt kaks korvitäit papüüruserulle enda tarbeks kokku kogunud, puha sellised sõjaajaloolased ja sõjateoreetikud nagu Thukydides,

Xenophon, Polybios, Appianos, Arrianos, Nepos, Frontinus, Onasandros, Vegetius, Aineias Taktikos. Samuti püüdis ta hästi kursis olla poliitiliste sündmustega. Ja see polnudki teab kui raske. Asus ju meie perekonnamõis Massa Veternensis sada kakskümmend miili Roomast põhja pool Etruski mere ehk *mare Tyrrhenum*'i kaldal, *via Aurelia* ääres. Piki seda maanteed, mis kulges mööda Vahemere rannikut lääne poole, võis jõuda Hispaaniasse, Galliasse ja Britanniassegi. Ametnikud, sõjaväelased ja kulleridki, kes liikusid impeeriumi lääneprovintside ja *Urbs Aeterna* vahel, tavatsesid meie perekonnamõisas peatuda.

Niisiis jälgis Julius Constantius hoolega poliitilisi sündmusi, luges riigi- ja sõjateoreetilisi teoseid — ja sellega kõik piirduski. Talle ei tulnud mõttessegi vandenõu sepitsema hakata või mingil muul moel võimu taotleda. Sest tema pidas end seaduslikuks troonipärijaks, keiser Constantinust aga usurpaatoriks. Seepärast oli ta ka veendunud, et seesama jumalanna Tyche, kes on Constantinuse troonile tõstnud, peab selle usurpaatori ka kukutama.

Kui oled alles kahekümne kahe aastane ja värske naisemees peale selle, siis tunduvad kõik soovunelmad peaaegu tõelisusena. Nad täituvad kindlasti homme, seepärast et nad täna täitumata jäid. Kui aga aastad mööduvad ja Fortuna sind ikkagi ei märka, siis muutub lootus ükskõiksuseks ja ükskõiksus kibestumuseks. Ja just selle astmeni oli jõudnud kolmekümne kahe aastane Julius Constantius siis, mil Constantinus võitis Liciniuse. See Constantinuse võit tegi talle lõplikult selgeks, et maa peal pole õigust. Ja kibestunult paiskas ta selle kord näkku kullerile, kes Arelatest tulles peatus Massa Veternensises. Seepärast ta saadetigi Etruuriast Korintosesse, nii et ta võis Constantinopolisesse kolida alles pärast ema Helena surma (*aastal 330*).

Dalmatius aga käitus nagu mõistlik mees kunagi, kes ei tunne tuska selle pärast, mida tal ei ole, vaid tunneb rõõmu sellest, mis tal on. Tema saatis Constantinusele koos õnnesooviga kaks tulist traavlit oma hobusekasvandusest, sest ta teadis, kui väga meeldivad tema kallile vennale võiduajamised tsirkuses. Ja Constantinus kutsus ta kohe Constantinopolisesse, kus andis tema hooleks 80 000 pealtvaatajat mahutava hipodroomi ja võiduajamiste korraldamise.

IX

DIAKON PAULUS CONSTANTINOPOLISEST KIRJUTAB NIKOMEEDIA PIISKOPILE EUSEBIOSELE

(Detsember aastal 326)

Venerabilis episcope! Nüüd on lõppude lõpuks möödas need suured pidustused, millega keiser Constantinus tähistas oma valitsusaja kahekümneaastast juubelit. Juba enne seda oli ta kuulutanud tseesariks oma kuueaastase poja Constantiuse (*aastal 323*) ja andnud ema Helenale diadeemi ning augusta tiitli. Need austusavaldused on ema Helena igati pälvinud. Rajas ta ju Constantinopolisesse Pühade Apostlite basiilika, sooritas palverännaku Jeruusalemma ja ehitas Õlimäele kiriku. Kuid veelgi rõõmustavam on see, et pärast Nikaia kontsiili on kõikväeline Jumal äratanud keiser Constantinuses huvi ka teoloogiliste küsimuste vastu. Mõne päeva eest laskis ta mind enda juurde kutsuda. Ta on kuidagi vanaks jäänud. Võibolla on ta ka haige. Palee keelepeks on toonud mulle kõrvu kuulduse pidalitõvest. Kuid mitte sellest ei taht-nud ma kirjutada, vaid hoopis oma vestlusest keisriga.

Ta küsis minult, kas ristimisveel on selline imevõim, et peseb inimeselt maha kõik kuriteod ja teeb tema hinge puhtaks nagu vastsündinud lapsukese oma.

Ütlesin talle, et isegi vastsündinud lapsukese hing pole lumivalge, sest Aadama ja Eeva pattulangemisest päran-dus kogu inimsoole pärispatt.

Pean tunnistama, et see hämmastas teda. Samuti paistis, et ta ei jäänud rahule minu seletusega ristimisvee toime kohta. Ütlesin, et selle toimesse tuleb uskuda, siis see ka mõjub. Kinnitasin oma sõnu Aleksandria Clemensi tõeteraga: «Kõige õilsam ning tähtsam on enesetunnetus, sest kes on ennast tunnetanud, see suudab tunnetada ka Jumalat.»

«Kas seda ei ütelnud juba Sokrates?» küsis ta, ent pöördus jällegi tagasi lunastuse ja ristimise juurde.

Jutustasin talle röövel Dimasest ristipuul, kes kahetses enne surma ja kellele ristilöödud Jeesus Kristus lausus: «Tõesti, ma ütlen sulle, täna pead sa minuga paradiisis olema!»

Kuid igasugune mõtegi kahetsemisest ja enesealanda-

misest ajas keisri vihale. Samuti ei saanud ta aru, kuidas Jeesus Kristus kui kõikväelise Jumala poeg ja ise ka kõikväeline laskis end peksta, teotada ja risti lüüa tavalistel inimestel.

Lõpuks ütles ta mulle: «Näib, et kõige targem on end ristida lasta surivoodil. Sellisel juhul lähed pattudest puhtana taevase kohtu ette.»

Alles siis taipasin ma, et keisril oli vist mõtetes mõlkunud end ristida lasta, kuid mina ei osanud seda nõrka soovisädet vägevaks otsuseleegiks puhuda. Olen süüdi, *mea culpa*, kõrgeauline isa! Mida ma pean tegema, et oma viga parandada?

X

NIKOMEEDIA PIISKOP EUSEBIOS DIAKON PAULUSELE CONSTANTINOPOLISEST

(Jaanuar aastal 327)

Kallis poeg Issandas! Kõik on Jumala käes ja pole inimesele antud Issanda tegusid mõista. Kas ilmutab Tema end silmipimestava valgusena, nagu see sündis Damaskuse teel Saulusega, kellest sai Paulus, või inglina, kes käskis Joosepil Jeesuslapsukesega Egiptusesse põgeneda Herodese viha eest — see kõik on meile teadmata. Kuid Tema on juba päästnud paganlikust pimedusest ema Helena ja tahab nüüd päästa ka poega. Ja Sind on Ta endale tööriistaks valinud. Ma ei tea, miks Issand ei valgustanud Su vaimu, kui Sa keisri küsimustele vastasid. Sinu jutt on igati omal kohal, kui Su juurde tuleb nõu ja abi saama lihtne ristikoguduse liige. Kuid keiser on saanud oma võimu Jumalalt. Nii nagu me Egiptuse püramiidide kõrgust ei mõõda vaksadega, nõnda ei saa me ka keisrile jutlustada kahetsemisest ja enesealandamisest.

Sureta oma liha, et Su meeled ja mõistus teravad oleksid! Loe evangeeliumist tähendamissõna tarkadest neitsitest lampidega ja ole valvas nagu nemad nii päeval kui ööl! Ja pöördu palves Issanda poole, et Ta võtaks Su vaimu valgustada!

XI

APOLLONI TEMPLI ÜLEMPREESTER MAMERCUS KIRJUTAB JULIUS JULIANUSELE

(November aastal 326 Constantinopolises)

(Julius Julianus, keiser Julianuse emapoolne vanaisa, oli olnud Egiptuse asehaldur ja hiljem Liciniuse praefectus praetorio. Selle ametiga tuli ta nii hästi toime, et keiser Constantinus pärast Liciniuse võitmist teda oma ametnikele eeskujuks seadis ja ta aastal 325 konsuliks nimetas.)

Kõrgeauline konsulaar! Pöördun nõu ja abi saamiseks Sinu poole nii Zeusi templi ülempreestri Felixi, Fortuna templi ülempreestri Auluse kui ka omaenda nimel. Meid kõiki kutsus enda poole *sacerrimus imperator* Constantinus, et me lepitaksime ta Olümpose jumalatega. Ta on meeleheitel haiguse tõttu, millega jumalad on teda karistanud. Kahjuks ei saa me teda kuidagi aidata, sest tema kuritööd oma kohutavuse poolest ei jää maha Atriidide omadest. Ta on tapnud oma poja, oma naise, oma äia, oma naisevenna, hoopiski rääkimata õemeestest ja teistest kaugematest sugulastest. Tapetud lähikondlaste hulgas on peale väejuhtide ja kõrgemate ametnike ka Olümpose jumalate preestreid (tõsi küll, ei puudu ka kristlaste vaimulikud). Ta on sõna murdnud, röövinud, laastanud, liiderdanud. Pole mingit võimalust selliseid kuritöid Olümpose jumalatelt andeks saada. Ja kui me seda saavutada püüaksimegi, siis karistaksid jumalad kogu impeeriumi katku või näljahädaga. Mida me peaksime tegema, et vältida impeeriumi ähvardavat õnnetust ja samuti keisri viha, mis ripub Damoklese mõõgana meie pea kohal?

JULIANUS

(7. mail 360 Lutetia Parisiorumis)

4

Ühele meeldivad hobused, teisele linnud, kolmandale jällegi muud loomad; mind aga on lapsepõlvest peale tõmmanud vastupandamatu jõud raamatute poole. Ja eriti üks teos — keiser Marcus Aureliuse «Iseendale» — on mulle saanud kalliks, on saanud mulle lohutajaks, elujuhiseks ja oraaklikski, nagu kinnitas järjekordselt tänane päev. Lõin selle hommikul lahti ja sattusin järgmisele mõtisklusele:

«Kõik siin maailmas on täis jumaliku kaitselmuse jälgi. Ka juhuslikud sündmused pole mitte midagi ebaloomulikku, need sõltuvad kaitselmuste poolt juhitud põhjuste koosmõjust ning haakumisest. Kõik lähtub kaitselmusest. Sellega seostub nii paratamatus kui ka see, mis on vajalik universumi harmooniale, ja sinagi oled universumi osa. Mis aga sobib kokku suure tervikuga ja aitab universumil püsida, see on hea ka looduse igale osale. Maailma harmoonia püsib seetõttu, et pidevalt muutuvad põhiained ja nendest koosnevad kehad. Võta need põhimõtted elujuhiseks, et sa võiksid surra meelerahus ja siira tänutundega jumalate vastu.»

See kõik on nagu tarkusjumalanna Athena enda suust. Tõin ohvri temale ja Heliosele ja mõtlesin veel ikka loetu üle järele, kui minu töötuppa tulid *magister armorum* Nevitta, *comes domesticorum* Dagalaifus ja ratsaväeülem Jovinus. Nähes enda ees oma armee kõige kõrgemaid väepealikuid, taipasin kohe, et on juhtunud midagi tähtsat. Ja nii see oligi.

«Lupicinus on vahi alla võetud!» teatas Nevitta kahjurõõmsalt. Ma sain temast aru. Oli ju minu *magister equitum* Lupicinus ülbe ning täispuhutud aristokraat, kes kõndis nagu koturnidel, nina püsti. Harimatusse ning talupoeglikult tahumatusse Nevittasse, sellesse truusse germaanlasest väepealikusse, oli ta alati suhtunud kui Maccusesse või Buccosse, nendesse vulgaarsete farsside õgarditest lollpeadesse.

«Kuid oma ülesandega oli ta edukalt toime tulnud,»

tähendas Dagalaifus, see romaniseerunud gall, kes purjuspäi armastas hoobelda oma kuningliku päritoluga.

«Temaga kaasas olnud bataavid, heruulid ja kaks Moesia leegioni tunnustasid sind kui augustust,» tegi Jovinus asjalikult teatavaks kõige tähtsama.

Keegi ei lausunud enam sõnagi, kuid polnudki enam vaja midagi ütelda, sest me kõik mõistsime üksteist sõnadeta. Mõistsime hoobilt, et nüüd on minu käsutuses juba selline jõud, mis võimaldab Constantiusega hoopis teistmoodi kõnelda kui seni. Ja mind valdas sügav tänutunne jumalate vastu.

Ainult jumalad oma ettehoolduses võisid selle kõik nõnda korraldada, et minu vanaisa Constantius Chloruse alistatud piktid ja skotid hakkasid Britannias möödunud detsembris (*aastal 359*) Rooma provintse laastama. Läkitasin sinna jaanuaris Lupicinuse provintsielanikke kaitsma. Kuid veebruaris (*aastal 360*) kuulutasid sõdurid mu Lutetia Parisiorumis augustuseks ja sellest peale olen olnud nagu kahe tule vahel. Oleks õnnestunud Constantiusel oma agente üle väina Britanniasse saata ja Lupicinuse väeüksused enda poole meelitada... Hirmus mõteldagi! Kuid jumalad olid minu poolt. Nad aitasid minu vahipostidel Gallia väina lõunakaldal kõik Constantiuse agendid kinni püüda, mistõttu Lupicinusel polnud asjade seisust aimugi.

«Ta maabus Gesoriacumi sadamas nagu triumfaator,» kihistas Nevitta naeru, «ega suutnud kuidagi toibuda ootamatust vastuvõtust. Võidupärja asemel kodune arest.»

Ausalt öeldes see ei meeldinud mulle, sest tuletas nii kangesti meelde minu lelle Constantinuse ja lellepoja Constantiuse alatuid võtteid. Ent veelgi vähem meeldis mulle avanev perspektiiv: kodusõda! Kas ma siis ei tea, et kodusõjad on alati nõrgendanud riiki ja külvanud vihkamist kodanike hulka.

«Tänan teid hea uudise eest, sõbrad,» ütlesin oma väepealikutele. «Nüüd võin läbirääkimisi pidada Constantiusega nagu võrdne võrdsega. Ehk saab ta ometi aru, et tema enda suhtumine Gallia prefektuurisse ongi tekkinud olukorra põhjuseks. Just seepärast kuulutasid sõdurid ja Lutetia Parisiorumi linnarahvas mind augustuseks, et ma kaitseksin neid ja kogu prefektuuri germaanlaste sissetungide ja Constantiuse omavoli eest. Ja ma teen seda! Ma ei lase alemannidel ja frankidel üle Rhenuse

jõe tulla ja maad laastata. Ma ei lase ka Constantiusel siit makse välja pressida ja väeüksusi ära viia. Valitsegu ja kaitsku tema impeeriumi Idaprefektuure, nagu teen seda mina Läänеprefektuuridega!»

«Soovime sulle edu läbirääkimistel,» ütles Jovinus. «Ent ära unusta tõetera: «Kui tahad rahu, valmistu sõjaks!»»

Loomulikult olen seda võimalust ka ise arvestanud, hoidnud väeüksusi võitlusvõimelistena, täiendanud neid Galliast värvatud nekrutitega ja parandanud sõdurite elutingimusi. Kuid seda sõjajõudu tahan ma rakendada siiski barbarite vastu ja impeeriumi hüvanguks, mitte aga roomlaste vastu ja impeeriumi kahjuks. Ainult kuidas?

Ent pole mõtet pead murda selle üle, mida tulevik toob. Olen kindel, et Olümpose jumalad, kes on mind seni kaitsnud ja juhtinud, ütlevad mulle ka edaspidi, mida ma pean tegema. Kasutagem vahepealset aega Flaviuste dünastia tõelise ajaloo kirjapanekuks, et pälvida jumalate soosingut.

Olen ülalpool juba sellest jutustanud, kuidas Constantinuse võit Maxentiuse üle vähendas ema Helena umbusku minu isa ja lell Dalmatiuse suhtes, nii et mõlematel lubati abielluda ja Tolosast lahkuda.

Võit Liciniuse üle muutis ema Helena veelgi lahkemaks: ta hakkas nüüd põlatud sugulasi oma poja Constantinuse õukonda koondama. Õuelaulikud on seda teguviisi seletanud ema Helena suuremeelsusega, kalilealased, kelle sekti ta kuulus, Jumala tahtega, sest nende usk peab ju armastuse ja halastuse religioon olema. Tegelikuks põhjuseks aga oli Constantinuse mure impeeriumi tuleviku pärast. Heitsid ju Olümpose jumalad tema üle niimoodi nalja, et lasksid tal nagu silmaklappidega hobusel kogu elu ainult ühe eesmärgi — ainuvalitsuse — poole tormata. Ja kui ta siis tohutute pingutuste ja koledate kuritööde hinnaga oli sihile jõudnud, lasksid jumalad tal silmaklapid maha kukkuda, nii et ta nägi oma saavutuse mõttetust, nägi, et üksi ei suuda ta seda tohutut impeeriumi valitseda, et peab paratamatult riigi jällegi jagama võimusfäärideks ja määrama jällegi kaasvalitsejad. Et Diocletianuse nelja keisri valitsemisest polnud asja saanud, siis asendas Constantinus senise valitavuse põhimõtte dünastilisuse printsiibiga. See aga tähendas, et nüüdsest peale oli iga Flavius potentsiaalne keiser või kaasvalitseja.

Lell Dalmatius oma perega kolis Constantinopolisesse (*aastal 325*) juba enne Constantinuse valitsemise kahekümne aasta juubelit. Keiser andis talle kohe kõrge tiitli, *comes primi ordinis*, ja pani tema õlgadele tsirkusemängude korraldamise, et juubelit väärikalt tähistada.

Minu isa aga tabasid kaks õnnetust. Pool aastat pärast Galluse sündi suri tema naine Galla. Mõni kuu hiljem pagendati ta Etruuriast Korintosesse (*aastal 327*). Nõnda siis juhtuski, et alles kolme aasta pärast sai ta uuesti oma lapsi näha ja võis nendega Constantinopolisesse kolida. Tema vanem poeg Justinus oli tollal juba kuueteistkümnene, tütar Constantia kaheteistkümnene ja pesamuna Gallus neljane. Siin abiellus minu isa, kes oli jõudnud juba neljakümne aasta künnisele, teist korda, sedapuhku endast ligi kakskümmend aastat noorema Basilinaga. Nõnda sai minu isa sugulaseks ja tuttavaks mõjukate perekondadega impeeriumi idaosas, sest Basilina isa Julius Julianus, kelle järgi mulle on nimi pandud, oli olnud kõrgetes riigiametites ja ka konsul (*aastal 325*). Mina aga sündisin Constantinopolises kahekümne kaheksa aasta eest keiser Marcus Aureliuse sünnipäeval (*27. aprillil 332*). Kuid enne oma mälestuste kirjapanemist tahan jutustada veel keiser Constantinuse viimastest valitsemisaastatest ja tema surmast, sest just siin asuvad kogu selle kurjuse juured, mille vilju me praegu näeme. Ent pahet välja juurida on alati raskem kui pahet ära hoida.

See võib näida paradoksaalne, ja ometi on see tõsi: ainuvalitsejaks saamisega kaotas Constantinus eesmärgi ja elu mõtte. Ta oli kogu aeg arvanud, et ainuvalitsejaks tõusmisega muutub reaalsuseks tema soovunelm: «Üks keiser, üks riik, üks religioon!» Nüüd oli täidetud kõige tähtsam eeltingimus (muidugi Constantinuse arvates) — ja muutunud polnud mitte midagi. Endiselt ähvardasid pärslased impeeriumi ida poolt ja germaanlased lääne poolt, endiselt tungisid teised barbarid põhjast ja lõunast üle piiride ja laastasid riiki, endiselt tuli karta usurpaatoreid ja isehakanud trooninõudlejaid. Endiselt seisid vastamisi Olümpose jumalate austajad ja kalilealased, ehkki sellise erinevusega, et esimesed suhtusid kalilealastesse kaastundega, viimased aga hellenitesse raevuga. See on ka arusaadav. Tark suudab rumalat mõista, sest ta ise on ka omal ajal rumal olnud. Rumal aga tarka mõista ei suuda, sest ta pole ise kunagi tark olnud. Lausa veriste

löömînguteni läks kalilealaste endi keskel: nad ei suutnud ühisele otsusele jõuda Kristuse olemuse suhtes.

Tõsi küll, Nikaia kirikukogul (*aastal 325*) oli hukka mõistetud Aleksandria presbüteri Ariuse õpetus, mille järgi Jumal-Isa ja Jumal-Poeg pole samaolemuslikud, ja kehtivaks oli tunnistatud seisukoht: *tres personae, una substantia,* mis on tegelikult platoonikute jumalakäsitus. Constantinus kinnitas kirikukogu otsuse, saatis Ariuse ja ariaanlikud piiskopid maapakku, ja arvas, et on oma soovunelmast juba kaks kolmandikku teoks teinud. Nikaia usutunnistus meeldis talle eriti ka seepärast, et selles rõhutati sõnaselgelt: igasugune patt on meie endi süü ja tingitud meie sõnakuulmatusest.

Siiski ei saanud ühtsest kirikust ja ühtsest religioonist asja, sest pärast Nikaia kirikukogu tungisid patt ja sõnakuulmatus just piiskoppide hulka. Nad süüdistasid üksteist hereesias ja võhikluses, kiskusid endiga kaasa koguduseliikmeid, ja nõnda paisusid tülid veelgi suuremaks kui enne Nikaia kirikukogu. Need usutülid oleksid Constantinuse üsna külmaks jätnud, kui need poleks vapustanud impeeriumi ühtsust. Ja mis veelgi hullem — kui nikaialastest piiskopid poleks hakanud taotlema oma linnades ka ilmalikku võimu. Aleksandria piiskoppi Athanasiost süüdistati poliitiliste vastaste tapmises, ebaseaduslike maksude võtmises, viljalaevade kinnipidamises. Pikk süüdistus lõppes nõnda: «Ta peab end Aleksandrias üleval nagu kõrk Egiptuse vaarao.»

Niisugune asjaolu Constantinust muidugi külmaks ei jätnud. Tema silmis oli kuritegu juba see, kui keegi võimu himustas. Mida siis veel ütelda selle kohta, kui keegi võimu kasutas. Ja Constantinus pööras senise hierarhiaredeli otsustavalt ümber. Athanasios saadeti Galliasse maapakku (*aastal 335*), nikaialastest piiskopid tagandati kohtadelt, nende asemele pandi ariaanid ja Arius ise kutsuti Constantinopolisesse. Constantinusel oli plaan teda Aleksandria piiskopiks panna, kuid Arius suri ootamatult. Ta oli küll juba väga vana mees, ent sellest hoolimata käib ringi kuuldus, nagu oleksid Athanasiose poolehoidjad ta mürgitanud.

Kaks aastat enne oma surma (*aastal 335*) hakkas Constantinus intensiivselt tegelema nii omaenda kui ka impeeriumi tulevikuga. Küllaltki sageli laskis ta enda juurde kutsuda Olümpose jumalate preestreid ja Caesarea piiskoppi Eusebiost, paaril korral ka Nikomeedia piiskoppi Eusebiost, minu ema Basilina nõbu. Constantinopolise piiskopi Pauluse peale vihastas ta aga nii rängalt, et saatis mehe maapakku ega lubanud kalilealastel ka uut piiskoppi valida. Üldse jäi keisri käitumisest mulje, et ta oma hingeõnnistuse pärast erilist muret ei tunne. Inimene, kes on harjunud käskima, ei suuda nii lihtsalt harjuda sõnakuulmise ja alistumisega. Pealegi veel kauge ning abstraktse hauataguse elu nimel.

Hoopis teine asi oli impeeriumiga. See oli konkreetselt olemas koos kõikide oma tugevate ja nõrkade külgedega. Ja täiesti konkreetsed olid ka impeeriumi ähvardavad hädaohud ning vaenlased. Nendele seadis Constantinus vastu dünastiaprintsiibi, mis kõlas nii: «Augustusteks ja tseesariteks tohib kuulutada ainult meie suguvõsa liikmeid!» Ja eeskuju andmiseks kuulutas ta peale oma poegade tseesariteks ka minu lelle Dalmatiuse pojad, Dalmatius noorema ja Hannibalianuse. Viimasele andis ta naiseks oma vanema tütre Constantia. Minu õe aga — ka tema nimi oli Constantia — pani ta paari oma poja Constantiusega. Ja minu isale andis ta *patricius*'e aunime ja pani isa konsuliks (*aastal 335*).

Nõnda oli riigis viis tseesarit, kuid mitte ühtegi neist polnud Constantinus oma järeltulijaks määranud, et poleks tarvis kellegagi võimu jagada. Ja kui ta siis sõjaretkel pärslaste vastu ootamatult suri (*22. mail 337*), siis langes tseesarite keskele võim nagu õun, mille oli visanud kuningas Peleuse ja merejumalanna Thetise pulmavõõraste hulka tülijumalanna Eris ja mille tõttu puhkes Trooja sõda ning sai hukka Ilion.

XII

AMMIANUS MARCELLINUSE MÄRKMIKUST

(Vestlus Zeusi templi ülempreestri Felixiga 23. mail 352, mil Ammianus keiser Constantiuse ihukaitseväelasena teenis Scholae Palatinaes Constantinopolises)

Et mismoodi mina sattusin keiser Constantinuse surivoodi äärde? Täpselt samuti nagu Nikomeedia piiskop Eusebioski. Kui keiser asus sõjakäigule pärslaste vastu,

siis moodustas ta kaks niinimetatud taevast väesalka: ühe Olümpose preestritest, seda juhtisin mina, ja teise kristlikkudest vaimulikkudest, selle eesotsas seisis Nikomeedia Eusebios. Meie kõik pidime paluma nii Olümpose jumalatelt kui ka Jeesus Kristuselt võitu Rooma relvadele. Vaevalt aga saime Constantinopolisest mõnekümne miili kaugusele, kui keiser jäi haigeks. Samal öösel ilmus taevavõlvile tohutu komeet. Ei saanud enam mingit kahtlust olla, mis meid ees ootab. Kuulutas ju omal ajal komeet surma ette nii keiser Augustusele kui ka Nerole. Vapustatud keiser Constantinus kutsus mu kohe enda juurde, küsis, kuidas Olümpose jumalaid lepitada. Ma teadsin küll, et keisril lasub jumalate needus ja andestust pole tal loota, kuid soovitasin tal siiski minna Helenopolisesse Asklepiose templisse ja pöörduda palvega olümposlaste poole. Keiser tegigi nõnda, ohverdas jumalatele terve hekatombi ja kümbles tervisveeallikas, kuid see ei aidanud. Siis soovitas Nikomeedia Eusebios tal siirduda Drepanumisse, kus kabelis säilitatakse püha märtri Antiookia Lukianose imettegevat põrmu. Kuid muidugi ei saanud see märter Olümpose jumalate vastu. Keiser jäi veelgi haigemaks ja sõdurid viisid ta Ancyrona mõisasse Nikomeedia lähedal.

Et kristlased eile keiser Constantinuse viieteistkümnendat surma-aastapäeva tähistasid ja tegid seda niisuguse pidulikkusega, et isegi ihukaitseväelased olid Pühade Apostlite kirikusse toodud, selles pole midagi üllatavat. Lõppude lõpuks ju Nikomeedia piiskop Eusebios ikkagi ristis keisri tema surivoodil. Ja missugust ilusat vaatepilti pakub veel tema matusepaik Pühade Apostlite kirikus! Egiptuse purpurpunasest marmorist sarkofaagis lebab keisri, selle kolmeteistkümnenda apostli põrm, temast kahel pool paiknevad poolringina kaksteistkümmend samasugust, ent tühja sarkofaagi, need on kaheteistkümne apostli sümboolsed hauad. Küünlad põlevad, viirukipannid suitsevad, kõikjalt kostab halamine: «Küürie eleison!» Ja piiskop ning diakonid ülistavad õilsat keisrit, kes naudib igavest elu paradiisis.

Et mina olen irooniline? Noh, natuke irooniat ei tee paha. Pigem vastuoksa! See on nagu näputäis soola, mis annab roale õige maitse. Juba Homeros on irooniline, kui laseb Erosel Zeusi pilgata või Heral Aphroditele kõrvakiile jagada. Kuid kõige suurem iroonia on silmakirjatsemine ja selles on kristlased ületamatud. Sest Nikomeedia Eusebios teadis väga hästi, et veel surivoodilgi tahtis Constantinus ära leppida Olümpose jumalatega. Kuid tema kuritööd olid nii kohutavad, et mina ei saanud talle mitte kuidagi andestust paluda. Siis tuligi Nikomeedia Eusebios kristlusega, religiooniga, mille halastusel pole piire. On tarvis ainult uskuda, on tarvis ainult kahetseda, ja kõige võikamad kuriteod antakse sulle andeks. Keiser Constantinusele tundus see uskumatu — lõppude lõpuks oli ta ikkagi kasvanud Olümpose jumalate austamise vaimus, ent uppuja haarab õlekõrrestki ja nõnda laskis keiser end ristida. Ometi oli kõigile selge, ja eeskätt Nikomeedia Eusebiosele, et keiser suhtub ristimistoimingusse nõnda, nagu oleks see puhastamistseremoonia, mille peab Asklepiose templis igaüks läbi tegema, enne kui preestrid kannavad ta jumaliku väävliveeallika juurde. Nõnda jäi keiser Constantinus kuni surmani paganaks, nagu kutsuvad kristlased Olümpose jumalate austajat, ja kõik need loitsud, mida Nikomeedia Eusebios seal teoks tegi, ei liigutanud keisri hinge ega südant. Seepärast võib teda ülistada ainult kui ristitud keisrit, mitte aga kui kristlikku valitsejat.

XIII

CAESAREA PIISKOPI EUSEBIOSE KÕNEST

(Peetud Constantinopolises aastal 336, mil täitus kolmkümmend aastat Constantinuse valitsemise algusest)

Jumalik Logos ehk Jeesus Kristus, kes asub üleval ja all ja kõikjal, kes on ühtaegu nähtav ning nähtamatu, tema on universumi isand. Logose kaudu ja tema sees võtab keiser, Jumala lemmik, vastu kõrgeima kuningliku võimu sümboli ja kannab seda, ja oma Issandat matkides juhib ning tüürib tema maise ilma kõiki asju. Nagu päikesevalgus, nõnda paneb ta oma kiirtes särama needki, kes temast kõige kaugemal asuvad, ja tema juhib neid mõistuse ja üksmeele ohjade abil harmoonia poole, ta juhib oma nelikrakendit nagu võidusõitja, ta valitseb seda täielikult ja ta asub kõrgel päikesekiirtest kullatud maapinna kohal, ent samal ajal on ta kõikide inimeste

keskel ja valvab nende tegude üle. Jumal on kuningliku võimu algkuju, ja Tema on see, kes on määranud kogu inimkonnale ainult üheainsa autoriteedi. Nii nagu on olemas ainult üks jumal, mitte aga kaks või kolm või veel rohkem — polüteism võrdub tegelikult ju ateismiga —, nõnda on olemas ka ainult üks keiser. Ainult temal on ettekujutus taevakuningriigist, ja selitatud pilguga valitseb tema maist maailma kooskõlas oma algkuju mõtetega, kusjuures talle lisab jõudu taevakuninga suveräänsuse matkimine.

XIV

KÕNEMEES NAZARIUSE PANEGÜÜRIKAST

(Peetud Constantinopolises aastal 336, mil täitus kolmkümmend aastat Constantinuse valitsemise algusest)

Kas saab olla veel õnnelikumat ajastut kui meie oma, mil tänu suurimale Constantinusele, kes on meile õigeaegselt andnud ka tseesarid, tunneme rõõmu tema erakordsetest teenetest? Meie rikkus on pidevalt suurenenud, ehkki keiser sellest heldekäeliselt on kogu aja ammutanud üldiseks hüvanguks, ja kuigi meil praegu on kõike küllalt, täidab meid kindel lootus, et meid ootab ees veelgi parem tulevik. Barbarid Gallias ja Rhenuse ning Danuviuse jõe taga on alla heidetud. Isegi pärslased, vägev rahvas, oma tähtsuselt maailmas roomlaste järel teisel kohal, otsisid sinu sõprust, suurim Constantinus. Maailmas pole olemas mitte ühtegi rahvast, kes sind ei kardaks või ei armastaks. Riigipiiridel valitseb rahu ning vaikus, kodus hüveolu, toiduainete ning viljavooside küllus. Linnad on seninägematult toredaks muutunud ja peaaegu täiesti uuesti ehitatud. Kehtivad uued seadused, mis aitavad häid kombeid uuesti jalule seada ja kõlvatusi välja juurida. Moraal on kindlustatud, abielu on kaitstud. Varandust ei ohusta mitte keegi ja ma tunnen rõõmu, et see aina kasvab. Mitte keegi ei tunne hirmu suure varanduse tõttu, hoopis vastuoksa, kõik häbenevad vaesed olla keset nii suurt küllust. Selline on asjade seis, nii et soovime pigem olemasoleva õnne kestmist kui selle suurenemist.

XV

LITERAAT VICTOR MINORI TRAKTAADIST «VALITSEMISKUNST»

(Aastast 356)

Keiser Constantinuse kohta kokkuvõttes. Ta valitses kolmkümmend aastat: esimesed kümme kui suurepärane valitseja, järgmised kümme kui röövel ja viimased kümme kui liiderlik lollpea.

ANTIOOKIA

DETSEMBRIKUU

1

Sellel ööl magas Marcellinus halvasti. Õhtul oli ta lasknud oma magamistoas puusütega kütta — esmakordselt käesoleva talve jooksul — pikka vasksoojendajat, mille peatsis kuumaveepaak. Kuid jahtunud toaseinad kattusid õhkõrna uduga, ja ilmselt oli sütegi hulka sattunud midagi sellist, mis ajas vingu ja pani pea valutama. Kõige rohkem aga vaevas teda pidevalt korduv unenägu. Ikka ja jälle nägi ta Seleukost, Kiliikia endist ülempontifeksi, kes Edessas oli Musta mere äärde pagendatud. Kõhn askeet Seleukos, rinnal Heliose kujutisega kuldplaat, sihtis väljasirutatud käega Ammianus Marcellinust ja küsis:

«Miks sa ei ole Alexandrale üle andnud kuldkäevõru? Miks?!»

Seleukos lähenes ähvardavalt, Ammianus Marcellinus karjatas — ja ärkas.

Toas valitses varahommikune poolhämarus, mis laskis suuremana paista nišis valendavat keiser Julianuse marmorbüsti, poolhämarus, mis laskis selgemini kuulda veekella tilkumist. Ammianus sulges uuesti silmad ja hakkas end kaitsma Seleukose süüdistuse vastu. Selles poolunes aga vajus kõik laiali, nii et ta lõppude lõpuks suutis Seleukosele ütelda ainult seda:

«Alexandra on minu!»

Samas aga hakkas uni haihtuma ja Ammianus Marcellinus adus, et mõttekujutuses võib ta küll oma kunagist mõrsjat ihaleda, aga fakt jääb faktiks: Alexandra on abielus Seleukosega ja nende tütar Olympias on juba kaheaastane.

Nüüd oli Ammianus täielikult ärkvel. Pea valutas, keha oli nagu läbi pekstud. Äärepealt pidi ta hüüdma Phrynet, kellel leidus alati igasuguseid medikamente, mis tegid

inimese reipaks, kuid siis meenus talle, et tantsijatar oli tema majast juba paari nädala eest lahkunud ja siirdunud Daphnesse, Antiookia eeslinna. Ammianus oli keelitanud teda jääma, kuid Phryne polnud oma otsusest taganenud. Vähe sellest! Ta oli oma lahkumist põhjendanud mingisuguste ähmaste vihjetega Fortunale ja Saatusele. Ta oli ütelnud:

«Kui sa astusid koos *comes* Arinthaeuse ja filosoof Priskosega Nisibises tollesse peosaali, kus *comes* Prokopios ivakese aja eest oli mind orjaseisusest vabaks lasknud, siis nägin ma nende sündmuste kokkulangemises Saatuse sõrme. Ja minu veendumus süvenes veelgi, kui te kolmekesi tõite sõnumi, et Nisibis läheb pärslaste kätte. Nõnda ma hülgasingi *comes* Prokopiose käsu vastaselt Demetriose ja tulin sinu juurde. Olen tänulik Saatusele, et ta laskis meil teistkordselt kohtuda, olen tänulik sulle, et tõid mu eluga Nisibisest Antiookiasse. Kuid ma unustasin, et Saatusele meeldib inimestega mängida. Ja nõnda ei jää mul üle muud kui loota Fortunale — vahest võimaldab ta meil kolmandat korda kohtuda?»

«Kas sa lähed nüüd Demetriose juurde?» oli pahvatanud Ammianus Marcellinus ja taibanud alles siis, et tal pole mingit õigust armukadetseda. Ta sai ju väga hästi aru, et Phryne läks tema majast minema Alexandra tõttu, õigemini mõttekujutuse tõttu, mille tekkepõhjuseks oli too raskete mustade juustega kaunitar. Sest Phryne oli ju Edessas pealt näinud, kuidas Seleukos oli Ammianusele viimase telgis üle andnud tolle kuldkäevõru ...

Aga siin Antiookias oli Phryne Ammianuse küsimuse peale naerma hakanud ja ära läinud. Nõnda oli ta mehele mõistatada jätnud oma sõnad t e i s t k o r d s e s t kohtumisest. Ammianus mäletas, et oli Phrynest kui suurepärasest näitlejatarist ning tantsijannast küll kuulnud, aga kohanud oli ta seda heledajuukselist neidu alles Nisibises, ja kohanud e s m a k o r d s e l t tollel kirjeldamatul ööl, mil ei kehtinud käske ega keelde.

Ammianus Marcellinus mõtiskles veel natuke aega, püüdis ära arvata, mida nähtud unenägu võiks küll tähendada ja mida ette kuulutada. Aga ainukene otsus, milleni ta jõudis, oli see, et juba täna läheb ta Alexandra poole ja viib ära selle käevõru.

Nõnda hõikas ta magamistuppa oma aseme juurde vana kiilaspäise Firmuse, majaorjade ülevaataja. Ta käskis

endale tuua ibeerisejuurte leotisega immutatud mähise peavalu vastu ja kuuma vanni kümblemiseks valmis seada.

Firmus tegi sügava kummarduse ja kadus.

Ammianus silmitses hajameelselt veekella, mille silksuvad tilgad mõõtsid ajamerre kaduvaid hetki. Ta ootas ja ootas, kuid mitte kedagi ei ilmunud. Ja polnud mõtet ka hüüda, sest ta teadis, et ammugi on kadunud too orjaparv, kes oli liikunud selles majas siin tema poisipõlves. Aga tollal oli olnud veel jõukas kogu Antiookia koorekiht, kelle hulka oli kuulunud ka linnaarhitekt Daimachos, Ammianuse isa. Tollal keiser Constantius, linnade ja vana aristokraatia surmavaenlane, oli alles alustanud oma hävitustööd; oli konfiskeerinud linna- ja templimaid ning kuriaalide mõisaid, jaganud need välja keisritruudele inimestele: sõjaväeülematele, ametnikkudele ja piiskoppidele. Veerand sajandit kestnud Constantiuse valitsusaeg oli muutnud senised aristokraadid kerjusteks ja loonud nende asemele uue keisritruu ülemkihi, kes koosnes harimatutest barbaritest ning igasugustest tõusikutest.

Ammianus mõtles, et kõigest hoolimata on tal siiski vedanud. Sellesse uude barbariaristokraatiasse ta ei kuulu, kuid ometi on ta suutnud ka kerjakeppi vältida. Niisuguse sõltumatu seisundi eest on ta tänu võlgu isale, sest linnaarhitekti vajas ka keiser Constantinus. Praegu aga vajab teda kui kroonikut ja Julianuse ning Artemiuse biograafiate kirjutajat keiser Jovianus.

Ammianuse pilk libises keiser Julianuse marmorbüstile toanurgas. Jah, see augustus oli linnade ja kuriaalide sõber, kes tahtis uuesti ausse tõsta Olümpose jumalad, vanarooma voorused ja põlisaristokraatia. Aga nüüd on tema hing tagasi lennanud tähele ja kogu tema elust on jäänud ainult mälestus . . .

Just selle mälestusega oligi Ammianus viimastel nädalatel tegelnud. Ta oli Flaviuste dünastia valitsusaega juba nii hästi sisse elanud, et talle kangastusid selgesti keisrid ja mitmed vapustavad stseenid, samuti adus ta juba paljusid põhjuslikke seoseid, mistõttu üks või teine valitseja oli tegutsenud just nii ja mitte teisiti. Nüüd ei tohtinud lasta end sellest meeleolust välja paisata. Juba täna kastab ta kalamose tindi sisse ja visandab pärgamendile oma esimesed visioonid.

Neetud peavalu! Aga küll ta mähiste ja kuuma vanniga sellest jagu saab.

Uksekardina vahelt libises tuppa Firmus.

«Viimaks ometi,» ajas Ammianus Marcellinus end jalule ja märkas alles nüüd, et ülevaatajal pole käte vahel kaussi mähisega. Seesugune venitamine ületas juba igasuguse piiri!

Kuid Firmus nagu luges peremehe mõtteid ja lausa karjatas:

«Isand, sulle on külaline!»

Ammianus silmitses nüüd ülevaatajat terasemalt ja nägi, et too oli ähmi täis.

«Jah, sulle on külaline,» kordas Firmus juba rahulikumalt ja lisas: «Ta kinnitab, et on tulnud tähtsa asja pärast ja et ta on sinu sõber.»

«Kes ta on?» kortsutas Ammianus kulmu.

«Oukonnast, Filosoof ning salateaduste tundja Euhemeros Liibüast.»

«See veel puudus,» mõtles Ammianus Marcellinus. Oli ju Euhemeros olnud ainus keiser Julianuse lähikondlastest, kes oli siirdunud keiser Jovianuse teenistusse. Oli siirdunud sellest hoolimata, et nõidusejumalanna Hekate oli talle avaldanud saladuse: «Keiser Julianuse hing hulgub ringi, ei leia rahu ja nõuab kättemaksu, seepärast et Julianuse tappis rooma oda! Tapja aga on, kuigi reeturlikku kalilealasest sõduri käe läbi, keiser Jovianus!» Seda oli rääkinud Euhemeros Edessas Ammianus Marcellinusele — ja astunud juba järgmisel päeval uue keisri kaaskonda.

Ammianusel oli tahtmine ütelda, et Euhemerose õige koht on Hadeses ja sõbraks saab talle seal olla ainult Kerberos, kuid niimoodi võis muidugi ainult mõtelda. Sest solvata keisrikoja filosoofi ning salateaduste tundjat — seda võidi kergesti tõlgendada kui Majesteedi solvamist, aga niisugusel juhul olid solvajal nii Hadese riik kui ka Kerberos kohe käeulatuses.

«Palu tal natuke aega oodata,» ütles Ammianus Firmusele. «Ma panen tikanditega tuunika selga.»

Kuid kohe sähvatas mõte, et ka kõige kaunim tuunika ei suuda varjata peavalu tõttu tursunud silmaaluseid ega loppis nägu, küll aga sunnib peremeest pidulikult külalist võõrustama, ja nõnda võib Euhemerosele viimati veel mulje jääda, nagu oleks ta siin majas mingi kallis või

oodatud külaline. Seepärast heitis Ammianus Marcellinus uuesti asemele, tõmbas villase pergamoni teki lõuani ja ütles Firmusele:

«Kutsu Euhemeros siia, aga teata talle enne, et ma pole päris terve.»

2

Euhemeros, umbes neljakümneaastane tõmmu ning kräsupäine liibüalane, seljas pikk valge filosoofirüü, lausus juba ukselt tavapärase tervituse, tuli majaisanda aseme juurde, ja lisas samasuguse tavapärase soovi:

«Tehku Asklepios sind kiiresti terveks!»

Ja kuigi Ammianus Marcellinus oli otsustanud keele hammaste taga pidada, ei suutnud ta end siiski ohjes hoida ja tähendas irooniliselt:

«Mispärast Asklepios? Miks mitte Naatsareti Jeesus?»

Euhemeros sai pilkest väga hästi aru, kuid tegi näo, nagu poleks ta mitte midagi taibanud. Ja vastas täiesti tõsiselt:

«Nagu ütleb meie sõber Oreibasios, on arsti käsutuses kolm vahendit: sõna, arstirohi ja nuga. Ja kõige tähtsam on sõna, usk tervenemisse. Millesse või kellesse aga haige usub, see on juba tema asi.»

«Äärmiselt vabameelne arusaamine, vähemalt näiliselt. Sest kui sellesse mõttesse süveneda, siis selgub, et tegemist on ainult vana tuntud tõe parafraseerimisega.»

«Millise tõe?»

«Eks ikka sellesama, et kelle leiba sa sööd, selle laulu sa laulad.»

Tekkis paus. Oli selgesti kuulda aega mõõtvate veetilkade langemist.

«Kehkled oma sõltumatusega!» kähvas Euhemeros, kerge ärritusnoot hääles. Ta laskis pilgu toas ringi käia. «Elad siin tõesti nagu mõnes vaikses sadamas... Kuid väljas mässab rahutu meri, tuul ähvardab tormiseks paisuda, ja see peaks olema küll imede ime, kui sinu idülliline erakla sellest möllust puutumata jääb.»

Ammianus tajus, et need polnud tühjad tuulde loobitud sõnad, ja ta muutus väga tõsiseks. Ometi ei suutnud ta iroonia deemoni ahvatlusest nüüdki võitu saada ja nõnda ta ütles:

«Võrrelda inimese elu laevasõiduga tormisel merel — ka see pole uudis. Pigem vastuoksa! See on vägagi vana

ja tuntud võrdlus. Aga jätame need allegooriad ja lähme asja juurde. Miks sa mind üles otsisid? Ja pealegi veel nii varajasel hommikutunnil.»

«See on juba mehejutt,» rõõmustas Euhemeros. «Aga kõigepealt pean sulle kohe ütlema, et keiser Jovianuse teenistusse siirdusin ma keiser Julianuse käsul. Tema hing käskis mul seda teha Edessas, kui me kõik viibisime keisritelgis vastuvõtul. Miks ei pidanud ma teda kuulda võtma? Ja ta käsutab ning kaitseb mind. Kahe päeva eest oli lossis kõrgete ametimeeste nõupidamine keisri eesistumisel. Arutati keisri eelseisvat reisi Constantinopolisesse. Korraga käskis Julianuse hing mul püsti hüpata ja keiser Jovianuse saali seina äärde tõmmata. Kuidas ma sellega toime tulin — ei tea. Jovianus pole ju keiser Julianuse taoline kõhn askeet. Aga seal me seisime ja üllatusest toibuv keiser tahtis mind ilmselt lüüa, kui nõupidamissaali lagi suure müraga alla varises...»

«Kuidas sai keiser Julianuse hing päästa selle, kes on ju tegelikult tema surma põhjustaja?»

«Keiser Julianus ühines surma kaudu uuesti oma isa Heliosega. Surm oli talle ainult väravaks, mille kaudu ta siirdus surematute jumalate hulka. Mismoodi aga võime meie, surelikud, oma mõistusega aru saada surematute kavatsustest? Võime ainult oletada. Ja kuigi ma end kiita ei taha, sest ma olen ju ainult tööriist keiser Julianuse käes, arvan ma siiski, et ta tegi seda m i n u e l u p ä ä s t m i s e k s!... Mulle on ju õukonnas kogu aeg viltu vaadatud, ja kui poleks olnud seda juhtumit lae variseminega, küllap oleksin ka varsti kohtu alla läinud kui pahatahtlik loitsija või mingisugune riigivaenlane. Praegu, keisri elu päästja kuulsusesäras, on asi muidugi hoopis teine. Ainult — ja siin see konks ongi —, ainult kui kauaks?»

«Seda peaksid sina ise ju kõige paremini teadma. Sina oled ju salateaduste tundja, mitte mina.»

«Seda ma olen. Ja samuti olen ma katsunud teada saada, mida toob tulevik. Aga...» Euhemeros laskis pilgul toas ringi käia ja lausus siis sosinal: «See tulevik on tume nagu äikesepilv. Ja keda tabavad selle seest sähvivad välgud, seda ma ei tea. Jumalad igatahes on oma otsuse keiser Jovianuse kohta juba langetanud. Kõik märgid näitavad, et tema valitsusaeg lõpeb üsna pea. Juba see nõupidamissaali laepalkide murdumine ei ennusta mitte

midagi head. Kuid veel halvem lugu juhtus hiljuti palees. Tead ju seda keiser Galeriuse vaskkuju, mis asub palee vestibüülis?»

Ammianus Marcellinus noogutas. Tema vaimusilma ette kerkis too vasest keiser, kellel peas loorberipärg ja kes hoidis käe peal gloobust, oma võimu sümbolit.

«Südapäeval, ilma igasuguse nähtava põhjuseta, kukkus see vaskgloobus põrandale ja veeres nurka. See juhtus kõikide silma all. Ja seda nähes muutus keiser Jovianus näost lubivalgeks. Aga usun, et kõige selgemat märki oled sa taevalaotuses ka ise märganud,» lausus Euhemeros, vihjates niimoodi komeedile, mis oli juba mitu päeva kogu Antiookias kõikidele kõige põnevamaks kõneaineks. Teati ju väga hästi, et komeedi ilmumine taevavõlvile oli ennustanud surmatunni saabumist jumalikule Augustusele, pöörasele Nerole ja keiser Constantinus Suurele, tollele kolmeteistkümnendale apostlile.

«Kõikide märkide põhjal on surematud jumalad juba langetanud oma otsuse Jovianuse kohta,» kordas Euhemeros pealekäivalt. «Selle saalilae varisemisega tahtis aga jumalaks muutunud Julianus ilmselt kaitsta oma surelikke pooldajaid, keda pidevalt ahistatakse. Edessas saadeti Musta mere äärde maapakku Seleukos, eile aga pagendati siit Galliasse Oreibasios.»

«Julianuse ihuarst?!»

«Just tema.»

«Aga see on ju tobeduse tipp! Kihutada kuhugi ääremaadele Rooma impeeriumi parim arst.»

«Parim või mitte, see pole tähtis. Isegi see ei loeks, kui ta oleks Asklepios ise. Tähtis on see, et ta kuulus keiser Julianuse lähikondlaste hulka.»

«Tahtsin Oreibasiost täna siia kutsuda,» tähendas Ammianus Marcellinus.

«Kas kui külalist või kui arsti?»

«Kui külalist ja kui arsti. Lasksin eile vasksoojendajat kütta ja sain kohutava peavalu.»

«Need pole üldse kuigi head,» lausus Euhemeros, kui oli uurivalt silmitsenud vasksoojendajat. «Ajavad vingu ja võivad isegi surma tuua. Kartaago vallutaja Scipio Aemilianus sai just niimoodi otsa. Ta leiti hommikul asemelt surnuna, nägu tursunud, vasksoojendajas aga hõõgusid veel söed. Milline hooletusest tingitud õnnetusjuhtum!»

«Või väga peenelt sepitsetud kuritöö! Kes seda teab.

Ega saagi teada, mis tollal viiesaja aasta eest Roomas tegelikult juhtus.»

Euhemeros paistis oma mõtetega eemal viibivat. Ta vahtis aiuiti läikivat vasksoojendajat ja laskis Ammianuse sõnad oma kõrvadest mööda. Korraga ta nagu ärkas ja ütles:

«Ma ei taha sind hirmutada, aga see, mis juhtus eile Seleukose ja täna Oreibasiosega, see võib homme tabada ka sind ja mind: pagendamine koos varanduse konfiskeerimisega. Ja pigem sind kui mind, sest minult pole mitte midagi võtta, sinul aga on siin mäeküljel uhke villa, mis võib nii mõnelgi himu tekitada... Oota, lase mul lõpuni rääkida. Ma tean, mida sa ütelda tahad. Et keiser ise on sulle ülesande andnud, et sa oled talle vajalik. Aga mõtle Oreibasiose saatusele. Ja kui vähe võib loota võimumeeste sõnale, seda tead sa isegi. Tuleta ainult meelde, mis tingimusel Jovianus keisriks sai!»

Aga Ammianus Marcellinus ei tahtnud seda meenutada, sest selle tingimuse oli tema ise esitanud ja naiivselt uskunud, et värskeltküpsetatud keiser Jovianus sellest ka kinni peab. Kuid muidugi oli võimatu unustada toda päeva (*27. juuni 363*) poole aasta eest, sest nii erakordseid keisrivalimisi polnud Rooma impeeriumi ajaloos veel ette tulnud. Pärsia pealinna Ktesiphoni alt taganenud Rooma armee, keda pidevalt ründasid pärslaste väikesed ratsasalgad, kannatas janu, nälja ja kõrvetava kuumuse käes. Just äsja oli ühes sellises kähmluses surmahaava saanud keiser Julianus — ja mõne tunni pärast hinge heitnud. Pärslased olid Rooma sõjaleeri sisse piiranud. Seljataga olid päevad täis taplusi ning surma, ja ees ootasid samuti ainult taganevat sõjaväge ahistavad vaevad, hädad ning surm. Ent isegi sellises olukorras — ja see oligi Ammianus Marcellinust kõige rohkem hämmastanud — olid uue keisri valimiseks kokku tulnud väepealikud ja kõrged ametnikud mõtelnud rohkem oma karjäärile, tulutoovatele riigiametitele ja mitmesugustele privileegidele kui Rooma sõjaväe päästmisele. Omakasu nimel oleks neil keisrivalimistel vist taplusekski läinud, kui laagri vahtkonna ülem poleks telgiuksele ilmunud ja teatanud, et Pärsia suurkuningas Šapuri turvisratsanikud ründavad järelväge. Tekkinud jahmatust ära kasutades oli Ammianus Marcellinus teinud ettepaneku, et keegi valitagu keisriks kui *interrex*. Ja alles siis, kui sõjavägi

on juba hädaohust väljas ja viibitakse Rooma impeeriumi territooriumil, alles siis valitagu päris keiser. Nõnda oligi seal sõjaleeris keisriks saanud Jovianus. Ja keisriks ka jäänud, sest milleks korraldada uusi valimisi, kui sul keisridiadeem juba laupa ehib!

«Kas me saame Jovianust tõeliseks keisriks pidada?» esitas Euhemeros retoorilise küsimuse. Ja vastas: «Minu arvates mitte. Ta on ikkagi ainult *interrex*. Pealegi sõnamurdlik *interrex*, kes hoiab enda käes seadusevastaselt keisripurpurit ja -diadeemi. Ent Flaviuste dünastia on valitsenud Rooma impeeriumi juba kolmveerand sajandit. Ainult selle suguvõsa liikmetel on seaduslik õigus keisritroonile. Aga milleks ma sellest sulle kõnelen?! Sina tead seda sama hästi kui mina. Ja Flaviusi oled sa teeninud tões ning vaimus üle kümne aasta.»

Ammianus hakkas aimama Euhemerose külaskäigu eesmärki. Mingil moel pidi see seotud olema viimase Flaviusega, keiser Julianuse lihase tädipoja Prokopiosega. Just tema juhatuse alla oli keiser jätnud Nisibisesse koondatud väeüksused. Seepärast ei saanudki Prokopios osa võtta oma tädipoja Pärsia-sõjakäigust ega ka nondest erakordsetest keisrivalimistest, kus ilmselt oleks teda augustuseks valitud.

Aga sellest ajast peale, mil Saatuse tuju tõttu oli Jovianus keisriks saanud, hakkas ringlema kuulujutt, et Pärsia-sõjakäigu algul oli keiser Julianus määranud just Prokopiose oma järglaseks. Oli käskinud tal kui viimasel Flaviusel otsemaid keisritroonile tõusta, niipea kui ta peaks saama sõnumi, et tema keisrist tädipoeg on langenud. Ja andnud Prokopiosele üle oma purpurist väejuhimantli Karrhae linnas, kuujumalanna Selene templis altari ees, kuid teinud seda salaja, ilma tunnistajateta.

Kas seda kuulujuttu uskuda või mitte — niisuguse probleemiga ei hakanud värskeltküpsetatud keiser Jovianus pead murdma. Tema mõttekäik oli lihtne: *comes* Prokopios on ohtlik trooninõudleja — *comes* Prokopios tuleb tappa! Muidugi mitte suure kisa ja käraga sõjaleeris, kus tal on palju pooldajaid, vaid vaikselt kusagil kaugemal.

Sellise korraldusega oligi ta teele saatnud tsentuurio Probuse; too pidi organiseerima *comes* Prokopiose tapmise teel Tarasosesse, kuhu viimane viis keiser Julianuse põrmu. Kuid selle plaani oli täielikult nurja ajanud endine rööpel ning praegune Prokopiose parem käsi Florentius

Kurakäpp, kes oli päästnud *comes*'i ja tapnud Probuse. Tarsose lähedale, külma Kydnose jõe kaldale, oli Prokopios lasknud püstitada väikese templi koos mausoleumiga, paigutanud sinna Julianuse põrmu — ja kadunud nagu tina tuhka. Ja nõnda otsisidki praegu Jovianuse nuhid kõikjal Prokopiost.

«Kas on midagi juhtunud viimase Flaviusega?» küsis Ammianus, ja endalegi märkamatult oli tema hääl tasandunud sosinaks. «On ta üles leitud?»

«Ei. Rooma impeeriumis on siiski palju rohkem Flaviustele ustavaid inimesi kui *interrex* Jovianuse poolehoidjaid.» Euhemeros tegi pika pausi ja küsis alles siis: «Kelle poolt oled sina, Ammianus Marcellinus?»

Euhemeros oleks nagu mingist painest vabanenud, ja Ammianus sai aru, et just selle asja pärast oligi liibulalasest filosoof ning salateaduste tundja talle külla tulnud. Ja just seepärast vahtiski Euhemeros nii ootusärevalt talle otsa.

Ammianus ei vastanud. Ta tajus, et Euhemeros tahab teda kui sõjavlelast uuesti kiskuda osa võtma võitlustest, mille kattevarjuks sõnad Rooma impeeriumi päästmisest, alguks aga omakasupüüdlik võimuhaaramine ja rikkuste kokkukraapimine. Ta sulges silmad, vajutas pëopesad näole — ja tema vaimusilma ette kerkisid kerekas, elumõnusid hindav Jovianus ja pikka kasvu, tõmmu jumega sünge Prokopios, kes hoidis alati pead kergelt longus. Mõlemad trooninõudlejad hüplesid tema mõttekujutuses, kaugenesid teineteisest, siis jälle lähenesid teineteisele, kuni sulasid lõpuks kokku — ja korraga tundis Ammianus Marcellinus, et talle on ükskõik, kumb neist istub Rooma keisritroonil. Sest kumbki neist pole Julianuse kombel valmis eneseohverduseks, et päästa barbaarsusesse uppuvat tsiviliseeritud maailma ja teha õnnelikuks kõiki Rooma impeeriumis elavaid inimesi. Nii Jovianus kui ka Prokopius jätkavad ainult seda vana joont, mis on nii tuttav Flaviuste valitsusajast. Mõlemate jõud ja energia kulub algul teineteise hävitamisele, hiljem oma võimu kindlustamisele... vahendeid valimata! Selleks sobivad nii suure suuga antud lubadused hoolitseda vaeste eest ja kaitsta Rooma impeeriumi barbarite vastu kui ka igasugused intriigid, tagakiusamised, salakaebused ja mõrvad. Tegelikult aga jäävad vaesed ikka vaesteks ja barbarid tungivad endist viisi üle Rooma riigi piiride; ainsaks

muutuseks on see, et eelmisele keisrile ja tema lähikondlastele kuulunud varandused on üle läinud uuele augustusele ja tema kaaskondlastele. See on nagu teatris, kus kasutatakse maske, et kõik laval toimuv oleks pealtvaatajatele hästi näha. Näitlejad vahelduvad, aga maskid jäävad. Ja tormata nüüd ise ka sinna lavale selleks, et aidata kellelgi näo ette panna keisrimask — see on ju mõttetuste mõttetus. Parem jälgida pealtvaatajana seda idiootlikku kähmlust ja kasutada oma aega otstarbekamalt ning mõttekamalt: kirjutada keiser Julianuse elulugu, hiljem aga jätkata Rooma ajalugu sealt, kuhu oma kuulsa teosega jõudis Tacitus. See on juba tegu, mille kohta võiks kasutada Horatiuse sõnu: «*Exegi monumentum aere perennius . . .*»

Ammianus hõõrus sõrmedega meelekohti ja avas silmad. Ta nägi jällegi Euhemerose tõmmut, ootusärevat nägu, mille ilmesse nagu vaskplekki oli pressitud küsimus: «Kelle poolt oled sina?»

«Keiser Julianusega ei anna ju kumbagi võrrelda . . .» lausus Ammianus põiklevalt. «Ma ei tahaks aega raisata sellele — ära pane pahaks — minu arvates ainult põgusale, kiiresti ununevale episoodile Rooma ajaloos. Sest Julianus oli tõeliselt suur Rooma keiser. Tema mälestuse jäädvustamine tulevastele põlvedele on tähtsam kui osavõtt eelseisvast . . .» Ta takerdus, ei leidnud õigeid sõnu, ja pahvatas siis täiesti kohatult: «Konnade ja hiirte sõjast!»

Vaevalt olid need sõnad tal keelelt libisenud, kui ta taipas, et selle ebaõnnestunud väljendiga oli ta andnud end Euhemerose meelevalda. Kuid filosoof ja salateaduste tundja tegi näo, nagu poleks ta Ammianuse sõnu kuulnudki, ja lausus:

«Ma mõistan, et Julianuse elu ja tegevust uurides paistab praegune tegelikkus sulle armetu ning närune. Kuid Julianus on surnud, need kaks aga elavad. Elame ka meie. Elu läheb edasi, ja kestab Rooma impeerium, kestab meid ümbritsev tegelikkus. Selle kõige eest ei saa ka sina end niimoodi ära peita, et sukeldud ülepeakaela minevikku.»

«Teatud määral on sul muidugi õigus,» möönis Ammianus, kes tahtis niimoodi leevendada halba muljet, mille ta oli endast jätnud selle mõtlematu konnade ja hiirte sõjaga. Aga siis nägi ta juba ohtu sattuvat oma tulevast teost, unustas kõik muu ja ütles veendunult:

«Julianus ei ole minevik, vaid näide igavesest vastuolust, mis valitseb unistuste ja nende teoks tegemise vahel. Kirjutada temast — see tähendab luua järeltulevatele põlvedele hoiatav, aga ühtlasi ka vaimustav eeskuju. Minna oma veendumuste nimel eneseohverduseni ja enesehävitusenigi — see tähendab külvata ennast ise seemnena inimkonna teadvuse pinnasesse, millest võrsub vili alles tulevikus. Jäädvustada see teadmine tulevastele põlvedele — see on tähtis. Aga keisrid tulevad ja lähevad nagu näitlejad teatrilaval.»

«Mina saan sinust aru, Ammianus Marcellinus. Sa oled sõltumatu ja tahad selleks ka jääda. Kuid käesolevas olukorras ei lase Saatus sul pealtvaataja olla. Siin kehtib Cicero sentents, mis ütleb, et arukas läheb ise kaasa Saatusega, rumala aga lohistab Saatus ise endaga kaasa. Sa sarnaned talupojaga, kes loodab, et rahe tabab naabrite viljapõlde, loodab sellest hoolimata, et kõik märgid näitavad vastupidist. Kogu impeeriumis ahistatakse ju keiser Julianuse poolehoidjaid. Ja kõik Libaniose ringi liikmed on veendunud selles, et varem või hiljem jõuab kätte ka nende kord. Seepärast nad ongi end otsustanud kaitsta.»

See oli tõesti vägev argument. Kuulus ju sellesse filosoofide ning literaatide ringi ka Kalliopiose õde Alexandra, keda kutsuti omavahel Sapphoks. Lülitada end praegu ise välja ringi liikmete hulgast — seda võidi tõlgendada argusena. Muidugi võidi, aga vaevalt see uskujaid leiab, sest selle tosina aasta vältel, mis Ammianus oli teeninud Rooma armees, oli ta mitmelgi korral just julgusega silma paistnud. Selles suhtes ei maksnud tal muret tunda.

Kuid samas meenus talle, et just niisuguse enesekindluse tõttu oligi ta Alexandra kaotanud. Tema oli neiule meeldinud kui julge sõdur, oli meeldinud senikaua, kuni Antiookiasse oli saabunud Seleukos kui julge vandenõulane. Aga vandenõulane, keda ähvardab lakkamatult surm, on hoopis imponeerivam kui sõjamees, kes satub surmajumal Thanatosega silm silma vastu ainult aegajalt.

Kas ta siis praegu, mil Saatus pakub talle uut võimalust, kordab jällegi vana viga?

Ja eneselegi ootamatult lausus ta:

«Miks sa kohe ei ütelnud, et Libanios ja tema ring

on Prokoplose poolt? Oleksime kiiresti ühise keele leidnud.»

«Kiirus pole igakord kõige tähtsam. Mis oli jumaliku Augustuse põhimõte? *«Festina lente.* — Kiirusta aeglaselt!» Näed nüüd!»

«Ja kuhu pean mina kiirustama aeglaselt, Euhemeros?»

«Mitte kuhugi. Sina ootad rahulikult siinsamas oma villas. Ma hoian sind sündmuste käiguga kursis. Aga võib muidugi juhtuda, et mina ise ei saa tulla. Sellisel puhul tuleb keegi teine, kellel on olemas see märk.»

Euhemeros otsis oma toogavoltide vahelt väikese kuldmedali, mille ühel küljel oli Helios päikesevankril, teisel küljel aga Julianuse pea.

«Selliseid medaleid on vermitud ainult kaksteist tükki ja nad kõik sarnanevad üksteisega nagu kaks tilka vett. Selle kinnituseks, et kuulud meie hulka ja et me sind usaldame, annan sulle ühe medali. Nägemiseni! Tehku Asklepios sind kiiresti terveks!»

3

Daphne hiis, tõeline lõbustuslinnak, asus Antiookiast viie miili kaugusel. See asjaolu võimaldas siinsetel tavernipidajatel juba kaugelt kindlaks määrata külastajate jõukusastme. Sest vaesed tulid siia jalgsi, rikkad oma traavlite turjal või oma kaarikus. Raskusi tekitas ainult see külastajate hulk, kes saabus Daphnesse üürisõidukitega. Kuid seda muret aitasid tavernipidajatel murda kutsarid, kes sõidu kestel lobisesid oma reisijatega ja katsusid niimoodi välja uurida, kellega on tegemist. Oli ju Antiookia arvukatel transpordikontoritel kindlaks põhimõtteks: igasugune sõlduriist anti kliendi käsutusse ainult koos kutsariga, nagu oleks too veovahendi rääkiv koostisosa.

Tänase jaheda ning vihmase ilmaga oli sõita soovijaid palju, mistõttu Ammianus Marcellinus võis end Fortuna lemmikuks pidada: oli ju tema saanud kaariku jalamaid. Daphne hiie poole veeredes, kapuuts sügavalt silmile tõmmatud, mõtles ta oma mõtteid ja märkas alles poolel teel imestusega, et kuigi Antiookia kutsarid olid tuntud oma jutukuse poolest, tema sõidutaja ei paotanud suudki, ei tundnud vähimatki uudishimu oma reisija suhtes, ei lausunud mitte ühtegi sõna isegi ilma kohta. Ja Ammianus, kes suutis näha küll kausaalseid seoseid suurte maailmasündmuste vahel, ei tulnud praegu selle pealegi, et tema kutsar valkis väga lihtsal põhjusel: ta tundis oma reisijat, teadis, keda sõidutab.

Sellest hoolimata pidi kutsar oma sisimas imestama, et Ammianus Marcellinus, kellel tallides oli nii traavleid kui ka kaarikuid, rappub nüüd Daphne poole hoopiski üürisõidukis, sihiks kõõrsilmse süürlase Osthanese luksusvõõrastemaja. Aga muidugi ei võinud kutsar ju teada, et tänase vihmase päeva hommikul oli salateaduste tundja Euhemeros oma külaskäiguga paisanud segi Ammianuse eelise elurütmi.

Ka Ammianus ise polnud seda endale tunnistanud. Pärast kompresse ja kümblemist oli ta tundnud end täiesti reipana. Ja ometi oli see reipus osutunud petlikuks, seda oli ta tajunud otsekohe, kui oli hakanud lugema Julianuse päevikut. Silmad olid haaranud tähti, huuled olid pomisenud sõnu, aga meelde polnud jäänud enam mitte midagi. Mõistus polnud suutnud enam avastada kausaalseid seoseid, vaimusilma ette polnud enam kerkinud visioone.

Ta polnud siiski nii kergesti alla andnud. Oli küll Julianuse päeviku kasti peitnud, ent püüdnud siiski mõtteid koondada oma kirjatööle Flaviuste dünastiast. Aga siis oli ta üha selgemini tajuma hakanud, et tema villa pole enam see vaikne sadam, kus ta oli võinud seniajani rahulikult mediteerida ja mälestustele anduda. Euhemeros oma külaskäiguga oli purustanud kaitsetammi. Ulgumere vood võisid nüüd vabalt tungida sadama viimasesse soppigi, võisid koguni hävitada nii sadama kui ka selle valdaja.

Sellises meeleolus ei saanudki edeneda vaimne töö, sellises meeleolus polnud tahtmist Alexandrale käevõru viima minna. Ja nõnda võttis Ammianus nõuks siirduda Daphne hiide, et lõõgastumise kaudu leida uuesti see meeleolu, mis võimaldas jällegi süveneda Flaviuste dünastia valitsusaega. Algul oligi ta mõtelnud Daphnesse ratsutada oma traavliga, kuid halva ilma tõttu oli ta sellest kavatsusest loobunud.

«Olemegi kohal,» ütles kutsar.

Ammianus Marcellinus ärkas oma mõtetest. Jah, ongi Daphne oma laiade alleede ja kõrgete küpressidega, metsaste kaljunõlvade ja arvukate jugadega. Loodusilu poolest võib Daphnega võrrelda ainult Tempe orgu Ossa ja

Olympose mäe vahel Tessaalias. Aga inimkäed on seal püstitanud ainult madalaid karjuseonne, siin aga rõõmustavad silma marmorist teater ja staadion, võõrastemajad ja tavernid, suvemajakesed ja villad. Oli ka uhke Apolloni tempel, kuid see põles möödunud aastal (*22. oktoober 362*) maha ja tulekahju põhjus on praeguseni selgitamata. Need suitsunud müürid seal paremal pool mäenõlvaku jalamil ongi kõik, mis on järele jäänud suurepärasest pühakojast ja jumal Apolloni kolossaalsest kujust, kuulsa skulptori Bryaxise taiesest.

«Kuhu sa oled mind toonud?» küsis Ammianus ja vahtis nõutult villat, mille ees kutsar oli peatunud.

«Siin elab Phryne oma tantsijataridega,» muutus kutsar korraga jutukaks. «Üüris endale kogu selle villa ja lubab oma tüdrukutel valitud külalisi vastu võtta. Ise aga on kõik tagasi lükanud, nende hulgas ka asehalduri poja Euphorbose ja skulptor Demetriose.»

Ammianus hakkas alles nüüd oma kutsarit silmitsema. Õlakas, sirge rühiga, umbes kolmekümne aastane. Lõug siledaks raseeritud, heledad juuksed kapuutsi alt paistmas. Näos midagi tuttavlikku. Ent Ammianus ei suutnud kuidagi meenutada, kus ta oli seda meest varem näinud.

Kutsar tahtis hobustele piitsaga sipsata. Aga Ammianus haaras tal randmest ja hüüdis:

«Pea kinni!»

«Ma sõidutan sind kohe Osthanese juurde. Näed seda kolmekorruselist marmorkolonnaadiga maja? Minuti pärast oleme kohal.»

«Sõida sinna ja oota mind seal,» ütles talle Ammianus, kui oli vankrilt maha hüpanud.

Kutsar tahtis nagu veel midagi ütelda, aga lingutas siis sõnalausumatult ohje ja hobused tõmbasid kaariku veerema.

Ammianus läks läbi väikese aia ja peatus majaukse ees, millelt vaatas vastu pronksist lõvipea, rõngas hambus. Koputi kõmin kõlas vastu kogu majas. Ukseklapp tõmmati eest, väikesest avast paistis kellegi silm ja kile eunuhhihääl teatas:

«*Domina* koos kaaslannadega valmistub õhtuseks esinemiseks Osthanese võõrastemajas. Ta ei võta mitte kedagi vastu.»

«*Domina* ei võta vastu mitte kedagi... peale minu!

Jookse, nagu jalad võtavad, ja ütle oma käskijannale, et temaga soovib kokku saada Ammianus Marcellinus!»

«*Domina* ei lubanud end tülitada...»

«Mine kiiresti ja tee, mis kästud,» põrutas Ammianus, «või muidu lasen ma *domina*'l sind piitsutada, nii et sul nägemine ja kuulmine kaob!»

«*Domina* ei lubanud end tülitada...» ohkas eunuhh, lükkas ukseklapi ette ja läks sandaalide lohinal minema.

Natukese aja pärast kuulis Ammianus jällegi samme ja uks tõugati lahti. Vana eunuhh tegi sügava kummarduse ja lausus:

«Ole tervitatud, kõrgeauline isand! *Domina* palub sind mulle järgneda.»

Ammianus läks eunuhhi kannul läbi vestibüüli ja aatriumi. Siis sammusid nad piki koridori, kuni eunuhh jäi seisma, tõmbas poolenisti lahti paksu uksekardina — ja Ammianuse pilgule avanes vaade teatrisaali. Jõukates majades oli selline poodiumiga saal täiesti tavaline. Sellel laval esinesid näitlejad, tantsutrupid, lauljad ja muusikamehed, kes pidudel oma kunstiga pakkusid meelelahutust majakondsetele ja nende külalistele. Muul ajal aga võimutses siin tantsuõpetaja, kelle tantsukepi järgi mängis lugusid orjadest majakapell ja liikus laval tantsuhuviline majarahvas.

See kõik oli Ammianusele tuttav, ent ometi jäi temagi ukselävel seisma, silmades hämmastus: teatrisaal oli muudetud harjutussaaliks. Vasakut kätt jäi põrandale joonistatud ring, mille sees kähmlesid kaks lihaselist atleeti. Parempoolse seina veerde oli maha pandud matt ja selle peal viskas hundirattaid ning saltosid sihvakas näitsik, kes kandis kuldseid püksikuid ja sama värvi rinnavööd; tema roheliseks värvitud juuksed olid palmikuna ümber pea mässitud. Üle saali tõmmatud köiel kõndis tõmmu ning nõtke kaunitar, kes oli end õhukese punase loori sisse mähkinud. Poodiumil aga harjutasid kolm tantsijannat *cordax*'it, iharust tekitavat tantsu, mis oli kogu impeeriumis keisritest keelatud ja piiskoppide poolt neetud. *Cordax* oli alles alanud, sest saalis kõlasid ainult vilepillid. Süürinksi- ja krotalonimängijad ootasid oma sekkumiskorda.

Keset saali seisis Phryne, seljas jumalanna Artemise lühike kitoon, käes vibu, küljel nooletupp, jalas heledad kitsenahast tantsukingad, ja Ammianus taipas kohe, et

Phryne polnud siin *domina* ega pealtvaataja, vaid teistega võrdne harjutaja. Tantsijatari äraolev pilk kõneles sellest, et ta polnud veel täielikult naasnud siia harjutussaali, et oma mõtete, tunnete ja hingega viibis ta veel keset neid jumalaid ning kangelasi, kelle tegusid ja elamusi ta oli ivakese aja eest oma tantsuga vahendanud.

Ammianus tajus end korraga sissetungijana. Ta mõistis, et teda oli tagant kihutanud üksnes edevus, üksnes soov kogu maailmale näidata: Euphorbost ja Demetriost ei võta Phryne vastu mitte mingisuguse hinna eest, minule aga on tema villa uksed alati valla.

Kõige parema meelega oleks Ammianus tagasi vestibüüli poole sammunud. Aga siin ta nüüd oli ja pidi oma tulekut põhjendama.

«Tahtsin näha, kuidas sa oled end Daphnes sisse seadnud. Aga ilmselt olen ma tulnud ebasobival ajal . . .» otsis Ammianus sõnu.

«Kas sa pead silmas seda *cordax*'it?» küsis Phryne.

Ja korraga tuli Ammianusele hea mõte ja ta ütles:

«Ei. Hoopis seda, et mul jäi nägemata tõeline kunst, mida pakud sina. Kogu see akrobaatika ja musklimäng, mis siin praegu käib, on ainult meelelahutuseks ja närvikõdiks. Ja — Herculese nimel — ma ei mõista, mispärast sa oled ka sellised numbrid oma kavasse võtnud?»

«Me ei ela ju ometi Periklese ajal, mil pealtvaataja läks teatrietendusele sooviga kirgastuda, rõõmu tunda ja paremaks muutuda. Praegune pealtvaataja ihkab ainult lõbu. Ja ma pean talle seda pakkuma, sest lõppude lõpuks elatume ju meiegi oma populaarsusest. Kullaga meid muidugi üle ei külvata — seda tehakse ainult võidusõitjatega hipodroomil ja gladiaatoritega amfiteatris —, kuid nälga me ka ei näe. Ja võidusõitjate ning gladiaatoritega võrreldes on meil see väike eelis, et aeg-ajalt õnnestub meil natukenegi kunsti teha, ennast teostada ja pealtvaataja hinge rikastada. Hipodroomil ja areenil aga möllavad ainult toored ning jõhkrad kired.»

«Mina kui pealtvaataja ei ütleks, et minus siin praegu õilsaid kirgi õhutataks,» tähendas Ammianus Marcellinus ja osutas kähmlevatele atleetidele, kes jagasid teineteisele kõmisevaid rusikahoope, sooritasid mitmesuguseid maadlusvõtteid ja katsusid teineteist põrandale joonistatud ringist välja suruda. Mõlemate tuunikad olid juba verised ja juustestki voolas neil näole punaseid niresid.

Phryne hakkas naerma.

«Tegelikult ei tohiks ma sulle meie ametisaladusi reeta,» ütles ta. «Aga kuna sa tahtmatult sellele paarile — atleet Milonile ja rusikavõitleja Festusele — kiitust avaldasid . . .»

«Kiitust?! Hoopis nördimust.»

«Sisuliselt ikkagi kiitust. Sest kogu see kohutav heitlus on tegelikult ainult näitemäng. Et paljudele pealtvaatajatele meeldib seesugune jõhker võitlus, siis on mõlematel tuunika alla ja juustesse peidetud loomaverega täidetud põlekesi. Need siis purunevadki.»

Ammianus ei vastanud. Laskis pilgul ringi käia ja lausus alles tüki aja pärast:

«Kuidas oled sa selle lühikese ajaga nii kaugele jõudnud? Kui sa minu majast siia Daphnesse tulid, siis rääkisid sa ainult oma väikesest tantsutrupist . . .»

«Jah, nii see oligi. Ning seda truppi võid näha praegu *cordax*'it harjutamas. Seal nad on. Melitta, Myrtion ja Doris — minu kaaslannad ning sõbratarid Nisibisest. Kuid mõne päeva eest tuli minu poole Claudia, tead ju küll, see rikas senaatorilesk Constantinopolisest, kes armastab mööda impeeriumi ringi kolada suure saatjaskonnaga, kusjuures ta tunneb erilist nõrkust atleetide ja akrobaatide vastu.»

Ammianus noogutas, et ta teab seda ega pane üldsegi imeks. Oli ju Claudia tõeline amatsoon, kes oskas hundiratast visata, võidusõidukaarikut juhtida ja gladiaatorimõõka käsitseda. Täieliku tegutsemisvabaduse saavutamiseks oli ta purustanud seisusekammitsa nagu pigistava kitooni niimoodi, et oli lasknud end kanda Constantinopolise lõbunaiste nimekirja! Tema loomuses peitus kummaline rahutus, mis sundis teda reisima mööda Rooma impeeriumi. Nõnda oligi ta viibinud parajasti Nisibises, kui too linn loovutati pärslastele. Ja seal ta oligi saanud oma kaaskonda täiendada eremiit Hegesiase ja röövel Florentius Kurakäpaga.

Seda kõike teadis Ammianus Marcellinus Claudiast, kuid ta ei teadnud üldsegi, et too rikas amatsoon oli lasknud Hegesiasel peagi kõigi nelja tuule poole minna, Florentius Kurakäpa aga oli ta teinud oma lebatsikaaslaseks. Ja niimoodi oli Florentius tahtmatult saanud endale kaks vaenlast: atleet Miloni, kellega Claudia oli seni armatsenud, ja *comes* Arinthaeuse, kelle kosjad isekas senaatori-

lesk oli tagasi lükanud. Edessast peale oli Claudia sõitnud koos keiser Julianuse matuserongiga Tarsoseni ja kavatsenud siit põhja poole siirduda, et üle hulga aja jälle Constantinopolises viibida. Kuid siis oligi tsentuurio Probus katsunud tappa *comes* Prokopiost, ent kaotanud ise elu Florentiuse käe läbi. *Comes* oli tõstnud Florentiuse oma ihukaitsesalga pealikuks. Ja kui keiser Julianus oli maetud, siis olid mõlemad kadunud nagu vits vette, et pääseda keiser Jovianuse teiste palgamõrtsukate pistodade ja noolte eest. Claudia aga oli teinud uue otsuse ja siirdunud hoopis lõuna poole, Antiookiasse. Siin ta oligi nüüd viibinud juba kaks kuud — ja tegelnud hipodroomil kihutamise ning saltode pildumise asemel hoopis igasuguste kirjade kirjutamise ja käskjalgade teelesaatmisega. Kuni mõne päeva eest oli keegi talupoeg toonud Claudiale endale kirja, mis oli seda amatsooni väga erutanud. Ta oli oma varade valitsejale, prokuraator Carpophorusele kohe käsu andnud väike ratsasalk reisivalmis seada. Milon, kes oli vahepeal jälle *domina* suurema armulikkuse osaliseks saanud, oli tahtnud kaasa sõita. Kuid Claudia oli sattunud raevu, oli hakanud laksutama oma pika traavlite tagantsundimise piitsaga, oli karjunud, et ta on oma atleedid ja akrobaadid ära hellitanud ja lasknud neil muutuda logarditeks, kes ei jaksa enam püstigi seista, mis seal veel atleetikast või akrobaatikast rääkida. Ta oli ähvardanud nad kõik minema kihutada ja rahunenud alles siis, kui Festus oli lubanud kõikide nimel kogu Antiookiale näidata, et nad on oma ala tõelised meistrid. Tulgu *domina* ainult oma reisilt tagasi ja ilmugu Osthanese võõrastemajja õhtul, mil sinna kogunevad rikkad elupõletajad Antiookiast ja mujaltki. Kui *domina* ainult suvatseks neile hankida harjutussaali... Nõnda oligi Phryne tantsutrupp saanud ootamatult täienduseks köietantsijanna Paulina, tsirkuseratsutajanna Scribonia, kes siin küll ruumipuuduse tõttu tegeles akrobaatikaga, rusikavõitleja Festuse ja atleet Miloni. Viimane oli aga veendunud, et Claudia sõitis kohtuma Florentiusega, ja seetõttu ei suutnud ta täielikult keskenduda harjutusele, mis pidi looma pealtvaatajatele illusiooni verisest rusikavõitlusest.

Ihar *cordax*'iviis kõlas nüüd täie jõuga, tantsijataride valged reied välgatasid peploselõhikutest. Köiel keerles vurrkannina Paulina, kelle keha ümbert vajus maha

punane loor. Selle mässis jällegi endale nagu juhuslikult ümber vöökoha Scribonia, kes veeres kuldse kerana mööda põrandat. Ja matsudes jagasid teineteisele rusikahoope Festus ja Milon.

Ammianuse ninna tõusis higi ning lõhnaõlide hõngu. Tema pilk haaras poolpaljaid väänlevaid kehasid, valgeid naiste ja tõmmusid meeste kehasid, nagu oleksid siia korraga sattunud nümfid ja saatürid metsadest ning aasadelt. Ta tajus korraga, et õhk on siin täis iharust ning kirge, et kõik need harjutajad on tõesti oma ala meistrid, kes oskavad pealtvaatajaid üles kütta.

Phrynele aga ei paistnud see kõik mingit mõju avaldavat. Ja kui Miloni rusikas juba teist korda oli Festusest mööda vuhisenud, tõmbas Phryne nooletupest hõbedase vile. Kime triller lõikas nagu noaga pooleks *cordax*'iviisi, hoobilt vaibus kogu tegevus.

«Kas tahate, et meid välja vilistataks või õuntega pillutaks? Mis on igasuguse oskuse aluseks? Kord, distsipliin ja täpsus! Aga teie seal laval — Melitta, Myrtion ja Doris —, kas on teile elevant kõrva peale astunud, et te lihtsat rütmi ei pea? Ja Paulina ning Scribonia! Salli mahakerimine peab minema sujuvalt. Kuid kõige halvemini sooritate oma numbrit teie, Festus ja Milon. Teate väga hästi, et see pole võitlus elu ja surma peale, kuigi sõnsetes lõbustuskohtades esitatakse pealtvaatajatele vahel ka niisuguseid võitlusi. Järelikult peate oma võitluse muutma äärmiselt huvitavaks ning võteterohkeks. Peate teineteist heitma, pilduma ringi ühest servast teise. Kasvatage tiritamme ja haarake teineteist jalgadega. Tehke, mida tahate. Ärge ainult laske pealtvaatajail igavust tunda! See oleks meie surm. Ja nüüd — otsast peale!»

Phryne plaksutas käsi — ja kogu saal läks jällegi liikvele. Ammianus aga pidi endale tunnistama, et tema näeb siin sellist Phrynet, keda ta üleüldse ei tunne.

4

Kutsar ootas Ammianus Marcellinust Osthanese võõrastemaja ees ja ütles talle vandeseltslaslikult:

«Täna on siin suurspekulant Eubulos oma löömameestega. Keiser Jovianus oli palgamõrtsukas Phrynondase oma ihukaitseväkke võtnud. Seda sündmust Eubulos tähistabki.»

Ammianust hämmastas kutsari toon, milles oli põlgus segamini üleolekutundega. Ja kuidas ta veel räägib keisrist ja Eubulosest! Nagu polekski need selle maailma vägevad, kes võivad temasuguse tappa kui sääse.

Ammianus pingutas uuesti oma mälu, ent talle ei meenunud, miks tundub see mees talle tuttavana. Küll aga tuli talle meelde kuuldus, nagu oleks Jovianusel olnud kristlastega sobing: Phrynondas Prokopiose vastu. Ja ta küsis:

«Kas t e m a on siis tõesti kätte saadud?»

«Muidugi mitte,» vastas kutsar. «Kuid kalilealased on siiski jõud, Jovianus tahab neile meeldida, ja pealegi pole ta kaotanud lootust, et Julianus jääbki viimaseks Flaviuseks.»

Ammianus ei vastanud. Tänane päev oli olnud õnnetu juba hommikust peale. Siis oli tulnud majja too Euhemeros. Praegu aga oli ilmselt tegemist keiser Jovianuse nuhi või provokaatoriga.

«Oota mind siin,» ütles Ammianus kutsarile ja läks majja.

Teenistusvalmis orjad surusid ta juustele roosipärja ja juhatasid ta suurde avarasse saali, mille keskel kõrgus ümmargune kettakujuline poodium. Selle ümber olid paigutatud lauad ja lebatsid, nende vahele frivoolseid skulptuure, loorberipuid ja siidkardinaid: viimaste abil oli lihtne teistest eralduda või siis teistega liituda.

Kuid saali peamine väärtus seisnes selles salapärases poolhämaruses, mis oli saavutatud osavasti peidetud õlilampidega. Nende mitmevärviline kuma andis toitu kujutlusvõimele. Nõnda muutusid kaarlakke kinnitatud helkivad vasknaastud siravateks tähtedeks ja ümmargune peegel täiskuuks, lebatsitel pikutavad külalised aga kandusid oma mõttekujutuses taeva palge alla: laevalaele, parki või laagritule äärde.

Ammianus seisatas ukselävel, et silmad harjuksid siinse poolhämarusega, kui kuulis end korraga hüütavat. Ta pööras pead ja nägi lebatsitel *comes* Arinthaeust, seda Heraklese kehaehitusega romaniseerunud galli, ja tribuun Memoridust, kelle keiser Jovianus oli juba nelja kuu eest saatnud Illüüriasse ja Galliasse sõna viima, et Julianus on surnud ja tema asemele on troonile tõstetud Jovianus. Niisiis on Memoridus tagasi jõudnud ja temalt võib kindlasti palju huvitavat kuulda.

Ammianus võttis sandaalid jalast ja heitis kolmandale lebatsile.

«Mis uudist?» küsis ta, pilguga Memoridust sihtides.

Too ei pööranud peadki, vahtis ainiti enda ees seisvat veinipeekrit ja näppis oma mokahabet. See-eest aga hakkas kõnelema Arinthaeus laiutaval moel:

«Uudist on nii palju, et keiser Jovianus tahab minust vägisi teha mingisuguse notari või sekretäri. Mäletad ju küll, kuidas ta saatis meid kolmekesi — mind, sind ja filosoof Priskost — Prokopiosele Nisibisesse teatama Julianuse surmast. Nüüd aga pean ma minema Galliasse ja teatama sealsele vägede ülemjuhatajale Jovinusele, kes on *magister equitum per Gallias*, et keiser palub teda sellele kohale edasi jääda. Neetud lugu!»

Arinthaeus püüdis kõigest väest nägu teha, kui vastumeelne on temasugusele sõjamehele niisugune tsivilisti missioon, aga sellest hoolimata oli näha, et ta on meelitatud.

«Ma ei mõista,» kehitas Ammianus õlgu. «Sa viid Galliasse Jovinusele ju meeldiva sõnumi . . .»

«Just seda ma ei teagi,» sekkus Arinthaeus, «kui meeldivaks asjaosaline ise seda peab. Seleta talle seda lugu, Memoridus!»

«Seletada pole siin ju mitte midagi,» kehitas Memoridus õlgu. «See on ainult järjekordne näide, missuguseid tarbetuid komplikatsioone tekitab pealiskaudsus ja järelemõtlematus. Kui keiser Jovianus mu nelja kuu eest teele saatis, siis nende paljude korralduste hulgas, mis ta mulle andis, oli üks tähtsamaid selline: teatada väepealik Malarichusele, et keiser on nimetanud ta Gallias asuvate vägede ülemjuhatajaks; võtku ta minu käest vastu insiigniad ja asugu Jovinuse asemel väeüksuste etteotsa. Väga arukas plaan, eks? Kuulus ning teenekas väejuht Jovinus, keiser Julianuse lähikondlasi, ja seetõttu muidugi kahtlane, läheb niimoodi erru, ent Malarichus, kes ootamatult nii kõrgele ametikohale edutatud, hakkab võitlema nagu lõvi keiser Jovianuse kui oma soosija eest. Eks ole arukas plaan?»

«Valitsejate tavaline võte,» vastas Ammianus Marcellinus. «Kaks kärbest ühe hoobiga. Ainult — miks sa räägid seda kõike nii irooniliselt?»

«Seepärast, et selline plaan oleks olnud suurepäraselt teostatav teatris, kus igale näitlejale on tema osa ette

kirjutatud. Tegelikus elus aga läks asi niimoodi, et nüüd peabki Arinthaeus Galliasse minema.»

«Mis siis juhtus?»

«Kõigepealt juhtus see, et Malarichus keeldus pakutud ametikohast. Tõi ettekäändeks halva tervise ja samuti selle, et tahab erru minna. Tegelikult aga ta kartis, ja täie õigusega. Sest Jovinus on oma sõdurite keskel siiski nii populaarne, et tema asemele astumine võib sellele astujale väga kurvalt lõppeda.»

«Ja edasi?»

«Edasi aga läks lugu nõnda, et Jovinuse juurest tuli saatkond teatama: Gallias asuvad väeüksused tunnistavad keiser Jovianust kui impeeriumi valitsejat ja ootavad tema käske. No muidugi. Jovinus on küll noorem kadunud Ursicinusest ja Vetraniost, kuid oma tõekspidamiste poolest ta nendest väejuhtidest ei erine. Nagu nood, nii ei teeni temagi üht või teist keisrit, vaid ikkagi Rooma impeeriumi. Aga keiser Jovianus oma korraldustega asetas vana auväärse väejuhi ühele pulgale auahnete karjeristidega. Seda solvangut peabki nüüd Arinthaeus heastama.»

«Küll ma sellega toime tulen,» lausus Arinthaeus, kes oli juba unustanud, kui vastumeelne talle on see reis Galliasse. «Lõppude lõpuks tunnen ma Jovinust hulk aastaid. Aga muret teeb mulle hoopis sõdurite meeleolu.»

«Missugune sõdurite meeleolu?» küsis Ammianus Marcellinus.

«Küll Memoridus räägib,» tähendas Arinthaeus. «Aga peeker veini annab mõtetele tiivad ja paneb keelegi libedamalt liikuma. Osthanes oli just saanud Lesboselt terve laevatäie häid veine. Vaadake, amfora pitserilt on näha, et tegemist on seitsme aasta vanuse veiniga. Aga vana vein ja vana sõber on kõige paremad asjad maailmas.»

Arinthaeuse hüüde peale tõid kaks orja kohale katla kuuma veega, segasid veini vahekorras üks ühele, kallasid peekrid täis ja kadusid Arinthaeuse viipe peale uuesti kardinate taha, kui olid jätnud lauale liua vürtside ja selliste lisanditega, nagu aaloe, mirt, kadakas, loorber, koirohi ja kannikesed, et isandad võiksid veini oma maitse järgi lõhnastada.

«Prosit!»

«Bene tibi!»

«Pro tua salute sit!»

Tühjad peekrid kolksatasid lauale. Memoridus tõmbas käega üle mokahabeme ja lausus nagu endamisi:

«Jah, kui selle asjaloo üle põhjalikumalt järele mõtelda, siis peab ütlema, et vein neile saatuslikuks saigi.»

«Kellele siis?» küsis Ammianus Marcellinus.

«Õigus, sina ju ei tea,» sõnas Memoridus nagu ärgates. «Kohe räägin.»

Ent selle lubaduse täitmisega ei paistnud tal just kiiret olevat, sest ta kohendas laubale vajunud roosipärga, seadis end mugavamalt lebama ja alustas alles tüki aja pärast:

«Kui keiser Jovianus mind teele saatis, siis andis ta mulle ka kirja, mille pidin kätte viima tema äiale, *comes* Lucillianusele Sirmiumi linna. Tead ju isegi, kui häbiväärselt ta laskis enda kahe aasta eest une pealt kinni võtta Julianuse ratsaväeülemal Dagalaifusel. Ja tollest peale ta elaski Sirmiumis eraisikuna ning kasvatas artišokke. Jovianus oma kirjaga määras äia lääneprefektuuride väeüksuste ülemjuhatajaks, tõi *comes* Lucillianuse tema varjuelust uuesti suurte sündmuste areenile. Oleksid sa näinud, missugust mõju see kiri talle avaldas! Ta oleks nagu pikemaks sirgunud ja nooremaks muutunud. Aga siis luges ta kirja veel kord läbi, sai tagasi vana väepealiku eneseväärikuse ning iseteadvuse ja lausus: «Võim on poisile pähe hakanud. Tuleb mind õpetama, mida ma pean tegema, et keisripurpur jääkski meie perekonna kätte. Tuleb õpetama, kui ometi lapski saab aru, et on tarvis minna Mediolanumisse, lasta sealsetel väeüksustel Jovianusele truudust vanduda, ja siirduda seepeale Galliasse Malarichuse juurde, et kindlustada poisile ka nonde vägede poolehoid.» See kõik oli täiesti õige, mul aga oli tõsist tegemist, et naeru tagasi hoida. On ju avalik saladus, et *comes* Lucillianus on oma väimehesse alati suhtunud üleolevalt. Et ta aga keisrinagi jäi oma äia silmis endiselt ainult poisiks, seda ma siiski ei oodanud. Muidu aga oli *comes* Lucillianuse käitumisest selge, et «poiss» võib küll troonil istuda ja keisripurpurit kanda, aga Rooma impeeriumi hakkab valitsema tema äi.»

«Pigem küll Jovianuse naine, õuedaam Adamantia,» viskas sõna sekka Arinthaeus.

«Elame, näeme,» tähendas Memoridus diplomaatlikult ja jätkas: «Sirmiumis sain ka teada, et Malarichus viibib

parajasti Ravennas. Nõnda sõitsin ma riigi postihobustega Siscia kaudu Aquileiasse ja sealt laevaga üle niinimetatud Seitsme mere Ravennasse. Ja ma jõudsin Mediolanumisse ainult üks päev hiljem kui *comes* Lucillianus. Aga võib-olla oleks parem olnud, kui ma oleksin sinna jõudnud alles paari nädala pärast.»

«Miks sa nõnda arvad?» küsis Ammianus. «Sõjas on sageli üks tundki kullakaaluline. Ja sinu missioon sarnanes suuresti sõjakäiguga.»

«Ma ei räägi enesest,» sõnas Memoridus, «vaid Lucillianusest. On ju arusaadav, et pärast seda häbistavat erruminekut ja kapsaste kasvatamist kahe aasta jooksul tahtis ta end iga hinna eest rehabiliteerida. Kui ma oleksin saabunud näiteks alles kahe nädala pärast teatega, et Malarichus lükkas tagasi ülemjuhataja insiigniad, siis oleks Lucillianus saanud Mediolanumis juba kaks nädalat käskijat mängida ja ta oleks juba tunnetanud, et ta on ikkagi tõeliselt *magister equitum et peditum*. Nüüd tal aga seda tunnetust ei olnud ja nõnda otsustas ta kohe järgmisel päeval Galliasse tõtata, et seda prefektuuri «poisi» poole võita. Kuid sügis oli juba käes. Meil aga tuli Alpi mäekurude kaudu minna. Mida see tähendab, seda tead sa omast käest.»

Ammianus Marcellinus noogutas. Ta mäletas hästi seda retke kaheksa aasta eest (*355. aastal*), mil keiser Constantius oli saatnud väejuht Ursicinuse Galliasse usurpaator Silvanuse vastu. Ursicinuse kaaskonda oli kuulunud adjutandina ka Ammianus Marcellinus. Nemad olid ületanud Alpid suvel, mil peamiseks ohuks oli mägiteede kitsus. Üks hooletu samm võis põhjustada kukkumise nii sügavasse kuristikku, millesse pilgu heitmine pani pea pööritama. Aga sügisel muutsid vihmad need kitsad rajad libedaks. Mägiojad hakkasid hocpis võimsamalt mühisema. Ja hommikul võis juba õhuke lumevaipki maas olla.

«Aga Lucillianus ei läbenud oodata,» jätkas Memoridus, «õigemini ta ei võinudki seda teha. Nõnda võttis ta endaga kaasa kaks tribuuni — Seniauchuse ja Valentinianuse —, väikese väesalga ja paar vankrit. Ja kujuta ette, juba kümnendal päeval olime Remoses, kust jääb veel ainult kaks päevateekonda Lutetia Parisiorumisse. Seal see siis juhtuski.»

Memoridus kattis näo kätega ja tegi pika pausi. Ammia-

nus ja Arinthaeus vaikisid. Siis võttis tribuun peopesad silmadelt ja ütles:

«Ega siin midagi enam jutustada olegi. Läksime Remose garnisoni kasarmutesse. Otsisime üles garnisoniülema ja tema staabi. Ja siin meil vedas. Tribuun Valentinianus leidis siit eest tsentuurio Primitivuse, kellega ta oli omal ajal koos teeninud. Algul keiser Constantiuse ja hiljem keiser Julianuse ratsaväes. Nõnda polnud vaja pikalt selgitada, kes me oleme ja mida me siin teeme. Ausalt üteldes ei tuntud siin selle vastu huvigi. Sest piisas ainsast pilgust sellele staabile, ja kohe oli selge, et tegemist on Dakchose andunud kummardajatega. Inimlikult muidugi arusaadav. Millega täita aega sellises kauges provintsikolkas? Ainult veini, täringumängu ja jahilkäimisega. *Comes* Lucillianus teatas, et keiser Julianus on surnud ja tema asemele on armee valinud Jovianuse, kes viis edukalt lõpule Pärsia sõjakäigu. Uus keiser loodab, et Remose garnison teenib Rooma riiki sama ustavalt, nagu ta tegi seda eelmise keisri ajal. Ja ikka nõnda edasi. Oled ju selliseid kõnesid küllalt kuulnud. Noh, mingeid raskusi siin ei tekkinud. Kõik kulges nii, nagu oli kulgenud nondeski garnisonides, mis meil olid juba seljataga. Kogu staap oli valmis uut keisrit teenima. Nüüd oleks tulnud lasta sõdurid üles rivistada, neile asi samuti teatavaks teha ja kohe teekonda jätkata. Aga Lucillianus oli siiski oma käskijaosasse juba sisse elanud ja talle ei mahtunud hinge, et siin Remoses ei kohelda teda küllaldase aupaklikkusega ja koguni purjutatakse päise päeva ajal. Kuhu jääb siis kuulus rooma distsipliin, mis on kogu Rooma impeeriumi alussambaid! Ometi ei tahtnud ta kõrgemaid sõjaväelasi puudutada ja võttis käsile sealse varustaja. See oli niisugune joodikulõustaga allakäinud mehike. Just nagu loodud selleks, et tema najal anda kõigile õppetund korrast ja distsipliinist. Lucillianus käskis endale näidata toiduladu ja arveraamatuid. Eks siis näidatudki, kuigi vastumeelselt, aga vaadata polnud suuremat midagi. Ja nagu me hakkasime võrdlema laoseisu arveraamatutega, nii avastasime kohe suure puudujäägi. Eriti palju puudus veiniamforaid. Ja nüüd tegi Lucillianus otsustava vea. Selle asemel et kõik sõjamehe kombel läbi sõimata ja varustajale vastu vahtimist tõmmata, pidas ta kõigile pika moraalijutluse rooma distsipliinist ja käskis varustaja kohe vahistada ning kohtu alla anda. Kuid niisugune tsi-

vilisti käitumine häälestas kogu staabi meie vastu. Varustaja tajus seda, läks kasarmuõuele, kus sõdurid olid juba üles rivistatud ja ootasid Lucillianust, et lõppude lõpuks teada saada, kas kuulujutud keiser Julianuse surmast vastavad tõele või mitte. Nende sõdurite juurde see varustaja nüüd tormaski, ja oma naha päästmiseks karjus neile, et keiser Julianus on elus ja terve, siia aga on saabunud mässajad, kes tahavad võimu anastada ja ise keisritroonile tõusta. Puhkes tõeline pahameeletorm. Sõdurid tungisid kasarmusse, tapsid kohe *comes* Lucillianuse ja tribuun Seniauchuse, ja oleksid maha löönud ka tribuun Valentinianuse ja minu, kui Primitivus poleks meid ühe tagaukse kaudu oma majja viinud ja sinna ära peitnud. Tribuun Valentinianus oli täiesti endast väljas, lausa meeleheitel, vähem hirmust, rohkem aga sellest vapustusest, et Rooma sõdur tõstab mõõga oma ülemuse vastu. Järgmisel ööl, kui meeled olid juba rahunenud, viis Primitivus meid linnast välja. Meie väikest väesalka hakkas nüüd juhtima Valentinianus. Oma teekonda Lutetia Parisiorumi poole me enam ei jätkanud, vaid pöördusime tagasi. Augusta Treverorumis aga tulid meie juurde Jovinuse saadikud, kes teatasid, et Gallia armee toetab keiser Jovianust. Niisuguste uudistega jõudsime Antiookiasse. Ja nüüd peabki Arinthaeus minema Jovinuse juurde koraldusega, et too jääks oma senisele ametikohale, karistaks Remose mässu põhjustajat ja saadaks Lucillianuse ning Seniauchuse tapjad ahelates keisri kätte. Valentinianuse aga ülendas keiser kilbimeeste väeosa pealikuks.»

«Kõige tähtsam aga on see,» tähendas Arintaheus, «et keiser Jovianus alustab juba ülehomme teekonda Constantinopolisesse. On ju päevselge, et keiser peab olema pealinnas, kui ta tahab võimul püsida. Aga jätame nüüd selle jutu. Söögem, joogem ja olgem rõõmsad!»

«Seda küll,» soostus Memoridus, «aga siiski mõõdukalt. Mitte nende kombel.»

Ta nõksatas peaga vasakule, kus pidutses suurspekulant Eubulos oma meestega. Seal käis parajasti pärjajoomine. Kõik olid juba purjus. Nüüd aga oli saabunud pärjajoomise kulminatsioonihetk: Eubulos noppis oma roosipärja küljest mõned kroonlehed veinipeekrisse ja ulatas selle Phrynondasele. Valjude hüüete ja käteplagina saatel jõi päevakangelane karika tilgatumaks.

«Jooge, poisid! Mina maksan!» hüüdis Eubulos ja tema kaval talupojanägu muutus veelgi kavalamaks.

Ammianus Marcellinus tabas end mõttelt, et Eubulosele oleks parajaks joomakaaslaseks keiser Jovianus. Too armastas tublisti süüa, kõvasti juua ja vägevaid pidusid pidada.

Aga see mõte kadus jalamaid ja saalis kaikuv lärmgi vaibus, sest *pueri symphoniaci* andsid trummipõrina ja krotaloniklõbinaga märku etenduse algusest.

Poodiumile kerkis Phryne. Lavaalune masin tõstis teda aeglaselt, lõõtsadega pandi tema ümber väänlema sinised siidkangad ja pealtvaatajad said kohe aru, et see on Aphrodite, kes sündinud merevahust. Flöötidelt hakkas voolama mahe meloodia, jumalanna ringutas, nii et kuldsed rinna- ja niudevööd pingule tõmbusid. Siis alustas ta tantsu, hakkas teda ümbritsevat maailma tundma õppima. Hingas sügavalt sisse lillede lõhna, kuulas hardunult lindude laulu, kuni kohtas noormeest ja jäi hämmastunult seisma. Siis muutus tema tants võrgutavaks. Ta põgenes noormehe eest, tuli jällegi lähemale. Lõpuks liibusid nad teineteise ligi ja vajusid pikkamisi lava alla.

Kogu selle pantomiimi esitas Phryne üksipäini. Kuid tema miimika ja liigutused olid nii väljendusrikkad, et pealtvaatajad said kõigest aru. Vallandus võimas aplaus.

Ammianus Marcellinus oli võlutud, ent siiski ka segaduses, sest tema usk sõna kõikvõimsusesse oli löönud vankuma. Ta oli alati arvanud, et tantsu ja miimikaga pole võimalik kuigi täpselt igasuguseid hingeseisundeid vahendada ja pealtvaatajate silmade ette loodust, inimesi ning olukordi manada. Kuid Phryne oli selle kõigega väga lihtsalt toime tulnud.

«Missugune kunstnik!» hüüatas Memoridus tahtmatult.

«Traagilistes osades on ta veelgi parem,» tähendas Arinthaeus, kes oli Osthanese võõrastemajas sagedane külaline ja seetõttu hästi kursis ka siinse programmiga. «Kohe tulevad poodiumile Milon ja Festus oma rusikavõitlusega. Seepeale aga esitabki Phryne pantomiimi Niobest, kelle ülbus ja uhkus ei tundnud piire, mistõttu jumalad teda kohutavalt karistasid. Siis sa alles näed, mida Phryne suudab!»

Nõnda Arinthaeus küll rääkis, aga tegelikult tundis ta hoopis suuremat huvi nende numbrite vastu, mis järgnesid Phryne Niobe-pantomiimile. Kuidas Paulina ja Scri-

bonia loorivenitamine lõpeb sedamoodi, et viimane on poodiumil pikali nagu kõvasti mähkmetesse mässitud rinnalaps, esimene aga tantsib ihualasti köiel. Kuidas Melitta, Myrtion ja Doris tantsivad *cordax*'it ja pilluvad kõrgele oma valgeid reisi. Ja kuidas seepeale Osthanes, kelle deviisiks on «Klientide soovid on mulle seaduseks!», saadab iga külalise juurde sellise lõbutüdruku, keda too on soovinud. See on alati põnev moment. Sest ivake aega kestab saalis suur sagimine, kuni kõik need egiptlannad, süürlannad, neegritarid, germaanlannad, kreeklannad, roomlannad, juuditarid ja gallialannad on õigete klientide laudkondadesse jõudnud. Arinthaeus oli endale tänaseks tellinud koguni kaks armastuskunstis vilunud hetääri, sest ees seisab ju pikk teekond Galliasse. Niisugusel reisil aga ei maksa mõeldagi sellistele peentele naudingutele, mida pakub siin Osthanes.

Vahepeal olid Milon ja Festus alustanud rusikavõitlust. See kiskus eriti kaasa Eubulose löömamehi, kes hakkasid suure kisaga võitlejaid ergutama, ja mis kõige halvem — kihlvedusid sõlmima.

Mõlemad rusikavõitlejad etendasid oma osa hästi, tagusid puruks verega täidetud põiekesed ja määrisid mustaks oma higised näod. Kuid lõpuks tõstis siiski Milon käe alistumise märgiks, sest nõnda oli varem kokku lepitud.

Nüüd aga tõstsid suurt vihakisa need Eubulose löömamehed, kes olid tema peale kihla vedanud. Nende arvates võis Milon veel väga hästi edasi võidelda. Aga Milon viskas selle jutu peale ainult käega ja tahtis ära minna. Õnnetuseks kukkus tal just sel hetkel tuunika alt põrandale tühi loomapõis, mis oli liiga nõrgalt voltide külge kinnitatud.

Kõik oli selge. Sohk ja kokkumäng. Eubulose löömamehed tungisid Milonile kallale. Puhkes üldine kaklus. Ja kuigi Festus Milonile appi läks ja kuigi nad algul end hästi kaitsesid ning mitu kallaletungijat põrmu rabasid, oli sellest abi ainult senikaua, kuni löömingusse ei sekkunud Eubulos.

See Antiookia kröösus ning suurspekulant jälgis kaklustki kui ärimees ja mõtles, kuidas sellest kasu lõigata. «Las nad esialgu kähmlevad natuke aega. Saan kah mingisuguse pildi oma meeste võimetest. Kui nad aga Miloni ja Festuse on läbi tümitanud, siis teen taplusele lõpu, kutsun mõlemad oma lauda ja teen neile ettepaneku

minu meeste hulka tulla. Võtan nad Claudialt lihtsalt ära. Sest seda palka, mida mina neile maksan, seda ei suuda see senaatorilesk jialgi maksta.»

Nõnda arutles endamisi Eubulos, see maameheliku välimusega kaval rahamagnaat, ja ässitas oma mehi aina peale tormama, et efekt oleks suurem, kui ta siis paari kurja hüüatusega nagu nõiakepi väel sellele vihasele kähmlusele lõpu teeb. Ja Milonil ning Festusel oligi juba kitsas käes, mistõttu Eubulos valmistus ümber kehastuma — kurjusedeemonist rahuingliks —, kui Phrynondase osavast käest visatud[1] raske peeker lendas Milonile vastu pead, atleet lõi vankuma ja kukkus maha nagu langetatud puu.

Kaklus katkes jalamaid. Kogu Phryne trupp kogunes ümber Miloni, kes lebas teadvusetult, juuksed verd täis. Aga juba tuli võõrastemajapidaja Osthanes, kellel oli selliste taplustega suuri kogemusi, oma orjade ja kanderaamiga.

«Viige ta minu villasse,» ütles Phryne ja tahtis kanderaamile järgneda koos kõikide tantsijataridega.

«Kuhu nüüd?» tõkestas Osthanes tal tee. «Kui ma iga kakluse pärast programmi ära jätaksin, siis võiksin varsti ka oma võõrastemaja sulgeda.»

«Aga Milon vajab ometi hoolitsemist!»

«Sellega tulevad toime minu orjad. Saadan sinna Unicuse, kes on õppinud meditsiini koguni Aleksandrias. Või olgu! Sina, Phryne, võid kaasa minna, sest praeguses olukorras oleks see Niobe pantomiim ja traagika kohatu. Aga Paulina ja Scribonia võivad oma numbritega juba alustada. Ja tantsijannad seadku end valmis.»

Phryne ei teadnud, mida teha. Oli ta ju igal õhtul Melitta, Myrtioni ja Dorise enne esinemist üle vaadanud, neid julgustanud ja neile viimaseid näpunäiteid andnud.

«Jää rahulikult siia, Phryne,» lausus sügav mehehääl. «Mina ise kannan hoolt Miloni eest. Teata ainult Ammianus Marcellinusele, et tema kutsar on ajutiselt sinu käsutuses.»

«Hästi,» vastas Phryne ja pani isegi imeks, miks ta seda tundmatut usaldab.

Orjad askeldasid Miloni ümber, katsusid mitmekesi teda üles tõsta. Siis aga astus maas lamava atleedi juurde Ammianuse kutsar ja tõstis — orjade hämmastuseks — teadvuseta Miloni üksipäini kanderaamile.

Ammianus ise oli aga hämmastunud Osthanese käitumisest. Ta ju mäletas väga hästi oma sõjamehepõlvest kõrtsikaklusi, mis olid alati peremehe meeleheitele viinud. Ikka oli too sööstnud kaklejaid lahutama ja oma hävivat vara päästma. Osthanes aga oli jälginud filosoofilise rahuga, kuidas olid purunenud amforad ja kärisenud siidkardinad. Ja oli koguni orjad kanderaamiga kohale toonud, et Milonit ära viia. Kuid Ammianus ei teadnud Osthanese meelerahu põhjust, ei teadnud, et ehkki Eubulos võis tingida iga assi pärast, kui ta äri ajas, siis lõbutsemisel ei lugenud ta kuldmüntegi ja maksis kõik sõnalausumatult kinni.

Orjad tõstsid kanderaami põrandalt üles, Ammianuse kutsar andis neile käega märku talle järgneda — ja kõik kadusid nikerdustega kaunistatud välisukse taha. Neid võttis vastu pilkane pimedus ja jahe vihmast vettinud õhk. Näis, nagu oleks süsimusta loori mähkunud ööjumalanna Nox ise aset võtnud Daphne hiies. Ent ivakese aja pärast, kui silmad olid pimedusega juba mõnevõrra harjunud, märkas Ammianuse kutsar puude vahelt tuld vilkumas. Seal leegitses lõke, mille olid läitnud oma lõbutsevaid isandaid ootavad kutsarid, sulased ja orjad. Ja selle lõkke juurest saadigi orjapoisike, kes hoidis käes tõrvikut.

Väike rongkäik jõudis Phryne villasse. Vana eunuhh näitas neile kätte Miloni ja Festuse toa. Atleet kanti sinna ja asetati oma lebatsile.

Milon oli nüüd juba teadvusele tulnud, kuid kurtis kohutavat peavalu.

«Pole ka ime,» ütles talle Ammianuse kutsar. «Aga ole rahulik. Pane seniks see külm kompress laubale, kuni jõuab kohale Unicus, kes on õppinud meditsiini Aleksandrias. Ära kõnele, ära närveeri ja lama rahulikult.»

Milon täitis täpselt kõik need korraldused. Kuid aeg läks, aga Unicusest polnud kippu ega kõppu. Ammianuse kutsar muutus kärsituks, tema huultelt libises vandesõna.

«Minge ja kutsuge Unicus siia!» andis ta orjadele käsu.

«Minna me ju võime,» vastas talle õlakas ori, kelle paremal põsel punetas pikk mõõgaarm, «aga Unicuse siiakutsumisega me vaevalt toime tuleme.»

«Ja miks siis mitte — Herculese nimel!? Osthanes ju ometi lubas!»

«Oma lubaduse ta täidab,» möönis armiga ori, «aga alles siis, kui Unicus on arstiabi andnud kõikidele Eubulose meestele. Neid aga oli päris hea hulk . . .»

Orja silmades veikles pilge segamini kahjurõõmuga.

«Tõepoolest,» tähendas Ammianuse kutsar kerge imestusega. «Selle peale ma ei tulnudki. Kuuled, Milon, sa oled *archiatros* Unicusele nii palju tööd andnud, et ta ei jõua mitte kuidagi sinu enda juurde. — Ja mis sinu nimi on?» küsis ta näoarmiga orjalt.

«Robur,» vastas too.

«Hästi, Robur! Mine koos kõikide kaaslastega tagasi võõrastemajja ja ütle Phrynele ja Osthanesele, et nood Unicuse alla saadaksid.»

Orjad lahkusid. Väikesesse tuppa, mida valgustas vubisev õllilamp leek, jäid üksnes Milon ja Ammianuse kutsar.

Toas valitses vaikus. Oli kuulda põleva õlilambi kerget kahinatki. Siis ütles Ammianuse kutsar aeglaselt:

«Milon, sa pead mind oma võistlejaks, vaenlaseks. Tegelikult aga peaksime sõbrad olema, sest me oleme ainult Claudia mängukannid ja . . .»

Claudia nimi mõjus Milonile nõnda, nagu oleks teda põletatud hõõguvpunase rauaga. Ta kargas istukile ja kähistas:

«Kes sa oled?»

«Mitte nii ägedasti, *amice*!» lausus Ammianuse kutsar, kui Milon kätega peast kinni haaras ja valukarjatusega jällegi pikali vajus.

Kutsar vahtis atleedile ainiti otsa, lükkas pikkamisi käed oma juustesse ja võttis maha heledalokilise paruka. Nähtavale tulid mustad juuksed ja kõrge laup. Ja kuigi see laiade õlgade ning sirge rühiga mees oli oma vägeva musta parra maha ajanud, tundis Milon ta otsemaid ära.

«Florentius Kurakäpp!»

«Leda küll.»

«Siis Claudia ei sõitnudki sinuga kohtuma,» lisas ta kergendusohkega.

«Jäta armukadetsemine. Ütlesin sulle juba, et Claudia puhul ei vali ega otsusta meie.»

«Kas mina seda siis teada võisin? Sina oled juba mitu kuud kadunud nagu tina tuhka. Korraga aga tuuakse Claudiale mingisugune kiri. Ta sõidab teadmata kuhu. Satub raevu, kui mina ja Festus teda saata tahame. Kihu-

tab meid Phryne truppi ja Osthanese võõrastemajja esinema. Mida sellest kõigest siis arvata?»

«Ära nende asjadega oma pead vaeva. Claudia ettevõtmised ei lähe meile korda. Küll aga tahan ma sinult küsida, kas sa kavatsed Eubulosele kinkida selle keretäie, mis ta sulle anda laskis?»

«Aga mida ma talle teha saan?»

«Täiesti õige. Eubulos hoiab oma käpa all kuuriat, oma löömameestega õiendab ta arveid iga vastasega ja tagatipuks meelitab ta veel pööblit, korraldab tollele aegajalt gladiaatorite võitlusi ja pidusööminguid. Ja seesama pööbel ei taipagi, et Eubulos heidab talle ainult asse sellest varandusest, mis ta kokku ajanud talupoegade ja käsitööliste nöörimisega. Nende nöörimisega, keda isegi ametlikult nimetatakse *humiliores*. Täiesti õige, et üksipäini ei saa keegi talle midagi teha. Aga kas ei ütle vanasõna, et üksmeel kasvatab väikesegi ettevõtmise suureks — *concordia res parvae crescunt*.»

«Jäta see Aisopose keeles kõnelemine ja ütle sulaselgelt, mida sa minust tahad.»

«Kohe ütlen, ainult kannata pisut,» lausus Florentius Kurakäpp, heitis nahkpeleriini õlgadelt ja tõmbas üles tuunikavarruka. Ja Milon nägi tema käsivarrel Eubulose omandimärki — rõnga sees E-tähte ja Hermese tiivulist sandaali —, mis tulise rauaga sisse põletatud.

«Eubulos esitas kümne aasta eest minu kohta valekaebuse,» ütles Florentius, «ja ostis kohtunikud ära. Nimelt vajas ta oma galeeridele tugevaid sõudjaid. Mina aga olen ameti poolest sepp. Nõnda mõistetigi mind süüdi ja karistuseks müüdi orjusesse. Eubulos ostis mu, laskis ära märgistada ja galeeridele saata. Mina ei ole talle seda kinkinud. Aga üksipäini ei ole ma suutnud talle kätte maksta. Ühendagem oma jõud.»

Milon kõhkles. Florentius märkas seda ja lisas:

«Keda paljud kardavad, see kardab ka ise paljusid.»

«Ma ei karda Eubulost, vaid iseennast,» ütles Milon. «Me lööme ta maha — ja mis siis meist saab?!»

«Me lööme ta maha,» osatas Florentius. «Kas see on siis kättemaks? Kiire ja ootamatu surm — see on ju Saatuse kingitus inimesele. Pealegi on Eubulos kristlane, kes oma rikkusest on ivakese andnud ka kirikule. Hospiits turu ääres on ju tema rajatud. Ja ehkki ta seal vaeseid ei võõrusta ligimesearmastusest, vaid asjalikust arvestu-

sest, et populaarsust võita — hospiits on fakt, *factum, non fabula*. Kui ta sureb vägivaldset surma, siis võivad kristlased ta märtriks või koguni pühakuks kuulutada. Ja kui ma oleksin nõuks võtnud teda maha lüüa, siis ei vajaks ma mitte kellegi abi. Mis abi! Siis oleks Eubulos juba ammugi surnud!»

Florentius oli vihaseks läinud. Ja toiminud täielikult selle sententsi vastaselt, mis käsib inimesel silmas pidada kolme asja: mida rääkida, millal rääkida ja kellele rääkida. Just selle hoolimatusega oma elu suhtes, mille ta nüüd Miloni kätte andnud, ta veeniski atleeti. Sõnalausumatult sirutas Milon käe. Florentius haaras sellest kinni, surus tugevasti tema kämmalt ja ütles:

«Ühendatud jõududega! — *Unitis viribus*!»

5

Järgmise päeva lõunatunnil liikus väike rongkäik mööda Antiookia peatänavat, mida ääristasid topeltportikused, põhja poole, helleni linnajakku. Kõige ees kõndis kiilaspäine Firmus, siis tulid orjad kandetooliga ja selle taga veel kümmekond teenrit-orja, kes moodustasid saatjaskonna. Kandetoolis aga istus puhanud, kümmelnud ja lõhnastatud Ammianus Marcellinus, seljas lumivalge tooga, põlvedel seedripuust kastike Seleukose kuldkäevõruga, põues aga Olympiasele määratud vandlist nukk, mille käsi ja jalgu sai liigutada, ja mõtles, mis küll peitub selle küllakutse taga.

Kui ta südaöö paiku oli Daphnest koju jõudnud, oli Firmus talle teatanud, et teda oli käinud taga otsimas filosoof Kalliopios, Alexandra vend, ja jätnud talle siia kirja. See kiri oli lühike. Sisaldas ainult palve tulla kiiresti Alexandra ja Kalliopiose poole väga tähtsas asjas. Ja nõnda siis Ammianus Marcellinus liikuski helleni linnajao poole oma positsioonile vastava väärikusega, ehkki saatjaskonna suurendamiseks oli ta pidanud rongkäiku tooma isegi koka ja väravavalvuri.

Nüüd olid nad jõudnud juba foorumile, kust kulges vasakule sirge portikustega tänav. See viis üle silla jõesaarele ja sealt juba keisrilossi lõunaväravani. Otse enne silda aga tuli keerata paremale, Orontese jõe veersele tänavale, sest seal see Alexandra ja Seleukose maja asuski.

Foorum oli täis saginat ning askeldamist. Kaubitsejate ja ostjate ümber lonkisid ardeliod, need jõukad logelejad, kelle elusisuks olid kuulujutud ja moenarrused. Piki peatänavat aga veeresid kerged kaarikud, milles istusid aristokraatlikud daamid. Firmus ei suutnud selles sõidukitevoolus auku leida, mille kaudu vasakule lipsata. Ja nõnda oli tema juhitav rongkäik juba tükk aega paigal seisnud.

Ammianus Marcellinus silmitses seda siginat-saginat oma kandetoolist hajameelsel pilgul. Juba südaööst peale oli ta püüdnud ära arvata, mis tähtis põhjus oli sundinud Kalliopiost eile õhtul läbi kogu linna tema poole tulema. Ja mida rohkem ta oli sellele mõtelnud, seda kindlamaks oli temas muutunud veendumus, et midagi on juhtunud Prokopiosega. Ta jäi nii tugevasti selle arvamuse kütkesse, et ei üllatunud üldsegi, kui nägi topeltportikuste alt oma kandetooli juurde astumas Kalliopiost, endavanust iroonilise ilmega kõhetut ning harjasjuustega meest.

«Mis on juhtunud viimase Flaviusega?» küsis Ammianus Marcellinus.

«Ma ei tea... Ei ole mitte midagi kuulnud,» vastas Kalliopios hämmastunult.

«Aga sinu eilne külaskäik. Ja kiri... Et väga tähtsa asja pärast...»

«See asi on tõesti väga tähtis. Ja ausalt üteldes olen ma praegu just teel sinu poole. Ootasime sind ja hakkasime kahtlema, kas sa ikka said kirja kätte. Kuid sellel tähtsal asjal pole vähimatki pistmist viimase Flaviusega.»

«Ja kellega või millega siis?»

Kalliopios vaikis, vaatas ümberringi. Tema kimbatust nähes taipas Ammianus, et järgnev jutt pole määratud üleliigsetele kõrvadele. Seepärast käskis ta orjadel portikustesse tuulevarju minna ja kutsus Kalliopiose oma kandetooli.

«Nüüd ei kuule meid mitte keegi. Räägi, Kalliopios!»

«Eile tulid meie majja keiser Jovianuse salateenistuse ülema Ferasiuse mehed koos notari ja sekretäriga. Nad lugesid meile ette korralduse, mille põhjal see maja kui Seleukose varandus konfiskeeritakse ja arvatakse lähematel päevadel keisri varanduse hulka.»

«Kuid see pole ju Seleukose maja!» hüüatas Ammianus. «Selle maja jättis testamendiga Alexandrale tema isa.»

«Mida see loeb! Nad on ju abielupaar. Kalilealaste tõekspidamiste järgi on mees naise pea ja loomulikult ka kogu perekonna varanduse valdaja. Kes aga on Seleukos praegu, seda tead sa väga hästi. Maapakku saadetud riigivaenlane, kes ei austa kalilealaste Jumalat!»

«Ilmselt on teie maja kellelegi meeldima hakanud. Omal ajal himustas ju Eusebius, see eunuhhilõust, väejuht Ursicinuse maja ja laimas toda ausat meest keiser Constantiuse ees.»

«Kuid Ursicinus suutis oma maja siiski päästa.»

«Ja sina tahad arvatavasti, et ma kordaksin Ursicinuse võitegu?»

«Kui sa vähemalt katsetki teeksid. Seleukos oma kirjas Musta mere äärest palus meid sinu poole pöörduda, kui kerkib hädaoht keisrikoja kandist.»

Ammianus noogutas. Talle meenus, kuidas ta Edessas oli Seleukosele lubanud, et kaitseb Alexandra varandust, kui seda tahetakse ära võtta Seleukose varandusena. Ta oli seda lubanud, kuid polnud üldsegi arvanud, et konfiskeerimisoht võiks ähvardada seda Orontese-äärset villat.

«Tuleb anda keisri kantseleisse vastulause,» sõnas Ammianus Marcellinus. «Tuleb selles ära näidata, et maja kuulus Alexandrale juba enne abiellumist Seleukosega.»

Kalliopios ei lausunud sõnagi ja Ammianus sai aru, et filosoofil pole usku sellise apellatsiooni mõjukusse.

«Igatahes lükkab see konfiskeerimise edasi,» lisas Ammianus, «ja me võidame aega. Kes kasutab oma õigust, ei tee kellelegi ülekohut.»

«Ma näen, et sa oled minu sõber,» tähendas Kalliopios irooniliselt. «sest vaenlased ütlevad sageli tõtt, aga sõbrad mitte kunagi. Sina tahad sellest asjast teha tsiviilprotsessi koos advokaatide, hageja ning kohtunikuga põhimõttel: «Võrdsel ei ole võimu võrdse suhtes! — *Par in parem non habet potestatem*!» Kuid siin pole ju tegu võrdsete pooltega. Hagejaks on relvis jõud, *vis armata*. Ja see jõud ei vali vahendeid. See taotleb oma eesmärki nii õiguse kui ka ülekohtu abil. Siin on ainsaks võimaluseks — ja seda tead sa niisama hästi kui minagi — üksnes selline vastulause: «Jõule tohib vastata jõuga! — *Vim vi repellere licet*!»»

«Tohib küll, aga kust seda jõudu antud juhul võtta? Ei, siin peab teistmoodi tegutsema. Ja sina pead mind aitama.»

«Arusaadavalt. Ainult kuidas?»

Ammianus mõtles natuke aega ja ütles siis:

«Keisrilossis valitseb praegu äärmiselt vaenulik suhtumine nii Seleukosesse kui ka Alexandrasse, sest nemad on mees ja naine. Aga: «Kes kahetseb, sellele antakse andeks! — *Ubi est confessio, ibi est remissio*!» Alexandra lahutagu end Seleukosest ja ütelgu ennast temast täielikult lahti. Seda esiteks. Teiseks aga tehku ta mingi kingitus Antiookia ristikogudusele.»

Kalliopios krimpsutas nägu.

«Ma saan sinust aru,» lausus Ammianus, «silmakirjatsemine on tõesti vastik. Aga maailm tahab, et teda petetakse, niisiis petetagu teda. Mina lähen siit nüüd otseteed lossi ja hakkan mõlema argumendiga seda kivikõva jõudu õõnestama. Tead ju, et veetilk sööb kivisse augu, kui ta pidevalt ühte ja samasse kohta langeb. Sina aga kanna hoolt selle eest, et need argumendid, mida mina esitan juba nüüd kui fakte, et need argumendid ka tõesti homme või ülehomme faktideks muutuksid.»

Kalliopios lubas seda teha, ja nõnda nad lahkusidki. Filosoof tõttas koju, Ammianus aga laskis end kanda üle Orontese jõesilla saarele ja sealt keisrilossi lõunavärava ette. Siia pidi ta jätma nii kandetooli kui ka saatjaskonna. Ta peitis põue Seleukose käevõru, astus lektikast sillutisele ja sammus väravast sisse, et keisrilt audientsi paluda.

Kuid lossiõu oli täis ihukaitseväelasi, teenreid, sulaseid, kutsareid, hobuseid, vankreid, kõik ruttasid ja kiirustasid, kellelgi polnud aega Ammianust ära kuulata. Se oli tõesti Fortuna ise, kes tõi tema teele Euhemerose.

«Mis on lahti, Ammianus Marcellinus?»

«Tahtsin sedasama just sinult küsida.»

«Ah sa mõtled seda askeldamist siin. Keiser Jovianus alustab homme reisi Constantinopolisesse Tarsuse ja Ancyra kaudu.»

Nüüd meenus ka Ammianusele, et ta oli seda eile kuulnud ju tribuun Memoriduselt. Ja temas lõi korraga välja ajaloolane, kes tahab järeltulevatele põlvedele jutustada oma ajast tõtt, ainult tõtt. Ta lausus tuliselt:

«Kirjuta mulle sellest reisist, Euhemeros, kirjuta! Küllap saan seda kasutada oma teoses keiser Julianusest. Lähete ju Tarsusest läbi!»

«Ma kirjutan sulle,» vastas Euhemeros, süttis korraga

ja kinnitas: «Muidugi kirjutan sulle. Poolteise aasta eest sõitsin ma ju täpselt sedasama teed mööda. Ainult koos keiser Julianusega ja Constantinopolisest Antiookiasse. Huvitav võrrelda . . .» Ta nagu ärkas mälestustest, pühkis käega üle näo ja küsis: «Kas sa seepärast tulidki siia?»

«Mitte ainult seepärast,» kohmas Ammianus Marcellinus vastuseks. Kulus natuke aega, enne kui ta juba rahunenult suutis rääkima hakata.

«Keiser ei võta täna mitte kedagi jutule,» ütles Euhemeros, kui oli Ammianuse ära kuulanud. «Aga ära tunne muret. Mina sõidan keisriga kaasa ja loodetavasti saan teda reisil nii palju veenda, et ta tühistaks Seleukose — see tähendab muidugi Alexandra — villa konfiskeerimise. Esialgu aga panen ma seisma selle otsuse täideviimise.»

«Kuidas sa seda teed?»

«Eks igaühel ole oma ametisaladused ja teistele ma neid ei reedaks. Sina aga kuulud kaheteistkümne valitu hulka . . . Ühesõnaga — tuntud lugu: «*Quod licet Jovi, non licet bovi.*» Kristlasest keiser Jovianus käsib karistada neid, kes ohverdavad Olümpose jumalatele ja katsuvad loomasisikondade vaatluse või maagia abil tulevikku teada saada. Tema ise aga käsib sagedamini minul kui kaldealastest preestritel välja uurida, mida tulevik toob. Kui ta veel keiser Julianuse ihukaitseväeülem oli, pidas ta kõvasti lugu Seleukosest kui suurest maagist. Ja hiljem keisrinagi saatis ta Seleukose maapakku rohkem piiskop Athanasiose pealekäimisel. Samuti ihaldab seda Alexandra villat just salateenistuse ülem Ferasius, mitte Jovianus ise. Kui täna õhtul Olümpose jumalad näiteks peaksid ohvriloomade sisikondade kaudu teatama, et nad oma preestri Seleukose varanduse kallale kippumist ei salli . . . Arvan, et otsuse täideviimine pannakse seisma.»

«Oo, Euhemeros, ma tänan sind!» lausus Ammianus ülekeeva rõõmuga.

Euhemeros vaatas Ammianusele otsa. Tema pilgust võis viimane selgesti lugeda, et tegemist pole kingitusega, vaid teenega, mis nõuab vastuteenet. Käsi peseb kätt. *Manus manum lavat.* Ammianus tundis end tänuvõlglasena, tema vaimustus haihtus ja tal käis läbi pea mõte, et viimati oleks parem, kui Euhemeros ei suudaks oma lubadust täita. Nõnda, kaksipidi kiskuvate mõtete meelevallas nagu liburna tormisel merel, lahkuski Ammianus Marcellinus lossiõuelt.

Järgmisel päeval asus keiser Jovianus teele Constantinopolisesse. Antiookias aga hakkasid kõik valmistuma väga tähtsa päeva — 25. detsembri — pühitsemiseks. See päev oli nii päikesejumal Mithra kui ka Jeesus Kristuse sünnipäev. Need kaks religiooni olid väga sarnased. Mõlemad pidasid kõige tähtsamateks voorusteks kainust ja kasinust, askeetlust ja enesevalitsemist. Mõlemad uskusid paradiisi ja põrgu olemasolusse, hinge surematusse, viimsepäevakohtusse ja surnute ülestõusmisesse. Mõlemad kasutasid endi puhastamiseks pühitsetud ristivett, ammutasid iselaadsest õnnistustseremooniast jõudu kurjade deemonite vastu võitlemiseks ja lootsid armulauast hüvangut nii ihule kui ka hingele. Seejuures kutsusid mõlema religiooni pooldajad oma mõttekaaslasi vendadeks.

Kogu sellest suurest sarnasusest hoolimata oli nende vennalike religioonide suhtumine teineteisesse küll kõike muud kui vennalik. Vastastikused süüdistused hereesias ja teineteise matkimises olid täiesti tavalised. Aeg-ajalt aga läksid meeled nii tuliseks, et haarati relvad ja voolas veri. Ristikiriku liikmed kinnitasid, et kristlaste tagakiusamiste algatajateks ning õhutajateks keiser Galeriuse ja Liciniuse ajal olid olnud päikesejumal Mithra pooldajad. Viimased omakorda väitsid, et kristlased keiser Constantinuse ja tema poja Constantiuse ajal olid nii põhjalikult hävitanud päikesejumala templid ning kultuse, et mitte keegi ei julgenud enam päikesetõusu ja -loojangut vaadatagi, sest see oleks võinud kergesti kaasa tuua süüdistuse ebajumalate austamises koos kohtu alla andmisega.

Kohati aga oli piir mitraismi ja kristluse vahel nii ähmane, et ainult haritud kirjatundjad suutsid köietantsija kombel nendest hädaohtlikest kuristikest üle hõljuda, lihtsad kristlased aga langesid hereesia sügavikku. Sest mitmed kristlikud kirjamehed pidasid päikest Kristuse sümboliks, «maailma valguseks», mitte aga Kristuseks endaks, muidugi mõista. Kuid nii peenikest vahet lihtsad ristikoguduse liikmed ei teinud, ja kui päike hommikul taevavõlvile kerkis, siis tegid nad talle kummarduse ja pomisesid: «Heida meile armu!»

Et keiser Julianus oli päikesejumala jälle ausse tõstnud, siis ei söandanud ka Jovianus teda maatasa teha, ehkki ta Kristuse oli uuesti Mithrast kõrgemale paigu-

tanud. Nõnda püsisid religiooni kaalukausid enam-vähem tasakaalus ja 25. detsembri pühitsemine möödus sedapuhku üpris rahulikult. Pidutsemine oli ühine. Kelle sünnipäeva aga igaüks pühitses — see oli tema asi.

Ammianus Marcellinust ei huvitanud Mithra ega Kristus, ja vähe sellest, teda ei huvitanud üldse, kellesse või millesse inimene usub. Sest oma reisidel mööda Rooma impeeriumi oli ta näinud nii palju kummalisi ja üksteisele risti vastukäivaid usutavasid, et oli kaotanud imestamisvõime. Ja lõppude lõpuks tähendas ju sõna «*religio*» inimese sidet jumalusega, Ammianuse arvates aga oli see inimese enda asi, kas ta valis oma jumaluseks mõne puu, looma, taevatähed või hoopiski nähtamatu olendi. Tähtis oli tema arvates hoopis see, kuidas niisugune «*religio*» mõjus inimesele. Kas see muutis inimest nõnda, et temast sai *homo tolerans* või hoopis vastuoksa *homo fanaticus*. Sisaldas ju iga usund kõrgeid eetilisi ideaale, mille poole usklik pidi püüdlema. Ent kummalisel kombel kalestas just see eetiliste ideaalide taotlemine usklike hinge ning vaimu, muutis need õndsuseotsijad kitsarinnalisteks fanaatikuteks, sallimatuteks teisitimõtlejate vastu.

Nõnda oli Ammianus Marcellinus kogu Antiookias vist ainuke inimene, kes 25. detsembrile mingit tähtsust ei omistanud. Ta ei läinud tol päeval kodustki välja ja sai üldisest pidutsemisest osa ainult selle lärmi kaudu, mis tema villasse tungis.

Keiser Jovianuse ärasõidust peale oli Ammianus Marcellinus kergelt ärevil. Ta ei teadnud, kas Euhemerosel õnnestus oma lubadust täita, ja nõnda ootas ta kogu aeg Kalliopiost, sest oli filosoofiga kokku leppinud: niipea kui Alexandra villasse ilmuvad ülevõtjad, toob Kalliopios talle sõna.

Kuid Kalliopiost ei tulnud, Ammianus Marcellinus rahunes pikkamööda ja hakkas uuesti süvenema keiser Julianuse päevikusse.

PÄEVIK

Teine vihik

JULIANUS

(17. mail 360 Lutetia Parisiorumis)

1

Olen oma ema esimene ning ainukene poeg. Sündisin Constantinopolises keiser Marcus Aureliuse sünnipäeval (*27. aprillil 332*). Minu ema Basilina suri paar kuud pärast minu sündi palavikku. Üksvahe arvasin, et nõnda tahtsid mind karistada Olümpose jumalad, kelle needus Flaviuste sugukonnal lasub, kuid viimasel ajal olen mõistma hakanud, et sellisel moel säästis neitsilik jumalanna Athena minu ema, ilusa ning noore naise, loendamatutest kannatustest.

Nagu kõikidel meie sugukonna lastel, nii möödusid ka minul esimesed viis eluaastat palee naistepoolel, *gynaeceum*'is. Minuga tegelesid seal eeskätt meie vana teenija Aurelia ja minu poolõde Constantia, kes pandi paari minu lellepoja Constantiusega, praeguse keisriga (*aastal 335*). Ainsaks mängukaaslaseks oli mul poolvend Gallus. Kuid tema oli minust kuus aastat vanem, mistõttu meil oli raske mängudes ühist keelt leida. Tema oli suur ja tugev, mina väike ja nõrk. Temale meeldis tegutsemine ja võitlus, mulle vaatlemine ja küsimine, hiljem igasuguste juttude kuulamine. Vana teenija Aurelia pajatas mulle õhtuti enne uinumist lugusid Jeesusest, kes sündis laudas ja lunastas oma kannatuste ning surmaga inimsoo, ja Heraklesest, kes hällis kägistas surnuks kaks madu. Mina kuulasin hinge kinni pidades, Gallus aga jäi magama. Kuid olid temalgi huvialad, kus magamisest polnud juttugi.

Mäletan, kuidas Gallusele õpetas paleeaias mõõga käsitsemist *Scholae Palatinae* parim *campidoctor*. Oo, kuidas lehvisid Galluse blondid lokkis juuksed, kuidas särasid tema silmad, kui tal õnnestus hästi mõni löök või torge! Mina aga tundsin ainult meeletut hirmu, et nad teineteisele haiget teevad.

Samuti on mul meeles, kuidas Gallus tõi mulle kord kaks kukke, ühe valge ja teise kirju. Mina arvasin, et need on mulle mängimiseks, kuid Gallus sidus neile jalgade külge raudkannused ja ässitas nad teineteise kallale. Olin hirmsasti kohkunud, kui kuked teineteist lõhkuma hakkasid, ega saanud sõna suust. Ma ei jõudnudki veel toibuda, kui võitlus oli juba lõppenud. Valge oli siruli, kõõksus, valged kaelasuled värvusid punaseks. Puhkesin nutma, jooksin valge kuke juurde, hinges kahjutunne ja õudus. Gallus hakkas pilkavalt naerma: «Argpüks! Vana memm!» Ta tõstis sureva kuke jalgupidi maast ja viskas suure koera ette, kes oli värava juurde ketti pandud. Magasin järgmisel ööl halvasti. Ikka ja jälle tõi unejumal Hypnos mulle silme ette selle valge kuke, kelle kaelasuled punaseks värvusid.

Aeg-ajalt nägin oma isa ja vanemat poolvenda Justinust, kes oli juba noormeheks sirgunud. Muidu aga olid *gynaeceum*'is ainsateks meesteks, kui neid nõnda nimetada tohib, eunuhhid.

Mulle ongi minu lapsepõlvest *gynaeceum*'is kõige rohkem meelde jäänud, et mind ümbritsesid pidevalt naised, eunuhhid ja orjad. Ja võib-olla just seepärast ongi mulle kuni tänaseni alati vastumeelne olnud see naiselik õhkkond, mis koosneb keelepeksust, väiklusest ja intriigidest. Kummalisel kombel olid sellise atmosfääri loomisel kõige agaramad just eunuhhid, kelle õelusel polnud mõnikord piiri. Ja veelgi kummalisem, et minul isiklikult oma elus on just eunuhhidega vedanud. Minu praegune kammerteener Eutherios on omakasupüüdmatu, oskab saladusi hoida. Olen teda siit mitmel korral keiser Constantiuse juurde läkitanud, et ta kaitseks mind laimajate eest, ja alati on ta oma ülesandega hästi toime tulnud. Minu õpetaja Mardonios aga juhatas mind juba poisikesena sellesse kaunisse templisse, mille on loonud oma teostega Homeros, Hesiodos, Aischylos, Sophokles, Euripides ja teised suured poeedid. Küllap on tahtnud Olümpose jumalad mulle mõlema eunuhhi abil selgeks teha, et inimestesse ei tohi suhtuda eelarvamustega, sest ka okaspõõsaste küljes kasvab roose ja ka metsloomade hulgas on mõni taltsas.

Ent erand kinnitab reeglit, ja ehkki jumalad mulle hiljem saatsid need kaks eunuhhi, kes oma liigikaaslastest täielikult erinesid suuremeelsuse ning kohusetunde poo-

lest, ei muutnud see (ega saanudki muuta) *gynaeceum*'i õhkkonda. Ja seepärast oli mulle ka tõeliseks elamuseks, kui mu vanaema Maxima mind ühel suvel viis oma maamõisasse Nikomeedia lähedal. Olen seal viibinud hiljemgi, nooruki- ja meheeas, ja alati on mind vallanud seesama ülevustunne, mis täitis mu hinge tollalgi.

Juba selle maamõisa asend — lahesopis, kakskümmend staadioni avamerest, kümme staadioni suurest maanteest — tõendas selgesti, et siin taheti eemal olla maailma askeldustest ning kärast. Siia ei ulatunud massiivsete vankrirataste ragin ega raskete galeeriaerude laksumine. Siia ei tulnud lobisev kaubitseja maanteelt ega tüütu laevnik Propontise merelt. Ometi ei puudunud siin merejumal Nereuse annid, hoopis vastuoksa, pidevalt pakkus ta äsja püütud, visklevaid kalu. Ja läheduses kõrguvalt mäelt avanes kaunis vaade Propontisele ning tema saartele, samuti ka impeeriumi uuele pealinnale Constantinopolisele. See paistis kenasti kätte ja selle vaatepildi nautimiseks polnud vaja jalgupidi adrusse ja meremudasse minna. Oh ei, talla all sahisesid ainult smiilaks, tüümian ja lõhnav rohi. Ja missugune sügav vaikus valitses ümberringi, kui olin lehtlas istet võtnud, et raamatut lugeda. Kui tahtsin vahepeal oma silmadele puhkust anda, siis vahtisin laevu ja merd. Kui olin väsinud filosoofide ja evangelistide lugemisest, läksin merre suplema. Maamõisa paadisadama juurde oli rajatud tore supluskoht basseini ja duššidega. Kaks veerikast allikat olid kujundatud grottideks, et pakkuda varju leitsakulistel päevadel. Siin olid loodud kõik tingimused puhkamiseks, mõtisklemiseks ning muusade teenimiseks. Eriti peeti lugu kirjandusest ja muusikast. Vanaemal oli siin isegi oma orkester, *pueri symphoniaci*.

Kummaline küll, kuid just see vaimsusest täidetud maamõis on olnud minu elus kohaks, kus olen väikselt tegutsenud põllumehena või pigem aednikuna. Nimelt olen sinna rajanud tagasihoidliku viinamarjaistanduse, mis annab mulle magusat, aromaatset veini. Ja kui ma seda joon, siis taipan, et Dionysos ise on kinkinud inimsoole rõõmujumalannad, kariidid. Juba surutõrres lõhnavad puruks pressitud viinamarjakobarad nagu roosid, mahl amforate sees on aga selline, mida Homerose järgi võib nimetada «ambroosia ja nektari allikaks». Miks on mu viinamägi väike ja saakki siit pole suur? Ühelt poolt see-

pärast, et ma pole kuigi innukas aednik, teiselt poolt seepärast, et olen oma kruusis Dionysose annile alati rikkalikult nümfide allika vett lisanud. Kõige tähtsam põhjus aga peitub selles, et siit saadud veinist piisab täielikult nii mulle kui ka sõpradele, sellele väga haruldasele inimliigile.

Märkan, et olen oma heldimuses läinud uitama kõrvalistele radadele ja unustanud hoopiski kõige tähtsama: siin maamõisas näitas vanaema Maxima mulle minu ema pilti. See oli maalitud elevandiluuplaadikesele, mis rippus vanaisa Julius Julianuse kabineti seinal.

«Sul on ema suu ja silmad,» ütles vanaema. «Flaviustelt oled sa väga vähe pärinud.»

«Kas see on halb?»

Vanaema hakkas naerma.

«Oh sind küll! Mis tähtsust on välimusel. Palu Issandat, et ta annaks sulle kaastundliku ning õiglase südame. Kuigi — tõepoolest — arvatakse, et ema välimusega pojal on elus õnne.»

«Kas ma võin ema pildi kaasa võtta?»

«Võid muidugi. Kuid minu arvates oleks sul parem see siia jätta, sest kogu mõis läheb testamendiga sulle.»

«Ma ei saa aru, vanaema.»

«Meil oli kolm last: üks poeg ja kaks tütart. Sinu emale pidi saama see mõis siin, nüüd aga saab sulle.»

«Ja kas ma tohin siia vanaisa toolile istuda?»

Vanaema hakkas jällegi naerma ja tõstis mind toolile kirjutuslaua taha.

«Annaks jumal, et sinust saaks niisama tubli ning õiglane inimene, nagu oli sinu kadunud vanaisa. Aga kelleks sa tahad päriselt saada?»

«Tahan saada keisriks. Siis võin kanda purpurrüüd ja purpursaapaid.»

Vanaema muutus korraga tõsiseks ja ütles:

«Ära taha keisriks saada.»

«Aga ma tahan.»

«Hea küll, taha siis pealegi. Aga luba mulle, et sa sellest mitte kellelegi ei kõnele. Jäägu see meie kahe saladuseks. Kas lubad mulle seda, väike Julianus?»

Ma muidugi lubasin, ent unustasin oma lubaduse sedamaid, kui olin tagasi jõudnud Constantinopolisesse. Õnneks ei küsinud siin minu käest keegi, kelleks ma saada tahan. Ja *gynaeceum*'i nüristavas õhkkonnas tuhmusid varsti

need erksad muljedki, mis ma olin saanud vanaema pool viibides. Ometi jäi mulle sellest peale emapoolses suguvõsas nimeks «väike Julianus».

Tegelikult tingis selle nime küll paratamatus. Sest minu vanaisa Julius Julianus, kes oli surnud enne minu isa ja ema abiellumist, ei saanud kuidagi ette näha, et tütrepojale, see tähendab mulle, pannakse nimi tema järgi. Nõnda oli ta juba oma pojale, see tähendab, minu lihasele onule, nimeks pannud Julianus. Et vahet teha, kes on kes, läksidki emapoolses suguvõsas käibele nimed: vana Julianus, suur Julianus ja väike Julianus.

Suur Julianus vastas oma nimele. Ta oli tõesti suur mehekolakas, ent kõhn ja kondine ja kuidagi loid ning tahtejõuetu. Igatahes sain ma palju hiljem aru, miks vanaema Maxima mulle juba lapsepõlves vanaisa tublidusest nii palju kõneles. Niisugusele auahnele loomusele, nagu oli minu vanaema, ei saanud põrmugi meeldida poeg, kellel puudus auahnus. Seepärast püüdis vanaema seda sisendada oma tütrepojasse, minusse. Ent siingi lõi läbi naiselik ettevaatlikkus, mis sundis teda hoiatama mind eluohtliku keisrikrooni eest.

Suurt Julianust polnud vaja hoiatada, sest teda ei veedelnud sõjamehe ega riigiametniku karjäär, teda ei huvitanud filosoofia ega religioon. Ta ei kolinud isegi Constantinopolisesse elama, vaid jäi rahulikult oma Bitüünia maamõisasse, mis asus umbes kaheksakümne miili kaugusel Nikomeediast. Ja oma maamõisaski ei teinud ta mitte midagi sellist, mis oleks nõudnud suuremat ettevõtlikkust või jõukulu. Ei kasvatanud ta hobuseid nagu oli teinud minu lell Dalmatius Hispaanias, ega teeninud muusasid, mida harrastas minu vanaema. Muret tundis ta ainult oma tervise pärast. Tal oli mingi sisemine viga, mistõttu ta pidi söögi ja joogiga väga tagasihoidlik olema. Ometi ei muutnud tervislik seisund teda sapiseks ega virisejaks. Suguvõsas oli ta tuntud ning populaarne oma hea südame poolest. Hädas pöörduti ikka tema poole ja alati saadi abi. Minu mälestustes pole ta üldse muutunud viimase kahekümne aasta jooksul. Ja praegugi elab ta viiekümne viie aastase mehena oma maamõisas, just nagu tahaks kinnitada, et pika eluea tagatiseks on tõepoolest Epikurose tees: «Ela märkamatult! — *Lathe biosas*!»

Lapsi onu Julianusel ei olnud ja see tegi vanaema Maximale kõige rohkem muret. Kolmelt lapselt kaks lapselast,

see oli vähem kui vähe. Eriti kui arvesse võtta, et vanaemal oli olnud viis õde-venda. Pealegi elas vanaema teine tütar ning minu lihane tädi Corinna Nikomeediast kaugel Tarsoses, Kiliikia provintsi pealinnas kui sealse asehalduri naine. Tema poeg Prokopios oli minust kuus aastat vanem, seega üheealine Gallusega. Prokopios küll onu Julianuse kombel pealinnast eemale ei hoidnud. Juba kaheksateistkümnesena (*aastal 344*) oli ta *Scholae Palatinae*'s, hiljem tegutses kirjutajana ning *notarius*'ena. Kahe aasta eest saatis keiser Constantius Prokopiose koos *comes* Lucillianusega Pärsia kuninga Šapuri juurde, et nad sõlmiksid lepingu *status quo* säilitamiseks. Tollal andis ta Prokopiosele ka *comes*'i tiitli. Aga see kõik kuulub juba meie mõlema meheikka. Lapsepõlves olin mina vanaemale ainuke lapselaps. Ja alati, kui olen lugenud «Odüsseiast» Kalypso laulu, milles Homeros jutustab varjurikastest aasadest, paradiislikest aedadest, vulisevatest ojakestest ja nõianeitsi maja ümbritsevatest viinamarjaväätidest, mis kobarate raskuse all pillikeeltena pingul, alati on mu vaimusilma ette kerkinud see vanaema maamõis.

Teiseks suureks muljete allikaks oli mulle aga mu sünnilinn Constantinopolis, kuhu mind viis aeg-ajalt jalutama mu kasvataja, eunuhh Mardonios. Tolleaegset Constantinopolist, mis ametlikult oli minust ainult kaks aastat vanem (*pühitseti pidulikult sisse 11. mail 330*), pole võimalik mitte millegagi võrrelda. Kogu aeg siin aina ehitati. Juba paari aastaga oli vana Byzantion täielikult kadunud uute paleede, kirikute, termide ja foorumite varju. Kuid see oli alles algus. Ehitamine jätkus tõusva hooga. Kui Rooma, Aleksandria ja Antiookia olid kasvanud suurlinnadeks aastasadade vältel, siis minu lell Constantinus tahtis Constantinopolisest suurlinna teha aastakümnega. Ja ei saa ütelda, et ta pingutusi poleks krooninud edu, kuigi need meetodid, mille abil ta impeeriumi uue pealinna lausa võlus võrsuma Bosporuse väina põhjakaldale, olid täielikus kooskõlas tema despoodiloomusega. Et ta aina suurendas makse ja laskis kogu impeeriumist, eriti rohkesti Hellasest, kunstiteoseid röövida ja Constantinopolisesse vedada, seda võib tema puhul täiesti normaalseks käitumisviisiks pidada. Kuid eeskätt tahtis ta võidu joosta ajaga ja võistelda keiser Augustusega, kes oma testamendis oli kirja pannud, et tema oli saanud eel-

käijatelt päranduseks telliskividest Rooma linna, jätab järglastele aga marmorist *Urbs Aeterna*. Constantinus ehitas algusest peale marmorist, kusjuures ta materjali ja tööjõu hankis talle omasel viisil: laskis lammutada lähemates linnades asuvaid Olümpose jumalate templeid ja need uude pealinna vedada, organiseeris spetsiaalsed üksused, kes püüdsid kogu impeeriumist inimesi ja tõid need Constantinopolist ehitama. Seetõttu võis siin näha neegreid ja saratseene, germaanlasi ja galle, süürlasi ja britte, võis kuulda igasuguseid keeli ja haista inimeste ning loomade higilehka, sest kõrvetav päike ei heitnud suvel armu mitte kellelegi. Kõikjal tellingud, kivikambad, tolm, lubi, liiv ja marmor. Kõikjal sambad, seinad ja võlvkaared, mille tugevdamiseks oli kasutusel mört, *caementum*. Kõikjal lakkamatu lärm, mida tekitasid vankrirattad, vasarad, tõstemehhanismid. Ja kõikjal olid kerkimas paleed, termid, amfiteatrid, hipodroomid, kirikud, templid, linnamüürid, sadamad, sillad, teatrid, akveduktid, tsisternid. Väljakutele aga olid püstitatud need suurte meistrite skulptuurid, mis Constantinus oli lasknud kõikjalt kokku röövida.

Juba linna peatänav, Mesa, oli omaette vaatamisväärsus. See algas mererannalt keisripalee lähedalt ja kulges üle foorumi, kus seisis kõrge porfüürsammas. Selle otsas asus Constantinuse enda suur pronkskuju, mille ees iga inimene pidi kummardama. Alati võis siin näha põlvitavaid palujaid, samuti samba jalamile asetatud ohvriande. Kuju enda saamislugu on aga täiesti iseloomulik Constantinusele. See oli kuulsa Lysippose loodud jumal Apolloni kuju, mis oli ehtinud Mileetose foorumit. Constantinus laskis selle ära tuua, käskis jumala näo asemele enda oma valada, kuid päikesejumala müstilise kiirtekrooni alles jätta. Nõnda oli ta kalilealastele, kes kuju nägu vaatasid, kolmeteistkümnes apostel, ent Olümpose jumalate austajatele, kes seitsmest kiirest koosnevat krooni silmas pidasid, päikesejumal.

Mesat ääristasid toretsevad ametiasutuste hooned, paleed ja villad. Nende aedades sulisesid purskkaevud ja valendasid skulptuurid. Kahes kohas avardus tänav veelgi väljakuks. Ja alles siis jõuti Pühade Apostlite kiriku juurde. See oli uue pealinna kõige tähtsam ning kõige monumentaalsem kirik, viielööviline basiilika.

Tänava lõpus asus võimas triumfikaar, *milion*.

Selline oli Mesa, Constantinopolise telg, mille ümber oli koondunud kõik esinduslik. Mulle aga meenutab Mesa alati seda taplust, mis oleks äärepealt maksnud elu minu õpetajale Mardoniosele.

Tollal oli mul *gynaeceum* just värskelt seljataha jäänud ja ma käisin esimest aastat koolis. Et minu isal Julius Constantiusel oli niisugune põhimõte: «Tänased koolivennad on homsed väepealikud, ministrid, senaatorid ja üldse mõjuvõimsad isikud», siis ei hakatud mulle palees koolitarkust õpetama, vaid mind saadeti ülikute lastele määratud kooli Mesa peatänaval. Igal hommikul asusime Galluse ja Mardoniosega teele. Paleest foorumile, mööda pronkslellest, piki Mesat edasi väljakuni, kuhu suubus Triumfi tänav. Selle väljaku ääres kool paikneski. Ja kuigi Mardoniosel oli aastaid juba üle kuuekümne, kõndis ta nii kiiresti, et pidin tema kannul sörki laskma nagu atleet, kes enne areenile minekut muskleid mängitab. Kõige rohkem aga vihastas mind see, et Gallus suutis vanamehega vabalt sammu pidada.

Kord hommikul kooli juurde jõudes nägime väljakul suurt rahvasumma. Ka minu koolivennad olid õppimisele käega visanud ja koolimaja ette tulnud. Kõik käratsesid ja karjusid, esimesel hetkel polnud võimalik taibata, mis on lahti. Kuid peagi sai asi selgeks. Keset väljakut püstitatud pjedestaalile oli tõstetud mingi skulptuurigrupp, mis oli juba peaaegu täielikult kattelaudade ja õlgede seest välja kooritud.

«See on ju Leocharese võidujumalanna Nike, kes kroonib pärjaga võidurikast heerost!» hüüatas Mardonios. «Vaadake, kui hästi on kunstnik kujutanud dünaamikat, mis kogu gruppi läbib! Pange tähele, kui õnnestunult on kunstnik vahendanud inimkeha harmooniat ja ilu!»

Sel hetkel hüppas vankrile, millega skulptuurid olid siia toodud, keegi mees, kes kandis musta mungakuube, ja karjus:

«Vennad ja õed! Vaadake seda paganlikku jõledust! Vaadake seda paljast joodikut, kellele ihar lõbutüdruk dionüüsiatel pärja pähe paneb! Kas me peame seda taluma, et need silmakirjatsejad, kes suuga tunnistavad küll Kristust, ent südames austavad väärjumalaid, et need variserid irvitavad meie üle?»

Rahvahulk pistis vihaselt karjuma. Vankrile sööstis nüüd Heraklese kehaehitusega tsentuurio, et munka alla

paisata. Too kukkuski rahvasumma sisse, kuid jõudis enne veel hõigata:

«Pillume kividega selle jõleduse puruks!»

«Katsuge ainult!» karjus tsentuurio ja tõmbas mõõga. «Need kujud peame meie siia paigale panema keisri käsul!» See uudis mõjus nagu õli mäslevatele merelainetele, kuid nagu õligi — ainult natukeseks ajaks. Siis algas lärm uuesti, juba lendasid esimesed kivid. Mardonios oli korraga vankril, tõstis mõlemad käed:

«Inimesed! Mida te teete? See on suure kunstniku teos . . .»

Kaugemale ta ei saanud. Kivi tabas teda vastu rinda, ta kukkus vankrile. Sõdurid koondusid ümber samba, tsentuurio vehkis mõõgaga. Sellest hoolimata poleks nad suutnud Leocharese skulptuuri päästa, kui korraga poleks rahvahulga keskel puhkenud taplus. Keegi sepp, nahkpõll veel ees ja nägu tahmane, röögatas korraga mungale:

«Hereetik! Jumalateotaja!»

Sepp hakkas munka peksma, talle tulid veel mõned mehed appi. Ja korraga oli skulptuurigrupp unustatud. Hakati otsima ja peksma hereetikuid.

Taplus oleks veel kaua kestnud, ent ootamatult hakkas kostma kabjaplaginat: keisripalee poolt tuli suure traaviga ratsasalk. Kõik pistsid põgenema, sest teati, et *sacerrimus imperator* Constantinus ei salli vähimatki sõnakuulmatust. Kui ta on kord otsustanud midagi teoks teha, siis ka teeb.

Minu lähedalt jooksid puhkides mööda kaks vanameest. Seal jäi üks neist seisma ja ütles:

«Pole mõtet enam pageda, Titus.»

«Kuidas pole mõtet?» peatus nüüd ka Titus. «Kas sa ei näe, et ratsanikud on mõõgad juba välja tõmmanud? Kas sa oled kindel, et nad äigavad mõõgaga ainult lapiti?»

«Mulle ei äiga nad üldsegi. Ma ju näen, et neid juhib *magister equitum* Arbitio. Ma tunnen teda, olen talle mitu korda raha laenanud.»

«Kui sa teda tunned, Lucius, siis pole muidugi mõtet pageda.»

Mõlemad jäidki seisma. Väljakki oli üsna hõredaks jäänud juba enne seda, kui ratsasalk kohale jõudis. Selle eesotsas kihutas umbes neljakümneaastane mees, kelle kalk pilk ei paistnud mitte kedagi märkavat. Kui ta Luciu-

sest mööda kihutas, siis ta justkui ärkas, virutas nagu muu seas mõõgaga ja karjus:

«Ma sind õpetan keisri vastu mässama!»

Liiakasuvõtja langes purustatud peaga sillutisele . . .

See oli esimene surnu minu elus. Karjatasin õudusest ja tahtsin jooksu pista, kuid mõte, et Gallus mind jällegi argpüksiks ja vanaks memmeks nimetab, hoidis mind paigal. Vaatasin Galluse poole ja jahmusin: ta oli näost lubivalge.

Arbitio peatas hobuse ja ütles tsentuuriole, nagu poleks midagi juhtunud:

«Õigesti tegid, Arinthaeus, et mulle sõna saatsid. Sul üksi oleks siin raskeks läinud. See rahvarämps on ju kange mässama, kui näeb, et teda ei nuhelda. Kuid piisab paari kõige kangema kisakõri õpetamisest — ja ongi rahu majas.»

Siis märkas Arbitio Gallust ja mind. Hoobilt muutus ta lahkeks ja küsis lipitsevalt:

«Kallid printsid, ega teiega ole ometi midagi juhtunud?»

«Meiega küll mitte,» vastas Gallus, kes oli juba toibunud, «kuid meie õpetaja ägab seal.»

Arbitio andis paar käsku — ja peagi veeres Mardonios vankril keisripalee poole, kus teda ootas juba arst. Samuti Arbitio saadetud.

Mardonios jäi nüüd nädalaks voodisse. Need seitse päeva on mulle hästi meelde jäänud, sest peale oma lemmikautori Homerose deklameerimise jutustas ta mulle palju minu emast ja oma elust. Tegelikult minu emapoolne suguvõsa oli ka tema oma, sest ta oli juba lapsena mereröövlite kätte langenud, eunuhhiks tehtud ja roomlastele müüdud. Oma lapsepõlvekodust mäletas ta ainult seda, et see oli asunud mere ääres. Noore poisina oli ta minu vanaisa Julius Julianuse majja sattunud ja äratanud tähelepanu erakordse mäluga. Nõnda oli minu vanaisa lasknud talle põhjaliku hariduse anda, et rakendada teda hiljem oma tütarde õpetajana. Ja nõnda oli Mardoniosest saanud selline hellen, kes harituse poolest oleks võinud võistelda isegi Ateena retoorikakoolide õppejõududega. See pole tühi sõnakõlks, sest olen ise Ateenas õppinud (*aastal 355*) ja võin võrdlusjooni tõmmata.

Kui ma tema haigevoodi juures istusin, siis katsusin selgust saada ka selles, mis õieti oli olnud äsjase löömingu põhjuseks, ja küsisin:

«Mispärast nood inimesed hakkasid kividega kujusid pilduma?»

«Seepärast, et inimesed on rumalad ja arvavad, et ilu tohib väljendada ainult ühtmoodi, ainult Jeesus Kristuse ja apostlite kujude kaudu.»

«Ja kas see siis nõnda ei ole?»

«Õnneks mitte. Nii nagu me võime veini valada amforatesse, kantharostesse, krateeridesse, fiaalidesse ja veel paljudesse mitmesuguse kujuga nõudesse, kusjuures vein jääb ikka samaks, nii avaldub ilu kirjanduses, skulptuurides, päikesetõusus, harmooniliselt arenenud atleedikehas, traaviva hobuse tormamises ja paljus muus.»

«Aga need kujud olid ju paljad?»

«Seda küll. Ja uus usk õpetab tõesti, et inimese keha on midagi madalat ning häbenemisväärset, et see on ainult vangla, milles hing elab kõige viletsamat elu. Kuid minu arvates on keha hoopis selleks nõuks, mille sisse Jumal on kallanud surematu hinge. Pole õige keha põlata hinge päästmise nimel.»

«Kuid keha veab inimest patu ja hukatuse poole.»

«Nõndamoodi arvatakse, kuid keegi ei tea, kas inimesel on vaba tahet või mitte. Kas ta i s e suudab õndsaks saada või on tema lunastamine ja hukkasaamine Jumala poolt ette määratud. Küll aga on selge, et kristlaste usk on palju julmem hellenite omast. Väävlijärved, kuumaveekatlad ja igasugused piinamised ootavad põrgus õpatuseid, ent paradiisis saab õndsatele osaks ainult seesama elu, mida siin maa peal juba praegu naudivad rikkad.»

Kogu see jutt oli mulle raske ja ma ütleksin, et isegi salapärane. Kuid sellest hoolimata hirmus põnev. Ma rohkem tajusin kui mõistsin, et meid ümbritseva maailma taga asub veel mingisugune teine maailm, kus valitsevad teised seadused ja väärtushinnangud. Ma tahtsin sellest rohkem teada saada, kuid ei osanud küsida. Vaimusilma ette kerkis ainult nahkpõllega sepp, kes peksis hereetikust munka.

«Kes on hereetik?»

«Seda peaksid sa küsima oma ema nõolt Eusebioselt, kes on Nikomeedias piiskopiks.»

«Kas sina siis ei tea?»

«Seda ma tean küll, et hereetik on selline inimene, kes saab usuküsimustest aru teisiti, kui nõuavad ametlikult

kehtivad usudogmad. Ent ma ei tea, missugused dogmad praegu ametlikult kehtivad.»

«Kuidas nii?»

«Väga lihtsalt. Ristikirikus käib ju mitukümmend aastat võitlus Jeesus Kristuse olemuse ümber. Vastamisi seisavad kaks meest — Aleksandria piiskop Athanasios ja Aleksandria presbüter Arius — ja kaks õpetust. Sellel aastal, kui sinu vanaisa oli konsuliks, peeti Nikaias suur piiskoppide nõupidamine. Seal sai Athanasios võidu ja Arius saadeti maapakku Illüüriasse, tema õpetus aga kuulutati hereesiaks. Kahe aasta eest, kui sinu isa oli konsuliks, saatis keiser Constantinus Galliasse pagendusse Athanasiose, tema õpetus kuulutati hereesiaks, Arius aga kutsuti tagasi. Tülid ja vaidlused kestavad tänaseni. Kummal on õigus, seda pead küsima oma ema nõolt Eusebioselt.»

Nõnda jäigi mul teadmata, mis on hereesia. Ja muidugi ei võinud ma aimata, et saan seda üsna varsti teada Nikomeedia Eusebioselt endalt. Enne seda pidi aga tulema kohutav viha ja verevalamise päev. Nagu Oidipuse soo puhul, nõnda läks ka Flaviuste suguvõsa puhul täide jumalate needus ja minu esivanemate pärandus jaotati mõõgatera abil.

See kõik sai alguse Ancyrona mõisast Nikomeedia lähedal, kui vastristitud keiser Constantinus oli surnud ja impeeriumi saatus Nikomeedia piiskopi Eusebiose, Zeusi ülempreestri Felixi, *magister equitum*'i Arbitio ja *comes* Lucillianuse kätte langenud. Keiser oli jaganud küll impeeriumi viie tseesari — oma kolme poja ja kahe vennapoja — vahel, kuid tegelikult polnud ta iialgi päriselt uskunud, et ka t e m a peab surema, ja nõnda polnud mitte ühtegi tulevast valitsejat tema surivoodi juures. Armees aga liikusid kuulujutud, et jumaldatud keiser ei surnud loomulikku surma. Silmapiirile kerkis isegi kodusõja ähvardav vari. Kuidas nood neli meest käärivad meeled maha jahutasid, see on tänaseni ähmaseks jäänud. Siiski meenutas kogu olukord suitsevat tulemäge, mis võib iga hetk purskama hakata. Ja kui kohale oli jõudnud keisri keskmine poeg Constantius (praegune keiser), kuulutati kõikjal, et kolmeteistkümnenda apostli ning *pontifex maximus*'e Constantinuse hing on läinud taevasse ja jätkab sealt Rooma impeeriumi valitsemist.

Sellisest seletusest said kõik aru, sest Olümpose juma-

late austajad teadsid, et pärast surma muutub keiser jumalaks, kalilealastel aga polnud vähimatki kahtlust, et kolmeteistkümnes apostel läheb paradiisi. Ja nõnda kandsid tribuunid ja tsentuuriod surnud keisri Constantinopolisesse, palee troonisaali.

Minu olemasolu oli Constantinus sama hästi kui ignoreerinud. Juba minu isasse oli ta alati suhtunud palju suurema umbusuga kui minu lellesse Dalmatiusesse, kelle pojad Dalmatius noorema ja Hannibalianuse ta oli teinud tseesariteks. Viimasele pealegi naiseks andnud oma tütre Constantia. Minu isale aga oli Constantinus jaganud küll aunimetusi, mille hulgas ei puudunud ka *nobilissimus patricius*, kuid ühtegi ametit polnud ta oma vennale usaldanud. Niimoodi nägin minagi keiser Constantinust esimest ja viimast korda alles siis, kui ta oli juba surnud. Isa viis mind ja Gallust kättpidi troonisaali, et austust avaldada lahkunud augustusele.

Troonisaal oli hämar, kullaga tikitud mustad kardinad akende ette tõmmatud. Keset saali asus kõrge katafalk, mida ümbritsesid kullast kandelaabrid, helkivad küünlajalad ja purpurkangad. Põlevate küünalde hõng segunes lõhnaõlide, viiruki ja mürri aroomiga räskeks ning uimastavaks vineks, mis pani pea pööritama. Katafalgil lebas keiser palsameerituna, peas diadeem, seljas purpurrüü, jalas purpursaapad. Nägu oli tal mitut värvi minkidega paksult kokku määritud, et varjata pidalitõve jälgi ja jätta vaatajatele mulje, nagu oleks keiser elus. Seda muljet tugevdas õukonnatseremoniaal, mille täitmisel kõik käitusid niimoodi, nagu nad olid käitunud alati. Ihukaitseülem vahetas ettenähtud tundidel auvalve, kes seisis katafalgi ümber. *Nomenclator* hõikas saaliukselt magistraatide, aukandjate ja senaatorite nimesid, kes tulid vastuvõtule. Keisri nimel avaldati edikte, talle loeti ette aruandeid, mis olid saabunud impeeriumi igast nurgast. Nõnda kestis see tervenisti kolm kuud, kuni Constantinuse pojad tüli ning riiuga olid impeeriumis võimusfäärid omavahel ära jaganud ja endid augustusteks kuulutanud. Dalmatius noorem ja Hannibalianus jäid tseesariteks ilma territooriumi ja valitsemisvõimuta. See kõik oli tähtedes kirjas, ent meie ei osanud jumalate tahet lugeda tollal, mil isa koos Galluse ja minuga troonisaali astus.

Kõik, mis siin toimus, pidi olema keisri apoteoos, kuid tegelikult oli surma apoteoos. Saalis valitsev süngus pani

mind värisema, nii et tundsin, kuidas isa mul tugevamini käest kinni võttis. Kui olime katafalgi äärde põlvili laskunud, haistsin lõhnaõlidest, salvidest, asfodillidest, roosidest ja krüsanteemidest hoolimata kõdunemislehka. Hakkasin tõrkuma, kuid isa tõmbas mind edasi, ja nõnda tuli mul jällegi meelde isa karm käsk: suudelda keisri kätt. Seda ma tegingi, ent sellest peale ei suuda ma taluda krüsanteemide lõhna.

Septembris (*aastal 337*) maeti Constantinuse põrm pidulikult Pühade Apostlite kirikusse, valitsema hakkasid verivärsked augustused: impeeriumi lääneosas Constantinus Alemannicus, impeeriumi idaosas Constantius ja nende vahel Constans Sarmaticus, kelle võimu alla kuulusid Itaalia, Aafrika, Illüüria, Pannoonia ja Traakia. Esmakordselt Rooma riigi ajaloos valitsesid impeeriumi keisrid, keda oli sündimisest saadik kasvatatud ristiusu vaimus.

Constantinopolise keisripalees valitses nüüd augustus Constantius, kahekümneaastane noor lühikest kasvu mees, kes emalt oli pärinud tõmmu nahajume ja isalt pungis silmad ning tugeva kehahituse. Tema naine ning minu õde Constantia oli nüüd keisrinna. Minu vend Justinus oli *tribunus primi ordinis*. Isa oli endiselt *nobilissimus patricius*, sest kõrgemat aunimetust polnud olemas, kuid käisid kuulujutud, et ta nimetatakse esimeseks Constantinopolise prefektiks, mis võimaldaks tal uue pealinna ehitamisse ka otseselt oma panus anda. Ja ainult minu elus ei muutunud midagi. Käisin endiselt koolis Mardoniose saatel ja õppisin aina soravamalt lugema ning paremini kirjutama. Kuni saabus kohutav viha ja verevalamise päev . . .

Minu ja Galluse magamistuba asus palees väikese kabeli kõrval. Siin me magasime kõvadel asemetel, sest Gallus tahtis sõjameheks saada, mina aga olin parajasti suures vaimustuses spartalaste eluviisist, millest Mardonios oli mulle jutustanud. Seepärast kustutas ka Mardonios igal õhtul lambi meie toas, et me ei kardaks deemoneid ja vampiire, ja läks alles seejärel oma kambrikesse meie magamistoa kõrval. Tookord aga oli kõik teisiti, sest Gallus oli nii raskesti haige, et tema tervistumiseks polnud enam suuremat lootust. Seepärast oli tema ase vooderdatud vaipadega, põlesid lambid ja küünlad, Galluse juures istus vana teenija Aurelia ja veel keegi põetaja.

Mäletan, et ärkasin mingisuguse karjumise ja müdina peale. Hüppasin asemelt üles ja tahtsin koridori vaatama minna, mis on lahti, kui tuppa tormas ähmi täis Mardonios ja puhus surnuks kõik lambi- ja küünlaleegid. Siis haaras ta mu sülle, tahtis mind kuhugi viia, kuid lõi vankuma ja kukkus minu lebatsile. Ma ei osanud sellest kõigest midagi arvata, tundsin kohutavat hirmu, tahtsin karjuma hakata ja Mardoniose sülest välja rabelda. Kuid ta hoidis mind kinni, vajutas käe mu suule ja sosistas: «Ole vait!» Tundsin, kuidas ta süda meeletult tagus.

Aknast hoovas sisse juba koidukuma. Koridoris kostis samme, uksekardin tõmmati kõrvale ja ma nägin sõdurikiivreid, millel Kristuse monogramm. Sõdurid olid üllatunud nagu minagi. Nad seisid, kõhklesid. Siis astus magamistuppa *comes* Lucillianus. Vana Aurelia embas tema jalgu, halises ja nuttis. Ja korraga sündis ime. Sõdurite keskelt sammus minu juurde päikesejumal Helios ja viis mu ära selle verevalamise keskelt.

XVI

COMES LUCILLIANUS KEISER CONSTANTIUSELE

(Aastal 338 Constantinopolises)

Kõrgeauline augustus! Juba tükk aega ringlevad sõdurite hulgas kuulujutud, mida *magister equitum* Arbitio omalt poolt õhutab, et kadunud keiser Constantinus polevat loomulikku surma surnud. Täna aga tõi mulle üks tsentuurio koguni kirjatüki, mis olevat ärakiri keiser Constantinuse testamendist. Selle olevat *sacerrimus imperator* ise oma surivoodil üle andnud Nikomeedia Eusebiosele, kes ristis Sinu kõrgeaulise isa. See niinimetatud testament kõlab järgmiselt:

«Suren mürgitatuna oma vendade poolt. Seepärast määran üksnes teid, minu pojad, troonipärijateks. Ja ühtlasi õnnistan teid ning käsin teil kätte maksta nendele, kes mind nii reetlikul viisil surma saatsid!»

Meie oleme sõdurid ja teenime Sind niisama ustavalt, nagu me teenisime Sinu isa. Kuid tema mälestus on meile püha ja me ei taha, et süüdlased karistamata jäävad. Tee meile teatavaks, sest Sina tead kõik, kas see testament on

ehtne või on siin tegemist Arbitio intriigiga. Sest Ancyronas, kui Sinu isa oli suremas ja tema hing kisendas lunastuse järele, andsin mina keisrile nõu ennast ristida lasta. Arbitio aga soovitas tal hoopis Zeusile hekatombi ohverdada.

XVII

MAGISTER EQUITUM ARBITIO KEISER CONSTANTIUSELE

(Aastal 338 Constantinopolises)

Kõrgeauline augustus! Teades Sinu üllameelsust ja head südant, on mul väga raske Sulle kurvastust valmistada, kuid — tõde üle kõige. Tea siis, et oled soojendanud oma põues madusid, kelle salvamise tagajärjel on juba surnud Sinu isa, *sacerrimus imperator* Flavius Constantinus. Tema nurjatud vennad Dalmatius ja Julius Constantius, kellele ta oli nii palju head teinud, mürgitasid Sinu isa alatu orja kaasabil. Ja praegu sepitsevad nad vandenõu Sinu vastu, et ise troonile tõusta. Keisripurpurgi on neil juba valmis pandud. Viibisin nimelt mõne päeva eest nende pool pidusöögil. Millega olid saalis kaetud laud ja lebatsid? Purpurtekkidega. Võta ainult ja õmble keiserlikuks purpurrüüks! Ka *comes* Lucillianus oli pidusöögil, kuid tema ei teinud seda nägemagi.

Et päästa Rooma impeeriumi, on tarvis vandenõu purustada ja vandeseltslased hävitada! Sõdurid tahavad seda teha. Nende viha on nagu kevadine suurvesi, mis pühib kõik oma teelt, kui seda ei suudeta kanalite kaudu kõrvale juhtida.

XVIII

COMES LUCILLIANUS KEISER CONSTANTIUSELE

(Aastal 338 Constantinopolises)

Kõrgeauline keiser! Vandenõu on purustatud, vandeseltslased tapetud. Eeskätt muidugi ninamehed Dalmatius ja Julius Constantius, siis nende pojad Dalmatius noorem, Hannibalianus ja Justinus. Peale nende veel Flaviuste dünastiast kuus meest, kes osalesid vandenõus.

Ellu jäid ainult printsid Gallus ja Julianus. Esimene oli nii raskesti haige, et ta arvati nagunii surevat. Teise aga viis printside magamistoast lossikabelisse Nikomeedia Eusebios.

Lisan nimekirjad tapetud vandeseltslaste varanduse kohta.

XIX

NOTARIUS DROSUS *COMES* PROKOPIOSELE

(Ülekuulamisprotokollist Flaviuste dünastia üheteistkümne meesliikme mõrvamise asjus. Aastal 362 Constantinopolises)

Ei saa ütelda, et keiser Constantius oleks otseselt käsu andnud nende Flaviuste tapmiseks. Kuid sõdurid olid lausa marus ja nõnda keiser lõppude lõpuks nõustus sellega, mida ta nagunii polnud võimeline ära hoidma. Ta pigem lubas, kui käskis... Jah, tapetute varanduse ta konfiskeeris.

XX

AMMIANUS MARCELLINUSE MÄRKMIKUST

Minu ülemus *magister equitum* Ursicinus anti kohtu alla (*aastal 354*), süüdistatuna riigireetmises. Keiser Constantius, kes alati heameelega kuulas intrigaanide sosistamist, ei lasknud kõrvust mööda kuuldust, nagu ihkaks Ursicinus keisripurpurit. Sellisest süüdistusest hoolimata jäi ausameelne Ursicinus vankumatuks, ei hakanud ennast alandama ega süüdistajatele pugema. Ometi oli ta sisimas vapustatud, et ustava teenistuse eest nõnda tasutakse, ja veel kurvemaks tegi teda asjaolu, et tema arvurikas sõprade hulk liitus nendega, kelle käes oli võim. Otsesed süüdistused Ursicinuse vastu puudusid ja nõnda katsus Arbitio teeseldud heatahtlikkusega talle läheneda ja kiitis teda avalikkuse ees kui oma kolleegi ja vaprat meest. See Arbitio oli erakordselt osav ausatele meestele surmalõkse seadma ja pealegi oli tal tollal õukonnas väga suur mõju. Nii nagu madu oma urus istub, nõnda määris see mees oma südametunnistust vihast ja kadedusest teiste vastu,

ja tegi seda ka siis, kui ta oli kõige kõrgemale pulgale jõudnud sõjaväelisel ametiredelil, ja ka siis, kui teda mitte keegi ei solvanud ega ärritanud. Tema eestvedamisel ja keisri osavõtul peeti salajane koosolek ja otsustati Ursicinus järgmisel ööl sõdurite juurest eemale toimetada ja ilma kohtuotsuseta hukata. Kuid samal päeval sai keiser sõnumi, mis sundis teda tehtud otsust ära muutma.

JULIANUS

(21. mail Lutetia Parisiorumis)

2

Pärast seda kohutavat ööd viidi mind ühte kloostrisse, mis asus linnamüüri lähedal. Olin väga rõõmus, kui leidsin siit eest Galluse ja Mardoniose. Gallus oli ikka väga haige, kuid tema seisund polnud enam lootusetu. Küsisin Mardonioselt, mida see kõik tähendab, kuid ei saanud selget vastust. Ta käskis mul magama heita ja pärimine jätta.

Siis tuli kloostrikongi suur karmi näoga mees, kes kandis valget piiskopirüüd. See oli Nikomeedia Eusebios, minu ema nõbu. Ta ütles meile, et mässavad sõdurid on tapnud minu isa ja vend Justinuse. Minu ja Galluse elu on päästnud *sacerrimus imperator et augustus* Constantius, minu lellepoeg ning õemees. Et meie mõlemate elu on aga Constantinopolises hädaohus, siis saadab keiser meid niisugustesse linnadesse, kus meid surm ei varitse. Gallus läheb Efesosse, mina koos Mardoniosega sõidan Nikomeediasse, ja asun elama tema majja.

Mõne päeva pärast ootas meid kloostrivärava ees reisitõld. Jätsin hüvasti Gallusega, kes oli tõvevoodist juba tõusnud, ja asusin koos Mardoniosega teele. Reis oli hästi organiseeritud, postijaamades anti meile kohe värsked hobused. Viiskümmend miili Constantinopolisest Nikomeediasse katsime ühe päevaga.

Nikomeedia asub Propontise Aasia-poolsel kaldal, sügavalt maa sisemusse lõikuva lahe ääres. Tollal ei saanud Constantinopolist Nikomeediaga võrreldagi. Igal sammul võis näha ja tunda, et see on Diocletianuse ja Liciniuse

residentslinn. Juba võimas senatihoone oli omalaadne vaatamisväärsus, hoopiski rääkimata arvukatest mälestusmärkidest, portikustest, templitest, uhketest villadest, termidest, koolidest, teatritest ja tsirkusest. Samuti oli Nikomeedias hoopis rohkem elanikke kui Constantinopolises. Ent sellest kõigest hoolimata oli tunda, et Nikomeediale kuulub minevik, Constantinopolisele tulevik. Nikomeedias ei ehitatud, siin polnud kisa ega kära, polnud näha igasuguseid inimesi ega kuulda erinevaid keeli. Siin polnud enam midagi kujunemas ning tekkimas, siin oli kõik valmis. Selles linnas, millele Diocletianuse lipitsevad õukondlased olid andnud nimeks Bitüünia Ateena, jätkasin oma kooliteed Mardoniose juhatusel. Minu hinge harimise aga võttis enda peale Nikomeedia piiskop Eusebios. Olin üllatunud, kui ta meie esimesel jutuajamisel minult küsis:

«Kelleks tahad sa saada, väike Julianus? Käid juba seitsmendat eluaastat, on aeg sellele mõtelda.»

Mulle tuli meelde, kuidas olin lubanud oma vanaemale Maximale, et ma ei kõnele kellelegi, et tahan saada keisriks. Ma vaikisin.

«Pole viga,» silitas piiskop mu pead, «jõuad veel mõtelda. Aga mida sa arvad piiskopiametist? Ma tean, sul on lahtine pea. Sulle meeldib raamatuid lugeda ja loetu üle järele mõtelda. Aga õpime nüüd selgeks kaks laulu, mis on loonud igavese Jumala kiituseks austamisväärne Arius.»

See nimi meenutas mulle korraga vestlust Mardoniosega, kui mu õpetaja kiviga pihtasaamise järel oli haigevoodis lebanud, ja ma küsisin:

«Kes on hereetik?»

Eusebios kortsutas kulmu, ent vastas mulle siiski:

«Hereesia on eksiõpetus, hereetik on eksiõpetuse pooldaja ja levitaja. Ja kõige suurem hereetik on Aleksandria piiskop Athanasios. Pea seda meeles!»

«Ja mida ta õpetab?»

«Seda saad teada hiljem. Praegu aga räägin ma sulle Ariuse õpetusest, mida pooldab ka keiser Constantius ise. Niisiis kuula! Ma ei hakka sulle tsiteerima neid kohti pühakirjast, millele tugineb Ariuse õpetus, sest me hakkame loomulikult Vana ja Uut Testamenti õppima, seletama ja tõlgendama, vaid räägin õpetusest endast. Mille poolest erineb ristiusk paganate ebausust?»

«Kristlastel on üksainus jumal, paganatel aga on neid terve leegion.»

«Väga õige, väike Julianus. Ja see kõikväeline igavene ainujumal, tuntud ka Isa nime all, kellel pole algust ega lõppu, kes on alati olemas olnud, kes on loonud maa ja taeva ja kes on määranud kogu inimkonnale üheainsa autoriteedi — keisri, see igavesti elav Jumal lõi mitte millestki Jeesus Kristuse, kes oli ja on vahemeheks igavese Jumala ja inimeste vahel. Ja Jumal saatis Kristuse maa peale, et too oma ristisurmaga lunastaks inimsoo. Kristus tegigi seda ja pälvis suurima tasu. Jumal võttis ta taevasse kui oma poja, pani oma paremale käele istuma ja tegi ta samuti jumalaks. Niisiis on Kristus igavese Jumala poeg ja samuti jumal, kuid oma olemuse poolest elavast Jumalast erinev, sest tema pole igavene, vaid loodud. Kas said aru, väike Julianus?»

Nõgutasin kõhklevalt. Eusebios naeratas ja ütles:

«Küll jõuame kõik selgeks saada. Kuid vähemalt põhilise Athanasiose hereesiast tahan ma sulle veel ära ütelda. Nimelt väidab see põikpea, et Jumal-Isa ja Jumal-Poeg ehk Jeesus Kristus ja Püha Vaim on kõik igavesed ja samaolemuslikud. Sellest aga järeldub, et ristiusul on kolm jumalat. Ja mille poolest erineb sellisel juhul ristiusk paganate ebausust? Ei millegi poolest! Aga seda kõike jõuame põhjalikult uurida edaspidi. Praegu võtame käsile need kaks Ariuse loodud laulu, et sa võiksid koos teiste koguduseliikmetega kirikus kiita ainsamat elavat igavest Jumalat.»

Järgneva nelja aasta jooksul sain ma analüüsimiseks lõpmatult palju piiblisalme, et mu usk kindlaks muutuks ja ma jäägitult veenduksin Ariuse õpetuse õigsuses. Kui kergelt siin hereesiasse võis libiseda, see nähtub juba sellest, et Ariusel oli Kristus olemuselt Jumalaga sarnane, *homoiusios*, Athanasiosel aga samane, *homousios*. Erinevus seisnes ainult ühes tähes, ja selline kavalpea nagu Antiookia piiskop Leontios (*aastail 344—357*) sai asjast niimoodi üle, et ohtlike sõnade hääldamisel muutus tema jutt arusaamatuks pominaks.

Usudogmad huvitasid mind vähe. Võib-olla ka seepärast, et Eusebios sai (*aastal 338*) Constantinopolise piiskopiks, hakkas palju käima uue pealinna ja Antiookia vahet ja jättis minu hinge eest hoolitsemise kaplanite mureks. Need hoidsid kinni kirjatähest nagu pime seinast, nii et

eelistasin dogmade arutlemisele nende päheţuupimist. Kristuse kannatuslugu oli mulle omal ajal jutustanud vana Aurelia ja see oli liigutanud mind pisarateni. Kui kuulasin seda kaplan Martinuse esituses, siis läksid mul samuti silmad märjaks, ent mitte Kristuse, vaid iseenda pärast. Vaimusilma ette kerkis õdus magamistuba, mida valgustasid madala tahiga õlilambid. Galluse kollased lokkis juuksed, vana Aurelia, kes oma jutustusest oli liigutatud. Kõik see, mis veel hiljuti oli olnud Constantinopolises minu kodu.

Kaplan Martinus ei adunud mu meeleliigutuse tõelist põhjust ja ütles:

«Sinust saab hea kristlane. Sul on osavõtlik süda. Ja see on väga tähtis. Sest kuigi Kristus meie eest on kannatanud, on ta ühtlasi andnud meile eeskuju, et meie tema jälgedes käiksime. Mitte keegi ei või igavest elu pärida, kui ajaline maapealne elu talle kannatusi ei valmista. Kui ta ei kannata selle all, et ta on selline, nagu ta on, kui ta ei taha kannatuste läbi paremaks saada, siis ei pääse ta jumalariiki.»

Niisugune jutt mulle suuremat mõju ei avaldanud (küllap ka seepärast, et mulle jäi siin palju arusaamatuks), hoopis teine lugu oli ilmutusraamatutega, mis pajatasid peatsest maailma lõpust ja uuest Messia riigist. Kõige rohkem hirmutas ning kohutas mind Johannese ilmutusraamat. Ma nägin öösel unes seda tuhkurhobust, kelle seljas istus surmaingel, kaasas põrguhaud, et mõõga ja näljaga, katkuga ja kiskjate läbi ära tappa neljandik inimsoost. Mul on praegugi veel meeles need hävingut kirjeldavad salmid:

«Ja vaata, sündis suur maavärisemine, ja päike muutus mustaks kui karune kott, ja kuu oli otsekui veri.

Ja taevatähed langesid maa peale otsekui küpsemata marjad viigipuu küljest, kui suur tuul teda kõigutab.

Ja taevas taganes otsekui kokkukeeratud paber, ja kõik mäed ja saared lükati oma asemelt.

Ja ma nägin surnuid Jumala ees seisvat, ja raamatud tehti lahti, ja teine raamat tehti lahti, see on eluraamat; ja surnute üle mõisteti kohut nende tegude järgi, mis raamatutesse olid kirja pandud.

Ja meri andis välja surnud, kes tema sees olid, ja surm ja põrguhaud andsid välja surnud, kes nende sees olid, ja igaühe üle mõisteti kohut tema tegude järgi.

Ja surm ja põrguhaud heideti tulejärve. See on teine surm.

Ja keda ei leitud eluraamatusse sisse kirjutatud olevat, see heideti tulejärve.

Ja ma nägin uut taevast ja uut maad, sest esimene taevas ja esimene maa olid mööda läinud, ja merd ei olnud enam.»

Seda kohutavat pilti viimsestpäevast ei suutnud kuidagi üles kaaluda kirjeldus uuest Messia riigist, kus õndsad joovad eluveejõest ja söövad elupuuvilju. Ja ma ei tea, mis minust oleks saanud, kui mu kõrval poleks olnud Mardoniost. Ka tema oli kalilealane, ometi ei tundnud ta huvi viimsepäeva ega tuhandeaastase rahuriigi vastu. Kõik need katastroofid ja kohutavad nägemused ei avaldanud talle mõju, sest tema oli end pantserdanud tõelise tarkusega, mille Olümpose jumalad on inimestele edasi andnud Homerose, Hesiodose, Theognise, Demosthenese, Lysiase, Herodotose ja Thukydidese kaudu.

Mardonios hoidis mind väga. Ta oli mulle nondel aastatel nii isa kui ka ema eest. Ja sellest hoolimata tundsin üksindust, sest mul polnud ühtegi omaealist kaaslast. (Alles hiljem olen teada saanud, et see oli tingitud keiser Constantiuse korraldusest. Umbusklik, nagu ta oli, kartis ta muidugi, et mõni võimuahne väepealik võiks mind kui valitseva dünastia printsi oma huvides ära kasutada.) Peale selle oli mu elu rangelt reglementeeritud ja päevakavastatud. Igal hommikul läksime kooli ühtesid ja samu tänavaid pidi, kusjuures mu õpetaja mulle kordas:

«Ära vahi ringi! Niimoodi teevad ainult kõlupead. Hoia pilk maas, nagu tõsisele mehele kohane.»

Sageli tahtsin ma pärast tunde koolikaaslastega tsirkusse või teatrisse minna. Kuid Mardonios ootas mind koolimaja ees ja rõhutas, et õpinguid tuleb eelistada meelelahutusele. Nõnda pidin koolikaaslastest maha jääma ja hakkama ühtesid ning samu tänavaid pidi kodu poole astuma, pisarad laugude all veerlemas. Pean tunnistama, et vahel oli mul kange tahtmine Mardoniosele vastu hakata.

Sellistel puhkudel ei tegelnud ta koduteel minu käitumisega, vaid kõneles mulle:

«Las need sinu koolikaaslased tükivad pealegi teatrisse! Kuid ärgu nad äratagu sinus huvi seda laadi vaatemängude vastu! ... Et sina tahad minna hipodroomile hobuste

võiduajamisi vaatama? Mitte kusagil ei leia sa suurepärasemaid nendest, mis Homeros on kirja pannud. Võta selle poeedi raamatud ja loe nad läbi algusest lõpuni! ... Ah sageli kuuled sa räägitavat tantsupantomiimidest? Viska sellele käega! Noortel faiaakidel olid hoopis mehisemad tantsud. Kitaroodiks oli seal Phemios, lauljaks Demodokos ... Et sina tahad näha neid dekoratsioone, neid maalitud puid? Homeros pajatab samuti puudest, elavatest puudest. Ja kuidas ta veel pajatab! Tema kirjeldatud puud on ilusamad nendest, mida me oma silmaga näeme. Võta Kalypso saar, selle suured metsad! Võta Kirke grotid ja Alkinoosi aed! Usu mind, poiss, tõelisus ei suuda iialgi võistelda poeetiliste kirjeldustega. Õpi ainult tõeliselt lugema, ja Homeros pakub sulle sada korda paremaid vaatemänge nendest, mis on mõeldud pööblile meelelahutuseks.»

Kuulasin tollal seda juttu nördinult, praegu aga olen tänulik Mardoniosele, et ta ei lasknud mul aega raisata nende tõesti tühiste meelelahutustega. Nõnda sattusingi teatrietendusele esmakordselt alles siis, kui mul habe oli juustest juba pikem. Ja praeguseni ei oska ma ütelda, kas atmosfäär oli nilbem teatri e e s, kus lõbunaised oma äri ajades kastanjettide klõbina saatel jalgu kõrgele pildusid, või teatri s e e s, kus tantsijannad laval siivutuid tantse esitasid. Igatahes soostun selle kirjamehega, kes on ütelnud, et sissepääs tsirkusesse ja teatrisse käib lupaanari kaudu.

Nikomeedias tuli mind küllaltki sageli vaatama vanaema Maxima. Olin ju sisuliselt võttes tema ainuke lapselaps. Aeg-ajalt lubati tal viia mind sellesse väikesesse maamõisa, mis oli mulle tuttav juba päris varasest lapseeast.

Nõnda kulges minu elu Nikomeedias tervelt neli aastat pideva õppimise tähe all. Olin veel nii rumal, see tähendab — teadsin veel nii vähe, et kõik, mis ma õppisin kaplanitelt, kooliõpetajatelt või Mardonioselt, mahtus minusse valimatult ühesuguse seguna, nii nagu õli ja vesigi on segu senikaua, kuni anumat raputatakse. Eraldumine ja selgimine seisis alles ees.

Selle nelja aasta sisse langes ka kogu impeeriumi vapustanud sündmus. Ehkki see toimus Nikomeediast kaugel, ulatus tema mõju siiagi, nii nagu tiiki visatud kaljurahn paneb iga viimsegi veetilga tiigis värisema.

See juhtus paar nädalat enne minu kaheksandat sünnipäeva (*aprill 340*). Kui olin Mardoniose saatel kooli jõudnud, tajusin kohe, et midagi on lahti. Meile oli külla tulnud linna *praeses* Aristainetos, joviaalne ümmargune mees, keda olin näinud mitu korda piiskop Eusebiose majas. Täna polnud temas muhedusest jälgegi. Ärritatult kõneles ta midagi meie *magister litterarum*'ile, kes kuulas teda väga hoolikalt ning alandlikult. Kõige kummalisem aga oli see, et *praeses*'e saatjaskonna hulgas leidus ka kaks seppa, pealegi nahkpõllede, raskete vasarate ja muude tööriistadega.

Meid käsutati koolisaali, kus seisid viis marmorbüsti: Homerose, Vergiliuse ja kolme valitseva augustuse omad. Kaks esimest olid siin kaua seisnud ja lampide tahmast peaaegu kräämulisteks muutunud. Viimased kolm aga lausa helendasid oma valevuses. *Magister litterarum* andis märku ja me hüüdsime kooris:

«*Salve, o praeses!*»

«*Salvete, discipuli*!» vastas *praeses*, tõmbas lahti pärgamendirulli ja hakkas lugema:

«Meie, *augustus et sacerrimus imperator* Constantius, teeme käesolevaga teatavaks, ja võtku seda kuulda *honestiores et humiliores*, nüüdsest peale valitseb Rooma impeeriumi lääneosa augustus Constans Sarmaticus ja idaosa augustus Constantius. Senine lääneosa augustus Constantinus Alemannicus tungis reetlikult oma venna Constans Sarmaticuse valdustesse, et neid anastada. Kuid sai lüüa Aquileia linna all, kukkus haavatuna jõkke ja uppus. Et ta ainult sõgedast auahnusest ning võimuihast aetuna alustas kodusõda, siis kuulutame käesolevaga, et endine augustus Constantinus Alemannicus on *hostis publicus et hostis populi Romani* ja talle saab osaks *damnatio memoriae*. Kandku provintside ja linnade valitsejad hoolt, et Meie käsk täidetaks.»

Surmavaikuses oli selgesti kuulda, kuidas *praeses* pärgamendi jällegi kokku rullis. Kuid lõppude lõpuks ei juhtu ju iga päev, et kõikväeline augustus kuulutatakse riigivaenlaseks ning Rooma rahva vaenlaseks, kusjuures tema nimi kustutatakse kõikidest raidkirjadest ja ametlikkudest dokumentidest.

Praeses viipas seppadele. Need tagusid meislitega Constantinuse büstil näo maha ja lõid siis rinnakuju raskete vasaratega tükkideks. Orjad kandsid marmorikamakad

minema ja pühkisid põranda puhtaks. Siis nihutasid nad *praeses*'e näpunäidete järgi augustuste büste, nii et tekkis uuesti sümmeetria. Ja nüüd ei saanud mitte kellelgi enam pähegi tulla, et siin just äsja oli toimunud *damnatio memoriae*, mida filosoofiliselt oleks võinud kokku võtta ka sententsiga: *«Sic transit gloria mundi.»*

Magister litterarum andis meile jällegi märku. Väljendasime oma poolehoidu augustustele käteplaksutamise ning vaimustushüüetega — ja asusime õppima.

Koduteel arutles Mardonios poolenisti endamisi tekkinud olukorda:

«Niisiis sai tõeks kirjasõna: «Kes mõõga tõmbab, peab mõõga läbi langema.» Ja kahekümneaastane Constans Sarmaticus valitseb nüüd impeeriumist kaht kolmandikku. Traakiast kuni Britanniani. Mingeid tõsiseid vaenlasi tal seal ei ole, sest germaanlasi, kes aeg-ajalt üle Rhenuse jõe Galliasse tungivad, ei saa ju võrrelda Pärsia kuninga Šapuri armeega. Peale selle on Constansi õukonnas see peahereetik Athanasios, kelle meie augustus Constantius möödunud aastal Aleksandria piiskopitoolilt maapakku saatis. Hoidku meid jumalad Constansi võimuahnuse ja kodusõja eest.»

«Aga on ometi olemas kirjasõna: «Kes mõõga tõmbab . . .»»

Mardonios nagu ärkas oma mõtisklustest ja ütles mulle:

«Lapsed räägivad siis, kui nende käest midagi küsitakse. Ja ükskõik, mida tulevik toobki, kõik sõjad, maavärinad ja muud katastroofid lähevad mööda, ent Homeros jääb.»

Tõesti hakkasin ma Homerosest sellal juba mõnu tundma, oskasin tema eeposi juba Mardoniose silmadega näha, ja hakkasin hooletult suhtuma õpetusse, mida jagas mulle kaplan Martinus. Viimane teatas sellest piiskop Eusebiosele, kui too läbisõidul Antiookiast Constantinopolisesse paar päeva Nikomeedias peatus. Piiskop kutsus mu enda juurde. Läksin väriseva südamega. Kuid piiskop oli heas tujus:

«Mis on siis juhtunud väikese Julianusega, et pühakirja õppimine enam ei edene? Muidugi peab tulevane piiskop hästi kreeka ja ladina keelt oskama, peab valdama kreeka värssi, peab õppima seda Homeroselt ja teistelt poeetidelt, kuid seejuures ei tohi tulevane piiskop unustada, et see kõik on ainult vorm. Sisu peab olema kristlik.»

Noogutasin, pomisesin lubadusi.

«Siis on hästi, väike Julianus,» soostus piiskop Eusebios minu üllatuseks otsemaid ja tema karmi nägu pehmitas naeratus. «Tasuks jutustan sulle Antiookia sinodist, kust ma just praegu tulen.»

See hämmastas mind veelgi rohkem. Constantinopolise piiskop peab üheksa-aastast poisikest endaga võrdseks! Alles hiljem olen aru saanud, et piiskop Eusebios, kelle pingutuste tõttu see sinod oligi teoks saanud, püüdis enne Constantinopolisesse jõudmist oma taotlustest ja tulemustest kokkuvõtet teha. Ta lihtsalt vajas kuulajat, ehkki kõneles ainult iseendale.

Sinod oli peetud Antiookia peakirikus, mille oli saarele, keisripalee lähedusse, ehitanud juba Constantinus Suur. See imposantne kaheksanurkse põhiplaaniga hoone, mis kaetud kõrge kullatud kupliga ja mille ametlikuks nimetuseks oli Üksmeele kirik, oli rahvasuus tuntud Kuldse Maja nime all. Nagu kuueteistkümne aasta eest Nikaias, nii oli sedapuhkugi sinodi eesistujaks olnud keiser punases purpurrüüs. Tollal kolmeteistkümnes apostel Constantinus Suur, nüüd tema poeg Constantius. Koos oli olnud sadakond piiskoppi impeeriumi idaosa kõikidest tähtsamatest linnadest. Sinod oli hukka mõistnud Athanasiose õpetuse ja ristikirikut lõhestava tegevuse. Sinodi suurimaks saavutuseks oli aga kõiki rahuldav seisukoht, mille järgi Kristus pole *homousios* ega *homoiusios*, vaid hoopis Jumala autentne koopia.

Selline idülliline pilt keisri ja kiriku üksmeelest avanes mulle Eusebiose jutustuse põhjal tollal. Praegu ma muidugi tean ka selle sinodi telgitaguseid. Kõigepealt seda, et sinod Antiookias oli mõeldud eelmisel sügisel (*aastal 340*) Roomas peetud sinodile vastukaaluks. Seal olid koos olnud impeeriumi lääneosa piiskopid, kes olid Athanasiose tegevuse ja õpetuse heaks kiitnud. Neid oli igati toetanud keiser Constans, kes valitses suuremat osa impeeriumist, oli oma vennast tollal tugevam ja võis niimoodi mõju avaldada sündmuste arengule kogu keisririigis. Seda kinnitas ka Antiookia sinodil vastuvõetud kompromiss Kristuse olemuse suhtes.

See oli viimane kord, mil nägin oma kauget sugulast, Constantinopolise piiskoppi Eusebiost. Järgmisel päeval jätkas ta Nikomeediast teekonda impeeriumi uude pealinna. Mõne kuu pärast ta suri seal (*jaanuar 342*).

Paar kuud hiljem saabus Nikomeediasse ootamatult reisitõld, mida saatis väike ratsasalk. Tõllast tuli välja Constantiuse eunuhhist kammerteener, samuti Eusebiose nimega, kes andis Mardoniosele keisri edikti. Minu õpetaja luges ja kahvatas:

«Kas see tähendab, et mina ei sõidagi ühes?»

«Keisri käsk ei lase end teisiti tõlgendada. On ju seal kirjutatud, et viia a i n u l t prints Julianus Macellumisse Kapadookias.» Eunuhh Eusebiose silmades säras kahjurõõm. «Päevast piisab asjade kokkupakkimiseks. Homme hommikul asume teele.»

«Juba?!» hüüatas Mardonios. «Ja mispärast siis?»

«Kust võib tavaline lihtsurelik teada keisri kavatsusi? Kuulsin siiski ühe kõrvaga niipalju, et keiser peab vajalikuks prints Julianusele põhjalikku teoloogilist haridust anda. Piiskop Eusebiose surmaga — kiidetud olgu tema mälestus! — kaotas prints Julianus sellise õpetaja.»

Jätsin hüvasti Mardoniosega. See oli esimene valus hüvastijätt minu elus. Selle nukrus vajus sügavale hingepõhja, kus andis end veel aastaid tunda.

XXI

CONSTANTINOPOLISE PROKONSUL DATIANUS KEISER CONSTANTIUSELE ANTIOOKIASSE

(Jaanuaris 342 Constantinopolises)

Augustus et sacerrimus imperator Constantius! Ma tean, et kõrgeauline majesteet on hõivatud Pärsia retke ettevalmistamisega, ja soovin talle edu impeeriumi kaitsmisel. Kahjuks pole kõik inimesed aru saanud, kui suuri pingutusi nõuab võitlus pärslastega. Seepärast lõhuvad nad saavutatud üksmeelt tülide ning riidudega.

Õndsa piiskopi Eusebiose põrm polnud veel Pühade Apostlite kirikusse maetud, kui Constantinopolisesse pöördus tagasi Athanasiose õpetuse pooldaja, endine piiskop Paulus, kelle oli saatnud pagendusse juba keiser Constantinus Suur. Kuid naaberlinnadest saabunud piiskopid valisid Eusebiose järglaseks presbüter Makedoniuse. Seda ei tunnistanud Pauluse pooldajad, kelle arvates Paulus on olnud alati ja on nüüdki seaduslik Constantinopolise

piiskop. Puhkesid verised löömingud tänavatel, kirikus ja altaritelgi. Üle kolme tuhande inimese sai surma.

Siis jõudis Constantinopolisesse *magister equitum* Hermogenes, kellele Sa olid andnud käsu linnas kord jalule seada. Tema sõdurid ajasid piiskop Pauluse kirikust välja. Ent rahvahulk päästis piiskopi sõdurite käest ja pistis põlema minu maja, kus viibis Hermogenes. Ta katsus end põgenemisega päästa, kuid sattus märatsejate kätte, kes kiskusid ta tükkideks. Ka mina jäin kivirahe alla ja sain vigastada, ent pääsesin siiski eluga.

XXII

TRIBUUN ARCADIUS KEISER CONSTANTIUSELE

(Jaanuaris 342 Efesoses)

Kõrgeauline augustus! Vastavalt korraldustele olen kasvatanud prints Gallust niimoodi, et ta tulevikus võiks olla tubli asehaldur mõnes provintsis või diötseesis. Tõsi küll, sellise ametikoha jaoks on ta natuke kergemeelne, kuid see viga peaks vanemaks saades paranema.

Ta sõbruneb kiiresti inimestega. Et tema mõtteid teada saada, lasksin tal nagu juhuslikult sõbruneda paari oma agendiga. Need viisid ta luksusvõõrastemajja «Must Luik» ja andsid seal hiljem osavasti üle hetäär Priscillale. See armastuskunstis vilunud Aphrodite preestrinna on mulle varemgi häid teateid toonud, mis ta armatsemise ajal on osanud välja meelitada. Sedapuhku küll pettusin. Sain Priscillalt teada ainult seda, et Gallus pidi väga temperamentne olema.

Kui Gallus öösel võõrastemajast lahkunud oli, tungisid talle pimedal tänaval kaks meest kallale, heitsid suure koti pähe ja tahtsid teda vankriga minema vedada. Ent minu mehed olid kohe jaol ja võtsid kallaletungijad kinni. Ülekuulamisel tunnistasid nad, et tahtsid Galluse röövida ja Treverisesse viia. Constansi mõlemad agendid on vahi all. Ootan korraldusi.

XXIII

AMMIANUS MARCELLINUSE MÄRKMIKUST

Kui keiser Constantius sai teada Hermogenese surmast, asus ta kohe Antiookiast teele Constantinopolisesse, hoolimata külmadest talvevihmadest ja poristest teedest. Pidevalt hobuseid vahetades jõudis ta ootamatult kiiresti pärale. Linnas polnud märkigi rahutustest. Hoopis vastuoksa! Kõikjal kuuldus linnaelanike halamist ja armupalumist.

Constantius kohtleski elanikkonda leebelt: Hermogenese tapmise pärast ei võetud kedagi vastutusele, kärbiti ainult poole peale see Egiptusest eksporditud viljakogus, mida elanikele oli jagatud Constantinus Suure ajast peale. Makedoniuse piiskopiks valimist keiser ei kinnitanud, Pauluse aga pagendas Emesa linna Süüriasse. Constantinopolis jäi üle kümne aasta piiskopita.

Seepeale pöördus Constantius tagasi Antiookiasse, et lõpule viia ettevalmistused sõjakäiguks Pärsia suurkuninga Šapuri vastu. Galluse ja Julianuse aga käskis ta viia sügavale sisemaale, Macellumisse Kapadookias ja neid seal hoolega valvata, et Constans ei saaks neid rakendada oma intriigides tema vastu. Sest rohkem kui sõda kartis Constantius rahutusi Constantinopolises, mis oleksid võinud lõppeda tema troonilt tõukamisega.

Niiviisi Šapuri ja Constansi nagu kahe tule vahel viibides eelistas Constantius karmusele ja hirmule leebust ja armulikkust. Constans aga, keda ükski tõsine vaenlane ei ähvardanud, muutus ülbeks nagu Coriolanus.

JULIANUS

(23. mail 360 Lutetia Parisiorumis)

3

Olin tollal kümneaastane ja kogu oma senise elu jooksul merega seotud olnud. Constantinopolises puhusid alati meretuuled, tormide ajal võis meremüha kuulda paleeski. Nikomeedias ja vanaema Maxima maamõisas olid mul omad lemmikpaigad, kust armastasin merd vaadelda. Ei

ole ülevamat vaatepilti kui päikesetõus merel. Jumal Helios oma päikesevankriga kerkib voogudest ja paneb kuldselt särama liburnade purjed ja sõjalaevade metallplaatidega kaetud küljed. See lõõsk peegeldub voogudel ja jookseb väreldes mööda laineharju edasi. Ent õhtul, kui raskelt lastis kalapaadid ranna poole sõuavad, kallab merre laskuv Helios purpurse punaga üle nii lained, pilved kui ka maa. Ja alles siis võtab võimu enda kätte süsimusta loori mähkunud ööjumalanna Nox.

Minu seniste elukogemuste põhjal kuulus meri lahutamatult maastikupildi hulka. Ja nõnda oligi mul Macellumis algul väga raske just seetõttu, et siin polnud merd. Ja seda puudust ei korvanud mulle ka lumise tipuga Argaiose mägi, mille jalamil Macellum asus. Muidu aga meenutas see paik mulle kangesti vanaema Maxima maamõisat suurendatud kujul. Tegelikult Macellum oligi keiserlik jahiloss, keset metsasid ja niitusid, umbes kolme tunni tee kaugusel Kapadookia Caesareast. Lossi ümbritses suur park, kus paiknes väike järv nagu lapsesilm, seal vulisesid allikad ja seisid tühjad postamendid, sest skulptuurid oli lasknud juba minu lell Constantinus minema vedada. Alles oli jäänud ainult unustatud skulptuurigrupp — Arion delfiini turjal. See asus järve kaldal Delfiinide grotis, minu meelispaigas. Armastasin siin leitsakulistel suvepäevadel raamatuid lugeda. Mõnikord, kui oli pilvitu ning täherikas öö, jalutasin siia, et kuulda jumalate hääli.

Ent see kõik tuli hiljem. Kui olin Nikomeediast siia jõudnud, tundsin ainult suurt ahistust. Ängistav mägi siinsamas, merd aga pole kusagil. Ainukeseks lohutuseks oli mulle, et sain uuesti kokku Gallusega. Lahusoldud nelja aasta jooksul oli ta toredaks pikaks noorukiks sirgunud. Juuksed olid endiselt heledad ja lokkis, nina all aga veidi tumedam triip, mis laskis teda kuueteistkümnest eluaastast vanemana paista.

Galluse oli Efesosest siia toonud tribuun Arcadius, kellele jäigi Macellumis vastutus meie julgeoleku eest. Mul pole temast ei halbu ega häid mälestusi, sest kõrgest auastmest hoolimata ta nagu polnudki vaba inimene, nii orjalikult täitis ta keiser Constantiuse korraldusi ja kartis kogu aeg, et Galluse ja minuga võiks midagi juhtuda. Meid ümbritses aineline küllus ja ometi pole ma iialgi tundnud nii kohutavat nälga lihtsa inimliku soojuse ja

kõige tavalisema vestluskaaslase järele, kellega mõtteid vahetada. Mida ütelda nende kuue aasta kohta, mis me veetsime Macellumis? Meid koheldi pärsia kombe kohaselt: seal suletakse ebasoovitavad isikud üksikusse lossi ja lastakse neil unustuse hõlma vajuda. Nii tehti ka meiega. Mitte ükski võõras ei tohtinud meid kõnetada. Mitte ühtegi vana tuttavat ei lubatud meiega kohtuda. Nende asemel olid eunuhhid, kes meil kõikjal silma peal hoidsid. Me olime täielikult ära lõigatud välismaailmast, mistõttu oli välistatud igasugune vaba suhtlemine inimestega ja igasugune tõsine stuudium. Meid kasvatati suurepärase orjuse õhkkonnas. Gümnaasiumis pidime treenima koos orjadega, nagu oleksid need meiega võrdväärsed. Eakaaslastest ei lubatud meie juurde mitte kedagi! Need kuus pagendusaastat Macellumis on mulle hiljem alati meenutanud lugu ööbikust kuldpuuris. Ja kuna minu venna loomuses oli nagunii midagi jõhkrat ja metsikut, siis siinne kasvatus ainult süvendas neid halbu iseloomujooni.

Pettumine Galluses oli mulle ränk hoop. Olin lootnud temas leida hingesugulast, Mardoniose-taolist inimest. Kuid Gallus ei tundnud vähimatki huvi kirjanduse ja filosoofia vastu. Tema ütles, et temale piisab kuhjaga sellestki kirjatarkusest, mida meile iga päev õpetavad kaplanid ja mõnikord ka Caesarea piiskop, Kapadookia Georgios. Kuidagimoodi oskas Gallus võita tribuun Arcadiuse usalduse, nii et tal lubati koos paari teenriga jahil käia. Hoopis mõistatuseks jäi mulle, kuidas ta suutis Arcadiuse valvsust niivõrd uinutada, et sai väikeses majas veinisurula lähedal salaja purjutada ja isegi orjataridega hullata.

Kuigi just kristlik keiser Constantius oli mind Macellumi vangipõlve saatnud, haaras mind ometi just siin mingisugune omalaadne sõgedus, nii et ma hakkasin pöörase innuga Vana ja Uut Testamenti uurima. Ma olin nagu nõiutud, istusin ööd ja päevad kalilealaste pühakirja juures ja püüdsin sõnade tagant tabada teist, jumalikku maailma. Võib-olla kehutas mind selleks edevus, nii et võtsingi omaks piiskop Eusebiose sisendatud mõtte ja tahtsin piiskopiks saada. Võib-olla kiskus mind kaasa kiriklik liturgia, sest Olümpose jumalate müsteeriume ma tollal veel ei tundnud. Igatahes tegin teoloogias nii suuri edusamme, et piiskop Georgios otsustas mind pühitseda juba

kaheteistkümneaastaselt anagnostiks, kes loeb koguduse liikmetele ette pühakirja. Selleks aga tuli mind kõigepealt püha ristimistalitusega kiriku rüppe võtta.

Mäletan ärevust, mis mind haaras, kui piiskop Georgios pani oma käed mu pea peale, tegi mu laubale ristimärgi ja pöördus palvega Jumala poole, et Issand minu soovi kuuleks ja mind oma kogudusse võtaks. Järgneva kahe nädala jooksul tuli mul paastuda, palvetada ja selgeks õppida usutunnistus, mille järgi Kristus oli Jumalaga ainult sarnane. Siis hakkas minuga tegelema eksortsist ehk kurjade vaimude väljaajaja. Pidin end riidest lahti võtma, et eksortsist saaks järele vaadata, kas mu kehal pole mõnda deemoni- või nõiamärki. Ta ei leidnud mitte midagi, mistõttu piirdus ainult minu keha suitsutamisega. Seejuures hüüdis ta appi Jeesus Kristust ja needis deemoneid. Mina ütlesin end piduliku vandega lahti kõikidest kurjadest vaimudest eesotsas Saatanaga ja lubasin Kristuse eeskuju järgides nendega võidelda. Siis pihtisin piiskop Georgiosele oma patud. Et olin kõigest kaheteistkümneaastane, polnud tal minu patte raske andeks anda. Ja ometi käis tema kuivetunud kehast nagu nõksatus läbi, kui ma pihtisin:

«Saatan sosistas mulle paari nädala eest kõrva, et minu isa surmas on süüdi minu lellepoeg keiser Constantius. Ja mina jäin seda uskuma.»

«Keiser on püha isik. Taevas valitseb üksainus Jumal ja maa peal üksainus keiser, kelle ainuke tõeline ning elav Jumal on inimeste üle valitsema pannud. Mõtelda halba keisrist tähendab mõtelda halba Jumalast. Kahtlustada keisrit ja kahelda tema tegude ning otsuste õigsuses tähendab kahelda Jumalas. Kelle oli Saatan endale tööriistaks valinud, et külvata sinu meeltesse seesugust kahtlust?»

«Seda ma ei tea. Ent see juhtus ülestõusmispühade eelõhtul, kui viibisime jumalateenistusel Caesarea peakirikus. Kui olime tagasi jõudnud Macellumisse, leidsin oma tooga voltidest pärgamendirullikese, mille keegi oli salaja sinna torganud ja nõelaga kinnitanud.»

«On see sul alles?»

Panin lauale rullikese, mille sisu teadsin peast, ja jälgisin, kuidas piiskop Georgios luges:

«Orestes maksis kätte oma isa mõrtsukale ja tappis ta, Oidipus karistas end ise oma isa surmamise eest. Need

olid mehised mehed, kes teadsid, et iga kuritöö nõuab karistust. Kes aga oled Sina, Julianus, ja mida peame meie Sinust arvama, kui Sa siinsamas kirikus palud pikka iga keiser Constantiusele, oma isa mõrtsukale?!»

Piiskop pani pärgamenditüki lauale ja ütles:

«Selle kirjatüki on tõesti sepitsenud Saatan, kes on tahtnud sind hukutada. Sest kristlus on armastuse- ja halastuseusk. Kättemaksmine ja tasu andmine on aga Jumala päralt. Inimene ei tea ega võigi teada Tema nõu ja kavatsusi. Et sa Saatana riugast kohe läbi ei näinud, siis võisid ise veenduda, milliseid lingusid ja püüniseid seab ristiinimesele Diabolos. Ja usud sa ikka veel seda koletut süüdistust?»

«Ei, püha isa.»

«Siis on hästi. Ja et Saatan ei saaks meid vedada kiusatusse: üles otsida selle jõleduse kirjutaja ja talle kätte maksta — siis vaata! . . .»

Ta pistis pärgamendirullikese küünlatulle ja laskis selle tuhaks põleda.

Nõnda andis piiskop Georgios mulle patud andeks, ent siiski ei ristitud mind Caesarea peakirikus, nagu algselt oli kavatsetud, vaid Macellumi pühakojas. Kolm korda kallas piiskop ise mulle pähe ristimisvett, et mind pattudest täiesti puhtaks teha. Siis pandi mulle selga vastristitu valge rüü, võiti mind pühitsetud õliga ja anti mulle armulauda. Olin nüüd söönud Kristuse ihu ja joonud tema verd, olin nüüd kristlane ja ristikoguduse täieõiguslik liige — ja ometi ei tundnud ma sellest mingit erilist rõõmu. Sest olin arvanud, et ristimistalitusega avaneb mulle suur jumalik saladus, et mu hing saab nüüd ühendusse astuda Jumalaga. Kuid ei juhtunud mitte midagi. Rääkisin sellest Gallusele, kes oli ristitud juba Efesoses, kuid teda ei huvitanud niisugused probleemid üldse. Tema arvates oli kõige tähtsam see, et oleme nüüd inglite kaitse all, kes ei lase kurjadel vaimudel meile mingit häda teha. Suure vaevaga sain ta niikaugele, et ta nõustus jahilkäiku edasi lükkama ja koos minuga pühak Mamase hauda külastama. Ometi kulus kavatsuse ja selle teokstegemise vahel nii palju aega, et Gallus jõudis kaks korda jahil ära käia. Sest me ei olnud ju vabad oma tegudes. Me ei saanud lihtsalt tallist hobuseid võtta ja Caesarea poole kihutama hakata, vaid pidime kõigepealt oma hingehooldaja, piiskop Georgiose poole pöörduma. Tema kooskõlastas meie soovi tribuun Arcadiusega, ja alles siis, kui meil enam polnudki suuremat tahtmist toda hauda näha, algasid sõidu ettevalmistused.

See haud asus Caesareast paari miili kaugusel, ent Macellumist kulus sinnajõudmiseks kaks tundi. Gallus ja mina, me võtsime istet reisitõllas, kus leidsime eest piiskop Georgiose. Meile kaasaantud kaitsesalga etteotsa asus tribuun Arcadius ise. See kõik ennustas mingisugust suuremat ning pidulikumat ettevõtmist. Nõnda oligi. Teel pühaku haua poole saime aru, et edevusekurat oli suutnud piiskop Georgiose kiusatusse vedada. Just tema oli pistnud piiskopile kõrva kärbse, et sedapuhku tuleb pühak Mamase surmapäeva, mis on ühtlasi tema sündimise päev paradiisis, pühitseda niimoodi, et piiskoppi aitavad liturgial ka mõlemad anagnostid, Gallus ja Julianus, kes loevad kogudusele evangeeliumidest neid kohti, mis jutustavad Kristuse imetegudest. See oli piiskopil igati hea mõte, sest on ju Luuka evangeeliumis kirjutatud, kuidas Jeesus Kristus andis oma jüngritele meelevalla kurjade vaimude üle ja võime tõbesid parandada. Nõnda oleks saanud siis pühak Mamasegi nendesarnaseks teha. Ent piiskop, keda abistavad kaks kristlikku keisridünastia printsi, oleks ka nagu ise mõnevõrra valitsusvõimu vägevusest üle kallatud.

Mamas oli olnud lihtne karjane, kelle vaga elu oli möödunud siinsamas mäestikus palvetamise ja paastumisega. Toitnud oli ta end metsamarjadest ja mägikitsepiimast. Ja kui keiser Aurelianus kaks inimpõlve tagasi oli kuulutanud impeeriumi kõrgeimaks jumaluseks Võitmatu Päikese, polnud Mamas Kristusest taganenud, vaid oli rahulikult vastu võtnud märtrisurma. Peagi oli tema haud kuulsaks saanud mitmesuguste imede läbi. Kogu Kappadookias ringlesid imepärased lood pimedatest, kes märter Mamase eestkostmisel olid saanud tagasi silmavalguse, jalututest, kes olid siit lahkunud tantsusammul, ja kurjast vaimust vaevatutest, kes olid siin vabanenud oma piinajast. Ja seepärast polnud mingi ime, et rahvast oli siia kokku tulnud nagu mäejutlusele. Pühaku haua kohale püstitatud väike kabel rahvasumma keskel näis valge purjena mereseljal.

Vaevalt olime reisitõllast maha roninud, kui meie juurde jooksis Caesarea peakiriku diakon, ähmi täis, ja hakkas kurtma:

«Auväärt isa! Teatasin pidulikust liturgiast, millest võtavad osa ka printsid, ainult naaberlinnade Archalla, Saccarena ja Arasaxa kogudustele. Kuidas sai sellest teada Nazianzose piiskop, ma lihtsalt ei mõista. Ent siin ta on koos pojaga ja peab praegu kabelis jutlust.»

«Ma ju keelasin kedagi kabelisse lasta.»

«Ta tuli nii suure hulgaga, et meie ei suutnud teda takistada.»

«Hereetikut tuleb takistada! Ei tohi tal lasta pühak Mamast teotada. Kui pühak solvub ja lõpetab imetegemise — mida siis peale hakata?»

«Olen süüdi, auväärne piiskop! Aga . . .»

«Ei mingit aga, kui on tegemist hereetikutega!» Piiskop pöördus minu poole ja ütles: «Näed nüüd, Julianus, kui õige on tähendamissõna külvajast, kes külvas head seemet oma põllu peale. Ent öösel, kui inimesed magasid, tuli tema vaenlane ja külvas nisu sekka umbrohtu. Mida peame nüüd tegema?»

«Me peame ootama. Sest tähendamissõnas on öeldud, et isand ei saatnud sulaseid põllule umbrohtu kitkuma, sest kartis, et nood ka nisu üles katkuvad. Ta ütles sulastele: «Laske mõlematel valmis saada. Lõikuse ajal käsin mina õsujatel enne umbrohu vihkudesse siduda ja ära põletada, nisu aga oma aita viia.»»

«Ja mida see tähendab?»

«See tähendab, et Jeesus Kristus tuleb uuesti maa peale, mõistab siin kohut elavate ja surnute üle, heidab patused põrguhauda, ent tõelised kristlased võtab vastloodud jumalariiki.»

«Täiesti õige, mu poeg. Sa tunned suurepäraselt pühakirja ja kahtlemata saab sinust tubli piiskop. Kuid piibel on täis lõkse usklikule. Nõnda ei pannud sinagi tähele seda kohta tähendamissõnas, et tema vaenlane tuli ö ö s e l, k u i k õ i k m a g a s i d, ja külvas siis nisu sekka umbrohtu. Praegu aga teeb see hereetikust piiskop sedasama p ä i s e p ä e v a a j a l, m i l k õ i k o n ä r k v e l. Kas me peame ka nüüd ootama? Muidugi mitte. Sest hereetik on veel hullem kui pagan. Hereetik on otseselt Antikristuse saadetud, et ta veaks ristiinimesi hukatusse oma eksiõpetusega. Nazianzose piiskop on Athanasiose õpetuse pooldaja. Athanasios aga on kõige suurem hereetik, kelle keisrid on juba kaks korda Aleksandriast maapakku saatnud.»

Piiskop Georgiose käeviipe peale andis tribuun Arcadius oma sõduritele paar käsku. Need asetusid kiilukujuliselt meie ümber, kilbid väljaspool. Kaks orja tõstsid piiskop Georgiose oma õlgadele. Kõhetuna ja suure konksninaga meenutas ta mõnevõrra kurja röövlindu, eriti siis, kui ta oma käed välja sirutas. Gallus ja mina, meie sammusime piiskopi taga ja meie kannul astus Arcadius, kes pani kogu selle kilpidest kiilu läbi rahvamurru kabeli poole liikuma.

Küresti ning kerge vaevaga jõudsime kabeliukseni, mis oli nii madal, et piiskop Georgios pidi pea õlgade vahele tõmbama. Vaevalt aga olid orjad ta üle läve kandnud, kui ta sirutas käe ette ja röögatas altari juures seisvale Nazianzose piiskopile:

«Hereetik! Siga Issanda viinamäel! Ära rüveta püha Mamase mälestust! Välja tema kabelist!»

Nazianzose piiskop oli rässakas, atleeti meenutav mees. Kuid temagi polnud suu peale kukkunud ja Issandat ning õiget usku oskas ta samuti kaitsta. Ta põrutas Georgiosele vastu:

«Moonavarastaja! Haisev villavanutaja! Hereetikute hereetik! Tagane siit, saatan! — *Retro, Satana!*»

Kuid Georgiosel ja Arcadiusel oli ilmselt kogemusi, kuidas tuleb hereetikutega võidelda. Paar korraldust tribuunilt, ja sõdurid hakkasid oma kilpide raudse seinaga inimsumma ustest välja suruma.

Nazianzose piiskop ei taganenud. Altarilt andis ta Georgiosele pihta jumalasõnaga, nagu kunagi oli teinud Taavet enne kahevõitlust Koljatiga. Ta hüüdis:

«Sina tuled minu juurde mõõgaga ja piigiga ja odaga, aga mina tulen sinu juurde vägede Jehoova nimel, keda sina oled laimanud.»

«Issandat oled laimanud sina ise ja teed seda siin praegugi. Kuid Jumal ei lase ennast pilgata. Sina oled nagu viigipuu, mis ei kandnud vilja ja mille Kristus ära needis, nii et see puu ära kuivas ja tuleroaks anti.»

Nazianzose piiskop tahtis ilmselt sõnasõda jätkata, kuid juhtus midagi täiesti ootamatut. Nimelt anagnost, kes seisis tema ees ja oli nagu tema suust kukkunud, tungis järsku sõgedas raevuhoos sõduritele kallale. Ta karjus, et pigem sureb, kuid ei lase hereetik Georgiosel pühak Mamast teotada. See poisikese märatsemishoog halvas hetkeks kõiki. Kui ta aga ühele sõdurile oli näkku sülitanud,

virutas see rusikahoobiga neljateistkümneaastase raevutseja põrandale, nii et veri taga.

«Gregorios!» tõstis Nazianzose piiskop oma poja kätele ja väljus jalamaid. Selline oli minu esimene kohtumine Nazianzose Gregoriosega.

See võitlus hereetikust piiskopiga tõi mulle vaimusilma ette kauge mälestuse lapsepõlvest, Constantinopolisest, kui meie koolimaja ette seati paigale Leocharese skulptuurigruppi. Seal hakati samuti hereetikuid peksma, kuni lõpuks kihutas keisripaleest kohale ratsasalk eesotsas Arbitioga, kes raius surnuks oma võlausaldaja Luciuse. Heitsin pilgu Gallusele nagu tookordki. Kuid sedapuhku polnud ta näost lubivalge. Hoopis vastuoksa! Tajusin, kuidas temas pulbitses soov ka ise rusikaga virutada.

Piiskop Georgios aga, kes nüüd lõpuks ometi altari juures seisis, võttis oma jutluse aluseks järgmised salmid Matteuse evangeeliumist:

«Ja Jeesus läks Jumala kotta, ja ajas välja kõik, kes müüsid ja ostsid pühas kojas, ja viskas rahavahetajate lauad ümber. Ja ütles neile: «Kirjutatud on: minu koda peab palvekojaks hüütama, aga teie olete selle röövlikoopaks teinud.»»

Kas ei käinud need sõnad otseselt Nazianzose piiskopi kohta, kes eksiõpetust levitades ja meeltesse segadust külvates tahtis pühak Mamase kabelit hereesiapesaks muuta? Kas ei sahkerdanud ta siin jumala sõnaga nagu rahavahetaja müntidega? Kas ei tahtnud ta nende valerahadega ära osta tõeliste ristiinimeste hingi, et neid siis maha müüa Saatanale?

Nõnda koorus jutlusest lumivalge õige usu eest võitleja piiskop Georgios ise, kes Kristuse eeskuju matkides oli templist välja kihutanud nõgimusta Diabolose ning Antikristuse, Nazianzose piiskopi. Jutluse lõpp oli üllatuseks kõigile, eeskätt aga Gallusele ja mulle. Piiskop Georgios teatas, et meie oleme otsustanud selle väikese kabeli asemele püstitada pühakule väärilise martüürioni.

See oli tõesti läbimõtlematu lubadus, sest on ju teada, et jumalad oma vihas tavatsevad seda piirkonda karistada maavärinatega. Nõnda siis juhtuski, et vaevalt olid ehitajad jõudnud martüürioni katuse alla saada, kui maavärin selle purustas. Et Galluse pandud nurgakivi jäi paigale ja minu oma koos seinaga eemale lendas, seda on hiljem mitut moodi tõlgendatud. Minu arvates aga oli see

Olümpose jumalate esimene märguanne mulle, et seaksin korda n e n d e templid, ehkki ma tollal olin veel nii sõgedal kombel löödud kalilealaste pimedusega, et ma seda ei mõistnud. Vähe sellest! Ma isegi pilkasin neid tõelisi helleneid, kes olid ustavaks jäänud Olümpose jumalatele, ja nimetasin neid kalilealaste kombel paganateks. Sest minu hingehooldaja Georgios, kes praegu on piiskopiks Aleksandrias, oli veendunud, et ka minust saab piiskop. Ja seetõttu võimaldas ta mul tutvuda ristikiriku eluga nii põhjalikult, et tavalisel poisiohtu anagnostil ei maksnud sellest unistadagi. Ta viis mind Caesareas nendesse haige- ja vaestemajadesse, mis kirik oli püstitanud. Samuti käisime suures koopakloostris, mille mungad olid rajanud Argaiose mäe lõunakülje sisse. Kõige vapustavama mulje aga jättis mulle almuste jagamine Caesarea peakiriku ees. Siia olid kokku tulnud kõik linna sandid ja vigased, pimedad, kurdid ja jalutud, vesitõvest vormituks pondunud inimesed ja näljast peaaegu elusateks luukeredeks muutunud vaesed. Ja keset seda inimliku viletsuse vapustavat demonstratsiooni tuli pärast jumalateenistust kirikust piiskop Georgios, kannul kaplanid leivakorvidega, ja Jeesuse eeskujul, kes oli viie leiva ja kahe kalaga kõhud täis söötnud viiel tuhandel inimesel, õnnistas ja murdis ka piiskop Georgios leiba ja laskis seda nii minul kui kaplanitel kõikidele jagada.

Mäletan, millist vastikustunnet minus tekitas nende tõbiste ning kerjuste nägeminegi. Mis seal veel rääkida nende lohutamisest sõna ning teoga. Kuid piiskop Georgios sai sellest aru ja julgustas mind ennast ületama. Ta ütles mulle:

«Mõtle Kristusele, Julianus. Tema ei põlanud isegi pidalitõbiseid. Ja oma vaenlasigi käskis ta armastada.»

Tundsin häbi oma kalkuse pärast ja püüdsin seda innukamalt aidata vaeseid ja koormatuid, kelle päralt on taevariik. Kui ma seal kiriku ees aga almuseid jagasin, valdas mind omalaadne suur rõõm, mingisugune naiselik meeleliigutus. Esimest korda elus tuli mulle mõte: kui karmid ja julmad on ometi Homerose kangelased, keda olin Mardoniose tõttu nii hardalt imetlenud! Kui ilus kristallpuhas, selge, ent ühtlasi ka julm ning halastamatu on kogu hellenlik maailm! Aga teisiti see ei saagi olla, sest siin valitseb Saatus, keda kardavad isegi jumalad. Kõik on ette määratud sünnist surmani. Igasugune kaas-

tunne ja halastus inimeste suhtes, kes on määratud kannatama, tähendab vastuhakku Saatuse tahtele. See aga on nagunii hukkamõistetav tegu, hoopiski rääkimata selle mõttetusest, sest Saatusest inimesele antud eluteed pole võimalik muuta. Aga mis siis sellest! Ma nägin ju oma silmaga, kui väga vajavad inimesed kaastunnet ja lohutust. Mardonios oli õpetanud mind austama tarkust ja teadmisi, kuid neid ei vajanud siin Caesarea peakiriku ees mitte keegi. Ja kas vajati neid kirikuski, kus juba mitukümmend aastat käis äge riid Kristuse olemuse ümber? Eks ole piibliski kirja pandud: «Kus palju tarkust, seal palju meelehärmi, kus palju teadmist, seal palju valu.»

Rääkisin oma kahtlustest piiskop Georgiosele. Tema ei hakanud mulle midagi seletama, vaid viis mind oma töötuppa, mille seinu katsid raamaturiiulid.

«Siit leiad sa vastused kõikidele küsimustele,» osutas Georgios riiulitele, kus lebasid üksteisele kuhjatud metallsilindrites pärgamendirullid. Silindrit sulgevale kapslile oli kleebitud autori nimi ja raamatu pealkiri. Riiulitel olid ka Platoni ja Plotinose teosed. Samuti Jamblichose omad. Vähe sellest! Isegi Celsuse «Tõe sõna» ja Porphyriose viieteistkümneköiteline «Kristlaste vastu» ei puudunud siit.

Georgios märkas minu hämmeldust ja ütles:

«Jah, siin ei puudu ka paganlike filosoofide ja Kristuse otseste vaenlaste teosed. Kuid sõjamees, ja seda enam väepealik, peab oma vaenlast tundma. Piiskop — see on tribuun Issanda maapealses leegionis, kes viib usklikud rünnakule paganate vastu. Ja sina oled tulevane piiskop.»

Kui ma hiljem selle raamatukoguga põhjalikumalt tutvusin, siis sain aru, et minu hingehooldaja Georgios ongi selline tribuun. Leidsin nimelt paljudest raamatutest pitsatijäljendeid, mis kinnitasid, et need teosed pärinevad mitmete Olümpose jumalate templibiblioteekidest — ja ma ei teadnud, kelleks piiskop Georgiost pidada. Kas röövliks ja vargaks, kes õhutab pööblit jumalate templeid rüüstama, et sealseid varasid omastada, või bibliofiiliks ning kultuuriväärtuste päästjaks. Igatahes Platon ja Plotinos käisid mul tollal veel üle jõu. Nendest hakkasin ma alles hiljem, Pergamonis ja Efesoses aru saama. Niisamuti nagu jumalikust Jamblichosestki, kolmandast kõige suuremast filosoofist Platoni ja Pythagorase kõrval. Olen tänapäevani kahetsenud, et ma ei kirjutanud ümber tema teost «Kõige täielikum kaldea teosoofia». Mäletan ainult, missuguseid hirmujudinaid minus tekitas selle raamatu lugemine, kõik need loitsud ja nõidumisvormelid, mis võimaldasid ühendusse astuda hauataguse maailmaga, teada saada tulevikku ja tunnetada jumalust. Olin tollal nii pimestatud kalilealaste eksiõpetusest, et jumaliku Jamblichose teos tundus mulle deemonite kirjutatud olevat. Seda raamatut lugedes tundsin väävlihaisu ninasse kerkivat ja nõnda viskasin ma ehtsa tõesõna käest. Kristuseks pole jumalad mulle seda raamatut hiljem enam näidanud, ehkki olen püüdnud seda igati hankida. Macellumi-aastatel avaldas mulle kõige suuremat mõju hoopis kellegi tundmatu autori teos «Jeesus Kristuse tõeline elulugu». See oli midagi muud kui evangelistide kirjutatud Kristuse elukäik. See raamat meeldis mulle nii väga, et ma selle oma käega ümber kirjutasin. Ja kuni tänaseni pole ma suutnud ära arvata raamatu autorit. Selge on ainult niipalju, et ta kuulus mingisuguste hereetikute sekti.

XXIV

NAZIANZOSE PREESTER GREGORIOS PIISKOP ATHANASIOSELE

(Oktoober 361, mil Aleksandria piiskopiks oli Kapadookia Georgios; tagandatud ning pagendatud Athanasios elas juba kuuendat aastat Egiptuse kõrbeüksiklaste ja kloostrivendade juures. Seal ei istunud ta käed rüpes, vaid kirjutas terve hulga teoseid Nikaia usutunnistuse kaitseks. Ühtlasi võttis ta pidevalt osa võitlustest, mis käisid ristikiriku mitmesuguste rühmitiste vahel.)

Venerabilis episcope! Tahad, et jutustaksin Sulle Kapadookia Georgiose elust ja tegemistest enne seda, kui ta keiser Constantiuse abil sai Aleksandria piiskopiks (*aastal 356*), väärituks piiskopiks, sest tema õige koht oleks kurjategijate hulgas vasekaevanduses või marmorimurrus. See Kapadookia värdjas sündis meie provintsi kõige kaugemas kolkas vanutaja pojana. Alatu ning haisev päritolult, veelgi alatum ning haisvam oma iseloomult; lihtsalt värd, mingisugune muul. Ta alustas teenrina ühe rikka mehe majas. Oli esiteks köögis, siis sai toitude

ettekandjaks ja lõpuks tseremooniameistriks. Sellise kiire tõusu eest oli ta tänu võlgu armunäljasele noorele majaemandale, ent samuti lõbuhimulisele majaisandale. Oli ju Georgios valmis end müüma nisukakukese eest, oli valmis kõike tegema ja kõike rääkima, kui ainult kõhu täis saaks. Hiljem astus ta keisri teenistusse. Talle anti kõige madalam ametikoht. Moonamuretsejana pidi ta kokku koguma sõjaväele määratud vilja, õli ja veini. Tegelikult võrdus sellise töö usaldamine Georgiosele hundi lambakarjuseks panemisega. Ta kandis hoolt ainult oma kõhu eest, kuritarvitas oma ametiseisundit, korraldas aina vägevaid pidusid, kuni talle olid alles jäänud üksnes tühjad viljasalved ja tühjad õli- ja veiniamforad. Siis pistis ta plehku, hulkus ühest maakohast ja linnast teise, nagu seda põgenikud ikka teevad. Olen kuulnud, et ta oma elu sellel perioodil oli isegi teeröövlina endale ülalpidamist muretsenud. Kuid muidu on see ajajärk tema elust teistele teadmata. Hiljem, õnnetuseks kogu ristikirikule, ilmus ta Aleksandriasse otsekui mingi egiptuse nuhtlus. Ta astus ilmikvennana kloostrisse, kuid oskas end peagi preestriks pühitseda lasta. Siis siirdus ta Nikomeedia Eusebiose juurde, et tema kaudu keisri õukonda pugeda. See läkski tal korda ja Constantius määras Georgiose Caesarea piiskopiks. Kuid tema auahnusele oli sellest vähe, tema tahtis saada algul Antiookia ja hiljem Constantinopolise piiskopiks. See skandaal (*aastal 344*), mille tagajärjel Antiookia piiskop Stephanus tagandati, oli tema organiseeritud. Tema plaan kukkus siiski läbi: ta ei saanud Stephanuse asemele, uueks piiskopiks valiti Leontios.

Georgios on läbinisti kõlvatu inimene. Iialgi pole ta huvi tundnud hariduse ja teadmiste vastu, iialgi pole ta osanud jutlusi pidada, iialgi pole ta hoolinud vagadusest ja kombekusest. Tema oskab ainult intrigeerida ja kurja teha. Seepärast ongi talle kohaseks õpilaseks Julianus, see antikristus.

Kellega on Julianuse näol tegemist, seda näitas meile Õnnistegija juba siis, kui prints viibis veel poisikesena Macellumis. Koos oma venna Gallusega hakkas Julianus püstitama veretunnistaja Mamase hauale ristikujulise põhiplaaniga martüürioni. Selles vagas ettevõtmises võistlesid vennad teineteisega, nad ei hoolinud vaevast ega ohvritest. Kuid erinevad olid nende töö ajendid ja erinevad olid tulemusedki. Kui Gallus ehitas jumalakartliku

hardusega ja kui tema töö edenes hästi, siis silmakirjaliku Julianuse tööd ei võtnud veretunnistaja Mamas vastu, vaid põlgas seda, nagu oleks see Kaini ohver! Ehkki Julianus töötas palehigis ja rakkuskäsi, varisesid tema ehitatud seinad ümber ja maavärin purustas isegi vundamendi.

XXV

VIGIILIDE — KORRAVALVURITE ÜLEM POMPEIANUS KEISER CONSTANTIUSELE

(Ülestõusmispühade nädalal 344 Antiookias)

Augustus et sacerrimus imperator! Paari päeva eest jõudsid Antiookiasse Sinu kõrgeaulise venna Constansi saadikud: tribuun Salienus ja kaks piiskoppi, Capua Vincentius ja Kolonose Eufrates. Neil oli kaasas kiri augustus Constansilt, kes palus, et Sa lubaksid Serdica sinodi poolt rehabiliteeritud kolmel piiskopil — Aleksandria Athanasiosel, Ancyra Marcellusel ja Gaza Asklepasel — asuda uuesti oma residentslinnadesse, mis asuvad Sinu võimu alla kuuluval territooriumil!

Et ülestõusmispühade tõttu ei tegeldud ilmalike asjadega, majutasin tribuun Salienuse Daphnesse, piiskopid aga Kuldse Värava lähedale luksusvõõrastemajja. Seal toimuski enneolematu skandaal. Tunnistajate ülekuulamise tagajärjel õnnestus sündmuste kulgu rekonstrueerida. See oli järgmine:

Tuppa, kus magas Kolonose piiskop Eufrates, lipsas öösel paljas tüdruk. Samal hetkel tungisid tänavalt võõrastemajja mõned inimesed eesotsas tuntud löömamehe Phrynondasega. Paljas tüdruk pistis karjuma. Võõrastemaja teenrid tormasid kohale, lukustasid ukse ja kutsusid välja vigiilid. Tüdruk tunnistas kohe üles, et ta pärineb võõrastemaja kõrval asuvast lupaanarist, ja karjunud oli ta ehmatusest, et on uksega eksinud. Nimelt oli ta võõrastemajja tellitud kedagi noormeest lõbustama, ent leidis siit eest hoopis krimpsus rauga. Phrynondas oma kaaslastega seletas, et nemad kuulnud tänaval, kuidas keegi naine võõrastemajas karjub, ja tormanud appi. Võtsin kõik vahi alla ja asusin juhtumit uurima.

Lupaanari omanik kinnitas tüdruku sõnu ja tundis ühtlasi ära ka Phrynondase kui selle hetääri tellija. Phry-

nondas seda ei salanud, kuid väitis, et tüdruk oli tellitud ühe tema võõrastemajas ööbiva sõbra jaoks. Mingit sõpra seal aga ei olnud. Läbiotsimisel avastasin Phrynondase juurest pungil rahakoti, mille tema olla leidnud. Täpsemal vaatlusel osutus rahakott Antiookia piiskopi Stephanuse omaks, nagu kinnitas sellel olev piiskopi pitserimärgiga kleebis. Stephanus rahakotti omaks ei tunnistanud, väites, et siin on tegemist võltsingu ja provokatsiooniga.

Minu arvates võib tõestatuks pidada:

esiteks seda, et mainitud hetääril polnud üldsegi aimu, mis eesmärgil teda võõrastemajja telliti;

teiseks seda, et Phrynondas ei tellinud teda mingisuguse oma sõbra jaoks;

kolmandaks seda, et Phrynondas oma kaaslastega tungis võõrastemajja selleks, et võimalikult palju inimesi näeks ja hiljem räägiks, kuidas vagad piiskopid oma öid veedavad.

Kas piiskop Stephanus oli sellesse loosse segatud ja mida niisuguse skandaaliga taotleti, seda ma ei tea.

XXVI

Kokkuvõte tundmatu autori raamatust «Jeesus Kristuse tõeline elulugu», mille Julianus leidis piiskop Georgiose raamatukogust ja oma käega ümber kirjutas.

1. peatükk

1. Matteuse, Markuse, Luuka ja Johannese evangeelium — need kõik jutustavad meile Jeesus Kristuse elust. Kuid mitte ükski neist ei jutusta meile tema tõelisest elust, sest nende evangeeliumide autorid on küll meile vahendanud mitmeid sündmusi, kuid nad pole Jeesust mõistnud. Ent jääb autorile tema kangelane arusaamatuks, siis ei suuda ta ka tolle tõelist elulugu kirjutada.

2. Isegi pealiskaudsele lugejale torkab silma, et kolm esimest evangeeliumi on lihtsad ning kõigile mõistetavad, eksoteerilised. Johannese evangeelium aga on esoteeriline, see on mõeldud ainult saladustesse pühendatutele. Järelikult peab Jeesuse õpetuski sisaldama nii eksoteerilisi kui ka esoteerilisi elemente.

3. Et see tõesti nii on, seda tõendab Johannese evangeelium. Esoteerilise õpetuse tuumaks on siin jutlus uuestisünnist. Sellest ei saanud aru isegi Jeesuse jüngrid, kes ütlesid: «Neid arusaamatuid kõnesid ei suuda mitte keegi mõista.» Miks jüngrid neid mõista ei suutnud, sellest edaspidi.

4. Alguse sai aga kõik Pythagorasest, kes oli kaua õppinud ning elanud Egiptuses. Kui ta oli naasnud Hellaasse ja hiljem siirdunud Itaaliasse, asutas ta seal pütaagorlaste liidu.

5. Liidu liikmed elasid vooruslikult, austasid jumalaid ja omandasid innukalt teadmisi. Niimoodi tahtsid nad muuta iseennast, sest üks nende põhimõtteid kõlas nii: «Kes tahab muuta teisi ja maailma, see peab kõigepealt muutma iseennast.»

6. Liidu liikmed jagunesid eksoteerikuteks ja esoteerikuteks. Viimased olid pühendatud liidu saladustesse ja samuti poliitilistesse plaanidesse.

7. Liidu eesmärgiks oli tõmmata üha rohkem inimesi oma liikmeteks, et niimoodi lõppude lõpuks luua vooruslikku ühiskonda.

8. Pütaagorlaste liit oli Itaalia linnriikide vägevatele ja rikastele pinnuks silmas. Seepärast kihutasid nad pütaagorlaste vastu raevutsema pööbli, kes põletas maha pütaagorlaste majad ja tappis liidu liikmed.

9. Nõnda hävis pütaagorlaste liit, kuid ei hävinud liidu taotlus ning lõppeesmärk: voorusliku elu kaudu voorusliku ühiskonnani. Selle mõtte võtsid Palestiinas omaks esseenid, kes rajasid niinimetatud Uue Liidu.

10. Kuid esseenid ei suutnud viia oma mõtteid rahvani, keda preestrid petsid tõotusega, et peagi ilmub messias, vabastab oma rahva ja rajab maa peal rahuriigi.

11. Seepärast esseenid, salajase liidu liikmed, keda leidus kõikides rahvakihtides, otsustasid lõpu teha rahva primitiivsele lootusele, et oodatav messias on lihast ja verest olend. Selle lootuse hävitamisega tahtsid nad tiivustada rahvast kõrgemat vaimset vabadust, rahu ning õiglust taotlema.

12. Et rahvast vabastada piiratud uskumusest, mis ainult mässusid ja rahutusi põhjustas, asusid esseenid otsima messiat, kes hävitaks petlikud messialootused. Ja nende valik langes Jeesusele.

13. Esseenide liidu kõrgeim nõukogu kohustas oma liikmeid Arimaatia Joosepit ja Nikodeemost Jeesust ette valmistama messia osa täitmiseks.

2. peatükk

1. Jeesus sündis Joosepi ja Maarja pojana. Üsna varsti pärast tema sündi võtsid esseenid oma õlgadele Jeesuse kasvatamise. Nende ülesannet kergendas asjaolu, et ka Joosep kuulus esseenide hulka, ehkki ainult ristituna.

2. Nimelt jagunesid esseenide Uue Liidu liikmed kolme klassi: ristituteks, jüngriteks ja valituteks. Ristitud tutvusid ainult tavalise üldarusaadava ning rahvaliku õpetusega. Jüngrid pääsesid tõelisele tarkusele juba lähemale, kuid kõige suuremaid saladusi ei saanud nemadki teada. Valitud, keda evangeeliumides «ingliteks» kutsutakse, olid pühendatud kõigesse.

3. Nõnda õpetas Joosep oma pojale ja viimase tädipojale Johannesele, kes on evangeeliumides tuntud Ristija Johannese nime all, esseenlikke voorusi: sõnakuulelikkust, kasinust ja tõearmastust. Kuid peale Joosepi tegelesid Jeesuse kasvatamisega veel kaks jüngrist esseeni, kes olid Arimaatia Joosepi saadetud.

4. Üks neist oli maskeeritud rändfilosoofiks, teine aga karjaseks, kes hoidis lambaid Naatsareti linna maadel. Need mõlemad alustasid nagu juhuslikult juttu Jeesusega, kes oli tollal veel poisike.

5. Esimene neist jutustas Jeesusele Sokratesest ja Platonist. Sokratese surm liigutas Jeesust pisarateni ja äratas temas soovi surra samasuguse märtrina, et võidule pääseks valgus. Sest esseenid kutsusid endid valguse lasteks ja kõiki teisi pimeduse poegadeks. Esseenid teadsid, et kui Jumal oli loonud maailma, siis jäid inimese üle valitsema kaks vastandlikku jõudu: Tõde ja Ülekohus, Valgus ja Pimedus.

6. Teine esseen, kes kandis karjaserüüd, seletas Jeesusele, kuidas preestrid petavad rahvast, nõuavad rahvalt loomade ja raha ohverdamist Jumalale, tegelikult aga võtavad raha ja ohvriloomade liha endale. Tõeline elav Jumal pole üldsegi selline, kes vajaks toitu. Ta on Vaim, igavene ja surematu. Ja surematuks saavad ka need, kes temasse usuvad.

7. Nõnda olid esseenid suutnud kaheteistkümneaastase Jeesuse juba nii targaks teha, et ta võis paasapühade ajal Jeruusalemma templis kirjatundjatega edukalt disputeerida. Kuid veel polnud aeg käes avalikult üles astuda.

8. Evangeeliumid ei räägi meile midagi järgnenud

kaheksateistkümnest aastast Jeesuse elus. Nad lähevad sellest perioodist lihtsalt üle ja jätkavad seal, kus Jeesus juba kolmekümneaastase mehena kui messias oma missiooni alustas. See lünk ei võimalda paljutki Jeesuse hilisemas tegevuses mõista.

9. Tegelikult selle kaheksateistkümne aasta jooksul valmistati lõplikult ette just Jeesus messia osa täitmiseks. Pärast tema edukat esinemist Jeruusalemma templis hakkasid Jeesust pooldama ka need esseenide kõrgeima nõukogu liikmed, kes seni olid tahtnud messia osas näha Jeesuse tädipoega Johannest. Viimane valmistati ette messia teerajajaks.

10. Ja Johannes saadeti kõrbesse. Seljas oli tal rõivas kaameli karvust ja nahkvöö vööl. Tema toiduks olid rohutirtsud ja metsmesi. Johannes asus Jordani jõe äärde, kus ta kuulutas pattude andeksandmist jõevees ristimise läbi. Seejuures hüüdis ta: «Valmistage Issandale teed, õgvendage tema teerajad. Kõik kuristikud täidetagu ja kõik mäed ja mäekünkad tehtagu madalaks; mis on kõver, saagu sirgeks, ja mis on mätlik, siledaks teeks. Sest mina ristin teid küll veega, aga tuleb see, kes on minust vägevam, nii et mina ei ole väärt tema kingapaelu lahti päästma. See tuleb ja ristib teid Püha Vaimu ning tulega.»

11. Ristimine oli esseenidel väga tähtis rituaalne toiming. Ristimisega võeti inimene esseenide hulka. Pühitsetud veega pesti end hiljemgi, et vabaneda pattudest ja pääseda kurjast. Ent mis kõige tähtsam: nõnda anti hoop preestrite tuluallikale, sest Johannes kuulutas, et Jumalale pole tarvis mingeid materiaalseid ohvreid tuua. Piisab kahetsemisest, ristimisest ja eeskätt muidugi Temasse uskumisest. Nõndaviisi alustasid tädipojad Johannes ja Jeesus kooskõlastatult võitlust, et võtta side rahva silmadelt ja näidata rahvale, kuidas preestrid teda petavad.

12. Esseenide kõrgeim nõukogu sai väga hästi aru, et preestrite kui petturite otsene ründamine tähendab peaga vastu müüri jooksmist. Ainult siis võib midagi saavutada, kui kohanduda rahva ebausuga ja rumaluse maski varjus katsuda rahvast targemaks teha. Ainult siis võib loota, et rahvas mõne aja pärast ebausust ja petturpreestritest lahti ütleb ja tõelist vaimset vabanemist taotlema hakkab. Seepärast anti Jeesusele põhjalik meditsiiniline haridus, eriti närvihaiguste ravimise vallas. Peale selle saa-

deti tema jüngrite hulka silmapaistev arst Luukas, et too oma teadmiste ja ravimitega Jeesust aitaks.

13. Kui Jeesus oli oodatava messia osa täitmiseks täielikult ette valmistatud, kutsuti ta esseenide kõrgeimasse nõukogusse. Siin teatati talle, et ta peab messiana kasutama imesid ja silmamoondust, ühesõnaga — petma samuti rahvast. See nõudmine valmistas Jeesusele suuri süümepiinu. Kuid esseenide liidu liikmena pidi ta sõna kuulma. Pealegi rahustasid kõrgeima nõukogu liikmed teda argumendiga, et sellise toimimise teel jõutakse kõrgema eesmärgini. Ja lisasid, et ka Mooses ei toiminud teisiti.

14. Sellel niinimetatud peaproovil võttis esseenide kõrgeim nõukogu Jeesuse valitute hulka. Ühtlasi teatati talle, et oma missiooni lõpetab ta surmaga. Kuid esseenid korraldavad asja niimoodi, et Jeesus salapärasel viisil surmast pääseb.

3. peatükk

1. Nõnda alustas kolmekümneaastane Jeesus oma tegevust messiana, kes kuulutas uut armuõpetust ja sooritas imetegusid. Et jüngrid ja apostlid ei kuulunud valitute hulka, siis ei olnud neil aimugi, mis tegelikult toimub. Nad ei taibanud, et imed on instseneeritud. Ja Jeesuse elugi kirjeldavad nad ainult väliselt. Tegelikult põhinesid imed meditsiini ja loodusseaduste tundmisel, kui need polnud otseselt lavastatud.

2. Näiteks ime, kuidas viie leiva ja kahe kalaga toideti viis tuhat inimest, oli lavastatud järgmiselt: koobastesse, mille ees Jeesus jutlustas, olid esseenid juba varem suure hulga leiba varunud. Salajase sissepääsu kaudu, mille ees Jeesus seisis, ulatati talle leibasid. Tema andis need jüngritele edasi ja nood jagasid leivad rahvale.

3. Ime vee peal kõndimisest oli silmamoondajate ja tasakaalukunstnike trikk. Tegemist oli palgiga, millel ekvilibrist end püsti hoidis. Et Jeesusele messiaks valmistumise käigus oli seda trikki õpetatud, siis polnud tal kuigi raske jüngreid hämmastada.

4. Vee veiniks muutmine Kaana pulmas pole mingi ime, vaid lihtsalt arusaamatus. Veini tõi Jeesus pulma kaasa kui kingituse ja paigutas selle kõrvaltuppa. Kui vein hakkas otsa saama, andis Jeesuse ema pojale märku, et oleks

aeg pulmakingituseks toodud vein välja tuua, sest muidu tuleb peole lõpp. Lõpetamise märgiks aga oli see, et kivist puhastusanumad kallati vett täis. Praegu olid need anumad veel tühjad ja seepärast käskis Jeesus nendesse oma veini valada, keelas aga teenritel ütelda, kust vein pärineb. Apostel Johannes, kes ka pulmas viibis ja juba parasjagu rüübanud oli, ei pannud tähele, kuidas puhastusanumatesse vein sai. Ja vana mehena evangeeliumi kirjutades tegi sellest sündmusest ime.

5. Imepärane kalapüük langeb kokku samasuguse sündmusega Pythagorase elus. Kui kuulus filosoof nägi Tarentumi merelahes kalureid tühja võrguga, käskis ta neid püüki jätkata, ennustas neile kalade arvugi. Võrgus oligi täpselt nii palju kalu, kui Pythagoras oli ennustanud.

6. Imepäraste tervistumiste taga seisis loomulikult ka arst Luukas. Tema tundis ära, et Jairuse tütar ja Laatsarus olid ainult varjusurmas. Peale selle oli Luukal Indiast ja Egiptusest pärinevaid medikamente, mis mõjusid eriti hästi närvihaigetele.

7. Kindlatel päevadel pidas esseenide kõrgeim nõukogu salajasi koosolekuid mäekoobastes. Selliseid koopaid oli esseenidel suur hulk nii Kalileas kui ka Jeruusalemma ümbruses. Evangeeliumides on aeg-ajalt märgitud, et Jeesus läks üksipäini mägedesse palvetama. Tegelikult läks ta esseenide kõrgeima nõukogu salakoosolekutele, ilma et jüngrid oleksid seda teadnud. Seal andis ta aru oma senisest tegevusest ja sai uusi juhtnööre.

8. Nõnda tegutses Jeesus kolm aastat. Selle aja jooksul oli ta võitnud endale suure hulga pooldajaid, ent samuti ka palju vaenlasi preestrite hulgas, kes võtsid nõuks ta hukata. Juba kahel korral olid nad püüdnud palgamõrtsukate abiga Jeesust tappa. Seepärast otsustas esseenide kõrgeim nõukogu, et aeg Jeesuse surmaks on käes.

9. Juutide messias peab surema ja surnust üles tõusma, sest niimoodi läheb täide rahvalik eksikujutelm messiast ja ühtlasi ka hävib, see tähendab, muutub vaimseks kujutelmaks. Et see plaan aga õnnestuks, peab surm olema näiline, nii et oleks võimalik Jeesust taaselustada.

10. Esseenide kõrgeim nõukogu tegi Arimaatia Joosepile, Nikodeemosele ja Luukale ülesandeks välja töötada täpne plaan, kuidas Jeesust näiliselt surma saata. See oli küllaltki raske ning keeruline lavastus, mistõttu need

kolm meest pidid oma tegevuse hästi kooskõlastama. Lõpuks said nad valmis järgmise stsenaariumi:

11. Jeesus sõidab Jeruusalemma kui messias ja provotseerib valitsusvõimusid. Nikodeemos kui süneedrioni liige paneb kõik rattad käima, et Jeesus vahistataks ja surma mõistetaks ristilöömise läbi. Luukas oma medikamentidega muudab Jeesuse tundetuks valu suhtes ja viib ta varjusurma seisundisse. Arimaatia Joosep hoolitseb Jeesuse ristilt võtmise ja hauakambrisse viimise eest. Seal alustatakse kohe taaselustamist.

12. Esseenide kõrgeim nõukogu kiitis stsenaariumi heaks ja käskis Nikodeemosel, Arimaatia Joosepil ja Luukal tegutsema hakata.

4. peatükk

1. Jeesus, kes oli stsenaariumiga hästi kursis, tuli oma osatäitmisega kenasti toime. Ta ratsutas eesli turjal Jeruusalemma, apostlid ja jüngrid jooksid tema ümber, lehvitasid palmioksi ja karjusid: «Hosianna Taaveti pojale! Kiidetud olgu Iisraeli kuningas, kes tuleb Issanda nimel!» Et paasapühade tõttu oli Jeruusalemmas palju rahvast, ei pööranud Jeesuse tulekule keegi tähelepanu, keegi ei tahtnud teda kui mässajat vahistada.

2. Nikodeemose õhutusel läks Jeesus nüüd Jeruusalemma templisse ja korraldas seal samasuguse skandaali nagu kolme aasta eest. Õigemini küll tahtis korraldada. Sest vaevalt oli ta jõudnud paar rahavahetajate lauda ümber paisata ja mõned ohvritalled ja tuvikesed vabaks lasta, kui ta ära tunti ja templist välja aeti. Vahi alla teda aga ei võetud.

3. Nikodeemos hakkas nüüd taipama, et polegi nii lihtne Jeesust süneedrioni kätte mängida. Seepärast andis ta Jeesusele käsu varisere lihtsalt sõimata. Kuid selgi ei olnud soovitud tulemust. Hoopis vastuoksa! Preestrid, variserid ja rahavahetajad hakkasid plaani pidama, kuidas palgamõrtsukate abiga tüütust Jeesusest lahti saada. See jutt ajas Nikodeemosele kananaha ihule. Palgamõrtsukad tundsid oma tööd. Nende tapetud Jeesust poleks suutnud enam keegi taaselustada.

4. Et Jeesust sellise surma eest kaitsta, saatis Nikodeemos ta koos jüngritega Ketsemani mõisasse, mis kuulus esseenide kõrgeima nõukogu ühele liikmele. Samal ajal

tegi ta ise, mida ainult suutis, et süneedrioni liikmeid Jeesuse vastu üles kihutada. Põhimõtteliselt ei olnud mitte keegi Jeesuse vahistamise vastu, kuid seda ei tahetud teha suure rahvahulga ees, sest kardeti rahutusi. Tõelist muret aga valmistas süneedrionile asjaolu, et polnud ühtegi kaalukat argumenti, mis oleks võimaldanud Jeesust surma mõista.

5. Nüüd läks Nikodeemos Ketsemani mõisasse, et arutada Jeesusega tema vahistamise uut varianti. Jõuti kokkuleppele kasutada tööriistana jünger Juudast. See jünger nimelt oli tuline patrioot ja kaljukindlalt veendunud selles, et Jeesus on jumal, kellel on naljaasi roomlastest vallutajad Juudamaalt välja kihutada. Nüüd Jeesus tunnistaski Juudale nelja silma all, et tema on tõesti messias, kõikvõimas jumal. Ent just seetõttu ta ei tahagi oma vägevust kasutada, kuna teab, et võib seda alati teha.

6. Nikodeemos hakkas hiljem nagu juhuslikult Juudaga juttu ajama ja sisendas talle mõtte, et Jeesust tuleb sundida oma kõikvõimsust kasutama. Niimoodi saigi lõpuks Juudast see mees, kes parimate kavatsustega reetis Jeesuse süneedrionile, ja Nikodeemos võis kergemini hingata.

7. Kuid sealsamas oleks kogu stsenaarium peaaegu läbi kukkunud, sest Pontius Pilatus tahtis Jeesust vabaks lasta. Nikodeemosel kulus palju raha ja energiat, et ära osta pööblit, kes nõudis Jeesusele surmanuhtlust.

8. Edasi läks kõik juba libedamalt. Arimaatia Joosepi antud altkäemaksud võimaldasid Luukal medikamentide abil Jeesuse valu vastu tundetuks muuta. Pististe tõttu jätsid Rooma sõdurid ristil surnud Jeesuse jalaluud murdmata ja andsid arvatava laiba Arimaatia Joosepile. See mees koos Luuka ja Nikomeedosega alustas hauakambris kohe Jeesuse taaselustamist. Ettevõtmist kroonis täielik edu. Jeesusele anti süüa ja juua. Kolmandaks päevaks olid tema haavad juba nii hästi paranenud (kuigi naelaaugud olid veel näha), et ta võis jällegi liikuda.

9. Kolmanda päeva hommikul lükkasid nad seestpoolt kummuli hauasuud sulgeva kivi. Hauda valvavad sõdurid pistsid kabuhirmus jooksu. Nikodeemos, kes oli end ingliks maskeerinud, teatas aeda tulnud naistele, et Jeesus on üles tõusnud. Seepeale ilmutas Jeesus end Maarja Magdaleenale ja ütles: «Mina lähen oma isa juurde, sina aga ütle jüngritele, et ma elan.»

10. Maarja Magdaleena kuulutas seda uudist jüngritele, kuid nood ei taibanud, et oma isa juurde mineku all mõtles Jeesus hoopis saladust, mida teadsid ainult valitud. Nimelt tähendas see tagasitõmbumist valitute kitsasse ringi, et seal kõikide võõraste pilkude eest varjatuna pühenduda oma elueesmärgile.

11. Sellest salajasest varjupaigast ilmus Jeesus mitmel korral jüngrite juurde. Viimast korda kohtus ta jüngritega õlimäel Betaania lähedal, kus ta nendega hüvasti jättis. Oli väga udune hommikupoolik. Jeesus läks mäest alla ja kadus udupilvede sisse.

12. Tegelikult siirdus Jeesus nüüd salajasse varjupaika. Ainult harva sekkus ta veel sündmustesse sellisel kombel, nagu tegi seda Damaskuse teel, ilmutades end Paulusele, kes tollal oli veel Saulus. Nähtamatuna aga juhtis ta ristikoguduse elu kuni oma surmani, kusjuures tema paremaks käeks oli jünger Juudas. Meeleheites oli too end küll oksa poonud, kuid teda valvav esseen suutis ta päästa. Osutatud teene eest võeti ka tema valitute hulka ja tema ülesandeks jäi verivärske ristikoguduse majanduslike ja organisatsiooniliste aluste väljatöötamine.

JULIANUS

(27. mail 360 Lutetia Parisiorumis)

4

See tundmatu autori «Jeesus Kristuse tõeline elulugu», millest ma endale kokkuvõtte tegin, võlus mind eeskätt nende salaühingutega. Vennaskonnad, sõpruskonnad, liidud või ükskõik kuidas neid nimetada, ent missugune õilis eesmärk! Tuhnisin niikaua piiskop Georgiose raamatukogus, kuni leidsin ka Jamblichose ja Porphyriose kirjutatud Pythagorase elulood. Need meeldisid mulle väga. Hakkasin matkima Pythagorase elulaadi.

Hakkasin kandma valget linast rüüd, nagu tema oli kandnud. Loobusin lihatoitudest, asendades need leiva, mee ja aedviljadega. Minu ainsaks joogiks oli vesi. Püüdsin endale kehtestada kindla päevakava pütaagorlaste õpetuse järgi. See tähendab, et kohe hommikul pärast asemelt tõusmist meenutasin eilse päeva töid-tegemisi,

kusjuures püüdsin neid tihedalt ühendada uue päeva eelseisvate toimingutega. Selle päevakava koostamisel polnud aga esiplaanil enesevaatlus, vaid eneseunustamine. Sest enesega tegelemine on edevus. Tõeline haridus nõuab enese mina tagaplaanile jätmist, tegelemist üldise, kõikide inimeste hüveoluga. Nagu pütaagorlased, nii õppisin minagi hoolikalt pähe Homerose ja Hesiodose värsse ja neid matkides treenisin end gümnaasiumis — jooksin, maadlesin, viskasin ketast. Pidin selle kõik kuidagimoodi sobitama Macellumi päevakava sisse, mille põhipunktideks olid jumalateenistused ja evangeeliumide kommenteerimised.

Pütaagorlaste elulaadi matkides tunnetasin ka esmakordselt väga selgesti suurt üksindust, mis mind ümbritses. Mul ei olnud laudkonda, kellega söögi ajal vestelda. Olen püüdnud seda vajakajäämist siin Gallias korvata oma laudkonnaga, kelle hulgas tooniandjateks on filosoof Priskos, salateaduste tundja Euhemeros, reetor Mamertinus ja minu ihuarst Oreibasios. Macellumis aga polnud mul mitte kedagi, mitte ühtegi mõttekaaslast. Sest Gallus ei tundnud huvi enesekasvatuse või üldise hüveolu vastu. Ta oli alati kuidagi loid ning tuim, kui polnud tegemist jahilkäimise või veinijoomisega. Seepärast olingi üllatunud, kui ühel päeval Gallus ähmi täis minu tuppa tormas ja hüüdis:

«Julianus, me oleme kadunud! Keiser Constantius tuleb siia, Macellumisse!»

«Ja mis siis sellest?»

Gallus jäi mulle otsa vahtima ja pahvatas siis:

«Me peame põgenema!»

«Mispärast?»

«Seepärast, et Constantius tuleb siia meid tapma! Ta tapab meid, nii nagu tappis Constantinopolises meie isa ja venna Justinuse, meie lelle Dalmatiuse koos poegadega ja veel kuus meie nõbu!»

«Need kõik tappis ju mässav sõjavägi!»

«Aga kes selle sõjaväe mässama ajas?!»

Ma ei lausunud sõnagi.

«Kes meie isa varanduse konfiskeeris?» jätkas Gallus. «Kes meid Constantinopolisest siia maapakku saatis?»

Ka Gallus jäi vait, sest ta nägi, et oli mind veennud. Tegelikult olin küll kogu aeg teadnud, et keiser Constantius on minu isa ja venna mõrtsukas. Olin seda lugenud

juba Nikomeedia Eusebiose silmadest, kui ta pärast seda kohutavat viha ja verevalamise päeva oli tulnud Constantinopolises kloostrikongi, kus viibisin koos Galluse ja Mardoniosega, ja teatanud meile, et mässavad sõdurid on tapnud meie isa ja venna Justinuse, meie elu aga on päästnud *sacerrimus imperator et augustus* Constantius. Ja veel selgemini olin seda lugenud nendest ebalevatest pilkudest, mida vahetasid teenrid alati isekeskis, kui vestlus oli kuidagi libisenud nondele sündmustele. Niisiis olin seda sünget saladust algusest peale teadnud, kuid olin selle teadmise surunud kusagile sügavale hingepõhja. Olin tahtnud seda unustada Homerose ja pühakirja abil. Olin tahtnud seda kinni matta nagu allikat, mille vulina kaudu Olümpose jumalad annavad inimestele teada tulevikku. Ajutiselt oligi see mul õnnestunud. Kuid nüüd murdis allikavesi jällegi maapinnale ja tekitas mulle süümepiinu.

«Miks sa mulle seda varem ei ütelnud?» küsisin Galluselt täiesti mõttetult.

«Nii et sina oleksid tahtnud siis ka kõik need aastad oma elu pärast väriseda, nagu olen värisenud mina? Constantinopolisest jõuab siia keisri kuller ja mina pean kohe mõtlema, mis korralduse ta keisrilt toob. Pärast seda läheme jahile, kuid mul keerleb peas mõte, kas ei taba mõni nool j u h u s l i k u l t mind. Mulle serveeritakse delikatesse, ent minu isu hävitab mõte, kas need maiuspalad pole mürgitatud. Mind ümbritsevad teenrid, kes naeratavad, roomavad, lipitsevad, kuid mina ei saa lahti tundest, et neil on tuunika all peidus s i i d l i n g u d. Korraldus keisrilt — ja need lingud heidetakse mulle kaela! Sellise elu eest olen ma sind seni hoidnud, kuid nüüd on mõõt täis. Nüüd pead ka sina värisema hakkama. Mina aga ütlen Constantiusele otse suu sisse, mida ma temast arvan. Lasku mind siis pealegi tappa. Sest julge sureb ainult üks kord, arg aga iga päev uuesti.»

See mõte rahustas Gallust. Ta läks minema. Jäin üksi ja tundsin, kuidas Hirm oma jäiste sõrmedega mu südant pigistas. Õnneks ei pööranud keegi mulle tähelepanu. Kohale oli jõudnud Constantiuse kammerteener Eusebios, et keisri vastuvõtuks kõik ette valmistada. Kogu Macellum sarnanes sipelgapesaga, millesse karjane kepi torganud.

Hoopiski ootamatult oli piiskop Georgios Caesareast Macellumisse tulnud. Ja veelgi ootamatumalt kutsuti

mind ja Gallust õhtul tema juurde. Läksime ebalevate tunnetega.

«Nagu te juba teate, saabub paari päeva pärast siia augustus Constantius,» ütles piiskop Georgios. «Kindlasti tunneb ta hüvi selle vastu, milliseid edusamme te olete teinud pühakirja tundmises. Seepärast ma teid kutsusingi. Kordamine on tarkuse ema. Alustame patust ja sõnakuulmisest, prints Gallus.»

«Patu põhjuseks ei ole meie keha ebatäiuslikkus ja meie liha loomulikud kalduvused, vaid meie sõnakuulmatus.»

«Täiesti õige, prints Gallus. Kuidas me aga peaksime suhtuma inimesesse, kes teab küll, et patu põhjuseks on sõnakuulmatus, ent kinnitab sellest hoolimata kangekaelselt: julge sureb ainult üks kord, arg aga iga päev uuesti.»

Gallus kahvatas. Keegi oli meie hommikust jutuajamist pealt kuulanud.

«Anna andeks, püha isa,» langes Gallus põlvili ja suudles piiskop Georgiose kätt. «Saatan kiusas mind. Anna andeks!»

«Kristlus on armastuse ja andestuse religioon. Ent andestus võib meile osaks saada ainult siis, kui me ka ise andeks anname. Tookord suutis augustus Constantius surmast päästa ainult teid kaht. Kuid ilmselt oleks ta saanud päästa veel teisigi. Et ta seda aga ei teinud, siis on Jumal teda karistanud ega ole talle kinkinud lapsi. Samuti pole Issand andnud tema sõjaväele võitu pärslaste üle. Keisrit vaevavad süümepiinad ja ta kahetseb oma tegu. Patt oleks arvata, nagu sepitseks ta midagi teie mõlemate vastu. Mitte sinnapoolegi! Keiser Constantius tahab uuesti tagasi võita Jumala soosingut. Mul on põhjust arvata, et keisri tulek Macellumisse tähendab teie elus pööret paremuse poole. Teie eest on keisrikojas hea sõna ütelnud Antiookia piiskop Leontios, misjonär ning imetegija India Theophilos ja veel k e e g i, keda te väga hästi tunnete.»

Viimased sõnad olid öeldud sellisel toonil, et me kohe taipasime: see k e e g i ajabki meiega praegu juttu. Pärast lühikest pausi piiskop jätkas:

«Seepärast pidage meeles Õnnistegija sõnu ja tehke nende järgi. Tema on ütelnud: «Kui teie inimestele nende eksimused andeks annate, siis annab taevane Isa ka teile

andeks teie eksimused. Ja ärge mõistke kohut, et ka teie üle kohut ei mõistetaks. Ja ärge mõistke hukka, et ka teid hukka ei mõistetaks.» Tõuse nüüd, mu poeg, ja ära hau kurja oma südames.»

Gallus suudles uuesti piiskopi kätt ja lahkus. Tahtsin talle järgneda, kuid piiskop peatas mu.

«Ma tahan sinuga kõnelda, Julianus.»

Jäin ootama. Kuid piiskop vaikis. Ilmselt ei leidnud ta parajaid sõnu. Viimaks ta ütles:

«Keisrile on palju kõneldud sinust kui innukast õppijast ja tublist anagnostist, kes pühakirja lugedes suudab inimesi heldima panna. Kuid ainult mina tean, et sa oled juba jõudu proovinud ka jutluste koostamisel, ja üsnagi edukalt. Muidugi on piiskop eeskätt hingekarjane, kuid ühtlasi on ta ka oma koguduse esindaja, kui tuleb tegemist teha ilmalike võimukandjatega. Ja praegu on just käes selline hetk. Sa saad kõige paremini end esitleda niimoodi, et koostad ja esitad tema auks ülistuskõne!»

Olin rabatud. Kuid piiskop Georgios ei lasknud mul toibuda.

«Koostad ja esitad panegüürika kõnekunsti kõikide reeglite kohaselt. Tõstad esile keisri suuri teeneid riigi ja kodanike hüveolu eest hoolitsemisel. Ja loomulikult ka seda, kuidas ta sulle ja Gallusele on olnud nagu parim sõber, nagu isa.»

«Ei!» Ma lausa karjatasin selle sõna. «Ma ei suuda!»

«Jah!» lausus piiskop rõhuga. «Suudad küll. Praegu aga kõneleb sinus Saatan, kes kiusab sind uhkusepattu tegema. Koosta panegüürika ja õpi see pähe! Homme õhtul tuled siia ja esitad selle mulle niimoodi, nagu kuulaks sind keiser Constantius ise. Võta eeskujuks Themistiose panegüürika. Mine rahuga, mu poeg.»

Suudlesin piiskopi kätt ja lahkusin kindla otsusega: ma ei kirjuta sõnagi!

Gallus juba ootas mind. Läksime parki jalutama, et keegi meie juttu ei kuuleks.

Kui olin Gallusele teatanud piiskopi korraldusest ja oma otsusest, jäi ta algul keeletuks. Siis surus vihaselt paar vandesõna hammaste vahelt.

Meie jalgade all krudises kruus, meie pea kohal kummus tähistaevas. Tsikaadid siristasid valjusti.

Gallus pomises ikka veel vandesõnu, kuid jäi siis vait ja seisatas.

«Julianus! Me oleme piiskop Georgiosel peos. Me sõltume täielikult tema hea- või pahatahtlikkusest.»

«Noh, ja siis?»

«Ta tahab meid ju aidata, Julianus! Kas sa seda siis ei mõista?!»

«Seda ma ei tea, keda ta aidata tahab: kas meid või iseennast. Sest lõppude lõpuks vastutab siin t e m a meie kasvatuse eest.»

«Meil ei maksaks siiski tänamatud olla. Ta on ikkagi kostnud keisri juures meie eest ja kindlasti õhutas ta sedasama tegema ka India Theophilost ja Antiookia Leontiost.»

«Hea küll, ma ei vaidle vastu. Ja kui keiser tahab piiskop Georgiose kasvatustööd kontrollida, siis tulgu kirikusse ja kuulaku, kuidas ma pühakirja loen. Või kui see peab just ilmalik kõne olema, siis aitaks täiesti lühikesest tervitusest. Aga panegüürika! Üldistada oma isa mõrtsukat kui üllast heategijat! See on ju silmakirjatsemise tipp!»

«Ära karju! Kas sa siis ei tea sententsi: «Maailm tahab, et teda petetakse, niisiis petetagu teda.» Ja mida sa arvad saavutavat oma tõrkumisega?»

«Kui ma ei saa tõtt rääkida, siis ma vähemalt vaikin, ent ei valeta ega silmakirjatse!»

«Tõtt rääkida? Ütelda seda, mida kõik nagunii teavad, ja maksta selle eest peaga! Kuidas sellist surma nimetada, Julianus? Kas idiootlikuks? Liiga pehme väljend. See on ju tegelikult enesetapp! Ja mille nimel? Et Aristoteles on kunagi öelnud: «Armas on Platon, kuid veel armsam on tõde.» Aga Jeesus Kristus on öelnud: «Olge kavalad kui maod ja vagurad kui tuikesed.» Kumba tuleb meil eeskujuks võtta: kas paganlikku filosoofi või Õnnistegijat? Ja kui Lunastaja suutis end nii täielikult ära salata, et palus Jumalal andeks anda isegi nendele, kes tema enda olid Kolgatal risti löönud, kas tohime meie siis ennast Kristusest kõrgemaks pidada ja m i t t e a n d e k s a n d a?»

Ma sain aru, et piiskop Georgios oma lubadustega oli Galluse lootused lõkkele lõõtsunud, et Gallus nägi end juba Macellumist pääsnud olevat.

«Olgu, ma koostan ja esitan selle panegüürika. Kuid teen seda ainult sinu pärast, Gallus,» ütlesin ma, ent tundsin kohe oma hääles valenooti. Oh ei, ma ei tee seda sugugi ainult Galluse pärast. Ma tahan elada, elada! Ja

nüüd veelgi rohkem kui varem, mil ma ei teadnud, et Damoklese mõõk ripub minu pea kohal.

Asusin juba samal ööl panegüürikat koostama. Ma olin tollal veel nii noor, et ei teadnud tõsiasja: äärmused kattuvad. Ja kui ma siis koiduvalgel kustutasin lambi ja lugesin pärgamendilt kõige häbitumaid meelitusi, siis tundusid need mulle keisri pilkamisena. Jätsin need siiski maha tõmbamata, sest ma polnud neid ise välja mõtelnud, vaid kuulsa kõnemehe Themistiose panegüürikast orjalikult maha kirjutanud.

Piiskop Georgios tutvus minu oopusega üsna pealiskaudselt ja ütles:

«Kirjutatud sõna on surnud sõna, millele peavad elu andma hääl, miimika, žest. Hakka kõnelema!»

Ta kuulas mind, jälgis teksti, tegi sellesse kalamosega kriipse ja ringikesi.

Kui olin lõpetanud, küsis piiskop minult:

«Mida sa ise oma esinemisest arvad?»

Kehitasin õlgu.

«Päris täpne hinnang,» ütles piiskop, «ei liha ega kala. Vaata siia! Märkisin su tekstis ära tõusud ja pausid. Loe see mulle nüüd ette. Ja pea meeles: sõnast tähtsam on toon, veenev toon. Kuulajad peavad tajuma, et sa usud iga oma sõna, mis lausud.»

Nõnda treenis piiskop Georgios mind mitu tundi. Ja juhtus huvitav asi. Ma nagu unustasin oma panegüürika sisu. See muutus korraga samasuguseks harjutuseks nagu kettaheide või vehklemine, mida mulle õpetasid gümnaasiumis treener ja *campidoctor*. Ma hakkasin üha rohkem joobuma oma panegüürika (õigemini küll Themistioselt mahakirjutatud ülistuskõne) sõnade ja väljendite ilust, hakkasin üha uusi võimalusi otsima kõnemeloodia täiustamiseks. Ja sain lõppude lõpuks piiskop Georgioselt kiitagi.

«Pea meeles, et järgmine nädal võib otsustavalt mõjutada nii Galluse kui ka sinu elukäiku,» ütles mulle piiskop, ja tal oli õigus.

Järgmine nädal pööraski kogu Macellumi elurütmi pea peale. Saabus Constantius oma suure saatjaskonnaga. Keiser ise asus lossi koos lähikondlastega. Teised püstitasid terve telklaagri. Päeval peeti jahti lõvidele, pantritele ja karudele, õhtul pidutseti. Pidusöömingud kestsid vahel koiduni.

Nägin nüüd esmakordselt oma lellepoega ning õemeest nooruki pilguga, kes oskab juba üht-teist mõista. Keiser Constantius oli kolmekümneaastane (*aastal 347*), rässakas, tõmmu ja pungissilmne. Hea ratsutaja ning täpse vibukütina pakkus jaht talle suurt lõbu. Siiski polnud keiser jahisaagiga rahul. Kütitud kiskjate hulgas polnud mitte ühtegi pantrit. Keiser aga pidas just seda täpilist kassi saagiks, mis kroonib tõelist jahilkäiku. Macellumist saadeti mitusada teenrit ja orja pantreid otsima.

Panter leitigi, piirati ümber ja loodi keisrile tingimused esimesena kiskjat tappa. Ja ehkki Constantius oli hea vibukütt, ei tabanud ta seekord looma surmavalt. Raevunud panter sööstis keisri poole ja teab mis kõik oleks võinud juhtuda, kui Gallus oma noolega poleks looma tapnud.

Pantri keha tõmbles veel, kui kõik õukondlased eesotsas kammerteener Eusebiosega tõstsid suurt rõõmu- ja võidukisa keiser Constantiuse auks. Gallus oli segaduses ja tahtis midagi ütelda, kuid tribuun Arcadius surus tõelise pantritapja tagaplaanile, lausus talle midagi, ja siis ma nägin juba, kuidas hämmastunud Galluski ühines keisrit ülistavate õukondlastega.

Samal õhtul kutsus Constantius Galluse ja minu lossi väikesesse saali, kus viibisid veel *magister equitum* Arbitio, kammerteener Eusebios, piiskop Georgios ja mõned kõrgemad aukandjad. Tajusin kõigi viie meelega, et nüüd seisab ees jutuajamine, mis otsustab paljugi meie saatuses. Ometi ei kinnitanud vestlus tükk aega minu arvamust. Keiser laskis kõigile veini kallata, rääkis Thoraxist, Constantinopolise hipodroomi parimast võidukihutajast, kes noorusest hoolimata on «roheliste» ratsaklubile juba neli-kümmend seitse võitu toonud.

Vestlusteema oli hästi leitud. Võiduajamised hipodroomil huvitasid kõiki ja igaüks teadis sellest valdkonnast midagi pajatada. Nõnda ma kuulsin, et vankrijuhtide keskel on moodi läinud amuletid, millel Aleksander Suure või pühak Hilarioni kujutis. Rivaalide hobuste nõrgestamiseks pidi kõige mõjuvam olema nõidumine tinatahvliga. Tuli selline tahvel hauda matta ja paluda hauas elavaid deemoneid nii- ja naasugust hobust võiduajamisel takistada. Selle loitsu pärast oli isegi üks vankrijuht surma mõistetud.

Sel hetkel tõi kerge tuul mulle ninasse krüsanteemide lõhna ja mu vaimusilma ette kerkis hämar troonisaal

Constantinopolises, kullaga tikitud mustad kardinad, helkivad küünlajalad, purpurkangad, kullast kandelaabrid ja kõrge katafalk, millel lebas palsameerituna keiser Constantinus, peas diadeem, seljas purpurrüü, jalas purpursaapad.

Hakkasin sõrmedega meelekohti mudima, et iiveldusest üle saada. Just sellel viivul tungis mu teadvusse keiser Constantiuse hääl:

«Aidake prints Julianust! Ta ei tunne end hästi.»

Minu juurde astus kammerteener Eusebios ja andis mulle mingisuguse pruuni kuulikese, mille pidin alla neelama.

«Tabab sind selline nõrkushoog sageli?» küsis Constantius.

«Jah. Eriti siis, kui olen väga innukalt paastunud ja palvetanud,» leidsin end järsku oma lellepojale vastamas, isegi teadmata, miks.

«See on hea, et sa nii tubli kristlane oled. Ja lõppude lõpuks ei vajagi piiskop atleedi ihurammu. Kuid siiski selline nõrkushoog . . .»

Arbitio astus Constantiuse juurde ja sosistas kavala näoga talle midagi. Keisri ilme jäi täiesti liikumatuks. Siis ta ütles:

«See on õigus, et Jumal lõi inimese niisugusena, et jättis mehe jõust ja mõistusest osa naise kätte. Sina, Gallus, oled selle osa juba tagasi võtnud.»

Gallus kahvatas ja punastas. Ta polnud arvanud, et keiser teab tema salajastest pidutsemistest väikeses majas veinisurula lähedal.

«Kõrgeauline augustus!» ütles piiskop Georgios. «Hoopis sinust hoovav majesteetlikkus on see, mis prints Julianust vapustab. Ta tahab sind üllatada, kuid kardab ega suuda end kokku võtta.»

«Mis see siis on, väike Julianus?» küsis Constantius umbusklikult. Et ta mind aga nõnda kõnetas, siis sain tasakaalu tagasi ja alustasin oma panegüürikat.

Keiser kuulas kivistunud ilmel. Seesugust liikumatust pidas ta majesteetlikkuse avalduseks ja oli selle omandamisega palju vaeva näinud. Kuid hääl reetis ta. See oli palju soojem kui enne, mil juttu oli olnud hipodroomist.

«Ma näen, et kuuldused sinu õpihimust ja andekusest, väike Julianus, on igati põhjendatud. Eriti suurt rõõmu

tunnen ma aga sellest, et sa oled õigesti taibanud Flaviuste dünastia missiooni. Jah, tõesti, kogu maailm loodab meie peale. Meie kaitseme Rooma impeeriumi ja tsivilisatsiooni barbarite vastu. Seda esiteks. Teiseks aga loome riigis üksmeele ristiusu kaudu. Ja mul on väga meeldiv leida siit eest kaks Flaviust, kes on nii suurepäraselt valmistunud meie dünastia missiooniks. Üks neist asub vahest peagi relvaga kaitsma impeeriumi piire. Teine aga peab veel vahedamaks ihuma sõnarelva, et liita selle abil kõik kodanikud senisest tihedamalt augustuste ümber.»

Gallus langes keisri ette põlvili, järgnesin tema eeskujule. Keiser laskis meil oma kätt suudelda.

«Tänan sind, Julianus,» ütles mulle Gallus, kui olime pärast audientsi kahekesi jäänud. «Oma elu päästmiseks me pidime silmakirjatsema. Kuid pea meeles, minu juhtmõtteks jääb siiski: «Sõber pole see, kes mind meelitab, vaid see, kes mulle tõtt ütleb.» Sina, Julianus, pead mulle alati tõtt ütlema.»

Järgmisel päeval laskis keiser Constantius mind üksi enda juurde kutsuda, et minuga vestelda nelja silma all. Astusin väikesesse salongi, mille aknaid ja seinu katsid rasked siidkardinad. Seepärast valitses siin päevalgi hämarus ja põlesid rasvalambid. Salongi täitis kummaline uimastav lõhn. Ja see jutuajamine on mulle meelde jäänud just oma vastikuse, mõlemapoolse silmakirjatsemise poolest.

«Lugesin veel kord läbi sinu panegüürika ja olen väga rõõmus, et sa tõelise Flaviusena oled mind õ i g e s t i mõistnud.»

«Sinu kiitus on mulle auks, *sacerrimus imperator!*»

«Sa oled õigesti mõistnud, et mina päästsin su tookord nonde metsistunud sõdurite käest. Saatsin su Constantinopolisest ohutumasse Nikomeediasse. Kui sealgi aga Flaviuste vaenlased end liigutama hakkasid, siis siia, Macellumisse.»

«Olen sulle väga tänulik, kõrgeauline augustus!»

«Seepärast tahaksin kuulda sinu enese suust, kuidas sind siin on koheldud, kuidas sulle siin meeldib, kas sul on mingisuguseid soove, mida ma täita saaksin.»

«Ma oleksin tänamatu, kõrgeauline augustus, kui nuriseksin siinse elu üle. Kõikjal tunnen ma sinu hoolitsust. Mitte keegi ei kaitse mind paremini, kui teeb seda tribuun Arcadius. Mitte keegi ei õpeta mind paremini, kui teeb

seda piiskop Georgios. Ta on andnud minu käsutusse isegi oma raamatukogu, et ma võiksin üha põhjalikumalt süveneda ristiusu igavestesse pühadesse tõdedesse.»

«Tean, et sa kirjutad enda jaoks ümber kirikuisade teoseid. See on väga hea.»

Olin algusest peale veendunud, et salongi raskete siidkardinate taga seisavad Constantiuse ihukaitseväelased, kuid nüüd tuli mulle hoopis hirmuäratavam mõte: seal võib seista ka mõni sekretär, kes kiirkirjas mu jutu vahatahvlile kriibib! Selles nuhkidest kubisevas Macellumis võib kõike oodata. Ja nõnda ma ütlesingi:

«Mitte kusagil pole paremat paika mediteerimiseks kui Macellum. Kogu see vaikus ja looduse ilu toob meeltesse rahu ja hinge harduse, nii et tunnetad Jumala kõikväelisust. Sa oled ümbritsenud mind suurepäraste inimestega ja loonud mulle suurepärased võimalused õppimiseks, et võiksin endast teha sellise Flaviuse, kes toob kasu meie dünastiale.»

«Niisiis tahaksid sa Macellumisse jääda, väike Julianus?»

«Tahan olla seal, kus minust on kõige rohkem kasu. Kus minust aga kõige rohkem kasu on, seda otsustad sina, kõrgeauline augustus.»

Keiser silmitses mind umbusklikult, siis ütles:

«Ma mõtlen selle üle järele, väike Julianus.»

Järgmisel päeval sõitis keiser Constantius minema. Macellumis jäi jällegi vaikseks. Mind aga tabas nii ränk närvipalavik, et pidin voodisse jääma. Hirmust, silmakirjatsemisest ja vastikustundest tekkinud närvipinge oli olnud liiga suureks katsumuseks minu pütaagorlikust askeetlusest kurnatud kehale.

Palavikuhoogudes elasin uuesti läbi kõiki neid hirmusid, mida olin tunda saanud oma viieteistkümne eluaasta jooksul. Kord kangastus mulle liiakasuvõtja Lucius, kes kukkus purustatud peaga sillutisele. Kord too kohutav öö, mil surma külm hingus Constantinopolises pani mul vere tarretama. Kõige rohkem aga vaevas mind see nädal, mil Constantius oli olnud Macellumis.

Asemel lebades meenutasin ja harutasin üksipulgi lahti kõik, mis oli siin toimunud. Ja mida põhjalikumalt ma tolle nädala sündmusi puurisin, seda suuremasse ahastusse sattusin. Olin käitunud alatult ning armetult nagu mõni argpüks.

Tõsi küll, teada saada, et keiser Constantius on minu

isa ja venna mõrtsukas, ja juba paari päeva pärast nähagi teda enda ees — see viis roopast välja isegi Galluse, kes kõike ammugi teadis. Ent sellest hoolimata poleks ma pidanud kartma, poleks pidanud vähemalt nii kohutavalt kartma, nagu olin kartnud. Nii kohutavalt, et tulin lagedale orjaliku panegüürikaga. Ja järgmisel päeval keisriga vesteldes silmakirjatsesin nii, et vastik mõeldagi. Ikka ja jälle meenus mulle pärgamendirullike, mille Caesarea peakirikus kunagi keegi oli mu tooga voltidesse torganud. Orestes maksis kätte oma isa mõrtsukale ja tappis ta. Mina aga rooman oma isa mõrtsuka ees. Koguni mõtetes ei julge ma talle kättemaksu haududa. Poen pärimuse taha, et Jeesus Kristus andestas isegi oma mõrtsukatele. Oigustan oma argust selle orjade usuga. Mina, Flavius, valitseva keisridünastia prints! Hülgan Homerose mehiste kangelaste maailma, ehkki Olümpose jumalad mu emale minu kandmise ajal unes ette kuulutasid, et ta sünnitab Achilleuse! Ja nüüd?!

Tundsin ennast rüvetatuna. Palavikust ja nendest mõtetest tekkis vastikus iseenda ja kogu elugi vastu. Mustad enesetapumõtted väänlesid mu ümber nagu siud. Täitsid toa, täitsid voodi, kippusid mulle suhu ja silmadesse. Ma tahtsin käsi ja jalgu liigutada, kuid ei suutnud. Ma tahtsin karjuda, kuid häält ei tulnud suust. Tundsin, et olen kadunud.

Ja sel hetkel astus jällegi mu ellu päikesejumal Helios, peas kuldne kiirtekroon, ja nagu ta omal ajal Constantinopolises oli mu ära viinud verevalamise keskelt, nõnda päästis ta mu sedapuhku enesetapumõtete küüsist. «Julianus!» ütles ta mulle. «Sina pead elama ja minu templid uuesti ausse tõstma!»

Helios tegi mu terveks ja ma tõusin tõvevoodist. Kuid minusse jäi vimm nii piiskop Georgiose kui ka keiser Constantiuse vastu. Mul polnud enam illusioone kummagi suhtes. Ja mis armastuse ning halastuse religioon see on, kui kristlik keiser Kristuse nimel ning Jumala auks mõrvab üksteist sugulast?! Ja mis eetikast ja moraalist saab juttu olla, kui kristlik piiskop samuti Kristuse nimel ning Jumala auks sunnib mõrvatu poega oma isa mõrtsukale ülistuskõnet pidama?!

Kuid nagu Gallus mulle oli ütelnud, et nüüdsest peale tuleb mulgi oma elu pärast värisema hakata, niimoodi ka tõesti juhtus. Hirm sundis mind teesklema, sundis veelgi

innukamalt evangeeliume uurima ja kommenteerima. Tõeliseks vaimutoiduks ning hingekosutuseks oli mulle aga Marcus Aurelius, kes on kirjutanud:

«Mõtle iga hetk sellele, kuidas sinu tegutsemise kaudu avalduks kindel karakter, nagu see roomlasele ja mehele kohane, kuidas saaks selgesti ilmsiks teesklematu tõsidus ja süda, mis on täis vabaduse- ja õiglusearmastust. Hülga kõik muud mõtted, ja sa tuled sellega toime, kui suhtud igasse oma teosse niimoodi, nagu oleks see sinu elu viimne tegu, kui sa sooritad selle läbimõeldult, kirest pimestamatult, mõistuse käskude kohaselt, ilma silmakirjatsemata, ilma egoismita ja ilma nurisemata Saatuse tahte üle. Näed nüüd, kui vähe on tarvis teha, et elada rahulikku, jumalatest õnnestatud elu. Mainitud põhimõtetest kinnipidamine ongi kõik, mida jumalad meilt nõuavad.»

Pärast keiser Constantiuse külaskäiku muutus siiski Galluse ja minu elu mõnevõrra vabamaks. Ilmselt oli keiser tribuun Arcadiuse ja piiskop Georgiose kasvatustööga rahule jäänud ja mõlemad mehed eelistasid meiega tegelemisele loorberitel puhkamist. Mulle jäi nüüd hoopis rohkem vaba aega, mida kasutasin Marcus Aureliuse lugemiseks ja pütaagorliku eluviisi harrastamiseks. Ometi jäi piiskop Georgiose ja minu suhetes kehtima ülemuse ja alama vahekord, tribuun Arcadiuse ja Galluse suhted aga tegid läbi tohutu suure metamorfoosi.

Tribuun oli küll kogu aeg Gallusega lugupidavalt käitunud, ent sellest hoolimata talle väga vähe vabadust andnud. Nüüd aga võis Gallus teha sama hästi kui kõike, mis talle iganes pähe tuli, Arcadius oli nagu kurdiks ja pimedaks jäänud. Gallus haistis tribuuni käitumise taga keisri soosingut enda vastu ja rääkis kõigile, kuidas Constantius temaga vesteldes oli lubanud ta Macellumist õukonda kutsuda ja talle siis usaldada impeeriumi piiride kaitsmise.

Midagi selles vaimus oli keiser tõesti ütelnud, kui olin lõpetanud oma panegüürika esitamise, ent arvesse võttes tema umbusklikkust ja kõhklevat loomust, ei maksnud sellele lubadusele suuri lootusi rajada. Sest üks kuu teise järel möödus, seljataha oli jäänud juba päikesejumal Mithra sünnipäev (*25. detsember*), lähenemas olid ülestõusmispühad, ent Gallus asus veel ikka Macellumis. See tegi ta närviliseks, ent ühtlasi lähendas teda mulle. Olin

juba kuueteistkümneaastane ja oleksin võinud Gallusele kaaslaseks olla, kui teda oleksid huvitanud filosoofia ja enesekasvatus. Kuid kahekümne kahe aastane Gallus oli teadlik oma isiku võlust, kandis hoolt oma heledate lokkis juuste ja ruuge lõuahabeme eest ja eelistas pütaagorlikule askeetlusele aristipposlikku hedonismi.

Istusin tollel kevadpäeval järve kaldal Delfiinide grotis ja lugesin Marcus Aureliust, kui minu juurde tuli Gallus. Ta lõhnas veinist ja ütles ilma sissejuhatuseta:

«Meie oleme Macellumi vangid! Oleme nagu Odysseuse laevamehed kükloop Polyphemose koopas ja peame ootama, kunas ja kumma ta enne nahka pistab!»

«Kas mingi halb uudis?» küsisin ärevalt.

«Kas saab olla veel midagi halvemat teadmatusest, milles meid hoitakse keisri ärasõidust peale? Argonaute ahistasid Skylla ja Charybdis, meid Teadmatus ja Hirm. Me tuleme pimedusest ja läheme pimedusse. Kahe pimeduse vahel on valgusviir, mida kutsutakse Eluks. Ja kui sedagi hetke tahetakse veel lühendada, siis ei jäägi muud üle, kui söö, joo ja armasta, sest ainult see on sinu oma, mida sa elu jooksul oled nautida saanud!»

«On ju olemas ka vaimseid naudinguid, Gallus!»

«Ah, jäta! Mina pole küll filosoofiaga suuremat tegemist teinud, kuid seda siiski mäletan, et isegi sinu armastatud Marcus Aurelius ei soovitanud raamatute lugemisega aega raisata.»

«Sest valitsejana ei jäänud talle aega raamatute jaoks.»

«Kuid Senecagi ütleb, et raamatute uurimisele tuleb inimesel eelistada iseenda uurimist. Seepärast viska see raamat järve ja tule minuga, hakka iseennast uurima, Julianus.»

Raamatut ma muidugi järve ei visanud, kuid Gallusega läksin kaasa küll. Sest purjuspäi oli Gallus mõnikord väga jonnakas oma tahet läbi suruma, ent peale selle tundsin suurt uudishimu: kuhu Gallus mind viib?

Meie jalutuskäik polnud kuigi pikk. See lõppes juba veinisurula kõrval paikneva maja ees. Gallus tõukas mu uksest sisse. Kitsa koridori lõpul avanes uks ja ma nägin omalaadset improviseeritud peoruumi, millesse valgus tungis laealuste pilude kaudu. Laua ümber asuvatel lebatsitel pikutas poolpaljaid orje ja orjatare, kes tervitasid

Gallust hüüetega: «*Evoe! Evoe!*», ja sirutasid tema poole veinipeekreid.

«Kallid sõbrad!» Gallus võttis kaks peekrit, andis ühe mulle ja jätkas: «Ärge kartke! See nooruk siin on minu vend Julianus. Tema on seni elu uurinud raamatute kaudu. Aga nagu me teame: tee tarkuseni on raamatute ja õppimise kaudu pikk, kogemuse kaudu aga lühike. Proosit!»

Gallus pani peekri lauale, osutas lebatsile, kus pikutas mustajuukseline lopsakas kaunitar, ja ütles mulle:

«Lase Polyxenal end lõbustada!»

Seisin kohmetult. Kõige parema meelega oleksin siit jooksu pistnud. Aga siis hakkas Gallus naerma, nagu ta oli naernud mõnikord varemgi minu kohkumise üle.

Polyxena tõusis lebatsilt, võttis oma peast roosipärja ja vajutas selle mu juustele. Ta tuli mulle nii lähedale, et mu ninasõõrmetesse tungis kummaline, raske aroom. Selles olid segunenud lõhnaõli, vein, roosid, higi ja veel midagi mulle tundmatut. See aroom erutas ning hirmutas ühtlasi. Mu keha tõmbus pingule nagu enesekaitseks.

Gallus ise heitis teisele lebatsile, kus lamas kõhuli pikkade vasekarva juustega näitsik, embas teda ja ütles:

«Philinna, hakkame armastama!»

Tüdruk ei teinud kuulmagi, ei liigutanudki ennast. Gallus suudles Philinna kaela, abaluid, selga. Pööras siis tüdruku selili. Too laskis seda kõike vähimagi vastupanuta sündida. Siis tõmbas Gallus maha Philinna rinnavöö, sikutas ägedasti laest rippuvat siidnööri — ja lebatsi ette langes paks siidkardin nagu kuldne pilv, mille Homeros oli pidanud kasutusele võtma, et inimesed ega jumaladki ei näeks Zeusi ja Hera kirepalangut.

Polyxena embas mind, liibus mu ligi. Tundsin erutust, hirmu ning vastikust. Kuid mulle ei antud aega toibumiseks. Juba olime meiegi lebatsil langetatud siidkardina taga ja Polyxena käsi libises mu tuunika alla, samal ajal kui ta oma paljad rinnad surus vastu mu nägu. Tundsin, kuidas mind vajutati millegi pehme sisse. Polyxena juuksed langesid mu näole ja kõditasid mind, nägin enda kohal tema musti silmi, tajusin judinaid, mis jooksid mul läbi ihu. Ta heitis end tagasi, langes siis jälle ettepoole, otsis mu suud. Ta armatses minuga nii, nagu oli omal ajal Andromache armatsenud Hektoriga.

Siis oligi kõik möödas, me lamasime lebatsil higistena ja jõime ühest peekrist veini. Kuid vein ei uhtnud minema tühjus- ja vastikustunnet, mis minus asus. Ma ei tundnud mingit naudingut sellest meelelisest lõbust siis ega ole seda tundnud hiljemgi. Olen lihtsalt *anaphroditos*. Ja kui Sophokles alles raugaeas võis ütelda, et tema on vabanenud jumal Erose karmi sunduse alt, siis mind pole Eros mitte kunagi oma köidikutes hoidnudki.

Järgmisel päeval saabus Macellumisse *magister equitum* Arbitio koos väikese ratsasalgaga, et viia Gallus keisri korraldusel õukonda. Ka minul lubati siit lahkuda ja Constantinopolisesse siirduda õpinguid jätkama.

XXVII

TRIBUUN ARCADIUS KEISER CONSTANTIUSELE

(Mais 348 Macellumis)

Kõrgeauline augustus! Vastavalt korraldustele andsin printsi Gallusele palju vaba aega, et ta saaks oma tõelist loomust näidata. Kuid peale jahipidamise ja salajaste orgiate (salajased olid need muidugi tema arvates) ei osanud ta midagi välja mõtelda. Isegi veiniuimas ja armujoovastuses ei pillanud ta mitte ühtegi sõna, mida võiks tõlgendada kui võimuhaaramise kavatsust. Seepärast tuleb arvata, et tal sellist kavatsust ei olegi. Ma ei saa pidada teda nii kavalaks, et ta seda varjata suudaks, kui tal selline plaan mõtetes mõlguks. On ta ju põhiliselt niisugune mees, kelle kohta öeldakse: «Mis südames, see ka suus.»

Nii kummaline, kui see ka ei näi, ent mina kardaksin pigem Julianust. Tõsi küll, ta on alles kuueteistkümnenastane nooruk, kuid ka lõvi on algul kutsikas. Ja mina kardaksin teda seepärast, et ma ei tea, mis temas toimub. Ta loeb liiga palju raamatuid, kuigi need pärinevad piiskop Georgiose biblioteegist, ja mõtiskleb liiga palju, kuigi pühadest raamatutest saavad võrsuda ainult pühad ning vagad mõtisklused.

See Julianuse elustiil mõjus ilmselt Gallusele kui ettekäide. Et ka mul oli soov midagi Julianuse südamesop-

pidest teada saada, siis provotseerisin Gallust, nii et ta kutsus Julianuse oma salajasele orgiale.

Kuulasin hiljem üle Polyxena, kes kõrgeaulise augustuse väljendust mööda oli Julianusele andnud selle jao mehe mõistust ning jõudu, mis Jumal inimest luues oli jätnud naise kätte. Polyxena jutu järgi oli armatsemine Julianuse üpris külmaks jätnud. Igatahes ei saavat teda Gallusega võrreldagi.

Niisugustena saadan Sinu juurde, kõrgeauline augustus, need kaks venda, kelle kaitsmise ja kasvatamise Sa mulle usaldasid kuueks aastaks.

ANTIOOKIA

JAANUARIKUU

1

Väljas sadas vihma. Oli selgesti kuulda, kuidas piisad tikkisid õhtuvaikuses aknaluuke ja katusekive. Aeg-ajalt kostis ägedat rabinat, nagu oleks visatud herneid vastu seina: vihane tuuleiil virutas vihmapiisad veetolmuks, mida kuuldes inimestel jooksid judinad üle selja.

Ammianus Marcellinuse maja väikeses salongis, mis asus otse raamatukogu kõrval, oli aga vaikne ja soe. Vasest õlilamp, mis kujutas jooksjat, tõrvik käes, kallas kollakat valgust majaperemehele ja tema külalisele Hyperechiusele, Ankyra linna põlise kuriaali Laeliuse pojale. Hyperechius oligi saabunud just äsja Antiookiasse oma kodulinnast ja toonud Ammianusele kirja Euhemerose käest. Kuid polnud viisakas kirja lugeda ja külalist oodata lasta. Seepärast oli Ammianus Marcellinus käskinud laua katta põhimõttel: «*Ut sis nocte levis, sit tibi cena brevis!* — Kui tahad öösel rahulikult magada, siis olgu õhtune söömaaeg lühike!», ja otsustanud alles pärast söömist-joomist Euhemerose kirjasse süveneda. Aga see arvestus oli tehtud ilma Hyperechiuseta, kes õigusega kandis hüüdnime Voluptuarius — Nautleja. Juba neli tundi oli kestnud see «lühike» söömaaeg, ent lebatsil pikutav külaline ei kavatsenud end ilmselt veel niipea jalule ajada ja kõrvaltuppa magama minna, kuhu talle oli juba ase valmis tehtud. Ikka ja jälle rüüpas ta lonkshaaval lesbose veini hõbepeekrist, millel helkis kuldkirjas sõna «*Propina*! — Terviseks!», ja tundis mõnu nii õdusast äraolemisest kui ka teadmisest, et ta viibib jällegi suurlinnas.

Ja Ammianustki oli vallanud lõõgastumistunne. Ta ei katsunud enam Hyperechiuse laialivalguvat juttu katkestada. Ta ei kiirustanud enam tagant Firmust, et too nobedamini peekreid täidaks ja pikaleveninud õhtusöögile

niimoodi lõpp tuleks. Ta ei põlenud enam kärsitusest ega tahtnud läbematult teada saada, mida Euhemeros oma kirjas kirjutab. Ta lihtsalt pikutas, tundis mõnu soontes surisevast veinist, silmitses ainiti oma külalist ja kuulas tema kergelt käärisevat häält.

«Me oleme ju vanad sõbrad,» korrutas Hyperechius. «Ma ei unusta seda iialgi, kuidas sa mind Constantinopolises oma turjal kasarmusse kandsid ja niimoodi mu elu päästsid.»

«Kas nüüd just elu,» kehitas Ammianus õlgu, «aga kuidas oleksin ma saanud sind tolle taverni ette tänavale vedelema jätta? On ju ometi olemas sõjameeste solidaarsus — üks kõigi, kõik ühe eest! *Prosit*!»

Ammianus rohkem imes kui jõi seda tumepunast veini, mis lõhnas päikese ja viinamägede järele, vahtis üle peekriveere Hyperechiust, tolle kiilaspead, tursunud silmaaluseid, punaseid hargnenud veresoonekesi põskedel, ja mõtles, et niisugust lihavat purjutajat ei suudaks ta praegu küll kõrvaltuppagi kanda. Tollal, kümmekonna aasta eest, oli lugu muidugi hoopis teine. Tollal olid nad kahekümneaastased noored poisid, äsja teenima võetud keiser Constantiuse ihukaitseväkke Constantinopolises, kuulsasse *Scholae Palatinae*'sse. Ammianus oli tulnud siia suurlinnast, Antiookiast, mis tollal oma rahvaarvu poolest oli olnud impeeriumis kolmandal kohal Rooma ja Aleksandria järel. Seepärast Constantinopolis ei hämmastanud ega vapustanud teda. Hyperechius aga oli saabunud impeeriumi uude pealinna provintsist, Ankyrast, ja Constantinopolis oli olnud tollele vaesunud kuriaaliperekonnast provintsiaalile lausa ilmutus. Tavernid, lupaanarid, teatrid, hipodroom, kogu siinne elu oma kiusatuste ja ahvatlustega oli kiskunud veekeerisena kaasa Hyperechiuse, neelanud ta alla, teinud temast naeruväärse sõduri, aga see-eest jällegi niisuguse asjatundja naudingute valdkonnas, et talle oli kohe külge jäänud hüüdnimi Voluptuarius.

Aga naudingutega on juba kord asjalood nõnda, et nende eest tuleb maksta. Ja muidugi palju rohkem, kui võimaldab seda sõduripalk, *stipendium*. Õnneks oli Hyperechius hipodroomil tutvunud *comes* Prokopiosega, kes tahtis müüa araabia tõutraavleid «roheliste» ratsaklubile. Kõrgaristokraadile aga oli seadusega keelatud igasugune äritsemine. Kuid Hyperechius oli valmis vahemeheks ning

variisikuks hakkama. Ja nõnda sai talle osaks peale *comes*'i soosingu ka kõlisevat kulda. Halb oli ainult, et selle soosinguga ei tohtinud hoobelda, ja veelgi halvem, et *comes* Prokopios harva tegeles ärioperatsioonidega. Nõnda oligi jäänud peaaegu kõikidele — ka Ammianus Marcellinusele — mõistatuseks, mispärast oli *comes* Prokopios tänavu kevadel Nisibises teinud oma tseremooniameistriks just Hyperechiuse. Sest Constantinopolises teadsid kõik, et lahutamatud sõbrad on Hyperechius ja *comes* Varronianuse poeg Jovianus, praegune keiser. Nende korraldatud pidusöömingud oma vaatemängulisusega olid andnud pidevalt kõneainet kogu uuele pealinnale. Ja nõnda Ammianus Marcellinus küsiski:

«Mida Jovianus ka rääkis, kui te nüüd Ankyras kohtusite?»

«Me ei kohtunud üldse!»

«Kuidas?» imestas Ammianus. «Olite ju südamesõbrad. *Amici usque ad aras.*»

«Nii võis see muidugi paista, ehkki veinipeekrite keskel sõlmitud sõprus on habras nagu klaas. Aga tegelikult polnud see isegi klaashabras joomalauasõprus, vaid ainult sümbioos. Tead ju isegi, kui väga tahtis Jovianus vaimukas ja elegantne olla. Kuid raha oli tal tõesti laialt — ikkagi mõjuvõimsa ning rikka *comes*'i poeg! — ent fantaasiat ja maitset napilt . . Ma ei taha ennast küll kiita, aga ma pärinen siiski põlisaristokraatiast, olen saanud vastava hariduse ning kasvatuse, ja Jovianuse-taoline tõusik sai muidugi aru, et mina võin ta viia templisse, mille nimeks Elegantia. Nõnda me täiendasime teineteist põhimõttel: «Sinu raha ning minu mõistus — ja me vallutame maailma!» Sellel meie niinimetatud sõprus baseeruski. Kui aga pärast teda õnnetut pidusöömingut, kus kähmluses korravalvurite-vigiilidega kaotas oma elu nende tsentuurio, mind selles asjas süüdlaseks tehti ja Nisibisesse maapakku saadeti, siis ei liigutanud «sõber» Jovianus minu kaitseks sõrmegi. Ometi ta teadis, et mina ei ole tsentuurio surmas süüdi.»

«Ma usun sind. Aga kes siis süüdi oli?»

«Seda on muidugi raske kindlaks teha. Sest tolles ägedas kähmluses löödi tsentuurio ilmselt uimaseks. Ja poleks ta basseini kukkunud, siis poleks ta ka uppunud. Aga mina ei võtnud sellest taplusest tegelikult üldse osa, ja süüdi mõisteti mind seepärast, et minu isa oli ainult vae-

sunud kuriaal ja ka mina ei ole rikas. Lohutuseks on küll välja mõeldud sentents, et vaesus ei ole häbiasi, aga tegelikult puhub tuul vaesele alati vastu nägu. Kas kohtunikud oleksid siis julgenud vastamisi minna võimsa ning rikka *comes* Varronianuse ja tema pojaga?!»

«Ma mäletan toda kohtuprotsessi,» lausus Ammianus Marcellinus. «Sind ei mõistetudki ju süüdi tsentuurio tapmises, vaid pidusöögi halvas korraldamises, mistõttu sai võimalikuks too traagiline juhtum. Aga sellistel puhkudel võib maapagulane taotleda kohtuotsuse uut läbivaatamist.»

«Kas sa arvad, et ma seda ei teinud? Herculese nimel! Kui palju kirju ma Nisibisest Constantinopolisesse saatsin! Kuidas ma ennast igasuguste mõjukate meeste ees alandasin!»

Hyperechius hakkas vihaselt nohisema: talle meenus, kuidas ta oli Nisibises närbunud ja pärast pealinna frivoolse peenusega vürtsitatud bakhanaale tundnud end tolles provintsikolkas nagu kala kuival.

«Mitte keegi ei vastanud mulle,» sõnas Hyperechius kurjalt. «Mitte keegi ei julgenud kohtuotsuse revideerimisest iitsatadagi, seepärast, et Jovianus oli mu jätnud saatuse hooleks.»

«Millest niisugune ükskõiksus?»

«Kadedusest. Jovianus sai ju aru, et ta võib võtta laulu- ja tantsutunde, võib lasta endale õpetada muusikat ja kirjandust, kuid üle oma varju ei suuda ta siiski hüpata. Ta tajus, et ei suuda jõuda aristokraadi tasemele, et kõigest hoolimata jääb ta ikkagi ainult vulgaarseks tõusikuks — ja seepärast ei sallinud ta ka mind.» Hyperechius rüüpas mehise sõõmu, hakkas ainiti vahtima Ammianust ja ütles siis: «*Comes* Prokopios, see on tõeline aristokraat. Ma ei räägi seda seepärast, et ta tegi minust Nisibises oma tseremooniameistri. Mitte sinnapoolegi. Ja näed ju isegi, Ammianus Marcellinus, et sellest kõigest, mis oli olemas kevadel ja suvelgi, pole nüüd jäänud kivi kivi peale. Fortuna on juba kord kõige tujukam jumalanna, kes võib iga hetk oma lemmiku reeta. Ja seda ta ju tegigi, kui laskis otsa saada keiser Julianusel ja ajas nurja Pärsia-sõjakäigu, mistõttu pärslaste kätte läks Nisibis, kogu siinse *Limes Romanus*'e nurgakivi. Mäletad veel seda ülepeakaela pagemist Nisibisest, et mitte pärslaste kätte jääda?»

Ammianus Marcellinus noogutas, kuid tema vaimusilma ette ei kerkinud üldsegi Nisibist vallanud paanika, vaid hoopis Phryne, kes oli hüljanud skulptor Demetriose ja tulnud tema juurde. See mälestus manas praegugi Ammianuse näole naeratuse, mida märkas ka Hyperechius, kes ütles:

«See mulle juba meeldib, et sa Nisibise kaotamisse ei suhtu pessimistlikult. Muidugi võtame selle linna tagasi ja...»

«Kes võtab Nisibise tagasi?» sekkus Ammianus.

Hyperechius tegi pausi, siis lausus summutatud häälel:

«Keiser Prokopios, *comes* Hyperechius ja *magister equitum et peditum* Ammianus Marcellinus!»

Niisugune nali oli isegi joomalauas hädaohtlik. Kuigi nad viibisid salongis parajasti kahekesi ja Ammianus oli kindel, et tema majas pole seintel kõrvu — aga siiski: milleks kiusata Saatust? Juhtub sellist asja kuidagi kuulma mõni salakaebaja.... Mõteldagi hirmus! Ja nõnda lausus ta nimesid nimetamata — *nomina sunt odiosa* — Hyperechiusele:

«Ma ei vaidle vastu, et kahele esimesele võivad mainitud kõrged tiitlid osaks saada, aga viimasele küll mitte kunagi!»

«Miks sa nõnda arvad?»

«Seepärast, et olen erru läinud ega kavatse enam sõjaväkke tagasi pöörduda.»

«Inimene mõtleb, aga jumalad juhivad. Vaata, Fortuna on mind pillutanud nagu pähklikoort tormisel merel. Ja poole aasta eest kukutas ta mu päris lainesügavikku. Aga siiski jättis ta mu ellu. Ja miks peaksin ma arvama, et ta mind uuesti laineharjale ei tõsta? Hoopis vastuoksa! Just praegu on palju tõenäolisem see, et ta viib mind jällegi üles. Au ja rikkuse juurde.»

«Au ja rikkus on väga ebakindlad ja lühiajalised. Pealegi ei aita rikkus inimesel paremaks saada. Pigem vastupidi.»

Seda Ammianuse ütlust pidas aga Hyperechius vihjeks ja lausus norivalt:

«Sina võid muidugi niimoodi rikkusest rääkida, sest sina pole kunagi vaene olnud. Aga minu isalt võttis keiser Constantinus Suur kõik maamõisad ja keiser Constantiuse ajal pidi ta loovutama Ankyra *strategos* Natospardole, viimasele barbarile, ka oma linnamaja. Ja praegu

vireleb ta seal ühes üürikorteris ja teenib endale elatist kirjutajana.»

«Ma ei tahtnud sind solvata,» ütles Ammianus Marcellinus. «Mõtlesin ainult, et rikkus pole ometi kõik. Kui rikkust taga ajades hüljata kõik muu, siis minu arvates on selline elu... vaene! Ja tuleb ööd kui päevad tööd teha, sest rikkaks saab ainult tegude, mitte sõnade abil.»

«Täiesti õige. Kuid teo ja teo vahel on vahe. Ja riski suurus on võrdeline saadava kasuga. Talupoeg, kes maad songib, või käsitööline, kes asju valmistab, ei sure küll nälga, kuid ei saa ka iialgi rikkaks, sest nende risk on väga pisike. Kaupmehe risk ja rikkus on juba suuremad. Aga kõige suuremad on need sellel mehel, kes otsustab päästa Rooma impeeriumi...»

Ammianus sai aru, et Hyperechius vihjab Prokopiosele. Jälle see hädaohtlik teema. Jälle vandenõu ja võimuhaaramine. Ja niimoodi nende varanduste juurde pääsemine, mis on praeguste võimumeeste valduses.

Kuid Hyperechius nagu luges Ammianus Marcellinuse mõtteid. Ta ütles:

«Jah, vandenõu — see on mõrvad, reetmised, intriigid ja salakaebused. Räpased vandenõulased, riigikukutajad, segaduste tekitajad — nõnda kutsutakse neid, kelle ettevõtmine ei õnnestunud, kes riski eest maksid oma varanduse ja eluga. Kui see aga õnnestub, siis pole juttugi räpastest vandenõulastest, siis räägitakse kõikjal aina silmapaistvatest riigimeestest.»

Hyperechius pani peekri käest, hakkas Ammianust jõllitama ja lausus lõpuks pehmel keelel:

«Ma näen, sulle ei meeldi mu jutt... Sa kardad... Aga mina ei taha enam vanaviisi vaeseks jääda, vaene olla... Ja ma ei ole kah... Ma saan rikkaks, väga rikkaks... Saan tagasi perekonnamõisad, saan Ankyra asehalduriks...»

«Jäta juba. On aeg magama minna.»

«Sa ei usu mind?... Ometi istume meie mõlemad ühes ja samas paadis!»

Hyperechius pistis käe toogavoltide vahele ja viskas siis kõlinal lauale medali, mille ühel küljel oli Heliose, teisel küljel aga Julianuse kujutis.

Ammianus jahmatas. Ja tal käis peast läbi mõte, et niisuguste vandenõulastega Fortuna küll ei liitu.

Hyperechius magas kõrvaltoas õiglase und, kui Ammianus Marcellinus lõppude lõpuks sai hakata Euhemerose kirja lugema. Liibüalasest salateaduste tundja oli võtnud tõsiselt oma lubadust kirjutada keiser Jovianuse reisist Antiookiast Constantinopolisesse. Pikk pärgament oli tihedasti täis kirjutatud.

«Salve, amice!

Olen praegu Ankyras, Galatia provintsi pealinnas. Kui me jätkaksime oma teekonda samasuguse kiirusega nagu seni, see tähendab kuni Ankyrasse jõudmiseni, siis oleksime hiljemalt nädala aja pärast Constantinopolises. Aga me seisame paigal ja jääme siia veel tükiks ajaks. Keiser ajab riigiasju, pöördub palvetega kalilealaste jumala ja Jeesus Kristuse poole, seepeale otsib mind üles ja käsib järele uurida, mida ennustavad loomasisikonnad ja taevatähed. Niimoodi tegelen siin samade asjadega nagu poolteise aasta eestki, mil viibisin Ankyras keiser Julianusega.

Aega igatahes on mul laialt nii mõtisklemiseks kui ka kirjutamiseks ja seepärast ära pane pahaks, kui leiad mu kirjast pikki kirjeldusi või midagi muud sellist ülearust, mida ise juba tead või mida Sa tähtsaks ei pea. Aga seda on minul küll raske, kui mitte hoopis võimatu ette näha, mis Sinule kui keiser Julianuse eluloo kirjutajale võib oluline olla. Välja jätta või maha tõmmata on lihtne, aga täiendada siis, kui mis tahes sündmusest on juba tükk aega mööda läinud — see on väga raske. Sest aeg hävitab kõik. *Tempus edax rerum.* Ja nõnda tahan Sulle pajatada kõigest üksikasjaliselt, algusest kuni lõpuni. *Ab ovo usque ad mala.*

Reisi Constantinopolise poole alustasime Antiookiast tollel vihmasel detsembripäeval niimoodi, nagu seda ikka alustatakse: Sillaväravate kaudu loode poole, et jõuda Myriandrose sadamalinna Vahemere ääres. Siit jääb jalakäijal veel päevateekond Kiliikia ja Süüria väravateni. Meie aga kihutasime reisivankritega, vahetasime postijaamades hobuseid, ja kuna meid saatsid ainuüksi ratsanikud *comes* Arinthaeuse juhatusel, siis jõudsime väga kiiresti edasi. Sammu sõitma hakkasime alles siis, kui olime seljataha jätnud Süüria tasandiku ja alustasime mäekuru kaudu liikumist Kiliikia tasandiku poole.

Seda kitsasteed ääristavad ida poolt kogu aeg Amanuse mäestiku lubjakaljud, mis kohati ulatuvad peaaegu mereni. Niisugustes paikades avaneb reisijale mõneks ajaks vaade Issose lahele, kuni tee kaob jälle kaljude vahele. Ängistav on liikuda nende järskude hallide kaljuseinte vahel. Ei saa lahti tundest, et oled täiesti abitult jäetud Saatuse meelevalda. Kui lihtne on siin röövlitel teed tõkestada mõne langetatud puu või allaveeretatud kaljurahnu abil! Kui kerge on neil reisijatele kive pähe pilduda! Või siis kusagilt tihnikust vibunool ohvrile kõrri lasta! Eks seda katsunudki siinsamas paari kuu eest organiseerida tsentuurio Probus. Kui *comes* Prokopios koos keiser Julianuse põrmuga siit läbi läks, et matta see jumalate lemmik Tarsosesse, siis saatis Probus ühe oma vibuküttidest *comes* Prokopiost varitsema. Ja poleks jumal Helios *comes*'i ratsut müksanud, mistõttu too komistas, siis oleks nool ka märki tabanud. Meiega küll mitte midagi ei juhtunud ega saanudki juhtuda, sest keiser Jovianus saatis ette julgestussalga, kes pidi kõik kardetavad varitsuspaigad ja arvatavad peiduurkad üles otsima ja meile ohutu läbipääsu tagama.

Nõnda jõudsime ilma igasuguste vahejuhtumiteta Süüria provintsi viimase, kõige põhjapoolsema piirikindluse juurde, kust paistab juba ära Kiliikia provintsi esimene, kõige lõunapoolsem piirikindlus Syennesis. Nende kastellide kaugus teineteisest on umbes kolm staadioni, nende kastellide vahel aga voolab Karsose jõgi. Kiire vooluga küll, aga muidugi pole ta Orontes. Laiust on tal umbes üks pletron. Naeruväärt, kui meenutada, et viimastel mängudel Olümpias viskas krotonlane Theagenes oda kolme pletroni kaugusele. Ja nende kastellide vahel see Kiliikia ja Süüria pärisvärav asubki.

Kastellide ülemad juba teadsid, kui kõrgele on Fortuna tõstnud Jovianuse. Nad tervitasid teda kui keisrit ja saatsid teda tükk maad ka Kiliikia tasandikul, kuni Arese templini Pinarose jõe ääres.

Sellel üsnagi väikesel väljal, mis tegelikult on oru põhi, tajud erakordse selgusega, et inimene on surelik, kuulsus aga surematu. Ehkki on möödas juba seitsesada aastat päevast, mil Aleksander Suur siinsamas Issose lahe ääres ja Pinarose jõel purustas Pärsia kuninga Dareiose sõjaväe, muutub mälestus sellest kohe elavaks, kui oled astunud Arese templisse.

Juba tempel ise on püstitatud sellele kohale Pinarose kaldal, kus Aleksander tollal jõkke sööstis ja vastaskaldal seisvad pärslased taganema lõi. Templi *cella* otsaseina ees asub Aleksandri marmorkuju. Loomulikult koopia tema õueskulptori Lysippose tehtud originaalist, sest tolle materjaliks on kuld ja elevandiluu.

Constantinus Suure ja Constantiuse käsul oli see tempel puutumatuna hoitud. Ja kui keiser Julianus poolteise aasta eest siin peatus ja kuulis, et keiserlikest ediktidest hoolimata on kalilealased Issosest paaril korral templit rünnanud, laskis ta siia ehitada väikese laagri ja majutas sinna relvastatud kaitsesalga.

Nüüd oli laager tühi ja kaitsesalgast polnud jälgegi. Hirmunud ülempreester näitas meile keiserlikust kantseleist väljastatud edikti, mis kinnitas, et siin pole üldsegi tegemist paganliku sõjajumala templiga, vaid hoopis sõjakuulsuse muuseumiga. Sestap ka igaüks, kes tekitab mingisugust kahju sellele muuseumile, on Rooma riigi ning rahva vaenlane ja teda karistatakse surmanuhtlusega.

Julgemaks muutus ülempreester alles siis, kui sai teada, et temaga kõneleb keiser ise. Ta kurtis Jovianusele, et kaitsesalga sõduritele ei makstud mitme kuu jooksul palka, mistõttu nad lõppude lõpuks tungisid ise templisse, viisid minema kõik kuld- ja hõberiistad ja kadusid nelja tuule poole, kes kloostrivendade, kes röövlite või piraatide hulka.

Ülempreestri juttu kuulates vaatas Jovianus paar korda Phrynondase poole, kuid too seisis sealsamas niisuguse näoga, nagu poleks tal üldse aimu, kes või mis on röövel. Siiski avaldasid edikt ja ülempreestri jutt Jovianusele sügavat mõju. Ja kui ta veel kuulis, et kõik keisrid, kes iganes olid alustanud Antiookiast sõjakäike pärslaste vastu, olid siin nii Aresele kui ka Aleksander Suurele ohvreid toonud, et nende soosingut võita, siis ei tahtnud ta oma eelkäijatest muidugi maha jääda. Aga ta kartis kuulujutujumalanna Famat, kes oleks kohe kõikjale levitanud uudist, kuidas kristlasest keiser austab paganlikke deemoneid.

Kuid ülempreester ei tahtnud loomulikult sellist rahakat ning — mis veel tähtsam! — väga mõjuvõimsat külalist niisama minema lasta. Seepärast ta hakkas kõnelema mitmesugustest ohverdamisviisidest, küll vanadest, mil

jumalale toodi ainult sööki-jooki, ja uutest, mil jumalat joovastatakse lõhnarohtude ja küünlasäraga.

Pärast niisugust vihjet oli kõik selge. Jovianus andis ülempreestrile hea hulga solidusi, et teda ei peetaks kitsipungaks. Kuid siiski mitte ka liiga palju, et vaenlased ei saaks teda süüdistada pillamises. Sest keisri heldekäelisust põhjendatakse ikka sellega, et ta on pistnud oma käe sügavale riigikassasse.

Ülempreester võttis solidused vastu tänusõnade ja kummardustega. Ent ta jäi jalamaid tummaks ning tardus soolasambaks, kui keiser palus teda endale tulevikku ennustada.

«*Venerabilis auguste!* Sa tead sama hästi kui minagi, et on keelatud loori kiskuda tulevikult, kui on tegemist riigiasjade ja riigimeestega.»

«Ennusta mulle kui eraisikule.»

Nüüd pidi ülempreester järele andma. Siiski lükkas ta selle *sortilegium*'i edasi ja laskis oma abilistel kõigepealt Arese ja Aleksander Suure auks viirukit põletada ning palju küünlaid süüdata. See nagu sarnanes kalilealaste jumalateenistusega ega sarnanenud ka. Kuid vähemalt Fama tuhanded suud, silmad ja kõrvad olid nüüd pitseri all — ja seda vaja oligi.

Hakkasid aga rulluvad viirukisuitsupilvekesed juba laepalkideni jõudma, nii et magus lõhn täitis kogu templi, siis kadus ülempreester kuhugi sammaste taha. Kui ta tagasi tuli, istus tema õlal papagoi, ta ise aga kandis hõbedast kohrutatud laegast, mille uuretes rohkesti tolmu. Selge, et ta oli selle välja toonud mingisugusest salajasest peidupaigast, mida sõdurid polnud avastanud. Ja seda kinnitas ka tema ise, üteldes, et see on ainus, mida õnnestus päästa.

Laeka kaare- ja karbitahkudele oli tundmatu meister kohrutanud stseene sõjajumal Arese ja heeros Aleksander Suure elust. Ares oma sõjavankriga oli vaenlaste keskele sööstnud ja pistis parajasti piigiga läbi gigant Pelorost, kellel jalgadeks kaks elusat madu. Aleksandrit aga oli kunstnik kujutanud Hydaspese jõel lahingut pidamas India vürsti Porosega. Makedoonia ratsanikud kihutasid taga sõjaelevante, kellele Paan oli kohutava hirmu peale ajanud. Jõest aga oli pea välja pistnud krokodill...

Ülempreester võttis kaane ära. Kast oli peaaegu ääreni täis õhukesi piklikke vaskplaadikesi — loose.

«Kõrgeauline augustus! Aja oma käega need loosid segamini. Kuid ettevaatlikult, et ükski loos ümber ei pöörduks.»

Jovianus sobras kahe käega. Loosid — *sortes* — helkisid tuhmilt. Papagoi laskis pea viltu vajuda ja silmitses neid melanhoolselt.

Nüüd hakkas ülempreester keelt laksutama ja hüüdis papagoile kurguhäälel midagi arusaadamatut. Papagoi muutus rahutuks, pööritas silmi, kraaksatas siis: «Fortuna!», ja haaras ühe vaskplaadikese oma kõvera noka vahele.

Kõik nihkusid lähemale. Ülempreester võttis papagoi nokast loosi ja luges:

«Langend Patroklos ja keeb tema ümber nüüd
metsikuim võitlus,
kuigi jo paljas ta on. Ära rakmed talt viis
särav Hektor.»

Tekkis hauavaikus. Ja ilmselt tajusid kõik peale Jovianuse, kuidas nende kohal lehvitab tiibu surmajumal Thanatos. Neid tuntud värsse «Iliasest» on ju põhjalikult analüüsinud ja allegooriliselt interpreteerinud — sest ainult selline tõlgendus annab meile usaldusväärse tulevikuennustuse — sellised kuulsad mehed, nagu Telmessose Aristandros, see Aleksander Suure isiklik unenägude seletaja, Efesose Artemidoros, Antiookia Phoibos, Halikarnassose Panyasis, Heliopolise Dionysios ja Attalia Apollonios, kui mainida ainult kõige tähtsamaid, kes rookisid ennustuskunstist välja ebausu ja tõstsid niimoodi mantika samale tasemele empiiriliste teadmistega — ja nende silmapaistvate meeste analüüsi lõppresultaat kõlab: surm, peatne surm! Saatuse tahtel tõmbas seesama papagoi poolteise aasta eest ka keiser Julianusele siin templis sellesama loosi. Julianus ei lasknud ülempreestril suudki lahti teha, üteldes sedamaid, kui oli plaadikesele pilgu heitnud:

«Ma teadsin seda. Minu sünnihetkel ilmus mu emale nägemus. Talle teatas jumalik hääl, et ta sünnitab uue Achilleuse. Poja, kellele saab osaks au ja kuulsus, kellele aga saatus keelab üht: olla õnnelik. Tema elutee on raske ning lühike — ja ta sureb lahinguväljal.»

Ülempreester oli keeletu ja tahtis vastu vaidlema hakata. Julianus aga pani käeviipega ta vaikima. Ja ütles Hektori sõnadega:

«Kes võiks Hadese valda mind saatusevastaselt saata? Kuid oma saatuse käest, ma arvan, ei pääse ju keegi, olgu ta vapper või arg, kui kord juba ilma ta sündind.»

Nõnda suhtus sellesse ennustusse keiser Julianus. Ja muidugi ma lausa põlesin uudishimust: mida teeb nüüd Jovianus? Kuid too jäi täiesti rahulikuks ja käskis ülempreestril seda loosi interpreteerida.

Aga ülempreester ei mõtelnudki tõelise tõlgendusega vaeva nägema hakata. Tema võttis endale eeskujuks Aisopose valmi rebasest ja rongast, kellel oli juustutükk nokas. Ja nõnda tuli tal välja, et langenud Patroklos on kadunud keiser Julianus, kelle ümber pärslased metsikult võitlevad ja kellelt nad on isegi sõjavarustuse seljast ära kiskunud. Kuid sellest pole midagi, sest sõjavarustuse, mis tegelikult Rooma impeeriumi tähendab, on enda hoolde võtnud ja ohutusse paika viinud Jovianus. Nõnda on keiser Jovianus ennast juba praegu näidanud kui *Salvator Imperii* ja *Pater Patriae*. Ent see kõik on alles algus. Suured teod alles ootavad teda ees.

Seesugune interpretatsioon pani kõiki õlgu kehitama... peale Jovianuse! Tema andis ülempreestrile veel peotäie solidusi ja lubas täita ka tolle kõige suurema soovi, lubas kohale saata uue kaitsesalga ja selle eest hästi hoolitseda. Sest on ju selge, et peaksid kannatada saama templi asukad Ares ja Aleksander Suur, siis ei ole neil võimalik ka tõhusalt oma kaitsealust Jovianust aidata.

Aga kiitus on rumalate lõks, ja kui ma nägin, mismoodi Jovianus nii kiiresti ja meelsasti sellesse püünisesse läks, siis sai mulle selgeks, et nagu Trooja sõja ajal Zeus pani kuldsetele kaaludele Achilleuse loosi ja Hektori oma, kusjuures viimane vajus alla Hadese poole, nõnda on juba otsustatud ka Jovianuse saatus. Sest keda jumalad tahavad hävitada, sellelt võtavad nad kõigepealt mõistuse. *Quem di perdere volunt, eum dementant!*

Pärast seda ennustamist, mis kuulutas tõeliselt head tulevikku ainult sellele kavalpeast ülempreestrile, näitas ta meile templis säilitatavat ajaloolist sõjasaaki, *spolia opima*. Siin leidusid Dareiose sõjavanker, tema mantel, kilp ja vibu, mis olid langenud Aleksandri kätte sõjasaagina, kui Pärsia kuningas oli lahinguväljalt põgenenud.

Kõige huvitavamad olid aga kaks suurt maali *cella* külgseintel: ühel Apellese kuulus «Võit ja Sõda», teisel

Eretria Philoxenose parim teos — «Issose lahing». Viimane on originaal, esimene aga koopia. Need mõlemad on nii kuulsad kunstiteosed, et igasuguste koopiate kaudu oled Sa neist muidugi juba ammu ettekujutuse saanud. Kui ma neist siinkohal siiski natuke pikemalt kõnelen — ära pane pahaks. Küll hiljem mõistad, miks ma seda tegin.

Et originaal on koopiast parem, see on aksioom, mis ei vaja tõestamist. Aga Philoxenose maalist olin ma seni näinud küll ainult viletsaid koopiaid, sest muidu poleks mulle originaal nii tugevat muljet jätnud. Meistri tunned ära juba sellest, kui palju või õigemini kui vähe erinevaid värve ta oma maalil on kasutanud. Andetu määrija katsub vaatajat vapustada kirevusega ja paiskab oma teoses kõrvuti kõige karjuvamaid värve. Meister aga kasutab ainult kolme-nelja värvi, kuid teeb seda nii varjundirikkalt, et eristab küll detailid, kuid säilitab harmoonilise üldkoloriidi. Nõnda on ka Philoxenos kasutanud ainult nelja värvi — punast, ookerkollast, valget ja mustjaspruuni — ja ometi: missugune nüansseeritus! Kuid maali teljeks on siiski kõige dramaatilisem hetk Issose lahingus: oma tulise Bukephalose turjal tormab noor Aleksander Pärsia kuninga Dareiose poole, kes seisab sõjavankril, ent on andnud juba oma vankrijuhile käsu lahinguväljalt põgeneda. Ründaja ja põgeneja vahele on viskunud Dareiose üks ihukaitseväelasi, kes oma kohuse täitmisel on piikidest läbi torgatud. Suurepäraselt on edasi antud võitja ja kaotaja eetos. Keskealise Dareiose kohkunud ning klaasistunud pilk reedab, et ta näeb antud momendil rohkemat kui oma võidukat vaenlast, et ta näeb moirasid ja surmajumal Thanatost. Aleksandri näol aga pole võiduröömu ega vihkamist. Tema pilgus on pigem melanhooliat ja nukrust, sest ta teab, et tema poolel on Zeus, kes aitab tal võita. Samasugust ilmet nägin ma mitut publiku keiser Julianuse näol, kui ta sõdis Gallias barbaritega.

Ülalpool ütlesin ma, et originaal on paratamatult parem koopiast. Ent silmitsedes Apellese kuulsa maali «Võit ja Sõda» koopiat siinses templis, hakkasin oma väites tugevasti kahtlema. See on ju allegooriline teos, mille nimeks peaks tegelikult olema «Võitja». Sest kogu maali keskseks kujuks on noor sõjamees, Võitja. Temale paneb pähe loorberipärja võidujumalanna Nike, kes hõljub õhus. Temale teeb kummarduse ja ulatab mõõga sõjajumal Ares. Ja

temale on ju lõppude lõpuks alistunud kõik need kuningad, sõjaväed, linnad ja lossid, mis moodustavad maali tausta. Et Võitja on nii sarnane Aleksander Suurega nagu üks veetilk teisega — see on igati arusaadav. Oli ju Apelles Makedoonia kuninga õuekunstnik.

Selle kuulsa maali laskis keiser Claudius Rooma Kapitooliumil Concordia templisse paigutada. Sarnaneb too tempel ju mõneski mõttes siinse Arese omaga. Concordia templis säilitatakse kunstiaardeid, sageli peab seal senat istungeid. Nõnda sobis Apellese «Võit ja Sõda» sinna kõige paremini. Eriti pärast seda, kui keiser Claudius oli lasknud Aleksander Suure pea maalist välja lõigata ja täitnud selle augu jumaliku Augustuse peaga. Niisiis pole midagi uut päikese all — *nil novi sub sole* — ja Constantinus Suur, kes armastas vanade meistrite skulptuuridele lasta oma pea otsa panna, oli ainult *plagiator miserrimus*.

Issose lahinguväljalt ja Arese templi juurest sõitsime Tarsosesse, Kiliikia provintsi pealinna. Peatusime alles asehalduri lossi ees, mis asub keset linna Kydnose jõe kaldal. See jõgi on ainult kahe pletroni laiune, aga sügav ja väga külma veega, sest ta saab alguse Tauruse mäestiku allikatest. Seepärast jäigi siin omal ajal, enne Issose lahingut, raskesti palavikku Aleksander Suur, kes oli end Kydnoses suplemisega ära külmetanud.

Tarsos on ilus linn ja meeldis väga Julianusele, kui viibisime siin poolteise aasta eest. Osalt muidugi seetõttu, et siit on pärit tema lihane tädipoeg *comes* Prokopios, eeskätt aga ikkagi seetõttu, et Tarsos oli ainuke linn, kus tal õnnestus teoks teha oma unistus: taastada kõik Olümpose jumalate templid. Tookord võtsid meid vastu asehaldur Celsus, Julianuse õpingukaaslane Ateena päevilt, siis keisri sõber Seleukos, kes tegutses Kiliikia provintsi ülempreestrina, peale nende Olümpose jumalate preestrid Klematios ja Bakchios. Viimane oli kohe pärast Julianuse trooniletõusmist toonud peidupaigast välja Artemise kuju, korraldanud piduliku rongkäigu linnas ja suure ohvripeo, mis oli lõppenud panegüürikaga jumalanna auks. Julianus käis siin mitmes templis, kõikjal leegitsesid ohvrialtaritel tuled Olümpose jumalate auks.

Nüüd on kõik muutunud. Celsus oli siirdunud eraisikuna Antiookiasse, kus tal on terve palee, ja pühendunud filosoofiale. Kiliikia asehalduriks oli Jovianus määranud Sullegi tuttava mehe, Cassianuse, endise *dux Mesopotamiae*. Viimane omakorda oli võtnud endale abiliseks tribuun Barchalba, endise salateenistuse ülema Nisibises. Ja Pontosesse pagendatud Seleukose asemel tegutses muidugi Tarsoses kristlik piiskop. Tema arvates seisneb selle linna tähtsus asjaolus, et siin oli sündinud ja vaibakudujana töötanud kalilealaste apostel Paulus. Klematios ja Bakchios istusid vangis ja ootasid surmaotsuse täideviimist. Templite ohvrialtaritel aga lasus külm tuhk.

Kõigest hoolimata oli linnas ette tulnud kokkupõrkeid kalilealaste ja Olümpose jumalate kummardajate vahel. Siin oli palju keiser Julianuse poolehoidjaid. Seda tajus ka Jovianus — ja tegi kaks žesti. Esiteks muutis ta ära Klematiose ja Bakchiose surmaotsuse. Mõlematelt konfiskeeriti varandus ja nad saadeti maapakku. Teiseks käskis ta keiser Julianuse haua ilusasti korda teha.

See haud asub tee ääres, mis kulgeb Tarsosest põhja poole ja viib Kiliikia värava kaudu üle Tauruse mäestiku. Prokopiosel polnud tollal aega oma tädipojale väärilist hauamonumenti püstitada, sest ta pidi rohkem mõtlema sellele, kuidas ise mitte sattuda Hadese riiki. Nõnda laskis ta ülepeakaela väikese templi püsti ajada — ja kadus nagu tina tuhka. Nüüd andis Jovianus kõvad käsud Cassianusele ja Barchalbale: tempel suurejooneliselt välja ehitada ja sargale raiuda sõnad, mida ütleb «Illiases» Helena Agamemnoni kohta:

«Ta sõjasangar on suur ning ühtlasi valdijas hiilgav.»

Oma ülesande täitmisel peab Cassianus seda silmas pidama, et Julianuse hauamonument üheski suhtes alla ei jääks augustus Maximinus Daia omale, mis asub siinsamas, sellesama tee ääres.

Kuid kõige suuremat huvi tundis Jovianus Prokopiose vastu. Oli ju Tarsos viimase Flaviuse kodulinn ja lõppude lõpuks läks ta just siin peitu. Ma ei tea, mis käsu Jovianus jättis Cassianusele Prokopiose kohta. Kuid võib arvata, et tabamise korral tehakse talle ots peale, sest Jovianus andis Cassianuse ja Barchalba käsutusse Phrynondase, selle palgamõrtsuka. Mulle kipub vägisi pähe mõte, et just seepärast Jovianus võttiski endaga kaasa Eubulose löömameeste hulgast Phrynondase.

Nii või teisiti, igatahes Tarsosesse ta jäi, meie aga jätkasime oma teekonda põhja poole. Ja mida kaugemale merest ning mida lähemale Tauruse mäestikule, seda tuu-

lisemaks ja külmemaks muutus ilm. Kui hakkasime siksakke tehes nõlva mööda ülespoole minema, et jõuda Kiliikia väravani, selle mäekuruni, mis asub viie staadioni kõrgusel ja on nii kitsas, et ainult üks vanker mahub siit läbi sõitma, siis pildusid tuuleiilid meile aeg-ajalt lumeräitsakaid vastu nägu ja hobused komistasid jäätunud teel. Vastik külm niiskus tungis pikkamisi kontidesse ja muutis käed nii kohmetuks, et vaevaline oli ratsmeid hoida.

Kui tõusmine siia mäeharjale oli raske, siis laskumine Kapadookia tasandikule oli veelgi raskem. Pidime kogu aeg hobuseid ja vankreid pidurdama, et need kihutama ei pääseks. Vastasel korral oleksid hobused käinud käkaskaela ja vankritest oleks saanud pilpapuru.

Niipea kui olime terve nahaga tasandikule jõudnud, jätkasime kihutamist põhja poole. Ja tunnistan ausalt, et mina ei saanud aru, mispärast me nii pööraselt kihutame. Näiteks Tyana linnas — sealt on ju pärit kuulus imetegija Apollonios — ei vaadanud me vasakule ega paremale. Sõime ainult lõunat *praeses*'e residentsis — ja kihutasime edasi.

Niimoodi jõudsime kaks päeva enne jaanuari kalende Ankyrasse — ja korraga oli päevselge kogu selle tõttamise mõte: Jovianus oli otsustanud just siin järgmiseks aastaks konsuliametisse astuda. Väga arukalt valitud paik, kui võtame arvesse, mismoodi teda Antiookia tsirkuses ja tänavatel pilgati selle pärslastega sõlmitud rahu pärast. Ja vaevalt Constantinopoliseski teda hõisates oleks vastu võetud. Aga Ankyra?! Ehkki Galatia provintsi pealinn, kuid Rooma, Constantinopolise ja Antiookiaga võrreldes ainult *municipium*, rohkem mitte midagi. Juba keisri külaskäik on siin sündmuseks, konsuliametisse astumisest rääkimata.

Ankyra kuriaalid tegid küll kõik, mis nende võimuses, et anda sellele konsuliametisse astumise tseremooniale vägevust ning imposantsust (ja niimoodi keisri soosingut võita), kui oled aga neid pidustusi näinud Constantinopolises või Roomas, siis meenutab siinne *municipium*'i võistlus suurlinnaga vägisi Aisopose valmi konnast ja härjast.

Ent pole halba ilma heata ja head ilma halvata. Suurlinnas poleks Jovianuse konsuliks hakkamine nii suurt tähelepanu äratanud kui siin, ja kindlasti poleks ka tema naine Adamantia, see kadunud *comes* Lucillianuse tütar,

suutnud mujal oma soengu, ehete ja rõivastega sellist furoori tekitada kui siin. Ausalt üteldes kujuneski piduliku tseremoonia keskpunktiks Adamantia, kes käitus tõelise keisrinnana ja varjutas täielikult oma mehe, keiser Jovianuse. Viimane tundis end oma naise Adamantia kõrval nii ebakindlana, et paratamatult jäi mulje: Jovianus võib ju keiser olla, aga valitsema hakkab Adamantia.

Küllap oli keisrinna idee seegi, et teiseks konsuliks hakkab nende poeg Varronianus, kellele nimi on pandud vanaisa järgi. Sest on ju küll varemgi juhtunud, et keisrid on lasknud oma poegi täisealisteks kuulutada ja konsuliteks nimetada, kuid mitte kunagi varem kogu Rooma riigi ajaloos pole seda ette tulnud, et konsuliks oleks määratud viieaastane poisike. Igatahes andis Jovianus niimoodi kogu impeeriumile mõista, et tema loeb Flaviuste dünastia valitsemise lõpetatuks ja paneb nüüdsest peale aluse uuele valitsejasoole.

Kuid see plaan oli tehtud ilma jumalate tahet arvestamata. Ja nõnda juhtuski, et Ankyra kuuria suures saalis, kus toimus konsulite ametisse astumise tseremoonia, ilmutas end jumalaks muutunud keiser Julianus. Ta tuli välja kusagilt kardinate vahelt ja võttis istet elevandiluust konsulijäril, *sella curulis*'el. Mitte keegi ei näinud teda peale minu ja väikese Varronianuse, sest on ju teada, et jumalad ilmutavad end kõige sagedamini väikestele lastele. Poisikese silmad läksid suureks, suu vajus ammuli, ja kui Jovianus tahtis teda enda kõrvale istuma tõsta, siis rabeles laps isa käte vahelt lahti ja jooksis suure kisaga saalist välja. Muidugi toodi ta tagasi ja pandi ka konsuliametisse, aga jumalad on oma otsuse siiski teatavaks teinud.

Nõndaviisi me siis oleme siin Ankyras ankrus ega hakka enne liikuma, kui keisrinna Adamantia tüdineb siinsete provintslaste hämmastamisest. Esialgu ei paista igasugustele vastuvõttudele ega ballidele lõppu tulevat. Adamantia oskab keisrinna olla ja oma ühiskondlikust positsioonist naudingut tunda. Pole ka ime. Lõppude lõpuks on ta ikkagi kadunud keisrinna Eusebia õuedaam. Jovianus aga mõistab õigust, ajab riigiasju ja ootab *comes* Arinthaeuse tagasijõudmist Galliast.

Arvatavasti oled muutunud juba kannatamatuks ja küsid: «Miks ei räägi Euhemeros mitte midagi Alexandra majast, mida tahetakse konfiskeerida Seleukose varan-

dusena ja üle anda Jovianuse salateenistuse ülemale Ferasiusele?» Võin Sulle praegu teatada ainult nii palju, et lähemal ajal mitte mingisugust konfiskeerimist ei tule. Jovianusel lihtsalt pole aega niisuguste asjade jaoks. Aga see muidugi ei tähenda, et Kalliopiosel ja Alexandral tuleks istuda käed rüpes. Nad peavad kogu maailmale näitama, et kiidavad heaks keiser Jovianuse otsuse saata Seleukos maapakku ja et nad on head kristlased. Mis parata, kui ühiskondlik silmakirjatsemine on muudetud riigitarkuseks! Seepärast käigu nad kirikutes jumalateenistustel ja tehku kingitusi Antiookia ristikogudusele. Nõnda äratavad nad piiskop Paulinuses lootuse, et kalilealaste jumal kavatseb korrata imetegu, mille tõttu omal ajal Damaskuse teel Saulusest sai Paulus, ja piiskopist saab teie eestkostja. Kõigepealt on aga vaja, et Alexandra end Seleukosest ära lahutaks.

Andku Pallas Athena Su mõtetele lennukust ja lasku Hermes Su *stilos*'el nobedasti joosta. Seda soovib Sulle

Sinu sõber

Euhemeros.»

Ammianus laskis Euhemerose kirja lebatsile kukkuda ja jäi mõttesse, võttis siis seedripuust kastikesest Seleukose kuldkäevõru ja hakkas seda ainiti vahtima. Toredasti helkis õlilampide säras see spiraalkäevõru, see kuldne rubiinsilmadega madu.

Ammianuse vaimusilma ette kerkis Alexandra. Kui hästi sobis see helkiv madu noore naise raskete mustade juustega! Aga see on ju Seleukoselt! Seleukose kingitus!

Kuid siiski... Kas kaalub selline käevõru üles terve villa? Euhemerose kirjas on ju selgesti öeldud, kelle eestkostel jäi see villa konfiskeerimata.

Ammianus tajus korraga, et Alexandra on tegelikult kogu aeg kuulunud talle, et Seleukos on olnud alati ainult võõras sissetungija. Ja kui ta nüüd Alexandra endale võtab, siis pole ta ülekohtune ega ebaaus Seleukose suhtes.

3

Rooma impeeriumi kõikide asukate elurütmi määras kindlaks päike. Linnad, külad ja maamõisad ärkasid koos päikesega ja hakkasid elama oma elu turgudel, põldudel, sadamates, kaevandustes, tänavatel, maanteedel, tavernides, käsitöökodades, kantseleides, kasarmutes, kuni Helios lõpetas oma teekonna ja laskus päikesevankriga ookeani. Ööjumalanna Nox kattis taevalaotuse musta sõbaga ja kõik vajus unne. Antiookia oli küll suureks ning ainsaks erandiks, sest siin oli olemas tänavavalgustus, mis muutis öö valgeks päevaks, nii et inimene ei sõltunud Heliose teekonnast, kuid sellest hoolimata harmoneeris linna elurütm ikkagi päikese omaga.

Nõnda oli ka Ammianus juba esimeste päikesekiirtega jalul, et lühikese talvepäeva lühikesi tunde sisukalt ära kasutada. Hyperechiust ta äratama ei hakanud, tegi ainult Firmusele korralduse, et too hoolitseks külalise eest ja täidaks tema soovid. Kohe pärast kümblemist ja hommikueinet tõmbas Ammianus selga kapuutsmantli, pistis põue Euhemerose kirja, seedripuust kastikese kuldkäevõruga ning Olympiase jaoks nuku, millel liikuvad käed-jalad, ja hakkas läbi tibutava vihma Alexandra villa poole astuma.

Mehaaniliselt sammus Ammianus piki tuttavat peatänavat, mida ääristavates topeltportikustes osteti ja müüdi, otsiti varju vihma ja tuule eest, varastati ja kerjati, söödi ja joodi. Sellele kõigele ei pööranud Ammianus tähelepanu, sest tema mõtted tegelesid eelseisva kohtumisega. Eileõhtusest uljusest polnud mitte midagi alles jäänud. Ja mida lähemale ta jõudis Orontese jõele ning Alexandra villale, seda ebakindlamaks ning närvilisemaks ta muutus.

«Milleks see närveerimine?» mõtles ta. «Lõppude lõpuks valmistan ma nii Alexandrale kui Kalliopiosele rõõmu. Annan üle kuldkäevõru, teatan, et nende villat ei konfiskeerita... vähemalt mitte esialgu.»

Ent kogu sellest autosugestioonist hoolimata jäi temasse mingi ärevus ning rahutus. Ta kompas läbi mantli seedripuust kastikest ning nukku ja otsustas need kohe Alexandrale üle anda. See mõte rahustas mõnevõrra ta meeli.

Kui aga uksehoidja oli ta majja lasknud, nägi ta juba *vestibulum*'is Kalliopiost, kes oli end villasesse himationi mässinud ja kavatses ilmselt välja minna. Ammianust nähes võttis ta mantli jälle ült ja lausus:

«Pidin Libaniose poole minema. Ta olevat jällegi oma linnamajja asunud. Aga sellega pole kiiret.»

«Ära lase end minu tulekust häirida.»

«Ei lasegi. Aga Libanios on eluaeg põdur olnud. Ja

küsida temalt, kuidas on lugu tema tervisega, seda võin ma teha sama hästi ka homme. Astu edasi, ole hea.»

Kuid Ammianus jäi paigale ja Kalliopiosel polnud aega oma viimaseid sõnu korrata, sest ta hakkas nüüd käske jagama teenritele ja majaorjadele, et nood kataksid laua tabliinumisse.

Ammianus aga seisis ja mõtles, et ta pole enam kolme aasta jooksul oma jalga siia toonud. Selle aja jooksul on siin palju muutunud, seda tundis ta juba *vestibulum*'is. Seleukos, kes võis täie õigusega kanda nimetust *magister astrologiae,* oli jätnud siia sügavaid jälgi.

Vasakule seinale oli maalitud punase ja ookerkollasega kaksteistkümmend sodiaagimärki poolkaarena, ja seda taevavõlvi kandis oma õlgadel pruun Atlas. Selle hiiglase mõlemal küljel keerlesid planeedid, siia-sinna oli paigutatud kirjatähti, arve ja geomeetrilisi kujundeid. Tegemist oli horoskoobiga, mida kinnitas ka kogu kompositsiooni alla kirjutatud epitaaf:

NASCENTES MORIMUR, FINISQUE AB ORIGINE PENDET.

Ammianus Marcellinus silmitses horoskoopi skeptiliselt ja mõtles:

«Kui inimese sünnihetk määrab tõesti kindlaks tema surmamomendi ja kui algus ning lõpp on teineteisest sõltuvad, siis peaksid ju olema ühel ning samal hetkel sündinud kõik need, kes ühes ja samas lahingus surma saavad. Cannae lahingus tapetud seitsekümmend tuhat roomlast ja kakskümmend tuhat kartaagolast pidid siis olema kõik samal momendil sündinud.»

Niisugune loogiline järeldus oli Ammianuse kriitilisele mõistusele vastuvõtmatu. Ta pööras horoskoobile selja ja hakkas silmitsema parempoolsele seinale maalitud astroloogilist tahvlit ehk planisfääri. Valgele taustale oli joonistatud seitse musta kontsentrilist ringi, mis sirgjoontega kaheteistkümneks võrdseks osaks jaotatud. Päris keskel olid Draakoni ja Karu tähtkujud. Ringides aga sodiaagimärgid, planeedid, jumalate ja jumalannade kujutised, arvud ja kirjatähed. Kõige alla aga oli kirjutatud:

FATA REGUNT ORBEM, CERTA STANT OMNIA LEGE.

«See on juba süsteemikindel ning teaduslik käsitus universumist,» mõtles Ammianus Marcellinus. «Ja seetõttu

on paikapidav ning tõene ka järeldus, et kogu maailma valitseb Saatus, Paratamatus, Fatum, Fortuna, Tyche, Anankee — heal lapsel ikka palju nimesid — ja tema vankumatud seadused kehtivad kõikjal. Sest kogu universum pole ju midagi muud kui gigantne organism, mille kõik osad on aatomite pideva vahetumise tõttu üksteisega seotud. Ja taevakehadelt kiirgab pidevalt ning lõputult energiat, mistõttu nad lakkamatult mõjustavad ka Maad ja inimest. On ju inimene universumi osa, selline mikrokosmos, kes on täielikult seotud taevakehadega.»

Kalliopios nägi, missugust mõju avaldab *vestibulum* Ammianusele, ega tõtanud teda aatriumi viima. Ja kui ta lõpuks seda tegi, siis juhtis ta kohe oma külalise tähelepanu suurele skulptuurile, mis asus aatriumis aukohal.

See kujutas lõvipeaga lihaselist atleedikeha, mille ümber oli mähkunud madu. Õlgadest ja puusadest kasvasid tal välja tiivad, käes hoidis ta võtmeid ja saua. Maas jalgade juures lebasid Olümpose jumalate atribuudid ja loomad: Vulcanuse vasar ja tangid, Mercuriuse heeroldikepp ja Asklepiose kukk.

Oma pikkadel teekondadel Ursicinuse adjutandina oli Ammianus näinud küll igasuguseid fantastilisi jumalakujusid, aga niisugusele polnud ta mitte kusagil sattunud. Ta vaatas küsivalt Kalliopiose poole. Too aga oli oma külaliste säärase nõutusega ilmselt harjunud, sest ta hakkas kohe seletama:

«See taies kujutab lõputut Aega, mis neelab kõik. Keha ümber väändunud madu sümboliseerib päikese looklevat teekonda taevavõlvil. Need neli tiiba tähendavad nii neljast ilmakaarest puhuvaid tuuli kui ka nelja aastaaega. Käes on tal sau kui kuningavõimu insiignia ja taevaväravate võtmed. Aga need võtmekeeltesse puuritud kaksteist auku sümboliseerivad kahtteist taevamaja. Ja Olümpose jumalate atribuudid — pane tähele, et tema rinnale on skulptor välja raiunud Jupiteri välgunoole —, need näitavad, et Aeg kui kõikide asjade algpõhjus on ka panteistlik jumalus.»

Ammianus silmitses teraselt seda omapärast skulptuuri ja mõtles, kuidas inimene tahab tabada tabamatut ja kujutada kujutamatut.

«Aga kas sedasama ei taha ma teha ka ise?» käis tal läbi pea. «Jätkata Rooma ajaloo kirjapanemist sealt, kus Tacitus lõpetas? See tähendab kirjeldada seda, mis on

juhtunud impeeriumi elus viimase kahesaja seitsmekümne aasta jooksul! Hullumeelsus!»

Kuid ometi see hullumeelne mõte veetles teda. Ta silmitses veel natuke aega seda skulptuuri, seda Kronost, kes kõike tekitab ning hävitab ja keda tema tahab tabada ning sulega pärgamendile alatiseks vangi panna. Alles siis siirdusid nad aatriumist tabliinumisse, kus neid ootas juba kaetud laud, ja Ammianus oli mõnevõrra hämmastunud, kui ta selles vastuvõturuumis ei näinud mitte ühtegi astroloogiaga seotud kunstiteost. Ka ruumi seinad olid kaunistatud väga lihtsas lineaarses stiilis. Pruunile stukatuurile olid maalitud mustad horisontaalsed sambad, mis omavahel laiade vertikaaljoontega ühendatud. Niimoodi olid seinad liigendatud ristkülikuteks ja nende sisse oli maalitud dekoratiivseid girlande ning viinamarjakobaraid. Ent just tabliinumi lihtsus tõmbas iga külastaja tähelepanu paratamatult otsaseina ääres asuvale büstile, mis oli kaetud paksu musta riidega.

Kalliopios kergitas seda katet. Nähtavale tuli Julianuse marmorbüst, mis tundus Ammianusele miskipärast tuttavana.

«Siinsamas Antiookias raius skulptor Demetrios aasta eest keisri marmorisse,» teatas Kalliopios. «Keiser ise seisis talle veel modelliks. Kõigepealt tegi ta valmis ühe elusuuruse Julianuse marmorkuju, mille oli tellinud Nisibis. Ja siis raius selle järgi välja veel mõned büstid ja terve hulga päid.»

Ja nüüd meenus Ammianuselegi, et ta oli näinud toda Julianuse marmorkuju Nisibises peosaalis tollel ööl, mil ta keiser Jovianuse läkitatud saatkonna liikmena oli viinud pidutsevale Prokopiosele teate: Pärsia kuninga Šapuriga on sõlmitud rahu, mille eest temale antakse üle viis provintsi ja viisteist piirikindlust, nende hulgas ka Nisibis. Ja sinna peosaali too Julianuse skulptuur jäigi . . .

«Miks ta selle paksu katte all on?» küsis Ammianus.

«Igaks juhuks,» vastas Kalliopios ja lisas: «Ta oli mul musta leinaloori all, nagu lahkunu puhul ikka tavaks on, kui äkki Ferasiuse mehed tulid seda maja siin üle vaatama. Üks neist kähvaski mulle: «Ah siis muudkui leinate seda apostaati ja tõelise elava Jumala vaenlast!» Vastasin talle, et leinan filosoofi ja vooruslikku inimest, kes oma eluga on meile eeskujuks. Seepeale pomises too mees

ähvardusi, ent tema ülemus käratas talle peale — ja kõik jäi sinnapaika. Aga hiljem hakkasin ma mõtlema, et misjaoks niisuguseid kõlupäid ärritada ja neile põhjust anda mulle kahju teha. Võtsin leinaloori ära ja katsin büsti kinni. Keiser Julianust võin ma leinata ka oma südames. Miks sa kulmu kortsutad? Kas minu käitumisviis ei meeldi sulle?»

«Ma mõtlen hoopis sellele, mismoodi peaksin mina keiser Julianuse elulugu kirjutama. Jovianus mulle küll sellise ülesande andis, aga teda rõõmustaks vist rohkem see, kui ma selle korralduse täitmata jätaksin.»

«Kardan, et sul on õigus. Praeguses olukorras on küll kõige parem järgida seda tarkust: Pea suu kinni, hoia silmad lahti! — *Claude os, aperi oculos*!»

«Mis on kõige parem, seda teavad ainult surematud jumalad. Aga üht-teist võime ka ise ära arvata,» tõmbas Ammianus põuest Euhemerose kirja. «Loe läbi, siis näed. Ja anna hiljem ka Alexandrale lugeda.»

«Misjaoks siis niimoodi? Ma lähen ja kutsun Alexandra siia. Ta on Olympiase juures. See tüdrukutirts on juba teist päeva palavikuga lebatsil. Mitte midagi tõsist küll ei ole, aga siiski — parem karta kui kahetseda.»

Ent Kalliopios ei jõudnud veel sammugi astuda, kui uksekardin kõrvale lükati ja lävel seisis Alexandra, tumedate silmade ja raskete mustade juustega iludus. Neid juukseid hoidsid koos peenike hõbevõrk ja kitsas kuldvõru, mis jooksis ümber pea ja harmoneeris hästi roheli-sest siidist tuunikaga. Vöökoht oli kokku kistud valge kitsenahast rihmaga, et puusad paistaksid laiemad ja rinnad väiksemad. Polnud mingit kahtlust — tütre ilmaletoomine oli teinud temast veelgi vormikama ning ahvatlevama noore naise, kui ta oli olnud enne abiellumist Seleukosega. Ja Ammianus Marcellinus tundis, kui väga peab paika sentents, et vana arm ei roosteta.

«Olympias jäi viimaks magama, jätsin ta teenijate hoole alla,» ütles Alexandra, kui tervitused olid vahetatud ja kui nad juba kaetud laua ümber istusid. «Muidu oleksin sulle *vestibulum*'isse vastu tulnud.»

«Pole midagi,» vastas Ammianus. «Emahool on parim arstirohi. Ja mulle näitas Kalliopios vahepeal teie maja kunstiteoseid. Vii see minu poolt Olympiasele,» ulatas ta Alexandrale vandlist nuku.

«Suur tänu sulle. Kui tore!» hüüatas noor naine, liigu-

tades nuku käsi ja jalgu. Seejuures tuli temasse midagi tütarlapselikku, mis oli Ammianusele tuttav Alexandra neiupõlvest enne abiellumist.

«Tõeliselt tore on alles see,» avas Ammianus seedripuust laeka, mille purpurvooderdus võimaldas rubiinsilmadega kuldsel maol eriti hästi esile tõusta. «Ja mingit tänu pole vaja, sest selle saadab sulle Seleukos.»

Alexandra surus sõrmed kokku ja pistis käsivarre läbi kuldsete keermete. Kuldvõru väänles nüüd randmest küünarnukini. Ja kui Aleksandra kätt liigutas, siis tekkis mulje, nagu tahaks see rubiinsilmadega madu aina kõrgemale roomata.

Roheline tuunika, kuldvõru lauba ümber, hõbedane juuksevõrk ja lõppude lõpuks see käevõru — kõik kokku sobisid nii suurepäraselt raskete mustade juuste ning tõmmu jumega, et Ammianus nägi ainult Alexandrat, ainult seda naist, kelle oli temalt ära võtnud Seleukos.

«Sa näed välja nagu Kleopatra!» hüüatas Ammianus ja surus kohe hambad keelde. See kompliment kukkus välja kahemõtteliselt. Kleopatra oli olnud küll sarmikas naine, aga oma elu oli ta lõpetanud niimoodi, et oli lasknud liivarästikul end nõelata.

Alexandra ei reetnud miimika ega ühegi liigutusega, mida ta seesugusest meelitusest arvab. Ja seepärast oli Ammianus südamest tänulik Kalliopiosele, kes oli vahepeal kallanud peekritesse veini ja lahjendanud seda kuuma veega, nii et võis ütelda:

«Nüüd aga joogem! — *Nunc est bibendum*!»

Kõik tõusid püsti ja võtsid peekrid. Kalliopios kergitas oma karikat ja ütles:

«Keiser Julianus Suure mälestuseks.»

Ta läigatas natuke veini põrandale, ohvrianniks Julianuse varjule. Teised matkisid teda.

Kui nad olid jällegi istet võtnud, ütles Ammianus Marcellinus:

«Kuulsus on vooruslikkuse vari. Seepärast kestabki keiser Julianuse kuulsus üle aegade, et ta oli vooruslik. Ja seepärast võtsid ka jumalad ta endi sekka kui omasuguse. Loe meile ette see kiri.»

Ta ulatas Kalliopiosele pärgamendirulli, Euhemerose kirja, ja filosoof hakkas lugema. Kui ta oli lõpetanud, ütles ta Ammianusele:

«Suur tänu sulle, *amice!* Usun, et ainult sinu tõttu

võime meie, see tähendab Alexandra ja mina, praegu elin olla ja seda maja omaks pidada.»

«Kallis Kalliopios, sa hindad mu teeneid üle. Ma juhtipin küll Euhemerose tähelepanu sellele, millist ülekohut keiser Jovianus tahab teha selle villa konfiskeerimisega, aga sellega minu teened piirduksidki.»

«Ära ole nii tagasihoidlik! Sa aitasid meid, aitasid tublisti!» kinnitas Kalliopios.

«Tublisti küll vaevalt,» vastas Ammianus, «sest lõppude lõpuks saab ainult inimene ise ennast tublisti aidata.»

«See on muidugi õigus,» soostus Kalliopios ja ütles Alexandrale: «Kuulsid, mida Euhemeros kirjutab? Täpselt sedasama, mida mina olen sulle kümme korda rääkinud! Et meie peame end lahti ütlema Seleukosest!»

«Sina pole ju mitte kunagi temaga seotud olnudki,» kähvas Alexandra.

«Aga mina olen sinu vend ja niimoodi olen minagi . . .»

«Siis ütlen parem lahti sinust!» sekkus Alexandra ja tema tumedad silmad lõid vihaselt särama. «Kalilealased hooplevad sellega, et nende abielud kestavad hauani, et nemad ei tea, mis on abielulahutus. Nüüd peavad nad nägema, et ka Olümpose jumalate preestri abielu kestab surmani!» Ja Alexandra jooksis ära.

Ammianus Marcellinus tundis end korraga süüdlasena. Ta tõusis:

«Mul on kodus külaline. Pean minema.»

Kalliopios tuli teda saatma. Kui nad Antiookia peatänaval viimaks hüvasti jätsid, ütles Kalliopios:

«Küll ma Alexandra kangekaelsuse murran. See on ju puhas hullumeelsus visata niisuguse sõgeduse pärast selline uhke villa nonde huntide kurku!»

4

Kui Ammianus rühkis ülesmäge oma villa poole, nägi ta, kuidas selle eest hakkas liikuma talle tuttav üürisõiduk tuttava kutsariga, kes oli teda kuu aega tagasi Daphnesse sõidutanud. Kutsari kõrval istus Hyperechius, kapuuts sügavale silmile tõmmatud. See tundus Ammianusele natuke kummaline, et Nautleja tõttab juba ennelõunal elu nautima. Sest ehkki Antiookias võis rahamees igal hetkel oma soove täita, kõige rafineeritumal kujul oli see siiski võimalik alles pimeduse saabudes.

Ent kogu lugu muutus veelgi kummalisemaks, kui Ammianus oli oma villasse jõudnud ja Firmuselt kuulnud, mis siin oli vahepeal juhtunud. Nimelt polnud Hyperechius seda sõidukit endale tellinud. Hoopis vastuoksa! Ta oli läinud päris vihaseks, kui Firmus oli ta äratanud kutsari nõudmise peale, ja karjunud, et ta ei tea mitte midagi ühestki tellitud üürisõidukist. Aga seepeale oli magamistuppa tulnud kutsar, sosistanud midagi Hyperechiusele — ja kohe oli too asemelt üles hüpanud ning hakanud pomisema, et ta tõesti oli selle kaariku tellinud, aga unesegasena polnud aru saanud, millest on jutt. Seepeale oli Hyperechius kähku rõivastunud — polnud tal aega hommikueinetki võtta, ainult peekritäie veini oli ta püstijalu endale kurku kallanud — ja minema sõitnud.

«Tegelikult minema sõidutatud,» mõtles Ammianus. «Aga kuhu?» Ja ta ei võinud aimatagi, et sama küsimusega vaevab parajasti oma pead ka Hyperechius. Sest tema küsimusele «Kuhu me sõidame?» polnud kutsar vastanud. Oli ainult keelt laksutanud, et hobuseid kiiremini jooksma ajada.

Sellise häbematuse eest oleks Hyperechius igale kutsarile kõmmu kuklasse andnud, kuid sedapuhku tuli end vaos hoida. Oli ju kutsar teadnud parooli «Helios ja Julianus», mille Hyperechiusele oli Ankyras teatavaks teinud Euhemeros, ja mis veelgi tähtsam — kui kutsar oli hetkeks oma rusikasse pigistatud sõrmed sirgu ajanud, siis oli peopesal helkinud see tuntud kuldne medal.

Topeltportikustega ääristatud peatänavalt keeras vanker vasakule ja jõudis peagi agoraale. See oli rekonstrueeritud viimasel ajal moodi läinud pompoosses laadis, mis pidi kõigile tunnistust andma keisrivõimu tugevusest ning majesteetlikkusest. Kontrasti rõhutamise mõttes olid vanast agoraast alles jäetud ainult Museion ja kuuria, lihtsad hooned, mis olid lagunemas ja mida kavatseti lähemal ajal lammutada.

Agoraal käis elav kaubitsemine, ja Hyperechius arvas, et kutsar kavatseb siit midagi osta. Ilmselt seisab ees pikk teekond. Kuid vanker veeres peatumatult üle turuplatsi, sukeldus kitsasse tänavasse, mis viis Orontese jõe äärde, ja jäi peagi seisma vanamoelise villa ees.

«Olemegi kohal,» ütles kutsar, andis hobused ja vankri ligirutanud orjade hoolde ja hakkas majaukse poole sammuma, Hyperechiusele vähimatki tähelepanu pööramata.

Niisugune häbematus ületas juba igasuguse piiri. Hyperechius kiirustas kutsarile järele. Ent ta polnud veel eessammujale kuigi lähedale jõudnud, kui uks lükati lahti ja lävele ilmus atleet Milon. Kutsar hõikas talle tervituseks: «*Chaire*!», astus *vestibulum*'isse, tõmbas paruka peast — ja hämmastunud Hyperechius nägi, et keset eeskoda seisis nüüd Florentius Kurakäpp, *comes* Prokopiose elupäästja ning parem käsi.

«Libanios ootab teid trikliiniumis,» teatas Milon ja ütles sila sosinal Florentiusele: «Mul on uudiseid ka meie asjas. *Viribus unitis*!»

«Pärast räägime. Vii meid praegu peremehe juurde.»

Nad läbisid aatriumi, läksid tabliinumi kõrval asuva koridori kaudu peristüüli ja sealt trikliiniumi.

Hyperechius oli pettunud. Libanios oli ikkagi kogu impeeriumi parimaid reetoreid, ta oli olnud keiser Julianuse õpetaja ning sõber — ja sellest kõigest hoolimata on tal eluasemeks nii tagasihoidlik ning vanamoeline villa. Tavalised telliskividest põrandad, tavalised krohvitud seinad, ainult laed on kaunistatud kipsreljeefidega. Ainsaks kunstiteoseks Julianuse büst aatriumis. Mitte midagi vaimustavat.

Nõnda mõtles Hyperechius, kui nad kõndisid trikliiniumi poole. Aga ta ei teadnudki, et see oli olnud Libaniose emapoolse vanaisa Aristarchose esimene villa Antiookias. Teised ja uhkemad oli ta ehitanud hiljem ja pärandanud poegadele. Tütrele aga oli jätnud selle esimese, sest too oli abiellunud vastu isa tahtmist võõramaalasega, Itaaliast Antiookiasse tulnud Demarchosega. Fortuna iroonia tõttu olid aga Aristarchose pojad laostunud, nende villad ja maamõisad olid läinud suurspekulant Eubulose kätte. Säilinud oli ainult see esimene. Ja Libaniosele oli see alati meeldinud rohkem kui lellede villad juba oma asendi tõttu. Siit võis näha Orontest voolamas ja siit oli ka ainult mõni samm Museionisse, kus Libanios oli juba kümme aastat kõnekunsti õpetanud.

Praegu aga lamas Libanios trikliiniumis lebatsil, jalg kinni mässitud, et natukenegi taltuks suurvarbas möllav valu. Seepärast oli tal raske Florentiuse ja Hyperechiuse tervitusele vastata. Ta ainult noogutas ja osutas käega tühjale lebatsile.

Kolmest lebatsist oli kõigest üks vaba. Esimesel lamas Libanios ja tema kõrval istus sekretär Aristophanes,

umbes kolmekümneaastane mees laia silmavahega, mis tekitas mulje, nagu imestaks ta pidevalt. Teise lebatsi olid hõivanud skulptor Demetrios ja ekstravagantne senaatorilesk Claudia. Ja kolmandale heitsid nüüd Florentius ja Hyperechius.

Trikliinium oli niisama lihtne nagu aatriumgi. Kuid siin oli ainsaks kaunistavaks kunstiteoseks Julianus, sedapuhku vahavärvidega puutahvlile maalitud portree näol, mis oli seinale kinnitatud. Ja isegi lauale asetatud veinipeekreid ehtisid kirjatähed FCI — Flavius Claudius Iulianus.

Libanios laskis pilgu üle koosolijate libiseda ja lausus siis:

«Siin on nüüd koos pool sellest suurnõukogust, kes on otsustanud jätkata kadunud keiser Julianuse elutööd ja päästa Rooma impeerium hukkumisest. Enne kui hakkame ära kuulama aruandeid, joogem kadunud keiser Julianus Suure mälestuseks!»

Kõik tõusid püsti, näoga Julianuse portree poole, kallasid maha mõned veinitilgad ja tühjendasid seepeale karikad. Niimoodi oli võidetud jumalaks muutunud keisri soosing. Libanios meenutas veel kord kõigile, et koosolekut peetakse põhimõttel «Vaiki, kuid pea meeles! — *Tace, sed memento*!» Ja nüüd võis nõupidamine alata.

Hyperechius rääkis, kui ebakindel on Jovianuse võim impeeriumi läänеprefektuurides. Pole muidugi ka ime, kui arvesse võtta, et Flaviuste dünastia on valitsenud Galliat kolmveerand sajandit. Kõige rohkem aga tegi Gallia heaks Julianus, kes kihutas sealt välja kõik germaanlastest barbarid ja andis impeeriumile tagasi õitsva prefektuuri. Seepärast seal löödigi maha Jovianuse äi *comes* Lucillianus, kui too katsus sealseid väeüksusi oma väimehe poole võita. Ja kes teab, kuidas seal käib käsi *comes* Arinthaeuselgi, kelle Jovianus saatis sinna oma äia asemele. Gallias pooldatakse Flaviusi — see on selge.

Hyperechiust kuulati suurema huvita. Lõppude lõpuks rääkis ta ju teadaolevaid tõsiasju. Elevust tekitas ainult see, kuidas Julianuse vaim oli ilmunud Ankyras konsulite ametisse astumise pidustustele ja ühel *sella curulis*'el istet võtnud. Selline asi ei tõotanud Jovianusele midagi head.

Seepeale kõneles Florentius. Kutsarina oli ta sõidutanud küll sõjaväelasi, riigiametnikke ja jõukaid mõisnikke. Nendega juttu ajanud ja püüdnud nende sümpaatiaid ja

antipaatiaid välja uurida. Florentius ei saanud väita, et Flaviused ja muidugi ka Julianus siin Antiookias eriti populaarsed oleksid. Kuid rikkad kardavad alati oma varanduse ja ühiskondliku positsiooni pärast. Nad on ettevaatlikud ja liituvad võitjaga. Abi neist ei ole, aga karta neid ka ei maksa. Vaeste heaks tegi Julianus muidugi nii mõndagi, aga need rumalad peavad rohkem lugu igavesest elust pärast surma paradiisis kui maapealsest. Ei maksa muidugi pessimismi langeda, kuid suuremaks optimismiks pole ka põhjust.

Siis võttis sõna Claudia, ja juba tema esimeste lausete järel tekkis trikliiniumis surmavaikus. See amatsoon oli hakkama saanud tõelise julgustükiga: ta oli üles otsinud Prokopiose enda ja toonud kaasa tema kirja! Ta laskis kirja ringi käia. Polnud mingit kahtlust — pitserimärk selle all oli vajutatud Prokopiose sõrmusekiviga. Et aga võis muidugi karta, et tagasiteel see kiri viimati satub Jovianuse nuhkide näppu, siis oli Prokopios lihtsalt maha kirjutanud Epiktetose diatriibi «Mis on hüljatus ja kes on hüljatu». Ja nõnda oleks võinud seda kirja igaüks lugeda ja Epiktetose arutlusest lohutust leida. Siin Libaniose trikliiniumis aga teati, kellelt on see kiri, teati, et selle kirjutaja kavatseb hakata täringumängu mängima Fortuna endaga, ja mis kõige tähtsam — teati, et tollest mängust sõltub ka kõikide trikliiniumis viibijate saatus. Seepärast uuriti teksti hoolega, püüti tabada peidetud vihjeid ja näpunäiteid. See kiri kõlas nõnda:

«Kui inimene on ilma abita, siis niisugune olukord tähendabki hüljatust. Sest on keegi üksipäini, pole ta veel hüljatud, ja hoopis vastuoksa: viibib keegi seltskonnas, võib ta ometi hüljatud olla. Sest hüljatu all mõistetakse inimest, kes on ilma abita ja antud nende meelevalda, kes tahavad talle halba teha. Ja kui me viibime reisil, siis peame ennast täielikult hüljatuks sel juhul, kui me satume röövlite kätesse. Sest hüljatuks ei tee meid inimese puudumine üldse, vaid just usaldusväärse, ausa ning heasoovliku inimese puudumine.»

Niisugune see kiri oli ja mitte keegi ei söandanud seda interpreteerida. Lepiti Claudia seletusega, et Prokopios oli nimetanud seda kirja lihtsalt volituseks, mis peab suurnõukogu liikmetele teada andma, et Claudia võtab nõupidamisest osa tema esindajana ning volinikuna.

«Räägi, Claudia!» ütles Libanios.

See sihvakas senaatorilesk kandis täna pikitriibulist punavalget tuunikat, mis laskis teda paista veel pikemana. Lühikeseks lõigatud juuksed lisasid näole poisilikkust, nii et teda oleks võidud vabalt pidada mõneks võidusõidukaariku juhiks.

«Ma ei hakka pajatama oma reisist Prokopiose juurde ja tagasi,» ütles Claudia, «sest see kõik on juba minevik. Samuti ei taha ma midagi ütelda Hyperechiuse ja Florentiuse sõnavõttude kohta, sest need käsitlesid rohkem tulevikku. Mina tahan rääkida olevikust. Tegelikult ühest-ainsast küsimusest: kuidas päästa Prokopiose elu?»

«Mida see tähendab?»

«Kes teda ähvardab?»

«Ähvardab Jovianus oma nuhkide kaudu,» lausus Claudia. «Ja see hädaoht on väga tõsine. Ma ostsin kullaga ära Barchalba, selle Nisibise salateenistuse ülema, kes praegu on Tarsoses Cassianuse paremaks käeks, ja tema ütleski mulle, et neil on Prokopiose peidupaik teada. Sedapuhku õnnestus Prokopiosel veel pääseda, kuid ka uus peidupaik on liiga Tarsose lähedal. Seepärast on vaja Prokopios kindlasse kohta varjule viia ja tema vaenlased valejälgedele juhtida.»

Claudia tegi pausi, nagu ootaks küsimusi. Aga mitte keegi ei katkestanud tekkinud vaikust ja nõnda jätkas ta:

«Kuhu võiks loogiliselt mõeldes Prokopios siirduda? Muidugi Constantinopolisesse, põhja poole. Seal on tal sõpru ja tuttavaid, seal on kogu tema elamine-olemine. Järelikult peame tooma Prokopiose lõuna poole, Antiookiasse, kus tal pole mitte kedagi. Selles punktis jõudsin Prokopiosega juba kokkuleppele.»

«Aga kuhu teda siin peita?» sattus Libanios ärevusse.

«Arusaadavalt mitte siia,» viskas Claudia põlglikult, «vaid Demetriose poole, tema ateljeesse.» Ja Claudia jutustas nüüd üksikasjaliselt plaanist, mille Prokopios oli välja mõtelnud ja millé nemad siin pidid teoks tegema.

Kõigepealt pidi Claudia oma teenistusse võtma Phryne koos viimase tantsijataridega. Nõnda oleks tal võimalik moodustada näitetruppi, kelle ringisõitmine ei ärata tähelepanu. Ja sellise katte varjus oleks hõlpus sidet pidada ning Prokopiost ühest kohast teise viia.

Phryne aga läheks otsemaid Demetriose juurde, kes

teataks kõigile, et tema raiub marmorisse võidujumalanna Victoriat Rooma senati jaoks ega võta mitte kedagi vastu. Nõnda saaks Prokopios seal hästi redus olla.

«Plaan pole paha,» tähendas Demetrios. «Aga ma ei tea ju, kas Phryne on nõus sinu teenistusse tulema.»

«Tema nõusolekut ei hakka keegi küsima,» lausus Claudia. «Prokopios ütles mulle selge sõnaga, et tema tegi Phrynest selle haritud naise ja menuka näitlejanna, kes Antiookias praegu loorbereid lõikab. Järelikult on tal õigus Phrynelt ka sõnakuulelikkust nõuda. Nisibises talitas Phryne omapead, aga tollal oli tegemist erakordse olukorraga. Nüüd on lugu hoopis teine.»

Ja just kui selle kinnituseks lõi Claudia rusikaga vastu lauda.

Florentius silmitses seda amatsooni ja mõtles, et igavusest võib mõnikord suuri asju sündida. On ju selge, et Claudia on tüdinud võiduajamistest tsirkuses ja gladiaatorimängudest, orgiatest ja armatsemisest, kristlastest sektantide tülitsemistest ja paganate salajastest müsteeriumidest. Nõnda on see vandenõu ja troonihaaramine talle just nagu loodud, see on uus ja põnev mäng, mis teda veetleb, ainult — kui kauaks?

«Üksikasjaline plaani teeme valmis siis, kui *comes* Prokopios on siia jõudnud,» ütles Claudia. «Praegu aga on tema korraldused järgmised: Hyperechius läheb kohe Ankyrasse ja ootab seal märguannet. Libanios, Aristophanes ja Demetrios — teie peate koostama mõned proklamatsioonid, mis tõstaksid Prokopiose populaarsust rahva hulgas. Käiku lasete need märguande peale. Florentiusega kõnelen ma ise pikemalt, aga alles homme, kui olen reisiväsimusest puhanud. Ütlen ainult nii palju, et tema ülesanne on kõige raskem: tema peab komplekteerima löökvalga, kes otsustaval hetkel välja astuks ja vaekausi Prokopiose poole kallutaks. Mina aga hakkan sidet pidama. Nii telega siin kui ka meie omadega Nikaias ja Constantinopolises. Nüüd aga läheme laiali ja peame meeles: tegusid, mitte sõnu! — *Res, non verba*!»

Nõnda see koosolek lõppeski.

Florentius tõusis esimesena, et ennast jällegi kutsariks maskeerida. Teised jäid veel laua äärde.

Koridoris ootas teda juba Milon, kes kõndis tema kõrval kuni *vestibulum*'ini. Siin ei häirinud neid mitte keegi. Siin võis Florentius endale rahulikult paruka pähe tõm-

mata ja Miloni juttu kuulata. Atleet heitis veel korraks kontrolliva pilgu aatriumi ja hakkas siis rääkima:

«Ma sõbrunesin vahepeal Roburiga — tead küll seda laiaõlgset orja Osthanese võõrastemajast, kellel põsel mõõgaarm — ja sain teada mõndagi huvitavat. Selgus, et peale nende tavaliste peosaalide, kuhu võib pääseda igaüks, kellel ainult solidused tengelpungas, on Osthanesel olemas veel niinimetatud Venuse grott. See on suur maa-alune saal, kuhu viib salakäik võõrastemaja õuele ehitatud nümfaionist. Keegi ei või arvatagi, et see luksuslik skulptuuride ja reljeefidega kaunistatud purskkaev on ainult mask, mille varjus peavad oma salajasi orgiaid Bacchuse kummardajad, nende hulgas ka Eubulos.»

«See on huvitav. Räägi edasi!»

«Tead ju isegi, et Bacchuse müsteeriumid on rangelt keelatud. Kui sa teataksid sellest *praeses*'ele ja too tuleks siia terve vigiilide kohordiga . . .»

«Siis ei saavutaks me mitte midagi. Kindlasti on sellel maa-alusel saalil mõni varuväljapääs. Ja need, kes vigiilidele pihku jäävad, saavad ikkagi vabaks. Kui mitte muidu, siis raskete rahade abil. Ei, meil pole vaja ametivõime kaasa tõmmata ega neid Bacchuse austajaid häirida. Meil on tarvis Eubulos kätte saada!»

Neid sõnu lausus Florentius sellise vihaga, et Milon kergelt võpatas.

«See ei ole nii lihtne,» ütles atleet. «Venuse grotti pääsevad ainult sekti liikmed, kes kõik tunnevad üksteist. Samuti teenindavad neid alati ühed ja samad orjad, kes kannavad erilist kollast siidtuunikat, mille rinnale on tikitud mürte, roose, õunu, tuvikesi, delfiine ja pääsukesi — ühesõnaga Venuse taimi ja loomi. Neid tuunikaid hoiab Osthanes luku ja riivi taga. Selga annab ta need oma orjadele alles siis, kui need lähevad bakhante teenindama. Robur oli sinna maa-alusesse saali niimoodi sisse saanud, et üks tüse purjutaja oli hakanud õhku ahmima ja vajunud põrandale nagu kott. Arst Unicus oli käskinud ta välja värske õhu kätte kanda, kuid kitsas käigus ei mahtunud mitu orja kõrvuti. Siis oligi kutsutud kohale Robur, kes oli tollé Biberiuse turjale võtnud ja välja toonud.»

Florentius vajus mõttesse, siis ütles:

«Ma ei oska sulle paugupealt ütelda, kuidas me Eubulose kätte saame. Seepärast jätka andmete kogumist. Kui on midagi tähtsat — otsi mind kohe üles Antiookias.

Muidu aga kohtume Daphnes. Mul tuleb sinna nagunii tihti lõbutsejaid vedada. Aga kindel on, et meie käest Eubulos ei pääse!»

Nende vestluse katkestas Hyperechius, kes tuli *vestibulum*'isse. Florentius pidi hakkama jällegi sõnakuulelikuks kutsariks, kes täidab võimsa aristokraadi tujusid. Et aga nõupidamisel oli selgeks saanud, kes on kes, siis ütles Florentius kohe, kui nad olid liikuma hakanud:

«Võta Ammianus Marcellinuse juurest oma asjad, ja siis viin ma su kohe oma praeguse peremehe kontorisse. Asud veel täna teele Ankyrasse tema killavooriga, mis läheb Constantinopolisesse.»

«Aga ma tahan enne lõunat süüa . . .»

«Jõõd postijaamas,» lausus Florentius toonil, mis välistas igasuguse vastuvaidlemise.

Ja nõnda oli Ammianus Marcellinus tõsiselt üllatunud, kui Hyperechius, hüüdnimega Nautleja, lükkas tagasi tema kutse lõunastada.

«Ei ole aega! — *Tempus fugit*!» hüüdis Hyperechius, reisipaun rihmaga õlale heidetud. Ent peekritäiest veinist ei ütelnud ta siiski ära, enne kui kadus uksekardina taha.

Ammianus Marcellinus vaatas veerevale vankrile järele ja vangutas pead. Selles ärasõidus oli midagi salapärast ning mõistusevastast. Nautleja loobub naudingutest, et rutata tagasi provintsikolkasse.

Aga kas polnud niisama salapärane ning mõistusevastane ka Alexandra otsus: loobuda villast ainult seepärast, et kalilealased ei saaks kahjurõõmutseda! Ent oli see tõesti pärispõhjuseks?

Kuid Ammianus Marcellinus ei tahtnud isegi mõtelda sellele, et Alexandra loobumise tegelikuks põhjuseks võiks olla Seleukos. Seepärast keeras ta kannapealt ringi, läks oma kabinetti ja hakkas lugema keiser Julianuse päevikut.

PÄEVIK

Kolmas vihik

JULIANUS

(7. juunil 360 Lutetia Parisiorumis)

1

Rõõm ja mure on kaksikvennad. Ja nõnda pole mitte midagi imelikku selles, kui ma kohtusin nendega pärast Macellumist lahkumist jällegi Constantinopolises (*aastal 348*). Kuue aasta tagant nägin uuesti Mardoniost. Ta juuksed olid lumivalged, ent ta silmad lõid endiselt särama, kui deklameerisin talle Homerost. Kahjuks ei pandud teda enam mind õpetama. Minu uuteks õpetajateks said krimpsusnäoline *grammaticus* Nikokles, kelle suunurkades asus pidevalt irooniline muie, ja kõhn, terava ninaga *rhetor* Hekebolios, kes vesteldes sulle iialgi otsa ei vaadanud.

Minu vanaema Maxima oli vahepeal surnud ja oma mõisa Nikomeedia lähedal mulle pärandanud. Minu õde Constantia, kes oli ühtlasi keiser Constantiuse naine ning keisrinna, kutsus mind paleesse. Üllataval kombel võttis ta mind vastu *gynaceum*'is, mitte aga troonisaali kõrval paiknevas väikeses saalis, kus toimusid audientsid siis, kui keiser ise polnud Constantinopolises. Ja praegu oli just selline moment: kõik teadsid, et Constantius sõdib kusagil Mesopotaamias, impeeriumi idapiiril, Pärsia suurkuninga Šapuriga.

Sammusin eunuhhi kannul läbi tuttavate koridoride ja murdsin pead, mida see peaks küll tähendama. Ja nii nagu keerulised mõistatused sageli väga lihtsalt lahenevad, nõnda sündis seegi kord: Constantia oli lihtsalt haige.

Ma polnud oma õde küll kümme aastat näinud, ent nii vanana ma teda siiski ei kujutlenud. Lõppude lõpuks oli ta ju kõigest kolmekümneaastane. Mulle aga vaatas asemelt vastu äärmiselt kõhn nägu, mis oli täis peenikesi kortse.

Haigele omaste teravnenud meeltega taipas õde mu mõtteid ja ütles:

«Olen vana ja võõras, eks? ... Jäta see ilus vale! Tean, et näen halb välja. Mingi tundmatu tõbi pureb mu sisikonda. Ja kergendust pole toonud panatsea, teriak, väävlivannid ega palved, millega olen pöördunud Jeesus Kristuse poole.»

Tekkis vaikus. Ma ei teadnud, mispärast õde oli mind kutsunud, ja see tegi mind ebakindlaks. Ent ta jällegi nagu luges mu mõtteid ja ütles:

«Tahtsin sind näha, väike Julianus. Ja mul on hea meel, et oled sirgunud tugevaks, meeldiva välimusega noorukiks. Kartsin nimelt, et innuka õppijana jätad oma keha hooletusse. Kartsin, et näen kühmusselgset ning sissevajunud rinnaga askeeti.»

«Kuigi hing on võrratult tähtsam ning ülevam kui keha, suudab ta siiski end teostada ainult keha abil. Tahab hing mõtiskleda, laulda või tantsida, siis kasutab ta selleks instrumenti — keha, milles ta asub. Seepärast peab see instrument korras olema.»

«Olen kuulnud palju sinu tarkusearmastusest, nüüd aga võin ise veenduda, et sa oled tõesti filosoof, väike Julianus. Ent kunst elada sarnaneb rohkem mõõgavõitlusega kui tantsimisega, just selles mõttes, et pead alati valmis olema hoope tõrjuma ja kartmatult ootamatutele hädaohtudele silma vaatama. Õukond sarnaneb suuresti amfiteatriga ja ma tahan, et sa sellel areenil päris kogemusteta gladiaator ei oleks.»

Mu õde Constantia tegi pika pausi, siis jätkas:

«Keiser Constantius pole sugugi halb inimene, kuid tal on raske, väga raske. Isalt sai ta päranduseks sõja pärslastega ja tülid piiskoppidega. Kummalegi pole ta suutnud lõppu teha, ehkki keiser Constantinus Suure surmast on möödas juba üksteist aastat. Ja peale selle ripub praegu veel õhus kodusõda, sõda Constansiga. Pole siis imeks panna, et Constantius on umbusklik ning närviline. Seda aga kasutavadki ära need halvad inimesed, kes keisrit ümbritsevad, Eeskätt kammerteener Eusebius, notarius Paulus ja *agens in rebus* Apodemius. Ent samuti lauahõlm Mercurius, *magister equitum* Arbitio, *agens in rebus* Gaudentius, väepealik Barbatio, *comes* Lucillianus ja on veel teisigi.»

Õde jutustas mulle neist intrigaanidest ja hoiatas mind. Lahkusin *gynaceum*'ist veelgi segasemate tunnetega, kui olid olnud nood, mis olid vallanud mind ennist, paleesse

tulekul. See oli viimane kord, mil nägin oma õde Constantiat elusana. Ta suri kuu aja pärast ja maeti Pühade Apostlite kirikusse. Matusel viibis ka Gallus, nüüd juba *tribunus primi ordinis*. Ta oli mehisemaks ja enesekindlamaks muutunud, sest oli juba osalenud sõjaretkel pärslaste vastu. Peietel jõi ta ülemääraselt veini, kuid keiser Constantius ei pööranud sellele tähelepanu, tema vestles minuga. Küsis, kuidas mulle meeldib Constantinopolises ja kas olen rahul oma uute õpetajatega, *grammaticus* Nikoklese ja *rhetor* Hekeboliosega. Tänasin keisrit suurepäraste õpetajate ja õppimistingimuste eest. Mõne päeva pärast saatis ta mu koos uute õpetajatega Nikomeediasse. Miks? Ei tea. Minu julgeoleku eest kandis hoolt jällegi tribuun Arcadius koos kaheteistkümne sõduriga, nagu ta oli teinud seda Macellumiski. Kuid ma polnud nüüd enam laps ja mõistsin juba, et Arcadius on ühtlasi minu vangivalvur.

Sedapuhku sai Nikomeedias mu eluasemeks *praeses* Aristainetose maja, õppima aga hakkasin Hekeboliose retoorikakoolis, mille too avas keisri toetusel otse linna südames, foorumi ääres. Kui veel kuue aasta eest oli Nikomeedia olnud suurem Constantinopolisest, siis nüüd oli asi juba vastupidi. Ent ometi ei saanud uus Rooma ühes suhtes Nikomeedia vastu, nimelt õpetas siin parajasti Libanios, impeeriumi kõige kuulsam retoorikaõpetaja. Muidugi tahtsin teda kuulama minna. Kuid Hekebolios sai mu kavatsusest aru ja ütles mulle:

«Prints Julianus! Keiser Constantius saatis meid Nikomeediasse selleks, et me saaksime siin häirimatult pühenduda õppimisele, õppimisele kristlikus vaimus. Libanios aga on pagan. Ta valdab meisterlikult küll kõnetehnikat, tema lugemus ja teadmised on hämmastavad, kuid need oskused ja tarkused, ühesõnaga see kõik on p a g a n l i k! Seepärast tõota mulle, et sa ei lähe kuulama Libaniost. Mina ei usu, et käskude ja keeldudega saab inimest tagasi hoida. Kui aga inimene i s e tõotab millestki hoiduda, siis seda ma usun.»

Ma muidugi tõotasin, sest oleks olnud ju suur ning ka hädaohtlik rumalus näidata üles sõnakuulmatust keiser Constantiuse vastu. Nikokles, kes oli vaikides meie jutuajamist pealt kuulanud, hakkas näokrimpsutuste saatel mulle koduteel kõnelema:

«Hekebolios pole sugugi nii printsipiaalne, nagu ta end

paista laseb. Kristlik või paganlik, see on talle üsna ükstapuha. Mis talle aga sugugi ükstapuha ei ole, see on tema ametikoht keisri õukonnas. Ja sellega kaasnevad privileegid ning auavaldused. Printsi õpetajaks olla — see on tema reetorikarjääri apogee. Loomulikult hoiab ta sellest küünte ja hammastega kinni. Libaniosesse ta aga ei saagi hästi suhtuda, sest Rooma impeeriumi kõige säravamateks kõnemeesteks ja kõnekunsti õpetajateks on Themistios Constantinopolises ja Libanios Nikomeedias, a j u t i s e l t Nikomeedias.»

«Mida see tähendab?»

«Mul on andmeid, et keiser Constantius tahab kutsuda Libaniost Constantinopolisesse.»

«Kuid seal õpetab ometi Themistios!»

«Constantinopolises on küllalt ruumi ka kahele silmapaistvale kõnekunsti õpetajale. Kui Themistios on viinud õitsele oma kooli, mis asub Capitoliumil, otse *Forum Tauri* ääres, kas ei suuda siis Libanios talle väärilist konkurentsi pakkuda mõnel teisel foorumil? Aga see on praegu kõrvaline küsimus. Peamine seisneb selles, et Hekebolios tunnetab suurepäraselt oma mannetust. Kõnemehena ja kõnekunsti õpetajana on ta ju keskpärasuste keskpärasus.»

«Milleks sa mulle seda kõike räägid, Nikokles?»

«Seepärast, et minu arvates tuleb sul õppida retoorikat meistri käest, kes oma ala tunneb. Mitte aga vusserdajalt, kes kuristikku oma võimetes ja teadmistes varjab sellega, et tema usub sedasama jumalat, keda austab keiser.»

Silmitsesin teraselt Nikoklest. Kuid ma ei suutnud tema näost mingit salakavalat plaani välja lugeda.

«Kuidas oleks see võimalik, Nikokles? Ma ometi tõotasin, et ei lähe Libaniost kuulama.»

«Hekebolios on alati tegutsenud põhimõttel: hundid söönud, lambad terved. Praegu on ta ennast niimoodi kindlustanud, et keisripoolsed etteheited ja rünnakud teda ei tabaks. Ja sellest piisab talle. Mida sina nüüd tegema hakkad, see on juba sinu asi, sest sina oled andnud lubaduse, Hekeboliosel on sinu sõna — ja ongi kõik. Sinu tegutsemise eest tema enam ei vastuta, ja just seda ta tahtiski.»

«Aga ma olen ikkagi sõnaga seotud.»

«Sa oled seotud ainult seevõrra, et sa ei lähe Libaniost

kuulama. Kuid sa võid Libaniost lugeda. Kuulajad konspekteerivad nagunii tema loenguid. Ma saadan sinna paar kiirkirjutajat — ja ongi sul tema tekstid käes.»

«Mispärast sa hakkad niisugust vaeva nägema, Nikokles? Kas Libanios on sinu sõber?»

«On küll. Aga praegu pole see tähtis. Otsustav on ikkagi asjaolu, et sa õpiksid kõnekunsti selle ala parima õpetaja käest. Ja et sa saaksid aru sallivuse tähtsusest. Sest mõisted «paganlik» ja «kristlik» jäävad tühjadeks sõnakõlksudeks, kui nad on inimliku rumaluse ja hävituskire kattevarjuks. Sa tead ju lugu sellest, kuidas jumalad lõid inimese. Varustasid ta mõistusega, tarkusega, osavate kätega — ja lõpuks panid temasse veel hävituskire, et ta maha lõhuks selle kõik, mis ta on ehitanud, ja jällegi otsast alustaks. Libanios õpetab sind mõistma, et iga inimese suurim vaenlane on seesama inimene ise, see rumalus ja hävituskirg, mis inimeses asub.»

Nõnda ilmusidki mu lauale Libaniose loengud filosoofiast ja kõnekunstist, samuti tema kirjad ja kõned. Ja ma olen Nikoklesele nende eest tänaseni tänulik. Tõeliselt vapustas mind Libaniose kõne «Templite kaitseks». Selles oli väga julgeid mõtteid. Esmakordselt hakkasin aduma seda barbaarsust, mis maailmas valitseb ja mis õige usu kehtestamise sildi all hävitab kunstiteoseid, raamatuid, ilu — ühesõnaga loova inimvaimu saavutusi. Ja üldse hakkas mu mõttehaare avarduma. Asusin vaagima Rooma impeeriumi raskeid ning suuri probleeme oma mõistuse ning arusaamade väikestel kaaludel.

Seda tööd kergendas asjaolu, et elasin *praeses* Aristainetose majas. Just siia saabusid keisri kullerid käskude, korralduste ja igasuguste uudistega. Nõnda olin ma alati hästi informeeritud kõigest, mis juhtus impeeriumis. Nikokles aga rääkis mulle pidevalt:

«Kui inimene tahab endast teha Inimest, siis jõuab ta kõige paremini eesmärgile filosoofiat ja poliitikat harrastades. Kui see inimene aga on valitseva dünastia prints, siis on ta kohustatud täiesti tõsiselt tegelema filosoofia ja poliitikaga.»

Alles palju hiljem olen aru saanud, mida Nikokles mulle tegelikult ütelda tahtis. Muidugi mõlkus tal juba tollal mõttes see võimalus, mis käesoleva aasta veebruaris tegelikkuseks sai, nimelt et mind kuulutatakse keisriks.

Minu filosoofiaharrastus jäi ajutiselt soiku, kui Libanios siirdus tõesti Constantinopolisesse (*348. aasta lõpul*), nagu Nikokles oli ennustanud. Seevastu aga tõusis ootamatult esiplaanile poliitika, kui veebruaris (*aastal 350*) jõudis Nikomeediasse sõnum: *comes* Magnentius on tapnud impeeriumi lääneosa valitseja Constansi, Constantinus Suure poja ja keiser Constantiuse venna, ja kuulutanud end augustuseks. See tähendas, et järele on jäänud kunagisest arvukast Flaviuste dünastiast kõigest kolm meest — keiser Constantius, Gallus ja mina.

XXVIII

AMMIANUS MARCELLINUSE MÄRKMIKUST

Nagu madu, kellel mürginäärmed pakitsevad, nõnda oli keiser Constantiuse kammerteener Eusebius alati valmis kõiki salvama. Vähe sellest! See kileda häälega kohimees punus igasuguseid intriige ja ässitas teisi eunuhhidest teenreid laimama ausaid inimesi keiser Constantiuse ees. Oeluse ja alatuse poolest suutis kammerteener Eusebiusega võistelda ainult *magister equitum* Arbitio.

Notarius Paulus, tõeline eunuhhilõust, oskas välja nuusklda igasuguseid hädaohtusid, vähem tõelisi, rohkem oletatavaid, kõige rohkem aga olematuid. Näoilme läbitungimatu nagu mask, nõnda kuulas ta üle süüdlasi, sest teistsuguseid inimesi polnudki tema jaoks olemas, ja laskis nad siis ahelatesse panna. Seetõttu oli ta saanud endale hüüdnimeks Catena, Ahel. Igasuguste nõksude kasutamisel oli ta nii osav nagu mõni maadleja, kes võisteldes kasutab erakordselt üllatavaid võtteid.

Agens in rebus Apodemius oli keiser Constantiusele salamõrtsuka ja timuka vahepealne ustav teener. Kui tema kusagil nähtavale ilmus, siis leiti peagi mõni kahtluse alla langenud mees salapäraselt tapetuna.

Lauaülem Mercurius oli tuntud hüüdnime all Unenägude *Comes*. Nagu salakaval koer, kes saba liputamisega varjab oma sisemuses keevat viha, et inimesele ligi pääseda ja talle siis kihvad kintsu lüüa, nõnda hiilis Mercurius pidusöömingutele ja muudele olengutele. Kui seal keegi oma sõbrale rääkis, mida ta unes oli näinud, siis serveeris Mercurius selle loo keiser Constantiuse kikki-

aetud kõrvadele niimoodi, et unenägija läks ohtliku kurjategijana kohe kohtu alla. Lõpuks ei julgenud mitte keegi enam võõra juuresolekul magadagi, sest kartis, et lausub unes mõne sõna. Ja haritud inimesed kahetsesid, et nad pole sündinud atlantidena, kes Herodotose järgi ei näe üldse und.

Magister equitum Barbatio oli tahumatu mats, ent ülbe ja õel. Armastas hoobelda oma vapruse ja väejuhikunstiga, ehkki ta polnud lahinguväljadel mitte midagi korda saatnud.

Niisugused inimesed ümbritsesid keiser Constantiust ja valitsesid tema abil tegelikult impeeriumi.

XXIX

AGENS IN REBUS GAUDENTIUS KEISER CONSTANTIUSELE

(September 348 Constantinopolises)

Kõrgeauline augustus! Vastavalt Sinu korraldusele olen silmas pidanud prints Julianust. Tema käitumise kohta on mul teatada järgmist:

Ta kannab väga lihtsat riietust, ja tõsise *paidagogos*'e saatel läheb ta igal hommikul piki Mesa tänavat retoorikakooli poole. Kohale jõuab ta täpselt. Ta ei ole uhke, vastab kõikide tervitustele, ei lükka tagasi küllakutseid. Koolis kuulab ta loenguid innukalt ega nõua endale mingeid privileege. Kui mõni võõras astuks loengu ajal auditooriumi, ei ta suudaks prints Julianust teistest õpilastest eristada.

Ent ometi paistab ta silma just seetõttu, et ta püüab silmapaistmatuks jääda. On ju Constantius Chlorus talle vanaisa, Sinu austatud isa Constantinus Suur on talle lell ja Sina ise — *sacerrimus imperator*! — oled talle lellepoeg. Inimesed teavad seda ja nõnda asub ta paratamatult nende tähelepanu fookuses.

Ära pane pahaks, kõrgeauline augustus, kui söandan välja tulla oma arvamusega: oleks parem, kui prints Julianus õpiks kusagil mujal, mitte Constantinopolises.

XXX

KATKENDEID LIBANIOSE KÕNEST «TEMPLITE KAITSEKS»

Esimesed inimesed, kes maa peale ilmusid, elasid kõrgendikel, koobastes ja hurtsikutes, ent niipea kui neil oli tekkinud ettekujutus jumalatest ja kui nad olid aru saanud, kui hästi jumalad nendesse suhtuvad, püstitasid esimesed inimesed neile templeid ja valmistasid endile nende kujusid, muidugi oma võimalustele ja võimetele vastavalt. Kui areng oli jõudnud linnade rajamiseni ja kunsti tekkimiseni, siis inimestele sellest enam ei piisanud, ilmus palju linnu mäejalamitele, palju linnu tasandikele ja igas linnas püstitati kõigepealt linnamüür, seejärel aga võrsusid nagu terve kogukonna alusena pühamud ja templid. Inimesed arvasid nimelt, et jumalad kaitsevad neid hädaohtude eest.

Ja kui sa käid läbi kogu selle territooriumi, mida haldavad roomlased, siis leiad asjaloo kõikjal just sellise olevat, sest isegi esimeses linnas oma tähtsuse poolest (Constantinopolises) kõige suurema linna järel (Rooma) on veel alles mõned templid, kuigi nad on austusest ilma jäetud ja kuigi neid esialgse hulgaga võrreldes on vähe, ent ometi pole sellest linnast kõik templid veel kadunud. Liidus Olümpose jumalatega astusid roomlased vastu vaenlastele, võitsid neid ja pärast oma võitu lasksid võidetutel näha paremaid aegu, kui olid näinud nood enne lüüasaamist.

Kui minu lapsepõlves üks mees (Constantinus Suur) oli purustanud selle, kes Roomas oli vägivallaga võimu haaranud (Maxentiuse), ja põrmu paisanud selle, kes oli võimaldanud linnadel kasvada (Liciniuse), siis jõudis ta arvamusele, et tal on kasulikum mõnda teist jumalat uskuda. Nõnda kasutas ta templite pühitsetud varandusi linna ehitamiseks, mis kannab tema nime.

Ent tuletagem nüüd meelde, kuidas käis selle mehe käsi, kes laskis templid paljaks röövida. Kas on kedagi karistatud veel rängemini selle eest, et ta suhtus niimoodi pühamutesse? Kõigepealt karistas ta ennast ise, ja kui ta oli surnud, siis oli Saatusest talle määratud, et tema järglased tõuseksid üksteise vastu.

Kui kõnelda temast ja tema pojast (Constantiusest) ja kui räägitakse, et ta laskis maha kiskuda templid ja et

nende lõhkujatel tuli templitega niisama palju vaeva näha kui ehitajatelgi — hirmus raske on eraldada üksteisest kiviplokke, mis olid väga tugevate klambritega ühendatud — niimoodi räägitakse —, siis mina lisan veel omalt poolt: ta oli koguni andnud templeid kingituseks oma sõpradele, nii nagu antakse hobust, orja, koera või kuldpeekrit. Kuid need olid õnnetust toovad kingitused mõlematele — nii kinkijale kui ka kingituse saajale. Kinkija pidi kogu aeg kartma pärslasi ja nende kallaletungi, sest ta oli kaotanud jumalate soosingu. Kingituste saajad aga surid lastetult või testamenti tegemata kui õnnetud inimesed. Teistele aga oleks olnud parem, kui neil lapsi poleks üldse olnudki. Nende järglased nimelt peksavad keelt ja tülitsevad lakkamatult templisammaste vahel, ja selle põhjuseks on pühamu rüvetamine.

Templid, nii nagu muudki ehitused, on keisri omand. Keiser pole käskinud templeid sulgeda, pole keelanud nendesse siseneda, pole teinud korraldust altaritel tulede kustutamiseks ega viiruki ning teiste lõhnarohtude templist kõrvaldamiseks. Niisiis on templid seaduse järgi keisri kaitse all, tegelikult aga täiesti kaitseta. Ja seda kasutavad ära need musti rüüsid kandvad mungad, kes on aplamad elevantidest. Nemad jooksevad templite juurde kaigaste, kivide ja raudkangidega, mõned aga kasutavad lõhkumiseks ainult oma käsi ja jalgu. Siis on kõik juba nende meelevallas ja nad kisuvad maha katuse, purustavad seinad, paiskavad uppi raidkujud, lõhuvad laiali altari, ent jumalate preestrid peavad vait olema või surema. Ühe templi purustamise järel jooksevad nad teise ja kolmanda juurde, ja seadusest üle astudes saavutavad aina ühe võidu teise järel. Kui nad on sellest märatsemisest rammetuks muutunud, siis kogunevad nad mõne templi rusudele ja pärivad üksteiselt aru tehtud tegude kohta, ja igaühele on häbiks see, kui ta pole küllalt palju lõhkunud ja kahju teinud. Nad kinnitavad küll, et nad võitlevad pühamute vastu, kuid tegelikult on nende sõda ainult vahendiks, et pääseda templivaranduste kallale. Kui nad kuulevad, et keegi on templis lõhnarohtusid põletanud, siis kuulutavad nad selle ohvritoomiseks Olümpose jumalatele ja võtavad ette sõjakäigu «korra jaluleseadmiseks», nimelt niimoodi kutsuvad nad oma röövretki, kui ma pole selle kohta veel liigagi leebet väljendust kasutanud. Nad katsuvad seda varjata ja eitavad oma jultunud tegusid, ja kui

sa nimetad neid röövliteks, siis nad solvuvad, sest nemad teevad seda kõike ainult agarusest, nad on selle üle uhked ja annavad õpetust niinimetatud paganatele, ja nad kinnitavad, et nad on pälvinud autasu.

Nad kinnitavad, et templite lõhkumisega on mitmed inimesed Olümpose jumalatest ära langenud ja kummardavad nüüd seda jumalat, keda kummardavad nemadki. See ei ole õige. Et inimene nii otsustavalt oma meelt muudaks, selleks on vaja teda veenda, mitte aga sundida. Kes veenda ei suuda ja kasutab vägivalda, see ei saavuta mitte midagi peale silmakirjatsemise. Kristlased räägivad, et nende religioon on armastuse usk, milles pole kohta vägivallal, nad tunnistavad ainult veenmist, ent vägivalda nad põlgavad. Mispärast te siis ründate sellise raevuga pühamuid, ja kui te veenmisega mitte midagi ei saavuta, mispärast te kasutate siis vägivalda? Sellisel kombel te ilmselt ei pea kinni omaenda religiooni põhimõtteist.

Kristlased kinnitavad, et nii maale kui ka inimestele, kes maa peal elavad, on kasulik, kui ei oleks olemas enam mitte ühtegi templit. Selle koha pealt tahaksin ma sõna võtta ja minu kõne ainsaks eesmärgiks on tõde.

Ütelgu mulle üks nendest, kes tahab minuga diskuteerida taeva ja sealsete elanike üle, keda austasid roomlased, kui nad oma võimu väikesest võrsest vägeva tamme kasvatasid, kui nad suurvõimuks tõusid: kas austasid nad kristlaste jumalat või neid jumalaid, kellel olid templid ja altarid ja kelle käest nad ettekuulutajate vahendusel alati teada said, kuidas nad peavad tegutsema ja mida nad peavad vältima? Kas Agamemnoni, kes enne sõjaretke Illoni vastu ohverdas jumalatele oma tütre Iphigeneia, jättis Athena häbisse või tõi tagasi kodumaale võitjana? Ja kas me ei tea, et Herakles, kes juba enne Agamemnonit Illoni vallutas, tuli sellega toime ainult seetõttu, et ta oli ohverdanud jumalatele?

Maratoni lahing on tänaseni kuulus rohkem Heraklese ja Paani tõttu, kes taplusest pärslaste vastu osa võtsid, kui kümne tuhande Ateena sõdalase tõttu. Ja Salamise väinas polnud otsustavaks jõuks kolmsada kreeka laeva, vaid Eleusise jumalused, kes oma hümni lauldes merelahingusse läksid. Ma võiksin jutustada väga paljudest sõdadest, kus otsustajaks oli jumalik ettehooldus, ja —

Zeusi nimel! — sedasama võiksin ma pajatada ka rahu ajal toimunud sündmuste kohta.

Kuidagimoodi võiks veel aru saada sellest, et lõhutakse, purustatakse ja põletatakse vaenlase templeid, kui on juba kord nõuks võetud jumalaid põlata, ehkki mõistlikum mees on see, kes templeid säästab, kuulugu need pealegi vaenlasele. Ent oma templeid, mille püstitamine on nõudnud nii palju vaeva, aega, tööd ja raha, oma templeid tuleb kaitsta igasuguste hädaohtude eest. On ometi tarvis igati hoida linnu — ent linnadele annavad sära rohkem templid kui muud ehitused, ja templid on peamisteks eheteks kaunite losside järel —, mispärast ei peaks me nende eest hoolt kandma ja taotlema seda, et nad muutuksid linna kui terviku lahutamatuks koostisosaks? Igal juhul on ka templid ehitused ja on mõttetu suurepäraseid ehitusi maha lõhkuda. Ärgem pidagem siis kohutavaks inimesel käe maharaiumist, kui me peame sündsaks linnadel silmade väljakratsimist, ärgem halagem siis maavärisemisest tekkinud varemete juures, kui me ise tegutseme maavärisemise moodi sellel ajal, mil maavärisemist ei ole ega põhjusta see ka kahju.

Ma kordan: templid, nii nagu muudki ehitused, on ju keisri omand, ja mõtle nüüd ise, kas arukas inimene viskab merre oma varanduse. Ainult sõge viskab merre oma rahakoti, ainult arulage tüürimees lõikab katki laevale vajalikud köied. Ja missugust suurt kasu toob linnale ametnik, kes lõhub maha nii kaunid ehitused? Milleks hävitada seda, mida võime kasutada mõneks muuks otstarbeks? Kas pole häbiasi, kui sõjavägi peab lahingut omaenda kiviehitustega ja kui sõdureid juhatav tribuun õhutab neid ründama vanu mälestusmärke, mis on suure vaevaga püstitatud ja mille lõpetamist keisrid pidasid omal ajal auasjaks endile?

Kui keiser (Constantius) arvabki, et see uus usk on parem kui too omaaegne, siis ei maksa tal viimast veel pidada jumalateotuseks või millekski selliseks, mille eest igaüht tuleks õigusega karistada. Kas on mõistlik lubada ühtedel sinu alamatel jälitada teisi sinu alamaid? Röövida, isegi tappa neid? Lõhkuda ja hävitada templeid?

Kas ei oleks parem, kui kõik alamad töötaksid ühiselt Rooma riigi hüvanguks, kusjuures nad võivad austada nii kristlaste jumalat kui ka Olümpose jumalaid?

XXXI

AJALOOLANE SEXTUS AURELIUS VICTOR

(Teose «Raamat keisritest» jaoks kogutud materjalidest)

Et palju raskem on kanda õnne kui õnnetust, selle tõe paikapidavust kinnitas järjekordselt augustus Constans, Constantinus Suure poeg ning keiser Constantiuse noorem vend. Fortuna tegi Constansi juba kahekümneaastaselt (*aastal 340*) Rooma impeeriumi lääneosa ainuvalitsejaks, andis tema võimu alla hiiglasuure territooriumi, mida ei ähvardanud kuigi tõsiselt välisvaenlased ega lõhestanud usutülid. Saturnus aga õnnestas siinseid põlluharijaid selliste viljavoosidega, et neid meenutati veel aastakümnetegi tagant.

Jumalate selline heldus ning heasoovlikkus Constansi vastu oleks pidanud augustuseski tekitama samasuguse suhtumise oma lähikondlastesse ning teistesse alamatesse. Kuid Constans arvas, et jumalate soosikuna võib ta teha, mida tahab, ta muutus ülbeks ning upsakaks ja andis voli oma madalatele ihadele. Selleks innustas teda eriti horoskoop, mille tema isa oli lasknud talle kohe pärast sündi koostada. Nimelt olid astroloogid ennustanud, et Constans hukkub Helena embuses. Kuid vanaema Helena oli surnud juba siis, kui Constans oli veel laps. Sellest tegi Constans loogilise järelduse, et kui ta pole just surematu, siis vähemalt lahutavad teda viimsest elupäevast aastakümned. Enesekindlalt uskus ta oma õnnetähte ja arvas, et talle on kõik lubatud.

Seepärast kehtestas ta oma sõjaväes karmi distsipliini ja suhtus sõduritesse põlastavalt. Suure ihnuskoina müüs ta kõrge hinnaga riigiameteid. Niimoodi ametikohtadele pääsenud mehed hakkasid muidugi nöörima alamaid, et oma raha kuhjaga tagasi saada. Ja seesugune ametiseisundi kuritarvitamine tekitas palju rahulolematust alamate hulgas.

Innuka kristlasena soosis Constans kirikut ja kiusas taga Olümpose jumalate austajaid, laskis maha lõhkuda templeid ja avaldas kurje edikte poistearmastuse kui ristikriku poolt jäägitult hukkamõistetud pahe väljajuurimiseks. Ent just selles punktis käis ta ka kristliku tähendamissõna järgi, mis ütleb, et sinu parem käsi ei pea teadma,

mida vasak teeb. Nõnda ta kirjutaski ühe käega alla vihastele ediktidele, teise käega aga nõudekirjadele, et alistatud hõimupealikud Rhenuse jõe vasakult kaldalt saadaksid talle ilusaid noorukeid pantvangideks. Viimastega hullas ta siis nii pööraselt, et pingutas end üle, sai ränga liigesepõletiku ja oli juba kahekümne viie aastaselt invaliid. Ja selline visklemine usulise harduse ning lõbupoistega hullamise vahel lõhestas Constansi ka hingeliselt, nii et ta ei suutnud enam sisemiselt tasakaalu säilitada. Ent mida rohkem ta sandistus nii ihuliselt kui ka hingeliselt, seda kiimalisemaks ta muutus. Kõikjale vedas ta endaga kaasa oma lõbupoisse, ja väga sageli hakkas ta nüüd jahil käima, et rahuldada oma hukatuslikku kirge tihnikutes, kuhu ei küündinud õukondlaste pilgud. Ta oli täielikult selle kire võimuses, nii et tema kohta kehtis tarkusesõna: «Keda jumalad tahavad hävitada, sellelt võtavad nad kõigepealt mõistuse.» Ja jahilkäik jaanuari keskpaiku (*aastal 350*) saigi Constansile saatuslikuks.

18. jaanuaril kutsus nimelt *comes rei privatae* Marcellinus oma majja Augustodunumis suure hulga keiser Constansi lähikondlasi, et poja sündimist pühitseda. Pidutseti hilisööni. Korraga tõusis lauast üks külaline, viiekümneaastane atleetlik germaanlane *comes* Magnentius, Jupiteri ja Herculese leegioni ülem, ja läks välja.

Kui ta natukese aja pärast naasis, oli tal seljas keisri purpurrüü ja teda ümbritsesid relvastatud valvurid. Marcellinus, kes oligi vandenõu hingeks, laskis uut augustust elada. Temaga ühinesid teised vandeseltslased ja lõpuks kõik külalised, sest valvurite haljad mõõgad osutusid väga veenvaks argumendiks.

Järgmisel päeval tervitasid usurpaator Magnentiust augustusena Augustodunumi elanikud ja linnas paiknevad väeosad. Nelja ilmakaare poole kihutasid kullerid, ja kõikjal Rooma impeeriumi lääneosas läksid linnad ja väeüksused üle usurpaatori poolele. Seda tegid nad rohkem vihkamisest Constansi kui armastusest Magnentiuse vastu.

Constansil polnud sellest kõigest aimugi, ehkki ta jahti pidas just Augustodunumi ümbruses. Kui ta mitme päeva pärast lõppude lõpuks tihnikutest lagedale tuli, siis olid vandenõulased oma töö juba teinud. Constansil ei jäänud üle muud kui päästa end põgenemisega.

Jaht, sedapuhku keiserliku metslooma Constansi peale, kestis terve nädala. Üle neljasaja miili kihutasid nii põge-

nejad kui ka tagaajajad läbi Gallia lõuna poole ja tabasid Constansi Püreneede jalamil asuvas Helena kindluses. Viimases hädas peitis Constans end kirikusse ja pani maha kõik võimuinsiigniad. Kuid tribuun Gaiso, kes tagaajajaid käsutas, käskis Constansi altari küljest lahti kiskuda ja tappa. Nõnda läks täide astroloogide ettekuulutus: Constans hukkus tõesti Helena embuses.

Jaanuari ja veebruari jooksul tunnistasid Magnentiuse augustuseks peale Gallia veel ka Hispaania, Britannia, Aafrika ja Itaalia. Sedasama valmistusid tegema Pannoonia leegionid, keda juhatas hallipäine tribuun Vetranio. Tegelikult Vetranio küll kõhkles, sest ta oli alustanud oma sõjamehekarjääri juba Constantinus Suure ajal lihtsõdurina ja hiljem ustavalt teeninud Flaviusi. Neid reeta ta ei tahtnud. Kuid Constansi vihati — ja võis arvata, et varem või hiljem peab Vetranio leegionide survel liituma Magnentiusega. Keiser Constantiuselt aga polnud abi loota, sest too oli käsist-jalust seotud impeeriumi idapiiril, kus Pärsia suurkuningas Šapur ründas suurte jõududega sealseid kindlusi ja asus piirama Nisibist. Näis, et Flaviuste dünastia hukkumine on ainult aja küsimus. Ja ometi jäi dünastia püsima, tänu ... Constantiale, Constantinus Suure tütrele ja Constantiuse lihasele õele!

Constantia oli jäänud leseks kolmeteistkümne aasta eest, mil Constantius oli korraldanud veresauna oma sugulaste seas. Tollal olid sõdurid tapnud ka Constantia mehe Hannibalianuse. Seepärast oli õe ja venna vahekord olnud üsna jahe. Constantia oli palju mööda impeeriumi ringi reisinud, peatunud kord siin, kord seal. Ja just veebruaris (*aastal 350*) juhtus ta olema Sirmiumis, kus asus Vetranio peakorter.

Oma isa tõelise tütrena sai ta kohe aru olukorra hädaohtlikkusest: kui Pannoonia leegionärid ühinevad Magnentiusega, siis ei suuda Constantius niisugusele jõule enam vastu seista. Constantia unustas ajutiselt oma vaenu venna vastu, sest häving ähvardas ju kõiki Flaviusi. Ta mõtles välja suurepärase plaani: kehutas Vetraniot keisripurpurit selga tõmbama. 1. märtsil (*aastal 350*) kuulutasidki Pannoonia leegionid Vetranio augustuseks. Ja Constantius, kes oli asjast informeeritud, tunnistas Pannoonia leegionide otsust ning saatis Vetraniole isegi keiserliku diadeemi. Nõnda lülitas Constantia need väed välja Magnentiuse haardeulatusest. Viimasele aga jäi sellest kõi-

gest mulje, et Constantiusega on võimalik kokku leppida võimusfääride jagamise suhtes.

Ootamatult aga kerkis esile veel üks trooninõudleja: Nepotianus noorem, kelle ema Eutropia oli Constantius Chloruse ja Theodora tütar, niisiis Constantinus Suure poolõde. See noor Flavius haaras Roomas võimu gladiaatorite ja pööbli abil 3. juunil (*aastal 350*). Kui ta oli keisripurpuri selga tõmmanud, siis hakkas ta end uueks Aleksander Suureks pidama, korraldas aina vägevaid pidusid, ohverdas jumalatele hekatombe ja terroriseeris ausaid kodanikke.

Niimoodi nagu kiilu kiiluga puupaku seest välja lüüakse, nõnda tungis Magnentius oma väega Itaaliasse, võitis Nepotianuse (*28. juunil 350*) ja vallutas Rooma. Nepotianuse pea pisteti piigi otsa, nagu oli seda omal ajal tehtud Maxentiuse peaga. Samuti hukati tema ema Eutropia. Et Nepotianus oli võitnud suure populaarsuse pööbli hulgas just vägevate pidusöömingutega, siis jätkas Magnentiuski nende korraldamist. Seejuures lubas ta ka öiseid ohverdamisi, mis teatavasti võimaldavad ühendusse astuda deemonitega ja pimedusejõududega.

Sama aasta sügisel saabusid Traakiasse Heraclea linna, kus viibis keiser Constantius, Magnentiuse ja Vetranio saadikud. Nendeks olid nii senaatorid kui ka tribuunid. Oma käskijate nimel esitasid nad Constantiusele ettepanekud, mille järgi kõik kolm keisrit tunnistavad üksteist võrdõiguslike valitsejatena ja lõpetavad igasuguse sõjategevuse üksteise vastu, sest sellistest kodusõdadest saavad kasu ainult Rooma riigi vaenlased, igasugused barbarid. Impeeriumi esimeseks meheks jääb keiser Constantius, kes hakkab kandma tiitlit *augustus maximus*. Et poliitilist ja sõjalist liitu tugevdada abielusidemetega, palus Magnentius Constantia kätt, ise aga pakkus omakorda lesestunud Constantiusele oma tütart abikaasaks.

Need olid igati arukad ettepanekud, ja Constantius taipas väga hästi, kui õiget juttu rääkisid saadikud Pärsia hädaohust. Sest selle aasta suvel oli ainult ime päästnud Nisibise ja Mesopotaamia provintsi pärslaste käest. Nimelt olid jumalad saatnud massageetide jõugud nagu rohutirtsuparve Pärsia põhjaprovintse laastama, mistõttu kuningas Šapur pidi Rooma riigi aladelt nonde barbarite vastu marssima. Kuid mitte keegi ei kahelnud selles, et pärslased uuesti kallale tungivad, et vallutada Eufratist

lääne pool asuvaid alasid. Seepärast tundus ka keiser Constantiuse paljudele lähikondlastele, et kõige mõistlikum on saadikute ettepanekutega nõustuda. Constantiuski tajus seda meeleolu ja lükkas vastuse andmise järgmisele päevale.

Kui keisri salanõukogu, *consistorium*, pidi järgmisel hommikul Magnentiuse ja Vetranio ettepanekuid arutama hakkama, võttis sõna keiser Constantius ja ütles:

«Ma nägin öösel und. Nägin oma isa, kes oli taevast maa peale laskunud. Ta hoidis käest kinni Constansil, osutas talle ja kõneles: «See siin on minu poeg, sinu vend, keiserlikust dünastiast mees, kes reeturlikult mõrvati. Ära karda ühtegi usurpaatorit ega mingeid ähvardusi. Kõikidest hädaohtudest saad sa jagu, tuled võitjaks ja katad end kuulsusega. Eeskätt aga hoolitse selle eest, et sinu venna mõrvamine ei jääks kätte tasumata!»»

Alea jacta est! Maapealsetesse tüliküsimustesse olid korraga sekkunud ülemaised jõud eesotsas kadunud keiser Constantinus Suurega. Poliitilisest probleemist oli korraga saanud religioosne ning moraalne probleem. Siin ei saanud kompromissist enam juttugi olla. *Consistorium* lükkas Magnentiuse ja Vetranio ettepanekud tagasi, saadikud vangistati. Ära sõita lubati ainult konsulaar Vulcacius Rufinusel, prints Galluse lihasel onul, et ta teataks usurpaatoritele seadusliku keisri kindlast otsusest, vapustavast otsusest jätkata kodusõda, kuni tõde, õigus ja seaduslikkus on pääsenud võidule. Samuti andis keiser Constantius kaks pitseeritud kirja Vulcacius Rufinuse kätte, et ta need üle annaks usurpaatoritele. Nendes kirjades nõudis ta mõlematelt alistumist temale, seaduslikule augustusele, ja lubas neile kindlustada muretu elu.

Vetranio võttiski Constantiust kuulda ja 25. detsembril (*aastal 350*) toimus Naissoses, Constantinus Suure sünnilinnas, seniolematu sündmus kogu Rooma riigi ajaloos. Nii siia saabunud Constantiuse väeüksused kui ka Vetranio Pannoonia leegionärid, kõik täisrelvastuses, rivistusid sõjaleeris keisridraakonitega ehitud tribüüni ette. Tribüünile tulid mõlemad keisrid, seljas purpurrüüd, peas diadeemid. Esimesena kõneles sõduritele Constantius. Ta meenutas neile kõiki heategusid, mida olid neile lasknud osaks saada Flaviused. Ta meenutas neile sõdurivannet ja kutsus neid üles kätte maksma Constansi eest, kes oli

olnud neile augustuseks ning ülemjuhatajaks kümmekond aastat.

Kui ta oli lõpetanud, tervitasid sõdurid Constantiust rõõmukisaga. Sõna anti Vetraniole. Kuid hallipäine väejuht langes Constantiuse ette põlvili, võttis endal purpurrüü seljast ja diadeemi peast. Constantius aga tõstis vana väepealiku jalule, embas teda ja nimetas teda oma isaks.

Nõnda lõppes ilma igasuguse verevalamiseta Vetranio keisripõli, mis oli kestnud kümme kuud. Keiser suutis ainult oma sõna abil mässulised leegionid uuesti enda poole võita ja usurpaatorit võimust loobuma panna. Igavesti jääb see tegu kaunistama Constantiuse valitsusaega! Suuremeelselt kinkis ta Vetraniole Prusa linnas Bitüünias uhke lossi, kus hallipäine väepealik elas muretult eraisikuna veel kuus aastat, see tähendab oma surmani.

Magnentius aga viskas keiser Constantiuse kirja tulle ja hakkas valmistuma sõjaks, ehkki arukam oleks olnud mõtelda põgenemisele. Sest koos Pannoonia leegionidega oli Constantiuse sõjavägi Magnentiuse omast juba palju tugevam. Kuid lähenev talv sundis vägesid talvekorterisse jääma ja lükkas otsustava kokkupõrke edasi. Seda vaheaega kasutasid mõlemad oma positsiooni kindlustamiseks. Ja tegid seda üsna ühesugusel viisil, nimelt määrasid mõlemad endale abiks tseesarid. Magnentius nimetas tseesariks oma venna Decentiuse ja saatis ta kaitsma Galliat ning impeeriumi läänepiiri Rhenuse jõel germaanlaste vastu. Constantius aga nimetas tseesariks oma lellepoja prints Galluse, andis talle naiseks oma õe Constantia ja saatis ta kaitsma impeeriumi idapiiri pärslaste vastu.

15. märtsil (*aastal 351*) toimus Sirmiumis pidulik tseremoonia. Constantius esitles oma sõjaväele prints Gallust kui tseesarit. Mõlemad valitsejad lubasid teineteist aidata nii sõja kui rahu ajal ja kinnitasid oma tõotust vandega misjonäri ning imetegija India Theophilose ees. Paari päeva pärast asus noorpaar suure kaaskonna saatel teele Antiookiasse, Oriendi prefektuuri pealinna.

(19. juunil 360 Lutetia Parisiorumis)

2

Nõnda valmistusid keiser Constantius ja usurpaator Magnentius otsustavaks heitluseks nagu kaks rusikavõitlejat. Ja *Orbis Romanus* tardus ootusärevuses, nii nagu tardub publik amfiteatris, kui areenil rusikavõitlejatele alles metallkindaid kätte tõmmatakse.

Minu elus aga ei muutunud mitte midagi. Nikoklese ja Hekeboliose juhatusel tegelesin endiselt seitsme vaba kunstiga, jumalateenistustel Nikomeedia peakirikus aga olin anagnostiks ja lugesin koguduseliikmetele ette pühakirja. Ühel käel evangeeliumid ja kirikuisad, teisel käel Homerose eeposed ja luuletajad Theognis, Simonides, Pindaros ning Bakchylides. Viimastelt pidin võtma vormi, esimestelt sisu — ja looma nõnda ülevaid kristlikke sangareid, kes kustutaksid inimeste mälust Olümpose pahelised jumalad ja Homerose halastamatud kangelased.

See oli veetlev ülesanne ja ma asusin selle kallale õhinaga. Seda enam, et olin katsunud palvetamise ja paastumise abil ühendusse astuda Jumalaga, kuid Tema oli jäänud kurdiks ja tummaks minu palvetele. Mõtlesin: võib-olla vastab Ta nüüd, kui ülistan Teda heksameetris? Ent mu töö ei kandnud vilja. Poeesiakunsti kõikide reeglite järgi loodud laulud olid tuimad ega vaimustanud mind ennastki. Kurtsin oma muret Nikoklesele. Tema suunurkades mängles tavalisest iroonilisem muie, kui ta ütles:

«Sa tahad tuld ja vett kokku panna ja koguni veel imestad, et sellest midagi välja ei tule.»

«Kuidas nii?»

«Mõtle järele, prints Julianus. Kes on kristlik kangelane? Inimene, kes põlgab maapealset elu, kes peab maailma hädaoruks ja kes tahab siit pääseda palvete ning lunastuse läbi. Tuleb olla alandlik, sõnakuulelik ja uskuda vankumatult Õnnistegijasse, kes oma ristisurmaga lunastas inimsoo ja tagas usklikele igavese elu paradiisis. Ja võrdle nüüd seda veretut ning kiretut vegeteerimist Homeroste kangelaste maailmaga! Kristlase seisukohalt on see muidugi läbinisti patune ning kuritegelik. Kuid

see on t õ e l i n e m a a i l m, t õ e l i n e e l u! Selles maailmas elavad tõelised verest ja lihast inimesed, mitte aga väljamõeldud varjukujud. Ja tuleta meelde, mida ütles Achilleus Odysseusele, kui Ithaka vürst temaga vestles allilmas.»

«Et parema meelega oleks ta ori maa peal kui vägev käskija siinses varjude vallas,» laususin vastumeelselt.

«Näed nüüd, prints Julianus. Kuidas saakski neid vastakaid maailmu ning elutunnetusi ühendada?»

«Kuigi Homerose kangelased elasid enne Lunastaja ilmumist ega võinudki midagi teada tõelisest valgusest ja igavesest elust paradiisis, oli Issand siiski niivõrd neile halastanud, et nad uskusid vähemalt hinge surematust ja hauatagust elu. Ja me ei saa neile pahaks panna, kui nad oma teadmatuses vahetasid igavesed paradiisirõõmud ajutiste maiste rõõmude vastu. Nad ju ei teadnud, et tuleb kaljukindlalt uskuda Jeesus Kristusesse, surnute ülestõusmisesse ja igavesse ellu.»

«Igavest elu usuvad ka platoonikud,» tähendas Nikokles. «Ja kristlaste kombel arvavad nemadki, et maapealne elu on hädaorg. Kuid erinevalt kristlastest ei piirdu nemad passiivse uskumisega. Nende arvates võib inimene i s e, kui ta oma hinge ja vaimu pidevalt harjutab, kõrgeima olevusega ühendusse astuda ja omal jõul surematuse saavutada.»

«Milleks sa mulle seda räägid?»

«Selleks, et sa jõuaksid selgusele iseeneses. Sest mis annab inimese tegutsemisele jõu, ilu ning õigustuse? Veendumus, ainult veendumus! Tegutseb aga inimene oma veendumuse vastaselt, siis hülgab ja reedab ta iseenda! Ja üldse tahan sulle järjekordselt ütelda, et Nikomeedias pole sul enam mitte midagi õppida, sest Libanios on läinud Constantinopolisesse ja teistel puudub see jumalik säde, mis võimaldab tunnetada tunnetamatut.»

Taipasin Nikoklese jutu varjatud tagamõtet ja erutusin tugevasti, nii et hakkasin kergelt kogelema:

«Kas sa arvad, et keiser Constantius lubaks mul tõesti õppima minna Ateenasse?!»

«Mispärast siis kohe Ateenasse, sellesse paganliku tarkuse pealinna?» tähendas Nikokles irooniliselt. «On ju ometi ka lähemaid linnu, kus õpetavad kuulsad filosoofid. Näiteks Pergamonis Jamblichose õpilane Aidesios, Efesoses Maximus, Smürnas Hermarchos.»

Nõnda lõppes meie järjekordne jutuajamine ja jätkus minu kummaline vaimne kaksikelu. Päeval käisin Nikomeedia peakirikus ja interpreteerisin piiskopi käe all pühakirja, eriti Johannese evangeeliumi 14. peatüki 28. salmi, millele tugineb Ariuse õpetus. Õhtul aga lugesin ma Flavius Philostratose «Tyana Apolloniose elulugu», mis meenutas mulle tugevasti evangeeliumidest ja Kapadookia Caesarea piiskopi Georgiose raamatukogust loetud Jeesus Kristuse elulugusid. Imepärased tervistamised, kurjade vaimude väljaajamised, surnust ülesäratamised — samasugused nii Kristusel kui Tyana Apolloniosel. Ent Apolloniose taevaminek oli palju kaunim.

Ma neelasin ahnelt raamatu lõpulõike. Lambileek lõi äkki vubisema, kusagilt kaugelt kostis koerte haukumist, toaseinad kadusid mu ümbert, tõusin kõrgele, kõrgele, lendasin vuhinal läbi õhu, kuni laskusin maapinnale ja teadsin, et viibin Kreeta saarel. Üks hääl ütles mulle: «Vaata!», ja ma teadsin, et see oli Tyana Apolloniose hääl.

Ma nägin valevat Artemise templit, mille marmorsambad hiilgasid kuupaistes. Templiuksed olid suletud ja peale selle valvasid pühamut ja tema varandusi metsikud sõjakoerad, kelle esivanemad olid võidelnud juba Maratoni lahingus. Mõned koerad lamasid, koonud käppadel, mõned uitasid templi ümber. Korraga tõusid karvad turri kõige suuremal koeral, kes oli tugev kui karu. Ja ma nägin, kuidas piki alleed, mis tõi templi juurde, sammus saja-aastane rauk, seljas valge filosoofirüü, käes pikk sau. Kuupaiste pani särama tema kirgastunud näo. Usun, et selline nägu võis olla Oidipusel, kui ta Kolonose pühas hiies Hadese riiki sammus.

Niimoodi, sauaga kopsides, lähenes Tyana Apollonios Artemise templile. Ja metsikud sõjakoerad ei haukunud ega tunginud talle kallale. Hoopis vastuoksa! Nad liputasid saba ja jooksid tema käsi lakkuma, nagu oleks keset ööd nende juurde tulnud nende peremees ning toitja.

Kuid templiteenrid ja -valvurid võtsid Apolloniose kinni kui loitsija ning röövli, panid ahelatesse ja kinnitasid, et ta olevat koertele unerohtu andnud. Lõpuks jäeti ta templitrepi ette hommikut ootama, mil teda taheti kohtunikele üle anda. Nõnda lamas ta käsist-jalust aheldatuna ega saanud end liigutadagi. Kuid ta nägu oli rahulik ja koerad ümbritsesid teda poolringina.

Kesköö̈l raputas Apollonios oma kätelt ja jalgadelt ahelad, nagu oleksid need villased lõngajupid, ajas end püsti ja hüüdis valjusti templiteenreid ja -valvureid, kes olid ta ahelatesse pannud. Kõik nägid, kuidas ta läks trepist üles templiukse juurde, sirutas käe välja — ja uks avanes. Kui Apollonios oli templisse astunud, sulgus uks jällegi, ent pühamust kostis helehäälset koorilaulu: «Kerki lahti maast! Tule, tõuse taevasse, tõuse taevasse!»

Kui uks uuesti avanes, oli tempel tühi. Marmorist Artemise näol aga mängles mõistatuslik naeratus.

Sööstsin jällegi õhku, kuid mu keha hakkas peagi raskemaks ja raskemaks muutuma. Langesin hirmukarjatusega sügavikku — ja leidsin end oma asemelt. Õlilamp oli kustunud, aknast hoovas tuppa jahedat öötuult. Oleksin seda kõike ilmselt ainult Saatana silmamoonutuseks pidanud, kuid koerad haukusid veel ikka ja kuujumalanna Selene vaatas mulle otse näkku. Ja ma kuulsin selgesti helehäälset koorilaulu, mis mind kutsus: «Kerki lahti maast! Tule, tõuse taevasse, tõuse taevasse!»

See oli Olümpose jumalate kutse, kuid mina viibisin tollal veel nii tugevasti pimeduse paeltes, et lõin risti ette ja kaitsesin end nõnda arvatavate deemonite eest. Kuid mu hing oli juba ärkvel ja püüdis läbi pimeduse jumal Heliose kiirte särasse jõuda.

Minuga juhtus teinegi kummaline asi. Ma loen peakirikus kogudusele ette Johannese ilmutamisraamatust kohutavaid visioone viimsepäevakohtust ja kuulen korraga, kuidas keegi mind hüüab: «Julianus, päästa mind!» Hüüe kordub, muutun rahutuks. Loen nüüd juba mehaaniliselt, pööramata tähelepanu loetava sisule ja kogudust vallanud õudusele. Piilun silmanurgast apsiidi, millel on kujutatud võidukas Kristus triumfikaarikul. Kaks tulist ratsut veavad teda hoogsalt taevasse. Rataste all lebab valust moondunud näoga Saatan. Ja korraga hakkab kogu see mosaiik muutuma. See on ju Heliose päikesevanker! Ülbe Naatsareti puusepapoeg on vankri tõelise peremehe rataste alla lükanud, omastanud tema sõiduriista ja särava päikesekrooni. Kuulen veel selgemini: «Julianus, päästa mind!» Ja vajun meelemärkusetult kiriku külmale kivipõrandale.

Minu hinges valitses suur segadus. Olin hajameelne, ärritusin kergesti. Ent nendel, kes olid seatud minu hinge

ja ihu eest hoolt kandma, polnud aega ega julgustki minuga tegelda. Neid vaevasid teised mured.

Juba märtsikuu lõpupoole (*aastal 351*) oli vapustanud vaikset Nikomeediat sõnum: keiser Constantius on nimetanud Galluse tseesariks! Kõik mõistsid, et nõnda olen minagi peaaegu ametlikuks troonipärijaks kuulutatud, ja seepärast respekteeriti sõnalausumatult minu tusatuju. Ent enne kui esimesest uudisest oli toibuda jõutud, järgnes teine: teekonnal Antiookiasse peatub vastne tseesar Nikomeedias!

Loomulikult hakkas *praeses* Aristainetos tegema ettevalmistusi sellise kõrge külalise vastuvõtuks, kuid minu arvates läks ta oma agaruses liiale. Oleks ju piisanud lilledest ning vanikutest, mis kaunistasid peatänavaid. Kuid Aristainetos käskis kogu linna lilledega ehtida, püstitada tänavanurkadele suured pildid, millel oli kujutatud tseesarlikku noorpaari ja nende kangelastegusid: Constantia rahuinglina oma venda Constantiust ja Vetraniot lepitamas, Gallus lahingus pärslaste pealikut piigiga läbi torkamas. Peale selle kõik need laulukoorid ja orkestrid, kes pidid rongkäigus tseesarit saatma, kõik need näitlejad ja tantsijannad, kes pidid pidulikel söömaaegadel kõrge külalise meelt lahutama, ja kõik need oraatorid, kes pidid talle kiidukõnesid pidama.

Avaldasin oma nördimust Nikoklesele. Tema aga vastas mulle rahulikult, kerge irooniline muie suunurkades:

«Ja mida siin imestada! Aristainetos teab ju, kui väga meeldib võimumeestele lipitsev alandlikkus ja häbitu kiitus.»

«Gallus ei ole niisugune,» kaitsesin oma poolvenda. «Tema põhimõtteks on: «Sõber pole see, kes mind meelitab, vaid see, kes mulle tõtt ütleb!» Mäletan seda selgesti Macellumi päevilt.»

«Macellumi päevilt? Kolme aasta eest? See on väga pikk aeg. Ja selle aja jooksul on väga palju muutunud Galluse elus. Miks sa arvad, et kõik need muutused on temast üle käinud jälgi jätmata? Pidevalt langevad veepiisadki kulutavad kaljusse augu . . .»

«Põhimõtted pole tuunikad, mida võib iga päev vahetada,» läksin vihaseks, sest tajusin, et Nikoklesel võib viimati õigus olla.

«Jätame selle mõttetu sõnasõja,» hakkas Nikokles taganema ja andis siis vestlusele uue suuna: «Mõtle parem

sellele, kas sa ehk ei saaks vastse tseesari abiga siinsest Nikomeedia linnupuurist välja lennata. Palu Constantia ja Galluse kaudu keisrit, et ta lubaks sul siit ära sõita ja mujal õpinguid jätkata.»

«Sulle tundub see kõik äärmiselt lihtne olevat.»

«Mitte sugugi. Kuid katset peab tegema.»

Ma ei lausunud enam sõnagi. Kuid mulle meenus otsemaid, kui väga oli Gallus vihanud Constantiust. Vihanud just seepärast nii pööraselt, et oli kohutavalt kartnud oma elu pärast ja tajunud kogu aeg erakordse selgusega, kui jäägitult on Saatus andnud ta keisri meelevalda. Nüüd on Gallus sellest hirmust vaba, nüüd on tal endal käes võim, et teisi hirmu ja armu all hoida. Kas tahab tema Constantiuselt veel midagi paluda?!

Kuid kohe tulid mulle mõtted, et Galluse kõrval seisab ju Constantia, keisri õde, kes hiljuti oli päästnud Flaviuste dünastia. Kas tema sõna siis midagi ei maksa? Aga mis siis, kui Constantia on pandud Galluse vangivalvuriks? Kas see lesk peaks siis tõesti rohkem Galluse kui oma keisrist venna poole hoidma?

Niisuguste ebamääraste tunnete ja mõtetega ootasin ma Galluse ja Constantia saabumist. Ootasin paari reisivankrit ja väikest ratsasalka, kelle vastuvõtuks *praeses* Aristainetos oli minu arvates liiga palju ettevalmistusi teinud, liiga palju energiat ja raha kulutanud. Otsustasin Aristainetosele anda lihtsuse ja tagasihoidlikkuse õppetunni. Rõivastusin oma tavalisse valgesse linasesse filosoofirüüse, nagu tarkuse taganõudjale kohane, ja ajasin nõndamoodi riidu Hekeboliose Nikoklesega. Viimane toetas mind, Hekebolios aga tahtis mind rõivastada siidtoogasse. Sain siiski oma tahtmise ja olen alles hiljem taibanud, et oma lihtsusetaotlusega tõstsin ma end tegelikult esile Nikomeedia kuurialiikmete pidurüüde taustal.

Olin Nikomeedia kõige kõrgemate aukandjatega linna põhjavärava juures tseesarlikku noorpaari vastu võtmas. Ja kui ma nägin seda pikka rongkäiku, mille lõpp kadus kaugel maanteel tolmupilvesse, hakkasin ma mõistma, et Aristainetos oli pigem liiga vähe kui liiga palju ettevalmistusi teinud. Juba siidkardinate ja pehmete polstritega reisitõldu oli ligi poolsada. Mida siis veel rääkida suurtest veovankritest, milledele oli paigutatud impeeriumi igast nurgast hangitud kaupu ning toiduaineid. Teenrid, kokad ja muusikamehed, kes kandsid ametirüüsid ja olid ka sõjaväeliselt rühmadeks jaotatud, kippusid oma arvu poolest ületama tseesarit saatvat eskorti, neid ihukaitseväelasi, leegionäre ja raskeratsaväelasi. Ja kõikjal ere päikesevalgus, mis peegeldus silmipimestavalt helkivatelt soomusrüüdelt, tõldu katvatelt kuldplaadikestelt ja hõbetatud lipuvarrastelt ning piikidelt, mille külge olid kinnitatud purpurpunased keisridraakonid.

Ometi oli kogu see kullas ja karras kiiskav saatjaskond ainult taustaks tseesarile ja tema abikaasale. Nemad mõlemad kandsid purpurrüüd ja peas diadeemi. Huvitaval kombel aga muutis see pidulik rõivastus Galluse nagu nooremaks, Constantia seevastu vanemaks. Neid lahutav aastane pikkune vanusevahe oleks nagu veelgi laiemaks veninud, nii et jäi peaaegu mulje, nagu seisaksid meie ees ema ja poeg. Eriti aga tugevdas seda muljet Constantia oma suhtumisega Gallusesse. Nagu seda sageli ongi lasteta naiste puhul, nõnda polnud ka Constantiale Gallus niivõrra abikaasa, kuivõrra just laps, kes vajab kaitset, laps, kes on täiesti kogemusteta riigiasjades ning poliitilistes intriigides, laps, keda tuleb kättpidi vedada läbi nende hädaohtude, mis iga valitsejat ümbritsevad. Tajusin seda selgesti tollel õhtul, mil tseesarlik noorpaar andis mulle audientsi keiser Diocletianuse lossi väikeses saalis.

Mulle anti korraldus Hekebolios ja Nikokles kaasa tuua. Ja seetõttu ma arvasingi, et ees seisab kodune vestlus vennaga õpingutest. Ent vaevalt olin ma saali astunud, kui taipasin, et olen rängasti eksinud. Kohe ukse juurest algas täisrelvastuses ihukaitseväelaste spaleer. Nende kilvritel ja pantseritel peegeldusid küünlatulukesed. Saali teises otsas istusid troonitoolidel Gallus ja Constantia, peas diadeemid, seljas purpurrüüd. Tseremooniameister andis meile käega märku, et me tseesarliku noorpaari ette põlvili laskuksime, nagu oleksime tavalised palujad.

Jäin hetkeks kõhklema. See kõik meenutas nii kangesti audientsi, mille oli andnud Gallusele ja mulle keiser Constantius kolme aasta eest Macellumis. Tollal istus troonil Constantius, liikumatult ning kivistunud ilmel, meie aga põlvitasime tema ees ja suudlesime tema kätt, et päästa oma elu.

Nüüd istub troonil Gallus, kes võib samuti otsustada miljonite inimeste saatuse üle ja kes oma liikumatuse ning kivistunud ilmega püüab matkida Constantiust, mina

aga põlvitan endist viisi trooni ees... Kas tõesti seepärast, et jällegi päästa oma elu?

Hakkasin just põlvi nõtkutama, kui Constantia mulle lausus:

«Flaviused põlvitavad ainult Jumala ees. Tule siia, väike Julianus, ja võta istet meie kõrval. Sina aga,» — ta osutas tseremooniameistrile — «sina saad viiskümmend kepihoopi, et oskaksid tulevikus oma ametit paremini pidada.»

«Halastust, kuninganna!» viskus tseremooniameister põrandale ja katsus Constantia purpursaapaid suudelda.

Constantia lõi talle jalaga näkku. Ihukaitseväelased lohistasid tseremooniameistri minema. Trooni ümbritsevate aukandjate summa seest aga astus välja toredas rüüs teener polsterdatud järiga, mille asetas Galluse tooli kõrvale.

See kõik käis nii libedasti ning nii kähku, et sain kohe aru: kogu stseeni on lavastanud Constantia kui näitliku õppetunni Gallusele, kuidas peab tõeline valitseja käituma. Sest nüüd oligi kõikidele nende õige koht kätte näidatud: mina istusin polsterdatud järil, aukandjad ja ihukaitseväelased seisid, Hekebolios ja Nikokles aga põlvitasid.

Sain nüüd mahti Constantiat lähemalt silmitseda ja mind üllatas see, kui sarnane oli ta oma isaga. Seesama julm suu ja halastamatu näoilme, mis iseloomustas Constantinus Suure kõiki portreid. Ja hääles ning kogu olemuseski midagi vägivaldset. Selle kõigega oli kummalises vastuolus kõrge, keeruline soeng, mis meenutas piiskopitiaarat, kui muidugi oleks olemas süsimusti tiaarasid. Mul seisis veel vaimusilma ees, kuidas ta oli äsja kohelnud tseremooniameistrit, ja nõnda polnud mul raske kujutleda, mismoodi pidi käima nende teenijannade ja orjataride käsi, kes olid talle selle soengu pähe võlunud. Ent kõigest hoolimata oli temas midagi imponeerivat ja meeldivatki. Võib-olla Constantia energilisus just seetõttu võluski, et tema kõrval mõjus Gallus lihtsalt endasse armunud loiu ning hellitatud logardina.

Constantia silmad välkusid veel, käed olid rusikas — kui korraga toimus suur metamorfoos. Just nagu teatris, kus näitleja asendab õela emahundi maski vaga neitsi omaga. Constantia vaatas mulle otsa ja lausus:

«Õndsad on rõõmu valmistajad, väike Julianus. Nii

mina kui ka sinu vend Gallus, meie tahame, et sa oleksid rõõmus koos meiega.»

Tahtsin tõusta ja kinnitada, et ma pole iialgi varem nii rõõmus olnud kui täna. Kuid Constantia žest säästis mind sellest silmakirjatsemisest ja vajutas mu uuesti järile.

«Seepärast, väike Julianus, soovi endale midagi. Ma tahan, et meie viibimine Nikomeedias — ja eriti tänane õhtu — sulle meelde jääks kui rõõmus sündmus sinu elus.»

Minu pilk kohtus Nikoklese omaga. Tõusin, tegin tseesaripaarile tseremoniaalse kummarduse ja laususin:

«Kas saab olla mulle veel suuremat rõõmu kui näha oma venda Gallust tseesari ausse ülendatuna, et ta annaks kõik oma jõu impeeriumi hüvanguks? Kas saab olla mulle veel suuremat rõõmu kui näha sind, üllas Constantia, oma venna kõrval truu abikaasana ja parima nõuandjana? Ei ja veel kord ei! Kui ma aga teilt nüüd midagi palun, siis ei ole see soov võrsunud tühjast uudishimust ega edevusest, vaid kindlast tahtmisest anda ka oma jõud viimse raasuni impeeriumi hüvanguks. Mina ei oska mõõka käsitseda ega vibunoolega märki tabada. Minu relvadeks on sõna ja sulg, mida tahan kasutada Flaviuste dünastia auks ning kuulsuseks. Et oma relvi veelgi vahedamaks ihuda, palun teilt: lubage mul Nikomeediast sõita Pergamoni ja Efesosesse. Tahan kuulata sealseid kõnemehi ja nõnda õpingud lõpule viia.»

Minu palve tuli tseesaripaarile ilmselt üllatusena. Küllap nad olid valmistunud mulle kinkima tulist traavlit või uhket pidurüüd, millega valitsejad tavaliselt osutasid oma soosingut.

Gallus vaatas nõutult Constantiale otsa ja lausus:

«Peame selles asjas keisri poole pöörduma.»

«Muidugi me teatame talle sellest,» ütles Constantia. «Kuid Constantinus Suur oli ka m i n u isa. Ja meie dünastia hüvanguks olen m i n a küll nii palju korda saatnud, et meil pole vaja iga asjaga keisrit tülitada.» Ta laskis pilgul otsivalt üle koosolijate libiseda: «Tribuun Arcadius! Käesolevast hetkest peale allud ainult prints Julianusele ja kuulad ainult tema sõna!»

Arcadiuse huuled liikusid, kuid häält ei tulnud. Ta oli nagu tardunud.

Constantia silmitses tribuuni hämmastunult. Mina aga

taipasin kohe, mis toimub selle käsutäitmisega harjunud sõjamehe hinges, ja ütlesin:

«Lausutud sõna kaob, kirjutatud sõna jääb.»

«Sa oled tark ning ettenägelik, väike Julianus,» sõnas Constantia tunnustavalt.

«Kui hakkad juba uppuma, siis on hilja ujuma õppida.» Constantia pahvatas naerma ja lausus:

«Ma teatan vennale, et ta saadaks sulle oma keiserlikust kantseleist vastava üriku. Lubaks sul siirduda õppima ja annaks sulle kaitsjaks tribuun Arcadiuse.»

Arcadius ohkas kergendatult ja tegi tseesaripaarile sügava kummarduse.

Kaks päeva pärast seda, kui Gallus ja Constantia oma suure saatjaskonnaga olid Antiookia poole teele asunud, jätsin hüvasti *praeses* Aristainetose ja Nikomeediaga, et siirduda Pergamoni. Kolm lihtsat reisivankrit, Hekebolios, Nikokles ja tribuun Arcadius kaheteistkümne sõduriga — niimoodi asusin teele mina.

Hästi on mulle meelde jäänud selle reisi kaks viimast päeva. Olime just jõudnud Attaliasse, väikesesse sadamalinna mererannikul. Siit jääb Pergamonini veel kakskümmend miili, ja tänu nii lühikesele vahemaale on Attalial suur tähtsus siinses kaubitsemises. Meritsi veetakse siia läheduses asuvalt Lesbose saarelt kuulsaid veine ja samuti toovad siia oma saagi kalurid, kes elavad rannikul. Ja seetõttu on mereande Pergamoni turgudel niisama rikkalikult kui suurte sadamalinnade omadeigi. Välja aga veetakse Attalia sadama kaudu teravilja, soolaliha ja kuulsaid pergamoni vaipu. Nõnda ongi Attalia sadamamuuli ääres ankrus igasuguseid aluseid kogu maailmast ja linna turuväljakul võib kohata kräsupäiseid neegreid ja heledajuukselisi germaanlasi, ruskelokilisi galle ja tõmmusid saratseene, rääkimata kreeklastest ja roomlastest. Peale igasuguste kaubitsejate on siin muidugi kohal silmamoondajad, rändnäitlejad ja jutupaunikud. Sedapuhku aga tõmbas Attalia turul inimesi ligi veel üks magnet — rändarst-*periodeutos*.

See keskealine kõhukas mees, kelle kiilaspead ümbritses hallisegune juustepärg, oli oma arstitelgi keset turuplatsi üles löönud. Telgi ette lauakesele oli ta laotanud oma läikivad vasest arstiriistad: pintsetid, noad, tangid. Nende kõrval seisid mitmesuguse kujuga salvinapakesed

ja rohupudelikesed. Madalal poodiumil telgi ees tagus õrjapoisike trummi ja karjus päheõpitud lauseid:

«Siin kuulus arst Aretaios Aleksandriast! Ravis terveks pidalitõbised Egiptuse kõrbetes! Äratas surnust noore neiu Constantinopolises!»

Aretaios ise — seljas kirev mantel, käes ametitunnusena kepp, mille ümber madu mähkunud — nägi välja nii aukartustäratava arstina, et jäi hoopis arusaamatuks, miks teenib ta oma leiba kui *periodeutos*. Pole ju saladus, et rändarstidele on külge kleepunud rahaahnete võhikute ning petiste maine. Ja küllap seepärast ei leidunudki abiotsijaid selles rahvajõugus, kes oli Aretaiose telgi ette kogunenud.

Korraga taganes see rahvasumm kaheks, et läbi lasta mehi, kes kandsid umbes kahekümneaastast noorukit. Poiss oli meelemärkuseta, huultel vaht, peksles jalgadega. Aeg-ajalt raputasid kogu tema keha tugevad tõmblused.

Aretaios andis käeliigutusega märku, et haige asetataks poodiumile telgi ees. Kui see oli sündinud, ütles ta:

«Siin on tegemist jumaliku tõvega. Seepärast peame kõigepealt kindlaks tegema, kes jumalatest on noorukile selle tõve saatnud. Kui ta kitse moodi häälitseks, siis oleks teda karistanud jumalanna Kybele. Kui ta läbilõikavalt kisendaks, siis oleks teda nuhelnud Poseidon. Kui ta roojaks, siis oleks tema haiguses süüdi nõidusjumalanna Hekate. Et ta aga peksleb jalgadega ja et tal huultel on vaht, siis on selge — selle tõve on noorukile saatnud sõjajumal Ares. Seepärast ohverdage Aresele . . .»

«Valetad, nurjatu!» karjus rändarstile rässakas pulstunud halli habemega vanamees, kelle jõhvsärk ja vermetes jalad reetsid kohe, et tegemist on kristlasest lihasuretajaga. Ta osutas langetõbisele: «Selle noormehe, Pergamoni ristikoguduse õilsa liikme, on Issand ise välja valinud, et teha tema kaudu teatavaks oma tahe siinsele ristikogudusele. Praegu vestleb tema hing ainukese tõelise ning elava Jumalaga, mitte aga nende deemonitega, keda paganad oma sõgeduses austavad ja kellele nad jäledaid ohvreid toovad.» Ja just nagu oma sõnade kinnituseks tagus see kristlasest askeet oma pika rännusauaga ägedasti vastu turusillutist.

Rändarst Aretaios taipas kohe, missugune hea võimalus talle on avanenud endale reklaami teha. Ta hakkas

kristlasest askeediga vaidlema ja see äge ning kärarikas dispuut tõmbas rahvast ligi. Poodiumile paigutatud haige näis hoopiski unustatud olevat.

Korraga astus rahvasummast välja umbes kahekümne viie aastane sihvakas noormees. Must kikkhabe andis tema närvilisele näole veidi sapise ilme. Ta võttis mantlivoltidest pisikese pudeli ja hoidis seda haige nina all. Langetõbine hingas paar korda sügavalt ja lõi silmad lahti.

«Elab!» — «Tõuseb istukile!» — «Juba terve!» kostis hüüdeid rahvasumma seest.

Ent rändarst ja kristlasest askeet hakkasid langetõbise tervistajat sõimama, ja huvitaval kombel oli nende viha põhjus üks ja seesama: jumaliku haiguse kulgu ei tohi inimene häirida!

«See haigus pole jumalikum ega püham kui teised tõved,» lausus musta kikkhabemega noormees. «Olen kindel, et ka sellel haigusel on oma loomulik tekkepõhjus. Pühaks võivad seda nimetada ainult sellised inimesed, kes teesklevad, nagu oleksid nad väga jumalakartlikud ja hirmus targad. Tegelikult aga ei tea nad mitte midagi, ei oska haiget mitte kuidagi aidata ja kasutavad ainult jumalaid kui kilpi oma teadmatuse ning võhikluse varjamiseks. Juba nende lähtekoht on täiesti vale: haigusi ei saada inimestele jumalad ega deemonid, vaid haigusi tõmbavad endile kaela inimesed ise oma ebaõige eluviisiga. Nõnda rikuvad nad kehamahlade tasakaalu ja . . .»

Kaugemale ta ei jõudnud. Aretaios ja kristlasest askeet pistsid nagu ühest suust tänitama:

«Jumalateotaja! Tõmmake talle! Kihutage ta minema!»

Ja tõesti hakkasid sadama esimesed rusikahoobid. Kikkhabe katsus end kaitsta, kõrvale põigelda, kuid sellega ta ainult õhutas rahvahulga vihaleeki.

«Tribuun Arcadius!» andsin käsu. «Päästa see mees rahvahulga käest ja too siia!»

Paari käsklusega lõi Arcadius oma meestest kiilu, kes kilpe ees hoides tungis rahvajõuku. Olukord võitlusväljal muutus otsustavalt. Keda ei kohutanud eemale sõdurite «Barraa!», see sai kilbiga müksu või odavarrega kõmmu kuklasse. Ivakese aja pärast seisis noormees minu ees, kulm verine, mantel lõhki käristatud. Arcadius tahtis noormehe minu ette põlvili suruda, kuid andsin talle märku, et ta jätaks selle. Tahtsin jääda tundmatuks, et noormees vestleks minuga nagu võrdne võrdsega. Kuid

noormees laskis pilgu üle mu saatjaskonna libiseda, kummardus sügavalt ja ütles:

«Ole tervitatud, prints Julianus! Tänan sind, et päästsid mu nende kaltsakate käest. Ma tean, et kõige vähem tahab inimene kuulda tõtt ja kõige rohkem vajab ta lohutust. Kuid mis parata . . .» Noormees kehitas õlgu.

«Kuidas võid sina teada, et inimene vajab kõige rohkem lohutust?» küsis Nikokles. «Selle suure tõe äratundmiseni ei jõuta nii noorelt.»

«Oleneb asjaoludest. Mina olen statsionaarne arst, mitte seesugune rändav soolapuhuja nagu Aretaios. Minu nimi on Oreibasios ja ma tegutsen Pergamoni Asklepieionis. Ja näen iga päev, et kõige vähem tahavad inimesed teada tõtt.»

«Kuidas sa teadsid, kes ma olen?» küsisin Oreibasioselt.

«Kuulujutujumalanna Fama lendab ju kiiremini kui inimese mõte. Ja viimasel ajal on palju juttu olnud keiser Constantiuse lellepoegadest. Ent kõige kindlam tundemärk on ikkagi su kaitsesalk. Senaatorid ja rikkad võivad reisida suurema kaaskonnaga, ehitud hobuste ja uhkemate tõldadega, kuid leegionäridest kaitsesalka, ja koguni tribuuni juhatuse all, e i t o h i n e i l o l l a!»

Kõik oli hoobilt selge ja Oreibasios hakkas mulle kohe meeldima. Kui ta kuulis, et sõidan Pergamoni filosoof Aidesioselt tarkust õppima, pakkus ta mulle eluasemeks oma maja.

«Ma tean, et *praeses* tahab sind panna endisesse kuningalossi Pergamoni akropolisel. Kuid see on nii vanamoeline palee ja elada on seal äärmiselt ebamugav. Minu maja aga asub tasandikul, kõige moodsamas linnaosas. Annan sinu ja su kaaskonna käsutusse terve majatiiva. Viin su ise Aidesiose juurde ja olen sulle reisijuhiks Pergamoni tutvustamisel.»

Nõustusin ja ulatasin talle käe. Tema käepigistuses oli närvilist tõtakust, tal olid tundelised käed. Hakkasime juttu ajama ja esmakordselt elus tundsin rõõmu sellest, et mu vestluskaaslane kuulub minu sugupõlve.

Oma reisijuhiametiga tegi Oreibasios algust juba järgmisel päeval, kui meie ees hommikupäikeses lõi kaugelt helendama Pergamoni marmorist akropolis.

«Just siit mere poolt tulles avaneb kõige ilusam vaade sellele kõige omapärasemale linnale kogu maailmas,»

ütles Oreibasios. «Sest mitte kusagil mujal ei torka nii hästi silma kui siin, mida võib korda saata inimmõistus.»

Oreibasiosel oli õigus.

Pergamon pole rajatud tasandikule nagu Aleksandria või Mileetos, vaid poolteise staadioni kõrgusele mäele sellel lagendikul, mida läbib Kaikose jõgi oma lisajõgede Selinuse ja Ketiosega. Nõnda on Pergamonis kõik ehitused püstitatud erineva kõrgusega terrassidele, mille vahel looklevad kitsad tänavad nagu kanalid. Kohati võiks sellise kitsa tänava ületada ühe hüppega: ühe maja lävelt teise maja katusele — kui siin ei kehtiks väga ranged seadused selle kohta, mida linnaelanikud teha tohivad, õigemini küll, mida nad teha ei tohi. Ja eelkõige ei tohi nad omapead mitte midagi ise ehitada oma majade juurde, sest igasugune kaevamistöö võib mõne terrassi varisema panna. Terrassid on aga samuti suurel määral inimeste tehtud. On ju tulnud terrasse küll tugimüüride ja piilaritega toestada, loodis tasapinna saamiseks siin kaljunukk maha kaevata, seal jällegi liiva ja savi peale vedada. On tulnud välja arvutada tänavate laiused ja on tulnud peatänav niimoodi looklema panna, et seda mööda pääseks ka veovankritega akropolisele. Kuid inimmõistuse suurimaks saavutuseks siin Pergamoni tingimustes on küll linna varustamine veega.

Imetlust väärib juba neljakümne miili pikkune akvedukt, mis toob kaugest mäestikust siia vee. Ent veelgi imetlusväärsem on see, kuidas vesi ise omaenda survel voolab suurte vasktorude kaudu v a s t u m ä g e akropolisele! Niisuguse vaevaga hangitud vett hoitakse ka hoolega. Pergamonis ei näe kusagil seesugust pilti, mis teistes linnades on tavaline: linnakaevu ümber on tihedasti rahvast, naised pesevad siin pesu keelepeksu saatel ja karjased joodavad loomi, teekäija uhab end siin tolmust puhtaks ja neiud viivad siit kannudega koju joogivett. Pergamonis on linnakaevud ainult joomiseks ja veevõtukohtadeks. Kõik muu toob endaga kaasa karistused: rahatrahvid, kepihoobid, loomade ja pesu konfiskeerimise. Reovee viib minema kanalisatsioon, mis on ehitatud kollakatest trahhüütplaatidest tänavasillutise alla.

Me lähenesime linnale merepoolsest küljest. Taeva helesinisele taustale joonistus kogu Pergamoni mägi nagu hiiglaslik pikk kummis kilp, mille põhjapoolne ots kõrgemale tõstetud. Ja hiljem oleks nagu linna kaitsejumalanna

Athena Polias puistanud küllusesarvest sellele kilbile paleesid, templeid, kasarmuid, arsenale, viljaladusid, koole, kauplusi, käsitöökodasid ja elamuid. Paleed, templid, kasarmud, arsenalid ja viljalaod on pidama jäänud mäe kõige kõrgemale põhjanukile, akropolisele, koolid on ühisenud lõuna poole kolmele terrassile, käsitöökojad kauplused ja elamud aga veel allapoole, kuni mäejalamini välja, kus algab tasandik ja lõpeb see niinimetatud uuslinn. Ja lõpeb küll uuslinn, kuid ei lõpe Pergamon: kolmveerand miili pikkune sammaskäik viib siit Asklepieionisse, kõige moodsamasse ravikuurorti, mis on rajatud tasandikule linnast edela pool.

Pergamoni mäe jalamil lokkab rohelus, tänu Selinuse jõele, mis siin voolab ja kogu jõeoru viljakaks muudab. See rohelus on nii meeldivaks vastukaaluks ülalinna silmipimestavale marmorheledusele, mis algab juba akropolise järsule nõlvale ehitatud teatriterrassilt. See terrass oma piilarite ja kahekorruselise sammaskäiguga meenutab väga pikka elevandiluust kammi, mis nõlva sisse vajutatud: selg üleval, piid allapoole. Selle hiigelkammi lõunapoolne ots ulatub ülalinna turuplatsini, kus paikneb Dionysose tempel. Ja templi eest tullaksegi teatriterrassile. Kuid siia tuleb kõndida piki terrassi sammaskäiku põhja poole terve staadion, enne kui jõutakse hiigelkammi lõpul asuva keiser Caracalla templini — ja siin paiskub lehvikuna lahti amfiteater, ligi kaheksakümmend marmorpinkide rida poolringidena akropolise nõlval, et võimaldada vaatemängu jälgimist kümnele tuhandele pealtvaatajale.

Terrassil, otse teatri taga, kõrgub linna kaitsja Athena Poliase tempel, mille vari hommikul ulatub isegi amfiteatri kõige kõrgemaid pingiridasid katma. Templiväljakut aga piiravad kolmest küljest kahekorruselised sammashallid. Ja põhjapoolse halliga külgneb Pergamoni kuulsuse üks alussambaid — neljas suures saalis säilitatav raamatukogu, mis terves maailmas oma suuruselt ja tähtsuselt jääb alla ainult Aleksandria Museioni biblioteegile. Ühtlasi teatas Oreibasios mulle kohe, et see jutt, nagu oleks Antonius kinkinud Kleopatrale Pergamoni raamatukogu, on õel laim, mis välja mõeldud Antoniuse mustamiseks. Siinset raamatukogu pole keegi puudutanud. See tegutseb elujõuliselt praegugi.

Athena Poliase templist vasakul, kolmkümmend jalga

kõrgemal terrassil, seisab Trajaneum, keiser Trajanuse auks püstitatud tempel. See on linna kõige suurem ja kõige kõrgemal asetsev pühamu. Nõnda sümboliseerib ta Rooma impeeriumi vägevust.

Ent Athena Poliase templist paremal, kuuskümmend jalga madalamal, on Zeusi altar, üks seitsmest maailmaimest. Altarit ennast, millel ohvriande põletati, ümbritsevad igast küljest sammaskäigud. Viimaste soklitel on aga reljeefid, mis kujutavad gigantide, maajumalanna Ge poegade võitlust Olümpose jumalatega.

Seesuguse kolme staadioni pikkuse poolringina, templite, paleede ja amfiteatri linnana, kerkib akropolis selle teekäija ette, kes tuleb Pergamoni mere poolt küljest. Akropolisel on kõik range, tõsine ja iidne. Kõik tähelepanu vääriv on siin püstitatud vähemalt viie-kuuesaja aasta eest.

Kui erinev akropolisest on Asklepieion! Alates juba sellest, et ta asub tasandikul, ja lõpetades sellega, et siinses teatris etendatakse ainult frivoolseid jante. Ka siin ümbritsevad Asklepiose templit igast küljest sammaskäigud. Kuid nende varjus ei kõnni tõsised preestrid ja murelikud abipalujad, vaid siinsetele tervisevetele saabunud rikkad ettevõtjad, mõjuvõimsad senaatorid ja väejuhid, jõukad logelejad, pankurid, kaupmehed. Ja muidugi tõmbab seesugune seltskond ligi ka hetääre, kelme ja vargaid. Kõik kokku annavad aga tööd ja leiba Pergamoni all-linna elanikele: igasugustele käsitöölistele, voorimeestele ja väikekaubitsejatele. Sest see, kes jalutab juba Asklepieioni sammaskäikudes, ei saa oma välimusse suhtuda niisuguse hoolimatusega nagu küünik, igasugust tsivilisatsiooni eitav edvistaja. Siinne edvistaja laseb oma mantli keerdudesse tinatükikesi õmmelda, et voldid langeksid sirgelt ning elegantselt. Siinne edvistaja laseb kähardada oma juukseid, laseb end võida salvidega ja piserdada lõhnaõlidega. Kala, mida ta sööb, toodagu tema koka kätte elusalt, vein, mida ta joob, pärinegu amforast, mille pitsereid katab ämblikuvõrk. Ja selgubki, et raha eest saab kõike.

Pergamoni linnavärava ees ootas mind *praeses* koos kõige kõrgematest aukandjatest saatkonnaga. Nõnda võisin ise veenduda jumalanna Fama lennukiiruses. *Praeses* ei tahtnud algul kuuldagi, et mina asun elama Oreibasiose majja. Kuid viimaks pidi ta sellega siiski leppima.

Kohe järgmisel päeval hakkas Oreibasios mulle Per-

gamoni vaatamisväärsusi tutvustama. Ka Hekebolios ja Nikokles tulid meiega kaasa. Samuti kaks sõdurit minu kaitsesaigast.

Alustasime templitest. Ja alles nüüd hakkasin ma mõistma täie selgusega, et Libanios oma kõnes «Templite kaitseks» polnud sugugi liialdanud. Peale Trajanuse ja Caracalla templi polnud kogu Pergamonis mitte ühtegi täiesti tervet pühamut. Mõnel oli katus sisse vajunud, teisel sambad ja kandetalad paigast kistud, kõikjal aga oli taotud suuremal või vähemal määral puruks Olümpose jumalate kujusid. Kannatada oli saanud ka Zeusi altar, üks seitsmest maailmaimest. Zeusil, Aphroditel ja Apollonil oli pea maha löödud, gigantide säravatest kalliskivisilmadest polnud enam ühtegi järel, läikivad metallnaastud kilpidel ja vöödel olid ära kistud. Kogu neljasaja jala pikkust kirkavärvilist marmorreljeefi oli kõvasti kahjustatud. Ent kõigest hoolimata jättis altarireljeef võimsa mulje.

«Vaata, Julianus!» ütles mulle Nikokles. «Siin pole enam jälgegi sellest rahust ning tasakaalust, mis iseloomustab Pheidiase, Praxitelese ja üldse tolle ajastu meistrite töid. Selle reljeefi on loonud noorema generatsiooni kunstnikud, kes elasid väga rahutul ajal. Seepärast ongi kogu reljeef täis võitluspinget, täis valu ning kannatusi, täis raevu ning kirgi, ühesõnaga — täis elu. Olümpose jumalad võitlevad odade, mõõkade, noolte ja tõrvikutega, kusjuures neid aitavad nende pühad loomad, gigantide vastu, kes on ainult poolenisti inimesed, poolenisti aga loomad. Seepärast loodavadki gigandid ainult toorele jõule. Kuid tsivilisatsioon ja vaimsus on tugevamad loomalikust nürimeelsusest ning toorest jõust. Niisugune on selle kunstiteose sügav mõte.»

«Asjatult kiidad seda paganlikku jõledust!» põrutas keegi. Ja kui tagasi vaatasime, nägime sedasama kristlasest askeeti, kes üleeile oli vaielnud Aretaiosega ja sõimanud Oreibasiost. «Püha Johannes oma ilmutusraamatus on ütelnud selge sõnaga, et see siin on Saatana troon. Aga kõik, mis on seotud Saatanaga, tuleb hävitada! Ja hävitataksegi — või ma ei taha enam Hegesiase nime kanda!»

«Altar on keisri omand,» sõnas Nikokles.

«Jumal on kõik loonud ja seepärast kuulub kõik talle,» teatas Hegesias kindlalt.

«Olgu pealegi nii,» soostus Nikokles ja lisas, irooniline muie suunurkades, «kuid siis on Jumal loonud ka selle Saatana trooni.»

«Ah sina tahad mind oma targutustega ummikusse ajada?! Ära loodagi! Kas Jeesus Kristus hakkas Jeruusalemma templis rahavahetajatega targutama? Ei ja veel kord ei! Ta hüüdis neile: «Teie olete minu isa kojast röövlikoopa teinud!» Võttis roosa ja peksis nad kõik templist välja!»

Märkasin alles nüüd, et meie ümber oli kogunenud suur hulk inimesi. Mõned kandsid musti mungarüüsid, teistel olid seljas tavalised tuunikad. Kõikidel aga oli kaasas raudkange, pootshaake, raskeid nuiasid, vasaraid, tange ja lihtsalt kaikaid.

«Kuule, Hegesias,» sekkus Oreibasios. «Jumal on ju kõikvõimas. Eks? Tähendab, pole tarvis inimestel end temast targemaks pidada ega tema asjadesse oma nina toppida. Mispärast peaksid sina ja kõik need teised siin vaeva nägema selle Saatana trooni lõhkumisega? Küll Jumal hävitab selle isegi, kui ta seda vajalikuks peab.»

«Sina oled, jah, see õige mees mind manitsema, et mina ei topiks oma nina Jumala asjadesse. Aga mida sa ise üleeile Attalias tegid? Äratasid enneaegu üles noormehe, kelle hing vestles Jumalaga! Ometi jõudis Jumal talle enne ütelda, et Pergamoni ristikogudusele on häbiks ning teotuseks sallida oma linnas Saatana aujärge!» Hegesias pöördus enda kõrval seisva noormehe poole, kelles tundsin ära tolle langetõbise, ja lausus: «Ütle sellele uskumatule Toomale, mida Jumal sul teha käskis.»

Noormees kohmetus ja hakkas segaselt midagi rääkima Saatana troonist, seda kaunistavatest deemonitest ja koletistest, kes eksitavat õigeusklike kristlaste meeli.

Heitsin pilgu altarireljeefile ja võpatasin. Mu pilk oli langenud jumalanna Artemisele, kes tõttas põrmu paiskama gigant Otost ja tõmbas parajasti vibu vinna surmava noole läkitamiseks. Jumalanna ja Otose vahel aga lamas habemik, maojalgne gigant, kelle kukalt pures läbi Artemise koer. Kohutavas valus vaevlev surija kaitses end viimse jõuga ja oli koerale sõrme silma torganud. See koer aga sarnanes täpipealt nende penidega, keda olin näinud unes Kreeta saarel Artemise templit valvamas. Sedasama templit, kuhu sisse astus Tyana Apollonios, et tõusta taevasse.

Hegesias käskis noormehel vait jääda, tõstis käe ja hüüdis oma salgale:

«Jumal tahab seda! Jumal tahab seda! Tema tahtmine sündigu!»

Lõhkujate salk tahtiski peale hakata, kui altari juurde jõudis jooksusammul terve kohort sõdureid eesotsas *praeses*'ega. Neli sõdurit ümbritsesid mind, teised hakkasid odavartega hoolimatult peksma templipurustajaid. Korratu karjana pistsid need jooksu turuplatsi poole, millel seisis Hermes küllusesarvega; sellest tilkus pidevalt vett ja nõnda mõõtis ta aega. Kuid pagejatel polnud praegu mahti klepsüdrale pilku heita. Lõunavärava kaudu tormasid nad akropoliselt alla, möödusid koolidest ja peatusid alles all-linna turuväljakul. Zeusi altari juurde jäi lamama ainult Hegesias. Odavars oli tabanud teda nii õnnetult, et ta oli kaotanud meelemärkuse.

Praeses sööstis minu juurde:

«Elus! Terve! Jeesus Kristus olgu kiidetud!»

Pärisin hämmastunult, mida see kõik tähendab. Ja sain teada, et Oreibasios oli läkitanud *praeses*'e residentsi ühe meie saatesõduri sellise sõnumiga: määratsejad tahavad tappa printsi Julianust. Hoobilt oli selge asjade edasine kulg.

«Mind ei ähvardanud ju surm,» pöördusin Oreibasiose poole.

«V e e l e i ä h v a r d a n u d, seda küll. Täpselt samuti nagu mindki üleeile Attalias surm veel ei ähvardanud, kui sa päästsid mu oma sõdurite abiga. Kas ei ole aga meie mõlema kohus seesuguseid hädaohtusid ennetada?»

Nõnda sõlmus Pergamoni Zeusi altari juures meie sõprus, mis on kestnud tänapäevani. Oreibasiosest sai minu ihuarst, ent mis veelgi tähtsam, temast sai minu tõeline sõber, kes hiljem on mind mitmel korral surmast päästnud nende sõnade otseses mõttes.

Tollal aga põlvitas Oreibasios maas lamava Hegesiase kõrvale, pistis talle nina alla pisikese pudeli ja peaaegu kohe avas see kristlasest askeet silmad.

«Loodetavasti annad mulle andeks, et katkestasin sinu hinge vestluse Jumalaga,» lausus Oreibasios ja tema silmades loitsid lõbusad tulukesed.

Hegesias ei vastanud. Kobis maast üles, võttis oma saua ja läks kergelt longates turuplatsi ja lõunavärava poole.

XXXII

OREIBASIOSE PÄEVARAAMATUST

Nädal otsa näitasin ma prints Julianusele Pergamoni vaatamisväärsusi.

Me viibisime kuningapaleedes, mille seintel rippusid Apellese, Zeuxise ja teiste kuulsate maalikunstnike tööd, nii originaalid kui ka koopiad, ja mille saalidesse oli kuhjatud Pheidiase, Praxitelese, Leocharese, Skopase ja teiste kuulsate skulptorite teoseid, samuti nii originaalidena kui ka koopiatena.

Me viibisime raamatukogus, mille uhkuseks on Platoni ja Aristotelese omaenda käega kirjutatud raamatud. Näitasin talle ka Kratese loodud gloobust, mille läbimõõt on kümme küünart. Sellelt on selgesti näha, et purjetades Hispaania rannikult lääne poole, jõutakse Indiasse. Pääsesime sisse ka raamatukogu maa-alustesse ruumidesse, kuhu on peidetud keelatud kirjandus. Kõrvuti Celsuse ja Porphyriose kristlust kritiseerivate teostega asusid siin ka Eratosthenese ja Aristarchose põlu alla pandud uurimused. Esimene neist väidab, et meie Maa on kerakujuline, teine aga, et universumi keskpunktiks pole üldsegi Maa, vaid hoopis Päike.

Me vaatasime üle kõik monumendid, millede poolest Pergamon on rikas. Alates vägeva mälestusmärgiga Athena Poliase templi õuel, mis püstitatud gallide üle saavutatud võidu auks, ja lõpetades büstidega, mida tänulik Pergamon on oma kuulsatele kodanikele üles seadnud.

Ja mida rohkem ma kõike vaatamisväärset prints Julianusele näitasin, seda selgemini tajusin ma tema rahulolematust. Ta oli nagu janune, kes ei leia allikat. Sest iga vaatamisväärsust ta lausa puuris oma pilguga, iga mu seletust ta lausa ahmis — ja siis korraga oli ta loid ning pettunud, pööras pea kõrvale ja kiirustas edasi. Kuid selle nädala jooksul hakkas ta mind juba niivõrra usaldama, et söandas minuga avameelselt vestelda.

Viibisime parajasti raamatukogu suures saalis, mille keskel postamendil seisis Pheidiase Athena Parthenose marmorkoopia. Seinte ääres asetsesid Homerose, Alkaiose, Herodotose ja Sappho rinnakujud, nende taga riiulitel pärgamendi- ja papüüruserullid. Riigiorjad jooksid edasitagasi, korvid raamaturullidega õlal või süles. Täna

oli neil vähe tööd, sest raamatukogu oli peaaegu inimtühi.

«Sina, Oreibasios, oled mulle nüüd küllalt näidanud kõike materiaalset, mida on loonud tarkus ja inimmõistus. Kuid see kõik on ju ainult väline kest. Kogu meeltega tajutav maailm on seda. Tarkus ja mõistus aga on inimesele antud selleks, et ta tungiks välisest kestast läbi ja tunnetaks senitunnetamatut.»

«Mõistan väga hästi, mida tahad mulle ütelda. Sa küsid, miks ma pole viinud sind Aidesiose poole. Sa saatsid talle minu kaudu kalleid kingitusi, et ta võtaks su oma õpilaseks.»

«Kas ta pole veel ikka vastanud?»

«Ta vastas juba üleeile, kuid ma ei ütelnud sulle, sest lootsin, et ta ümber mõtleb.»

«Ümber mõtleb?»

«Ta lükkas su kallid kingitused tagasi. Ütles, et on vana ja haige ega suuda enam õpetada.»

«Ta p e a b. Ta on Jamblichose parim õpilane. Ainult tema pärast tulin ma siia,» ägestus Julianus.

«Katsu ise teda veenda. Mina suutsin temalt ainult küllakutse kätte saada. Täna õhtul läheme tema poole.»

Ma ei hakanud Julianusele ütlema, et kõige rohkem kohutas rauka arvatavasti keiserliku õpilaskandidaadi päritolu. Oli ju Aidesios üle noatera pääsnud hukkamisest kümmekonna aasta eest, mil Pergamoni piiskop oli kaevanud tema peale Constantinopolisesse. Sellest saadik oli ta endale leiba teeninud a i n u l t filosoofia ja kõnekunsti õpetamisega ning üldtuntud tõdede vahendamisega. Mitte keegi ei saanud enam tema peale kaevata, et tegemist on salajase kultuse preestri-hierofandiga, kes korraldab õiseid müsteeriume ja suhtleb vaimudega. Võtta endale õpilaseks kristlasest keisri lellepoeg... Ma sain Aidesiosest aru.

Aidesios elas uuslinna turu lähedal väikeses majas. Ta lebas asemel ja palus meilt vabandust, et ei jaksa end jalule ajada. Kõhetu ja krimpsus näoga — sellisena mäletan mina teda juba oma lapsepõlvest. Nüüd aga oli ta just nagu läbipaistvaks muutunud — tundemärk, mis kuulutab peatset surma, nagu ma tean oma arstipraktikast. Ja ilmselt tajus ta ise ka seda, sest ta hakkas Julianusele otsekohe kõnelema müsteeriumidest, teurgiast ja jumalatest. Ja tegi seda hämmastava avameelsusega.

«Ma tean, et sa armastad tarkust,» ütles Aidesios. «Sa armastad teda üle kõige maailmas. Ja see on hea, sest ainult niisugusest inimesest võib saada teurg. Preester ainult räägib jumalatest ja pöördub palves nende poole. Teurg aga astub jumalatega ühendusse ja teeb nõnda imetegusid. Viimased suured teurgid olid Jeesus Kristus ja Apollonios Tyanast, hiiglased teurgide seas. Muidugi olid ka olud tollal hoopis teistsugused. Teurge ei kiusatud taga ja teurgiat ei pandud ühte patta maagia ja silmamoondamisega. Kuid sellest hoolimata teurgia elab. Ja mul on kahju, et ma ei saa sind ette valmistada filosoofiliselt, nii et sa vabaneksid kõikidest madalatest ihadest, nii et sind hingestaks üksnes omakasupüüdmatu armastus jumalate ja inimeste vastu. Kuid pöördu minu õpilaste, minu tõeliste poegade poole. Nemad võivad sulle õpetada tõelist tarkust niisama hästi nagu minagi. Ja kui sa oled jõudnud juba sellisele tasemele, et sind võidakse pühendada meie müsteeriumidesse, siis tunned sa häbi, et oled sündinud inimesena ja kandnud inimese nime. Sooviksin, et siin oleks Maximus, kuid tema on läinud Efesosesse. Sooviksin, et siin oleks Priskos, kuid tema on sõitnud laevaga Hellasesse. Minu õpilastest on Pergamoni jäänud ainult Eugenios ja Chrysantios. Mine ja kuula nende loenguid. Mina olen juba nii vana, et kõikidest soovidest ja ihadest on mulle järele jäänud kõigest üksainus — soov surra.»

Nõnda ei jäänudki meil muud üle kui minna Aidesiose õpilasi kuulama. Nad pidasid loenguid Athena Poliase templit ümbritsevates sammaskäikudes. Mõlemad olid keskealised, tüsedusele kalduvad, palja pealaega. Kuid sellega nende sarnasus piirduski. Vaimulaadilt olid nad täiesti erinevad ja erinevad olid nende loengudki.

Chrysantios käsitles parajasti Kratese kuulsaid Homerose eeposte interpretatsioone, mille järgi mõlemad teosed allegooriliselt ning sümbolite kaudu andsid lugejale pildi kogu universumist. Nii osutus Agamemnoni ümmargune kümnest sõõrikust kilp kosmose mudeliks. Achilleuse viiekihiline kilp vastas viiele taevasfäärile; selle valmistamisel kasutatud neli erinevat metalli — vask, tina, hõbe ja kuld — sümboliseerisid nelja elementi: õhku, maad, tuld ja vett. Kilbi tagus Hephaistos valmis ööösel, millal pimedusest ja kaosest loodi valgus. Jumalad aga on lihtsalt personifitseeritud loodusjõud: Zeus on taevas, õhk

või eeter, Apollon on päike. Ja üldse on Homeros kõikide teaduste allikas, tema eeposed sisaldavad kõik.

Sammaskäigu teises otsas pidas Eugenios loenguid Platoni dialektikast, kahest vastandpoolusest — armastusest ja surmast —, mille üha sügavam tunnetamine mõistuse abil võimaldab inimese hingel saavutada surematuse. Ja nagu Cato omal ajal iga kõne Rooma senatis oli lõpetanud meeldetuletusega, et Kartaago tuleb hävitada, nõnda lõpetas Eugenios Pergamonis iga oma loengu manitsusega, et ärgu keegi püüdkugi oma hinge päästa müsteeriumide kultuse ja vaimude väljakutsumise teel. Ainuüksi dialektika tundmaõppimise ja filosoofilise mõtlemise abil võib inimene jõuda vaimse eneselunastuseni. «Lugege Platonit! Seal on tõde! Igasugune maagia on aga ainult silmamoondamine, teurgide ja muude seesuguste petiste ning nõgedate tembutamine. Ja kõik nende imeteod on sündinud maiste jõudude, mitte taevaste kaasabil. Pidage seda meeles!»

Et aga sageli korratud hoiatus kaotab oma hirmutava jõu ja muutub hoopis peibutiseks, siis pöördus Julianus minu poole küsimusega, miks Eugenios lõpetab oma loengu alati sellise manitsusega. Mina teadsin Chrysantiose kaudu küll, et Aidesiose mõlemad õpilased — Eugenios ja Maximus — olid rohkem rivaalid kui sõbrad, ent filosoofid on juba sellised iseendaga tegelevad inimesed, kes kolleegi nähes suuremat ei rõõmusta. Chrysantios oligi mulle öelnud tollal, mil nad kõik veel Pergamonis viibisid, et nii nagu kahvatavad tähed päevavalguses, nõnda muutub Maximuse kõrval kohe ilmetuks Eugenios.

Olin seda kord ka ise näinud hea mitme aasta eest. Oma kooli populariseerimiseks ja uute õpilaste ligimeelitamiseks oli Aidesios korraldanud uuslinna turuplatsil iseõuguse etenduse. Tema õpilased pidasid kõnesid mitmesugustel teemadel, vaidlesid kodaniku õiguste ja kohustuste üle, esitasid isegi lühikese kohtuprotsessi. Etenduse naelaks (ja ühtlasi tõelise hinnangu andjaks Aidesiosele kui õpetajale) olid aga need kõned, mida õpilastel tuli pidada pealtvaatajate-pealtkuulajate antud teemal. Ja Maximusele langes osaks arutleda, mispärast inimene nii harva teeb häid tegusid, ehkki ta väga hästi tunnetab hüve ja pahe erinevust.

Maximus alustas oma improvisatsiooni Euripidese tra-

göödiaga «Hippolytos». Deklameeris sellest kohaseid värsse, et näidata, kuidas Phaidra võitleb oma kire vastu, sest teab, et ta ei tohi armastada oma võõraspoega Hippolytost. Ta teab, kuid ei suuda oma südame vastu võidelda. Teda piinab süütunne, ent lõppude lõpuks vallutab siiski iha tema hinge. Kirjanduselt siirdus Maximus sõjakunstile ja poliitikale, tõi näiteid mõistuse ja kirgede kokkupõrkeist, ja jõudis järeldusele, et inimene on Saatuse mängukann. Kuid ei maksa kaotada lootust. Sest on võimalik ühendusse astuda jõududega, kes mõjustavad inimese elu, ja võita neid enda poole.

Kogu selles Maximuse arutelus polnud mitte midagi uut, aga k u i d a s ta selle esitas! See polnud kõne, see oli terve vaatemäng, terve etendus. Pealtvaatajad pidasid hinge kinni. Ja kui ta lõpetas, vabanesid kõik nagu mingi paine alt. Tükk aega valitses sügav vaikus, enne kui puhkes aplausitorm.

Eugeniosel tuli improviseerida teemal, mispärast me ei või mitte kedagi enne surma õnnelikuks nimetada. Ka tema deklameeris värsse, sedapuhku Sophoklese «Oidipusest», ja tõi näiteid Saatuse heitlikkusest. Kuid see kõik ei ületanud tavalisuse piire, ja nõnda õsus ta oma vaeva viljanagi ainult tavalise aplausi.

Kuid nüüd oli Maximus juba mitu aastat Efesoses elanud. Ja Chrysantios oli liiga mugav selleks, et Eugeniosega konkureerida. Kes võis aga teada nendevahelisi suhteid, ja nõnda andsin ma Julianusele nõu Chrysantioselt seletust pärida. Viimane kehitas vaid õlgu ja soovitas Eugenioselt endalt küsida. Seda Julianus tegigi ühel päeval, mil oli ilmne, et Eugenios on heas tujus.

Eugenios tõmbus kohe tõsiseks. Alles tüki aja pärast ütles ta:

«Dialektika — see pole kare hobusetekk, mille müüja peab hääle kähedaks karjuma, et oma kaupa üles kiita. Dialektika — see on otsitud ning nõutud pergamoni vaip, maitseka mustri ning kuldtikandiga. Kuid mõned filosoofid ei põlga turukaubitsejate võtteid. Näiteks Maximus Efesoses. Aidesiose õpilane, andekas mees, suurte teadmistega — ja sellest hoolimata sõge tembutaja! Viibisin möödunud aastal Efesoses ja läksin tema poole. Teretamise asemel ütles ta mulle: «Jõudsid õigel ajal kohale. Ma teadsin, et sa tuled.» See oli tema tavaline hooplemine. Kuid ma ei jõudnud talle veel midagi vastata, kui ta

mulle ütles: «Täna öösel paistab täiskuu. Tule õhtul koos minu õpilastega Hekate templisse. Ma näitan teile midagi.»»

«Kas sa läksid?» küsis Julianus.

«Muidugi.»

«Ja siis?»

«Templis ei põlenud mitte ühtegi tuld. Sellest hoolimata nägime väga selgesti pronksist Hekate kuju, tõrvik käes. Jumalannat valgustas täiskuu ja vask hiilgas. Avaldasime jumalannale austust, nagu seda ikka tehakse. Maximus palus meid Hekate kuju ees poolringis istet võtta ja ütles:

«Kallid sõbrad! Kuujumalanna Selene, kes öösel ratsutab muulaga taevalaotuses mööda seda teed, mida päeval möödab Helios päikesevankriga, jõuab ivakese aja pärast oma teekonna kõige kõrgemasse punkti. Pange tähele, mis s i i s juhtub, ja otsustage, kas seda teevad tavalised surelikud inimesed või jumalad!»

Ta süütas Hekate kuju ees lebava kausi, laulis ise poolhäälel mingit hümni — ja me kõik nägime leekide valgusel, kuidas kuju näole kerkis naeratus.

Me jahmusime. Maximus aga lausus rahulikult:

«Jääge paigale! Kohe süttib ka tõrvik, mida jumalanna käes hoiab!»

Ja samas lahvataski tõrvik põlema. Keegi karjatas ja kukkus meelemärkusetult templipõrandale. Hekate kuju aga puhkes valjusti naerma. Kõik pistsid ülepeakaela jooksu ja kiskusid mind kaasa. Nõnda ei saanud ma Maximuse pettust paljastada. Vähemalt hoiatan siis oma kuulajaidki.»

«Kuid võib-olla see polnudki pettus?» tähendas Julianus, keda Eugeniose jutt oli tugevasti erutanud.

«Muidugi oli see pettus. Tõrvikus oli kindlasti nafta. Kuju pandi naeratama silmamoondajate mingisuguse triki abil. Ja naerda, nii et tempel vastu kajas, võis juba igaüks.»

«Kõik võis muidugi nõnda olla, kui kogu asjade käik tükkideks hakkida. Aga tervikuna? Mitte ühtegi inimest või mingit masinat te ju ei näinud!»

«Seda küll. Ent kogu see teatraalsus, need efektid. Need on arvestatud uute õpilaste ligitõmbamiseks. Tõelise vaimse eneselunastuseni need ei vii. Seepärast väldi teurge ja muid petiseid! Seepärast loe Platonit!»

«Loe ise!» hüüatas Julianus. «Jää oma raamatute juurde! Kuid mulle tegid sa teatavaks selle, mida ma otsin!»

Siis suudles ta hüvastijätuks Chrysantiost põsele. Ja juba järgmisel päeval alustasime teekonda Efesosesse, Asia provintsi pealinna.

XXXIII

AJALOOLASE EUTROPIOSE TEOSE «BREVIARUM AB URBE CONDITA» JAOKS KOGUTUD MATERJALIDEST

(Eutropios oli õpetlane ning kõrge ametnik keiserlikus kantseleis. Teenis nelja keisrit — Constantinus Suurt, Constantiust, Julianust ja Valensit. Oli Valensi sekretär, magister memoriae. Võttis osa keisrite sõjakäikudest, ka Julianuse Pärsia-retkest.)

Sellel kevadel (*aastal 351*) piinasid keiser Constantiust kohutavad unenäod. Vaevalt jõudis ta uinuda, kui magamistuppa tungisid tema mõrvatud sugulaste varjud, nii et keiser ärkas hirmukarjatusega, külm higi laubal. Seepärast hakkas ta kahtlema, kas too sügisene unenägu, mil talle oli end ilmutanud isa vaim ja käskinud Constansi mõrvamise eest kätte tasuda, kas too unenägu oli ikka Jumalast. Kas polnud see viimati Saatan, kes oli teda kehutanud kodusõda ning vennatappu jätkama? Seesugustest kahtlustest puretuna viis ta väed hilja talvekorteritest välja ja tegutses üldse loiult, mistõttu Magnentius hõivas Alpi mäekurud ja Poetovio linna Pannoonias Dravuse jõel. Keiser Constantiuse katse mäekurusid ära võtta lõppes täieliku nurjumisega. Kaks leegioni langesid lõksu ja murdsid end vabaks suurte kaotuste hinnaga.

Nõnda sai Constantiusele selgeks, et tolle sügisese unenäo oli talle saatnud ikkagi Saatan. Ta tõmbas oma väed tagasi Siscia linna Savuse jõel, et tõkestada Magnentiuse edasitungimist lõuna poole, ja läkitas Poetoviosse saatkonna, kelle eesotsas seisis *praefectus praetorio* Philippus. Mind määras keiser Philippuse sekretäriks.

Meil kulus tervenisti kaks päeva selle kaheksakümne miili katmiseks, mis lahutab Sisciat Poetoviost. Ja kui

olime kohale jõudnud, siis seisis meie ees täpipealt samasugune Rooma sõjaväelaager, nagu oli meie omagi. Vähe sellest! Tribuunide, tsentuuriote ja sõdurite hulgas oli palju neid, kes tundsid Philippust ja keda tundis temagi. Meid tervitati ja meie tervitasime. Kaks Rooma armeed — ja täiesti mõistusevastaselt kaks vaenlast. Magnentiuski tabas kiiresti, milline oht peitub sellistes vanades mälestustes ja sõdurisõpruses. Seepärast käskis ta kogunemissignaali puhuda ja viis Philippuse kähku tribüünile.

«Tee teatavaks Constantiuse rahutingimused!» kamandas usurpaator. «Kiiresti ja lühidalt!»

Kuid Philippus oli juba tajunud sõdurite meeleolu ja alustas õige kaugelt, keiser Constantinus Suurest. Meenutas, kuidas tema koos paljude sõduritega, kes teda praegu siin kuulavad, asus sõjamehe vaevarikkasse ametisse Constantinus Suure armees. Meenutas, kuidas nad ühiselt olid kaitsnud Rooma impeeriumi vaenlaste vastu, kuidas jaganud viimast nisupeotäit ja viimast veinisõõmu.

Seisin tribüüni serval ja sain mahti Magnentiust lähemalt silmitseda. Tal oli ümmargune nägu ja härjakael. Habet ta ei kandnud, kuid see-eest polnud tema juuksed enam paari aasta jooksul kammi ja kääre näinud. Kõige silmatorkavam oli aga tema lõug, raske ning etteulatuv nagu piklik kulp. Viiekümnest eluaastast hoolimata oli tema atleediselg sirge. Ja kogu tema hoiakust võis välja lugeda, et ta peab saatkonna läkitamist nõrkusavalduseks.

Ent mida kauem Philippus rääkis, seda närvilisemaks Magnentius muutus. Ta tammus jalalt jalale ja paistis endamisi aru pidavat, kuidas seda osavat oraatorit vaikima sundida. Kuid Philippuski tajus, et ei tohi enam viivitada, ja müristas:

«Keiser Constantius on valmis lõpetama sõjategevust ja tunnustama Magnentiust oma kaasvalitsejana tingimusel, kui ta loobub Itaaliast ja Aafrikast. Valitsegu tseesar Magnentius rahulikult Galliat, Ibeeriat ja Britanniat!»

Tõusis juubeldustorm. Põristati trumme, puhuti tuubasid, sõdurid tagusid mõõkadega vastu kilpe. Just nondest provintsidest pärines enamik Magnentiuse sõdureid, kellele viirastus nüüd rahu kõige meeldivamates värvides.

Kuid rahuviirastus jäigi viirastuseks. Võit Alpi mäekurus oli Magnentiusel pea pööritama pannud. Seepärast

käskis ta sõduritele veini anda ja ütles, et annab Philippusele järgmisel päeval vastuse. Juba öösel aga saatis ta ustavad tsentuuriod raha ja veiniga sõdureid ümber häälestama. Need meenutasid sõduritele, kui põlastavalt ning halvasti Constans oli oma leegionäre kohelnud. Kiitsid sõdureid Alpi mäekurus ülesnäidatud vahvuse eest ja kinnitasid, et Constantiuse rahuettepanek on nõrkuse tundemärk. Constantius tahab vähemalt poolt impeeriumi enda käes hoida k o k k u l e p p e g a, sest j õ u g a ta seda ei suuda. Jõud on Magnentiuse ja tema sõdurite käes. Ja nõnda siis juhtuski, kui sõdurid järgmisel päeval olid tribüüni ette kogunenud, et Magnentius meenutas sõduritele Constantinus Suure ja tema poegade kõiki kuritegusid. Meenutas, kuidas tema oma sõduritega oli haaranud relva ühiskonna kaitseks, vabastanud impeeriumi lääneprovintside linnad õelast metsloomast Constansist, ja kindlasti suudavad nad oma õilsa missiooni teoks teha ka kogu impeeriumi ulatuses.

Ma ei tahtnud oma silmi ja kõrvu uskuda, kui needsamad sõdurid, kes eile olid juubeldanud Philippusele, karjusid nüüd veelgi kõvemini Magnentiuse kiituseks ja nõudsid, et otsekohe Siscia peale marsitaks. Kuid nii see oli — ja vaenutegevus algas uuesti.

Kogu suvi manööverdasid mõlemad armeed Dravuse ja Savuse jõe vahelisel alal. Lõid pisikesi lahinguid, koondasid jõude, kindlustasid end toidumoona ja sõjavarustusega, kuni saabusid mõlemad septembri lõpupoole (*aastal 351*) Mursa linna alla Pannoonias. Siin laiub avar ning lage tasandik, mille vastasservadele armeed laagrisse asusid.

Meie eeliseks oli see, et tugevasti kindlustatud Mursa linn oli meile baasiks. Samuti tuli Magnentiuse juurest meie poole üle frank Silvanus oma kohortidega, nii et meie armees oli 80 000 sõjameest usurpaatori 36 000 vastu. Ka meie raskeratsaväelased ja vibukütid ületasid nii arvukuselt kui osavuselt usurpaatori samasuguseid väeüksusi. Ent Magnentiuse jõud peitus tema armee jalaväes, kus teenis palju Rhenuse jõe paremalt kaldalt pärinevaid germaanlasi. Nood uskusid, et lahingus langenuid ootab ees igavene elu hauataguses ilmas. Seetõttu põlgasid nad maapealset elu ja olid lahingus kohutavad. Pealegi ei tähenda arvuline ülekaal veel võitu, kui meelde tuletada kas või Cannae ja Pharsalose lahingut. Nõnda

seisidki mõlemad Rooma armeed mitu päeva vastamisi sellel laial tasandikul Mursa müüride all.

28. septembri hommikul (*aastal 351*) väljus keiser Constantius oma magamistoast jällegi punetavate silmadega, sest öö otsa olid teda vaevanud mõrvatud sugulaste varjud. Ta läks kohe Mursa peakirikusse, kuhu on maetud ühe siinse püha märtri põrm, ja hakkas selle haual palvetama. Tema kõrval seisis Mursa piiskop Valens, kes keisrit lohutas ja kinnitas, et võidus pole kahtlust.

Magnentiusele ei andnud jällegi rahu tema ema hoiatus: mitte ületada Alpe! Kuid siin polnud enam midagi parata. Uue Hannibalina oli Magnentius need mäed selja taha jätnud. Seepärast käskis ta germaani loitsijatel jumalatelt järele pärida, millal on õige aeg rünnakut alustada. Ja sai vastuseks: 28. septembri õhtupoolikul. Nõnda laskis ta tõelise barbarina tappa noore neitsi, segada tema vere veiniga ja joota selle kohutava joogiga oma sõdureid, et muuta nad võitmatuteks. Seepeale puhuti rünnakusignaali ja usurpaatori hirmuäratavad germaani kohordid hakkasid liikuma . . .

Praefectus praetorio Philippus saatis neile vastu meie raskeratsaväe. Ühtlasi läkitas ta mind keisrile sõna viima, et lahing on alanud. Kuid ma ei saanud oma ülesannet täita, sest keiser palvetas. Sosistasin siis piiskop Valensile kõrva sisse, mis väljas lagendikul sünnib.

«Sina, nõdrausuline!» ütles mulle piiskop. «Kas on siis tõesti võimalik kusagilt mujalt veel paremini lahingut juhtida kui siit?! Mine rahuga!»

Kui ma tagasi jõudsin, oli germaanlaste rünnak juba peatatud. Meie raskeratsaväelased ja leegionärid surusid usurpaatori väeüksused lõppude lõpuks Dravuse jõekäändu kokku, kuid need meeletud germaanlased eelistasid vangiandmisele surma; nad langesid tapluses või uppusid jões.

Päike läks looja, kuid võitlus jätkus. Jõeäärsed hurtsikud põlesid heleda leegiga, siin-seal lahinguväljal vilkusid tõrvikud. Ent taplus jätkus südaööni. Alles siis võttis Magnentius purpurrüü seljast ja diadeemi peast, viskas need ühe hobuse turjale ja ajas tolle piitsahoopidega meie vibuküttide peale. Ise aga sööstis oma ratsuga jõkke ja pääsis põgenema. *Comes rei privatae* Marcellinus, kes oli olnud Magnentiuse paremaks käeks, langes tapluses.

Keiser Constantius viibis kogu lahingu aja kirikus ja

palvetas. Korraga tõstis piiskop Valens võidurõõmsalt käed ja hüüdis, et vaenlane hakkas just praegu põgenema. Kui keiser talle küsivalt otsa vaatas, lisas piiskop Valens selgituseks:

«Seda teatas mulle ingel!»

Järgmise päeva varahommikul läks keiser Constantius koos oma lähikondlastega künkale, et silmitseda lahinguvälja. Olin ka seal ja midagi nii koledat pole ma näinud kogu oma elu jooksul. Kuhu pilk ka langes, ainult laibad, laibad, laibad. Nagu pärast selgus, oli keiser Constantius kaotanud tapetutena 30 000 ja usurpaator Magnentius 24 000 sõdurit. Kuid kõik need 54 000 meest olid Rooma armee sõdurid, parimad sõdurid, kes oleksid võinud tagada impeeriumi ja tema elanike julgeoleku ning võimaldada keiser Constantiusel mitmeid triumfe läbi elada. Nüüd aga osutusid tõelisteks võitjateks barbarid, kes pidevalt ohustasid impeeriumi. Ja seda kõike mõistis väga hästi ka keiser Constantius, kui ta mõõtis pilguga uut Cannae lahinguvälja. Tema silmis olid pisarad ja ta kattis näo kätega.

Keiser käskis auga maha matta kõik langenud: nii omad kui vaenlased. Kõikidele haavatutele tuli vahet tegemata arstiabi anda.

Mursa müüride all murti usurpaatori uhkus. Kuid veel tervenisti kahe aasta jooksul püüdis ta uut väge koguda ja ahistada seaduslikku keisrit, augustus Constantiust. Muidugi sai ta oma sõgeduse eest kõvasti nuhelda. Lõppude lõpuks võtsid türanni enda sõdurid ta vangi Lugdunumis, Gallias, et usurpaatorit seaduslikule keisrile üle anda ja niimoodi omaenda nahka päästa. Hoolikalt valvasid nad nii Magnentiust kui ka tema perekonda ja ootasid keiser Constantiuse kohalejõudmist.

Ometi läks kõik hoopis teisiti. Magnentius sai kusagilt kätte mõõga, tappis sellega oma ema, naise, oma lapsed ja vennad ja kõige lõpuks iseenda (*10. augustil 353*). Keiser Constantiusele saadi üle anda ainult türanni laip. Sellel raiuti pea maha ja seda näidati teiba otsa pistetuna paljudes provintsides.

JULIANUS

(3. juulil 360 Lutetia Parisiorumis)

3

Jõudsime Efesosesse sellel oktoobripäeval, mil terve linn pühitses Constantiuse võitu Magnentiuse üle Mursa linna all. Ja niipea kui olime tulnud linna põhjamüüris paikneva Koressose värava kaudu laiale peatänavale, sattusime kohe pidutsevasse inimsumma. See laulev, tantsiv ning purjutav inimvool kandis meid mööda peatänavat aeglaselt lõuna poole. Paremat kätt jäid sadam ja meri, mille niiske hingus aeg-ajalt meieni ulatus, vasakut kätt poole staadioni kõrgune Pioni mägi, millel valendasid jõukate kodanike villad.

Möödusime staadionist, Pantheonist, Neitsi Maarja suurest kirikust ja gümnaasiumist, kuni jõudsime teatrini, mis lamab siin keset linna nagu hiiglaslik pooleks lõigatud marmorketas. Teatri juurest, risti peatänavaga, viib sadamasse Efesose kõige luksuslikum tänav. See kulgeb nöörsirgelt kahe ja poole staadioni pikkuselt, kolmkümmend viis jalga lai, mõlemalt küljelt palistatud marmorsammaskäiguga; tänava kummaski otsas kõrgub monumentaalne värav, kolonnaadide taga on aga suur kaubamaja ja väikesed poed, saunad ja koolid.

Selle paraadtänava lõunapoolse kolonnaadi tagant algabki kohe agoraa, kus on koos linna süda, aju ja kõht.

Väljaku keskel seisab väikene Hera tempel. Jumalanna jalgade ees on südamekujuline anum, linna hüveolu sümbol, ja ialgi ei lõpe sellest anumast õli ega kustu sellest õlist toituv tuli.

Templit ümbritsev plats on linna kõht. See on peaturuväljak, kus hommikust õhtuni — ainult keskpäeval pole siin palavuse tõttu liikumist — kaubeldakse kalade ja aedviljaga, sandaalide ja tuunikatega, lampide ja savinõudega, kõigega, mida vajab inimene siin ajalikus elus.

Väljaku lõunaserval aga paikneb linna aju. Siin seisavad linnavalitsuse hooned: buleuterion, prütaneion ja pikk basiilika. Ohtrasti on siin keisrite ja Efesose silmapaistvate kodanike büste. Et linna kaitsejumalannaks on

Artemis, siis on tänavatel ja väljakutel palju tema raidkujusid, ja Leocharese Artemise üks koopiaid, väga ilusast Parose marmorist, on paigutatud postamendile buleuterioni ette.

Kohe siinsamas on Serapise tempel, mille lasksid neljasaja aasta eest püstitada Antonius ja Kleopatra. Ja selle kõrval Celsuse raamatukogu, suur kolmekorruseline hoone, mille ehitas Rooma konsuli poeg oma isa auks. Raamatukoguhoone fassaadi kaunistavad raidkujud, mis sümboliseerivad Tarkust, Teadust, Voorust ja Õnne, kusjuures fassaadile annab sügavust kõrge ning lai marmortrepp.

Celsuse raamatukogu juurest pöörab peatänav ida poole. Seda ääristavad termid, tavernid, Odeion ja koolid, samuti kirik, kuhu on maetud evangelist Luukas; tänav lõpeb Magnesia väravaga linnamüüri kaguosas.

Kui raamatukogu laialt marmortrepilt aga lõuna poole vaadata, siis meenutab avanev pilt Antiookiat. Seal on linna üheks piiriks kahe staadioni kõrgune Silphiuse mägi, mille harjal linnamüür ja tornid. Siin on samasuguseks piiriks poolteise staadioni kõrgune Koressose mägi, mis kannab oma turjal Aleksander Suure väepealiku Lysimachose ehitatud linnamüüri. Ent mäeterrassidel paiknevad nii Antiookias kui ka siin valged marmorvillad. Nende hulgas oli ka linna *praeses*'e oma ja tema poole me korterisse jäimegi.

Siit avanes tore vaade linnale. Hästi paistsid kätte ka Efesose kirdeosas kõrguv tsitadell, Püha Johannese kirik ja Artemise tempel, mida poeedid on ülistanud kõige silmapaistvamaks seitsme maailmaime seas. *Praeses*'e majast viis sinna kõige lühem tee Magnesia värava kaudu. Kõige tähtsam aga oli see, et Efesoses jõudis mulle kätte Constantinopolise keiserliku kantselei ametlik ürik, millega mul lubati õpinguid jätkata Pergamonis ja Efesoses. See dokument tegi Hekeboliosest sellise liberaali, kes oli hoobilt pime ja kurt minu ettevõtmiste suhtes. Ent parem karta kui kahetseda ja nõnda otsustasin kõigepealt tutvuda kirikutega, sest Efesoses on ju maailma vanimaid ristikogudusi. Siin on teinud kolm aastat misjonitööd apostel Paulus. Sadama lõunaküljе lähedal näidatakse veel praegugi väikest vanglat, kus teda kinni on peetud. Neitsi Maarja kirik, mis on üle 800 jala pikk, on ehitatud endise kooli vundamendile. Neitsi kuju meenutab

tugevasti Isist. Egiptuse meremehed igatahes austavad teda. Küllap ka seepärast, et kirik on merele lähedal, asub sadama kirdeosa ja staadioni vahel. Suurimat huvi aga tundsin ma Püha Johannese kiriku vastu, sest see paikneb Artemisioni lähedal, tsitadellimäe nõlvakul.

Kuuldused minu siinviibimisest olid juba levinud ja nõnda võttis mind kirikus vastu Efesose piiskop Demeas ise. Ta näitas mulle apostel Johannese hauda, mille kohale oli ehitatud algul mausoleum ja hiljem kirik.

«Siin mäenõlvakul ta elas,» seletas mulle piiskop Demeas. «Siit vaatas ta pealt seda ebajumalate teenimist, mida toimetasid paganad Artemisionis, ja siin ta lõppude lõpuks läks ka märtrisurma ja saavutas niimoodi igavese elu paradiisis.»

Piiskop näitas mulle kirikus kohta, kus evangelist Johannest oli piinatud, et ta lahti ütleks tõelisest Jumalast. Ja siis paika, kus oli seisnud tuleriit. Seepeale läksime kirikutrepile ja meie ees, umbes kahe staadioni kaugusel, asus Artemision, üks seitsmest maailmaimest. Asus üksi ja mahajäetuna juba seetõttu, et seisis väljaspool linnamüüre ja väljaspool tsitadellivalle, seisis nende mõlema vahel ega kuulunud kummalegi.

«Läheme ligemale,» ütles piiskop Demeas, «siis näed, kuidas Jumal on karistanud paganaid, kes põletasid tuleriidal ära püha Johannese. Saja aasta eest (*täpsemalt aastal 263*) nuhtles Issand Efesost nõnda, et saatis siia mereröövlid ja metsikud goodid, kes rüüstasid Artemisioni ja pistsid sellele lõpuks tule otsa. Kuid kivisambad ju ei põle ja nõnda tahtsid paganad templi uuesti üles ehitada, nagu nad olid seda teinud juba tollal, mil Herostratos Artemisioni süütas. Muidugi ei saanud kristlased sallida, et nende silme all taastataks paganausu tempel. See oleks olnud häbiks Efesose ristikogudusele. Nõnda korraldasid õigeusklikud piiskopi juhatusel aeg-ajalt r e t k i templi juurde, et v e e n d a paganaid nende ürituse mõttetuses.»

Kolmesaja jala pikkune tempel, mida ääristasid kahes reas sihvakad viiekümne jala kõrgused marmorsambad, pakkus kurba pilti. Valge marmor oli suitsunud ja pragunenud. Paljud sambad olid purustatud. Nende tükid vedelesid ümberringi nagu suured puupakud. Osa templi katusest oli sisse varisenud. Kõik oli räämas, tahmunud, must. Seepärast torkasidki nii teravalt silma valged marmorist

sambaalused templi läänenurga juures. Jäin neid vahtima.

«M i n a lasksin need sambad siit hiljuti ära viia,» sõnas piiskop Demeas uhkustundega hääles. «Kasutame need ära selle kabeli juures, mida püstitame praegu märter Timotheusele. Sambaid on ju võimalik pühitsetud vee abil deemonlikust maagiast puhtaks teha. Ent igasuguste ebajumalakujudega pole midagi peale hakata. Need tuleb purustada, nii nagu purustas prohvet Taaniel Baali kuju ja tappis tema preestrid.»

Silmitsesin varemetes Artemisioni, mõtlesin Libaniose kõnele «Templite kaitseks» ja tajusin suurt ängistust. Oli tahtmine jooksu pista, et mitte näha seda hävitatud ilu ning harmooniat, et mitte kuulda piiskop Demease enesega rahulolevat häält. Kuid sain enesest võitu ja ütlesin:

«Kas Artemise kuju on siis purustatud?»

«Siinne küll. Selle hävitasid juba goodid. Põletasid ära. See puuslik oligi ju nõnda tehtud, et südamik oli tal puust. Selle peale oli kinnitatud kuldplekist taotud nägu, kümned hõbedast naiserinnad ja jalgade ümber liibuv kuldrüü. Silmadeks olid tal safiirid ja ka muidu oli ta kalliskividega üle külvatud. Goodid riisusid kulla ja kalliskivid kokku ja pistsid puusüdamikule tule külge. Nõnda tegutsesid goodid Jumala tööriistadena, sest ütles ju omal ajal apostel Paulus siinsamas Efesoses, kui ta Tyrannose koolis õiget usku kuulutas, et n e e d p o l e m i t t e j u m a l a d, m i s k ä t e g a t e h t u d.»

Templi sisemus oli tröödstitu. Allavarisenud talad, ämblikuvõrgud, siin-seal pesitsevad linnud. Ühes kohas paistis prahi alt papüüruserulli ots, kuid ma ei julgenud selle järele kätt sirutada. Demeas lükkas rulli jalaga:

«Tegelikult tuleks see üles võtta ja ära põletada. Kuid olgu pealegi. Ka siin kõduneb ta tolmuks nagunii. Aga seda küll siia vedelema jätta ei saa.»

Piiskop tõstis maast küünrapikkuse vandlist Artemise, siinse templi jumalanna koopia. Küllap oli selle omal ajal toonud Artemisele kingiks suurmaapidaja, kelle veinisaaki ta oli õnnistanud, või kaupmees, kelle laevalaadungit ta oli kaitsnud.

«Missugune kõlvatus!» ägestus piiskop, osutades jumalanna kümnetele rindadele, mis sümboliseerisid viljakust.

Vihaselt tagus ta kujukese tükkideks. Muutus siis korraga usalduslikuks ja ütles:

«See, tühi, polnud midagi. Aga vaata, see tõeline kõlvatuse külvaja ja meelte segaja seisab buleuterioni ees. Kuid pole viga, kaua ta seal enam ei seisa!»

«Mida see tähendab?»

Piiskop kõhkles natuke aega, siis ütles:

«Prints Julianus, sinust saab tulevikus piiskop ja kindlasti kas Constantinopolises või Roomas. Kuid mulle oled sa piiskop j u b a p r a e g u, ja seepärast teen sulle teatavaks nagu võrdne võrdsele: lähemal ajal purustavad Efesose kristlased selle ebajumalakuju buleuterioni ees!»

Mu vaimusilma ette kerkis Leocharese Artemise marmorkoopia, suurepärasest kergelt läbipaistvast Parose marmorist, ja mu süda hakkas värisema. Ent ma küsisin külmavereliselt:

«Miks lähemal ajal? Miks mitte juba täna või homme?»

«Sinu innukus meeldib mulle, prints Julianus. Kuid veel pole valmis see suur rist, mille me paigutame sellele postamendile, kus praegu seisab see kõlvatu deemon Artemis.»

Lahkusime rahusuudlusega, kuid mu süda oli raske. Ja muutus veelgi raskemaks, kui möödusin õhtupoolikul buleuterionist ja nägin postamendil hoogsal sammul astuvat jumalannat, kes kandis napilt põlvedeni ulatuvat rüüd; pea oli tal kõrvale pööratud, pilk langes paremale käele, mis tõmbas noolt nooletupest. Selles kujus oli elegantsi, dünaamikat ja ilu, ent temas polnud mitte midagi jumalikku. See polnud jumalanna, vaid noor tüdruk, kes tundis rõõmu oma sammu nõtkusest, silma teravusest ja käe kindlusest. Se oli amatsoon, kelle nooled alati märki tabasid. Raidkuju, ent ahvatlevalt ilus raidkuju, ja seetõttu ka ohtlik nendele nõdrausulistele, kes alles hiljuti olid end lahti ütelnud temast kui jumalannast. Ja seepärast ta tulebki purustada.

Mõistusega suutsin selle paratamatuse endale selgeks teha, kuid miski minus protesteeris niisuguse lõhkumise vastu. Olin niivõrd oma mõtete küüsis, et *praeses*'e majas pidid Nikokles ja Oreibasios mulle kaks korda teatama suurt uudist: Maximus võtab meid täna õhtul vastu Hekate templis! — enne kui see sõnum mu teadvusse jõudis.

Hekate tempel asus linnamüüri ääres, Magnesia väravast umbes viis staadioni põhja poole. Tema läheduses kõrgus Kybele tempel, siia paistis ära ka Artemision.

Peatusime templi ees õhtuhämaruses. Siis vajus templiuks hääletult valla ja sulgus jällegi meie selja taga. Kusagilt tungis kõrvu flöödihelisid, altaril hõõgus ning ergas midagi tulipunaselt, see hõõgumine kasvas, laienes, siis lahvatas leegiks — ja me kõik nägime suurt Hekate kuju, mille ees põlvitas valges rüüs laiaõlgne viiekümneaastane mees, käed üles tõstetud. See oli filosoof, imetegija, salateaduste tundja ning hierofant Maximus.

Leek paisus, valgus tungis ülespoole, Maximus tõusis püsti, pööras end ümber ja lausus:

«Ole tervitatud, prints Julianus! Olen õnnelik, et võin sulle edasi anda tervitused sinu pärisisalt, päikesejumal Helioselt, keda austatakse ka Apolloni ja Mithra nime all. Just äsja vestles minu hing temaga.»

Mind rabas tema hääl. See oli nii puhas ja kõlav nagu Athena või Apolloni oma Homerose järgi. Ent veelgi rohkem rabas mind see ülevus, mis temast hoovas. Ta nagu polnudki inimene, vaid mingisugune ilmutis, mis taevasfääridest maa peale laskunud.

«Olge tervitatud, Nikokles ja Oreibasios, kes olete aidanud prints Julianusel aduda ülesannet, mille jumalad tema õlgadele pannud, kes olete aidanud tal astuda esimesi samme sellel teel, mille jumalad on talle määranud. Sest tõelise filosoofia lähtepunktiks on enesetunnetus, eesmärgiks aga ekstaasis ühinemine jumalatega.»

Maximus tegi pausi, vaatas meist just nagu läbi, ja ütles:

«Kõikide asjade olemuseks on arv. Ja nende hulgas väga tähtsana arv kolm — *trias,* sest see on ainuke, millel on algus, keskpaik ja lõpp. Nõnda tähendabki *trias* täielikkust. Kõik kehad ja kogu kosmos on määratletud kolme dimensiooniga. Ja ka jumalaid tuleb kolm korda hüüda, enne kui nad meile vastavad. Kõige täielikum *trias*'e kehastus on aga Hekate.»

Ta pöördus näoga vasest jumalakuju poole ja tõstis käed.

Silmitsesin teraselt seda kolme pea ja kolme kehaga nõidusejumalannat, keda ohvrituli valgustas altpoolt, nii et varjud võbelesid Hekate ülespoole vingerdavatel leekjuustel ja tema meelekohti ning pihta vöötavatel madu-

del. Zeus ise oli talle kinkinud suure võimu: taevas oli ta kuujumalannaks, maa peal sünnitajate kaitsjaks ja allilmas tumedate ning salapäraste jõudude käsutajaks. Olümpose jumalate hulgas oli tema peaaegu ainus, kelle vastu aukartus polnud sugugi vähenenud. Inimesed teadsid, et Hekate hulgub öösel ringi maanteedel ja surnuaedades, saadab magajatele luupainajaid ja kohutavaid unenägusid, teekäijad aga eksitab sohu ja rappa, kus ühejalgne koletis Empusa need verest tühjaks imeb. Seepärast ohverdasid ka kristlased talle koeri, mett ja musti lambaid, ent kuu viimasel päeval asetasid tema kuju ette roogasid, mida vaesed hiljem ära sõid.

«Lihtrahvale on tabamatu Hekate tõeline olemus,» jätkas Maximus, «ja seepärast peavad nad teda igasuguste viirastuste ja koletiste käskijannaks. Tegelikult aga kehastab Hekate oma isikus universumit. Tema paremas puusas on varjul maailma hing, tema vasakus puusas loomejõu allikas ja tema turi — see on lõputu loodus. Ja täna kergitab ta sinu ees, prints Julianus, loori tulevikult. Võtke üksteisel käest kinni ja vahtige ainiti ohvrituld.»

Ivakese aja pärast lausus Maximus:

«Kõik on hästi. Teie kolm usute Olümpose jumalatesse, seepärast ei takista miski jumalannat teiega vestlemast.»

Ta plaksutas käsi ja hüüdis:

«Sosipatra! Orion! Nikephoros!»

Meie juurde tuli terve salk noormehi, käes põlevad tõrvikud, seljas valged linased rüüd. Nende ees kõndis keskealine naine, üleni värvilistesse looridesse mähkunud, peas kõrge turban sinise safiiriga. See oligi kuulus tulevikuennustaja Sosipatra.

Nüüd võttis Maximus suure peekri, mille äärt kaunistasid kalliskivid, ja andis meile kõigile rüübata. See oli kummalise maitsega neste, ma pole kunagi varem seesugust joonud. Siis võtsime kõik üksteisel käest kinni, nii et moodustus suur ring, ja Maximus pomises midagi ohvritule juures. Leek viskus kõrgele.

Korraga võpatas Sosipatra, vajus altaritrepile ja langes nagu minestusse. Ta silmad olid kinni, keha tõmbles.

Maximus küsis:

«Mida sa näed, Sosipatra?»

«Midagi suurt ja heledat ... See läheneb mulle ... Suur

valgus, silmipimestav valgus... Jah, prints Julianus on meie hulgas... Räägi, Helios, annan su sõnad edasi... Ma ei näe enam nii selgesti seda valgust!»

Maximus kiskus ringist välja ühe noormehe:

«Sina, nõdrausuline! Tahad lõhkuda päikesejõudude ahela!»

«Jah, ma näen sind jällegi selgesti,» ütles Sosipatra. «Räägi, Helios!... Kuula mind, mu poeg! Armastusest sinu esivanemate vastu tahame sinu suguvõsa õilistada. Mõtle sellele, et sul on surematu hing, mis meilt pärit. Mõtle sellele, et sa saad jumalaks, kui sa meid järgid, ja näed koos meiega meie isa palgest palgesse...»

Äge tõmblus raputas Sosipatra keha, nagu tõrjuks ta kedagi eemale. Ta sosistas kähinal:

«Tuleb tund, mil ma kutsun sind riiki päästma...»

Ma võpatasin. See tähendas ju, et ma saan keisriks. Ent tarvitseb sellel ennustusel Constantiuse kõrvu ulatuda...

Samas tundsin Oreibasiose julgustavat käepigistust. Nikoklese muigavad suunurgad aga oleksid justnagu tahtnud ütelda, et nemad on seda teadnud ammugi.

Sosipatra hingas sügavalt, näis, et ta avab kohe silmad. Ent samas vajus ta jällegi teadmatuse sügavikku ja jätkas:

«Ja päästa jumalanna, keda ähvardab hädaoht!...»

Sosipatra ärkas transist.

«Missugust jumalannat ähvardab hädaoht?» küsis Maximus.

«Millest sa kõneled? Ma ei tea mitte midagi,» ütles Sosipatra.

«Kuid mina tean,» laususin tahtmatult ning valjusti, nii et muutusin hoobilt kõikide pilkude tulipunktiks.

«Räägi, prints Julianus!» sõnas Maximus.

Teatasin lühidalt, mida olin kuulnud piiskop Demeaselt.

Tükk aega valitses sügav vaikus. Selgesti oli kuulda ohvritule põlemiskahinat. Siis ütles Maximus:

«Mina tahtsin sind sinu isa Heliosega ühendusse viia, kuid ma näen nüüd, et tema ise on juba sind üles otsinud. Muidugi täidame tema käsu. Nüüd aga mine rahulikult koju ja puhka end välja. Homme keskpäeval ootan sind agoraa sammaskäigus koos oma õpilastega. Mina õpetan seal.»

Mitte keegi ei lausunud sõnakestki Sosipatra ennustuse kõige hädaohtlikuma punkti kohta. Ja koduteelgi kõndisime tükk aega vaikides templiorja kannul, kes põleva tõrvikuga meile teed valgustas. Lõpuks küsis Nikokles Oreibasioselt:

«Mis mulje sulle sellest kõigest jäi?»

«Natuke liiga palju tuld ja mängimist teatraalsete efektidega.»

«Mina ütleksin, et liiga palju mängimist t u l e g a. Meie muidugi valkime, aga...»

Lauset polnudki vaja lõpetada, sest me teadsime, et Constantiusel on nuhke kõikjal.

«Liiga palju hädaohtlikku mängimist,» kordas Nikoklese ja ma taipasin, et ta kardab.

Astusime jällegi natuke aega vaikides. Meie sammud kajasid vastu majafassaadidelt. Siis ütles Oreibasios:

«Pea meeles, Nikokles, et täna öösel pole sa jalgagi *praeses*'e majast tõstnud. Sa magasid kogu aeg, magasid, aga näinud unenägusidki. Sest ka nende nägemine on hädaohtlik, nagu Unenägude *Comes* Mercurius oma tegevusega on kõikidele selgeks teinud.»

«Pole sul tarvis mind õpetada, tean ise, mida teha. Ja kui tõesti on vaja riiki päästa, olen kõigeks valmis. Tõelise hädaoht mind ei kohuta. Ent tarbetu mängimine hädaohuga on mõttetu. Parem hakata siis juba köietantsijaks, kes tornide vahele tõmmatud trossil mängib oma eluga pealtvaatajate lõbustamiseks.»

Järgmisel hommikul oli *praeses*'e maja täis lärmi ning segadust. Öösel oli kadunud buleuterioni eest Artemise kuju täiesti jäljetult, nagu oleks ta õhku tõusnud ja Olümposele lennanud. Just nõnda jumalatesse uskujad tema kadumist seletasidki ja tundsid rõõmu Artemise vägevusest. Kristlased aga olid täis hirmu. Kõik efesoslased teadsid ju, kuidas seitsmesaja aasta eest nende Artemis oli lennanud Makedoonia pealinna Pellasse, et viibida Aleksander Suure sünni juures. Jumalanna äraolekut kasutades oligi Herostratos tema templile tule otsa pistnud. Kas ootab sama saatus nüüd Neitsi Maarja või Püha Johannese kirikut?

Kui jõudsin agoraale, leidsin eest juba piiskop Demease ja suure hulga ärritatud kristlasi, kes kandsid Kristuse monogrammiga lippe ja mitmeid pühakujusid. Neid usklikke ei veennud piiskopi jutt, et paganad on oma puusliku ära varastanud ja et Kristus kaitseb igaüht, kes temasse usub. Usklikud rahunesid alles siis, kui piiskop

oli pühitsetud veega kastnud postamenti, millel Artemis oli seisnud, ja kui sinna oli püstitatud kusagilt kiiruga toodud kivirist. Postamendile aga raiuti kiri:

«Siit kõrvaldas Demeas deemon Artemise meelisegava kuju ja püstitas tema asemele selle märgi, mis kihutab minema puuslikud, aukiituseks Jumalale ja ristile, Kristuse võitmatule, hävimatule sümbolile.»

Leidsin Maximuse koos tema õpilastega agoraa põhjapoolses sammaskäigus, Hera templi lähedal. Maximus osutas buleuterioni ees sagivatele kristlastele ja ütles:

«Nad paluvad oma jumalat, kuid ei tea, kas jumal võtab neid kuulda või mitte. Ja teisiti see olla ei saagi, sest igasugune teoloogia, see madalam aste, piirdub ainult õpetusega jumalast, ainult s õ n a d e g a. Alles teurgia, see kõrgem aste, võimaldab meil üle minna t e g u d e l e, astuda ühendusse jumalatega, nii et nad valaksid meisse tarkust ja annaksid meile märku oma kohalolekust. Seda nad teevadki välgu, kõue ja leekide abil, mida skeptikud peavad silmamoonduseks. Ent teurgial pole vähimatki pistmist maagia ning silmamoondamisega.»

«Ja kes võib saada teurgiks?» küsisin ma.

«Ainult see, kes on filosoofiliselt ette valmistunud, kes on vabanenud igasugustest egoistlikest taotlustest ja kes armastab omakasupüüdmatult nii jumalaid kui ka inimesi.»

Niimoodi sõnastas Maximus eesmärgi, mille poole ma olin ebateadlikult kogu aeg püüelnud. Ja minust sai Maximuse innukas õpilane.

Kui mõtlen praegu siin Lutetia Parisiorumis tollele aastale, mille veetsin Efesoses, siis valdab mind sügav tänutunne jumalate vastu. Nemad andsid mulle lapsepõlves Mardoniose, kes juhtis mu filosoofia eeskotta, et ma hiljem võiksin tungida filosoofia saladustesse ning sügavustesse selle mehe käe all, keda ma pean kõige silmapaistvamaks oma kaasaegsete hulgas. Tema õpetas mind eeskätt voorusi harrastama ja jumalaid kõige hea loojateks pidama. Kas tema vaev vilja kandis, seda muidugi ütlevad jumalad. Vähemalt võttis ta minult selle hulluse ning ülbuse, mille olid mulle sisendanud piiskopid, ja ta katsus neid halbu iseloomujooni asendada aruka mõõdukusega. Mina omalt poolt kuuletusin talle kõiges, valitsesin ennast, et mulle kasvaksid tiivad ja ma võiksin kõrgustesse tõusta. Kuigi minu positsioon andis mulle väli-

seid eeliseid, käitusin nagu tavaline õpilane. Suhtusin lugupidamisega oma õpetajasse ja tema sõpradesse, pidasin endaga võrdseks oma kaasõpilasi ja eakaaslasi. Ma ruttasin kuulama nende tarkuseõpetajate loenguid, keda tema oli kiitnud, ja ma lugesin läbi kõik raamatud, mida tema oli soovitanud. Nõnda sain ma tõelise pildi maailmast ja kosmosest, ja mulle on täiesti arusaamatu, kuidas inimene, kes on lugenud Platoni «Timaiost», võib tõeks pidada neid lapsikuid muinasjutte, mida pakub piibel.

Mäletan nii selgesti toda ööd, mil Maximus viis mu Hekate templi katusele. All, meie jalgade ees, lebas pehmesse pimedusse uppunud linn, üleval, meie peade kohal, kummus tähistaevas. Mu hinge valdas kummaline õnnetunne, samasugune, millist olin tundnud omal ajal Macellumis, kui olin käinud vahtimas tähistaevast.

«Kas kuuled? Taevasfääride muusika!»

Kikitasin kõrvu ja kuulsin tõesti mingisugust salapärast heli. Noogutasin. Vaatasin oma õpetajale küsivalt otsa. Ent tema ei vastanud, vaid ajas pea kuklasse, tõstis käed ja hüüdis:

«Olge tänatud, õilsad jumalad!»

Seepeale pöördus ta minu poole ja lausus:

«Tavalised inimesed ei kuule sfääride muusikat. Ainult teurgidele ja väljavalitutele saab see õnn osaks. Sinu usinus on vilja kandnud. Võin lõppenuks lugeda sinu katseaja neofüüdina. Järgmise täiskuu ajal võtame su vastu müstagoogide hulka. Nüüd aga pane tähele!»

Maximus tõstis pilgu, laskis sellel üle tähistaeva libiseda ja ütles:

«Juba templis oled sa näinud, et tuli on kõige liikumapanija, kõige alus. Ja nõnda võime templit pidada maailma mudeliks. Ent sellest järeldub omakorda, et meil tuleb maailma pidada templiks. Tegelikult see nõnda ongi. Ja praegu me viibimegi selles tohutus-tohutus templis.

Nii nagu templi keskpunktiks on ohvrialtaril leegitsev tuli, nõnda on ka maailma keskpunktiks tuli. See tuli on sünnitanud kõik tähed ja planeedid, need jumalikud olendid, ja ühtlasi ümbritseb see tuli maailma.

Maailm aga on kerakujuline elusolend ja tal on hing. See maailmahing ümbritseb kogu maailma ja hingestab

seda, täpselt samuti, nagu ta hingestab tähti ja planeetegi.

Ümber selle keskse tule, mida kutsutakse Zeusi valveks, tiirlevad planeedid. Nad kõik asuvad kesksest tulest erineval kaugusel ja oma tiirlemisega joonistavad nad ringi, kõige täiuslikuma figuuri. Seda ringi kutsutakse sfääriks. Iga planeet oma liikumisega tekitab erinevaid toone, tingituna planeedi suurusest ja kiirusest. Nõnda tekibki taevasfääride harmooniline hääl, kümne planeedi liikumisest sündinud muusika.»

«Aga . . .» sekkusin ma oma õpetaja jutusse.

«Mis on?»

«Aga planeete on ju ainult üheksa: Merkuur, Veenus, Marss, Jupiter, Saturn, Päike, Kuu, Maa ja Linnutee . . .»

«Selge. Sa tahad küsida, kuidas siis kümme sfääri, kui ainult üheksa planeeti. Asi on selles, et neid üheksat me näeme, kümnendat aga mitte. Ja kümnendaks on Antihdona, Anti-Maa. Sest maailm on kõige täiuslikum elusolend, arv kümme aga kõige täiuslikum arv. Saame meie ju kümne järgmisel moel: 1+2+3+4=10. Niisiis on kümme nelja esimese täiusliku arvu summa, seega on ta kõige täiuslikum arv. Ja järelikult ei saa maailm kui kõige täiuslikum elusolend olla seesugune, kellel mingi osa on ebatäiuslik.»

Maximus tegi pausi, siis jätkas:

«Inimese hing pärineb maailmahingest ja selle märgina kannab ta endas sädet kõige täiuslikumast elusolendist, kannab endas mälestust oma jumalikust päritolust. Algselt elas hing tähel. Kui ta aga laskus Maa peale ja asus maisesse kehasse, siis kaotas ta oma harmoonilisuse. Seepärast on inimese elu eesmärgiks uuesti saavutada esialgne harmoonilisus. See osutub võimalikuks ainult siis, kui inimene õpib tundma taevasfääride liikumist ja kogu maailma harmooniat, sest need kõik on suguluses hinge liikumise ja harmooniaga. Tuli aga äratab mälestuse inimese hinges asuvas jumalikus sädemes. Ja nüüd asumegi tule ning leekide kaudu tunnetama maailmahinge ja päikesejumalat.»

Olen andnud vaikimistõotuse ja nõnda ei või ma kirjeldada, kuidas ma pääsesin pimeduse paeltest ja jõudsin tõe valgusesse. Sügisel (*aastal 352*) pöördusin ma tagasi Nikomeediasse täiesti uue inimesena. Tundusin

endale nägijana pimedate keskel, ent pidin seda paratamatult varjama, ükskõik kui vastumeelne see mulle oligi.

Minuga tuli kaasa ka Oreibasios. Nikomeedias aga sain ma täiesti ootamatult endale veel ühe sõbra. Ja juhtus see niimoodi, et pärast naasmist peakirikust, jumalateenistuselt, leidsin ma oma tooga voltidest jällegi pärgamendirullikese, mis oli nõelaga kinnitatud. Kohe meenus mulle sämastugune kiri Caesarea peakirikust. Tolle olin ma Macellumis viinud piiskop Georgiose kätte ja tema oli pärgamenditüki küünlatules tuhaks põletanud, et Saatan ei kiusaks mind kirjatüki sepitsejale kätte maksma. Nõnda oli piiskop kirja hävitamist põhjendanud ja ma olin teda uskunud. Praegu aga mõistan selgesti, et piiskop pidas silmas midagi hoopis muud. Ta ei tahtnud, et ma seda rullikest säilitades hakkaksin hauduma kättemaksu keiser Constantiusele. Kuid see kiri on mul praegugi meeles. Algas see sõnadega: «Orestes maksis kätte oma isa mõrtsukale ja tappis ta», ja lõppes nõnda: «Kes aga oled Sina, Julianus, ja mida peame meie Sinust arvama, kui Sa siinsamas kirikus palud pikka iga keiser Constantiusele, oma isa mõrtsukale?!»

Ebalevalt rullisin pärgamenditüki lahti ja lugesin:

«Prints Julianus! Mõtle sellele, kui suures ohus on impeerium, kui raskesti on katsutud Flaviuste dünastiat, kes seda riiki valitseb. Selle põhjuseks on asjaolu, et tõelist jumalat, võitmatut päikesekuningat, päästjat, kes oma suuremeelseid kinke kogu universumis laiali külvab ja kelle majesteetlikkus meile igal sammul silma torkab, Teda, kes on loonud suve ja talve, loomad ja taimed, kes valitseb tähtede koori ja juhib sfääride jumalikku harmooniat, Teda, Heliost, põlatakse ja Tema preestritesse suhtutakse halvakspanevalt. Kes aga oled Sina ise, Sina, kelle on alandanud kõige madalama preestriseisuse ridadesse jälestusväärne mõrtsukas? Sina oled jumaliku dünastia viimane võsu, kellele Helios on tõotanud anda keisripurpuri. Sinu hing on laskunud Maa peale jumaliku tule sädemega. Ent jumalik tuli on kogu elu isand ja silmaga nähtava Päikese isa. Jumala silm puhkab Sinul. Küllap tuleb tund, mil ta kutsub Sind päästma hellenlust ja impeeriumi.»

Mõistsin, et kõige targem oleks see pärgament ära põletada. Kuid siiski oli tollal minus veel nii palju edevust,

et võtsin selle kaasa vanaema Maxima maamõisasse, mis kuulus nüüd mulle.

Olin selle maamõisa paremas tiivas asuvasse kristlikku kabelisse peitnud ka küünrakõrguse vasest Apolloni, et Maximuselt omandatud tarkusi kasutades astuda ühendusse jumalatega ja teada saada nende tahet. Otsustasin neilt muidugi kohe küsida, mida sellest hädaohtlikust kirjatükist arvata. Sulgesin end kabelisse, süütasin Apolloni ees ohvritule — ja tardusin hirmust: kusagilt raskete kardinate vahelt astus välja umbes kolmekümneaastane tõmmu ning kräsupäine mees, kes kandis musta filosoofihabet ja valget mõttetarga rüüd.

«Constantiuse nuhk!» käis mul läbi pea. «Olen kadunud!»

Kuid tundmatu just nagu luges mu mõtteid. Ta ütles: «Ära karda, olen su sõber. Ja samasugune jumalate austaja nagu sinagi. Annan oma elu sinu kätte, et usuksid mind.»

Ta ulatas mulle pistoda. Võtsin selle tugevasti pihku. Tundmatu vaatas mulle otsa ja hakkas aeglaselt nagu deklameerima:

«Orestes maksis kätte oma isa mõrtsukale ja tappis ta . . .»

Võpatasin, seepeale laususin:

«See olid siis sina seal Caesareas . . .»

«Ja olen ka siin Nikomeedias.»

«Kes sa siis lõppude lõpuks oled ja mida sa tahad?»

«Olen filosoof Euhemeros Liibüast ja tahan koos sinuga päästa hellenlust ning impeeriumi. Mina õppisin teurgiat Aleksandria Serapeionis. Jumal Helios käskis mul sinu juurde tulla.»

XXXIV

KATKEND KIRJAST, MILLE LÄKITAS ANONÜÜMSELT NAZIANZOSE PREESTER GREGORIOS TSEESAR GALLUSELE

(Antiookias 352. aasta oktoobris, mil prints Julianus oli naasnud Efesosest Nikomeediasse. Anonüümselt saatis ta kirja seepärast, et tema läkitus rohkem uskumist leiaks. Sest Nazianzose Gregorios oli Nikaia usutunnistuse ja Aleksandria piiskopi Athanasiose seisukoha pooldaja, tsee-

sar Gallus aga viimase verivaenlase, presbüter Ariuse õpetuse tuline kaitsja. Nõnda oli Nazianzose Gregoriosel põhjust karta, et tseesar Gallus võib rohkem tähelepanu pöörata kirja autorile kui kirja sisule, mistõttu ta eelistaski tundmatuks jääda.)

Kõrgeauline tseesar! Meie kõik näeme, kuidas Sa võitled ennastsalgavalt välisvaenlasega, selle põrgusigitise Šapuriga, kes istub Pärsia kuningatroonil ja ründab pidevalt impeeriumi idapiiri. Meie kõik näeme samuti, kuidas Sa innuka kristlasena aitad ristikirikul võidelda neetud paganausuga. Suurepärase näite oma kristlikust tulisusest andsid Sa alles hiljuti, mil lasksid saja aasta eest märtrisurma surnud Antiookia piiskopi Babylase põrmu ümber matta Daphne hiide, otse Apolloni templi ette. Pühaku põrm ajas minema kõik templis pesitsenud deemonid ja saatanad, ent nõiaallikas Kastalia, otse templi taga mäenõlvakul, ei vulise enam, mistõttu paganad ei saa kuulda tema sulinas Kuradi enda suust tulevaid ennustusi.

See kõik on väga hea. Ent Kurat ei maga iialgi, vaid käib ringi nagu möirgaja lõukoer ja otsib, keda ära neelda. Ja sedapuhku on tal õnnestunud hukatusse vedada üht Sulle väga lähedast inimest.

Kõrgeauline tseesar! Sul on vend Julianus. Ent Sa tead ju, et kristlasele pole tõeliseks vennaks see, kelle tema isa on lihalikult sigitanud, vaid hoopis see, kes püha ristimisega on vastu võtnud tõelise usu. Ja sellest põhimõttest lähtudes peame ütlema, et S u l e i o l e e n a m v e n d a l Efesoses. Mithra krüptis, mis asub Hekate templi lähedal, ütles Sinu vend Julianus end lahti Kristusest. Üks nendest, kes viibis krüptis selle tseremoonia ajal hierofant Maximuse abilisena, õppis hiljem tundma tõelist jumalat, põgenes Kapadookiasse ja jutustas meile järgmist.

Sellel ööl paistis täiskuu. Prints Julianus, kes oli mõne aja eest Hekate templis müstagoogiks pühitsetud, laskus maa-alusesse krüpti, kuhu pääsevad ainult valitud, saatjaks osav silmamoondaja Maximus, keda võiks pigem sofistiks kui filosoofiks nimetada. Niisugused inimesed tegutsevad ennustajatena. Tuginedes maa-alustele deemonitele ja pimedusjõududele tahavad nad pilku heita tulevikku.

Mithra krüpt on maa-aluste käikude rägastik. Prints Julianus sammus koos saatjaga piki pimedat koridori, mille nišših pesitsesid hirmuäratavad viirastused. Aeg-ajalt sähvis nagu välku, mille valgel said hetkeks nähtavaks deemonite kohutavad vaskkujud. Põrandapragudest tõusis vastikut haisvat väävlisuitsu. Kostis nagu kanget kõuemürinat ja kellegi kriiskav hääl lõikas luust ning lihast läbi.

Julianus tardus paigale, lõi risti ette — ja deemonid kadusid. Natukese aja pärast hakkas ta edasi liikuma. Jälle ilmusid igasugused viirastused, jälle sundis prints Julianus nad risti ette lüües vaikima. Ta seisis paigal ja kõhkles. Siis seletas tema saatja toimunut niimoodi: «Need on kõrgema astme üleloomulikud jõud. Ristimärk aga on alama astme vaimude tunnus. Seda märki kasutades ei peleta me kõrgemaid vaime eemale, vaid tekitame neis ainult vastikustunnet. Lähme edasi!» Nende sõnadega julgustas ta printsi seda teekonda jätkama ja viis oma õpilase hukatuse kuristikku.

Nad olid jõudnud nüüd krüpti kõige sügavamasse ümmargusse keldrisse, mis oli graniidiga vooderdatud ja meenutas kaevu. Umbes kümne jala kõrgusel paiknes rõhtloodis tugevatest raudvarbadest võre. Saatja käskis prints Julianusel kõik riided seljast võtta ja keldriorva panna. Kuni õpilane seda korraldust täitis, lahkus õpetaja märkamatult tema kõrvalt. Prints tajus, et ta on üksi jäetud, ja surus vaevaga maha kõhedustunde ning soovi risti ette lüüa.

Korraga lõi selle maa-aluse šahti ülaosa valgeks ja Julianus nägi üles vaadates oma õpetajat, seljas hierofandi lumivalge rüü, laubal sama värvi pael, mille keskel sätendas veripunane rubiin. Tema ees lamas turjakas must sõnn ja hingas raskelt. Hierofant tõstis käed ja hüüdis:

«Võitmatu Päike! Võta jällegi vastu oma poeg, kes on ekselnud kakskümmend aastat pimeduses, ehkki mitte oma süü tõttu, ja jõudnud nüüd valgusesse.»

Vilunud käega tappis hierofant nüüd sõnni, kelle veri hakkas voolama erilisse pöörlevasse sõela, mis paiskas sõnni elumahla sooja vihmana alla, Julianusele pähe, õlgadele ja turjale. Samal ajal kõlas mingisugune pidulik hümn, kogu valgus koondus keldriseinas asuvale uksele, mis iseenesest lahti vajus.

Selle ukse kaudu läks prints Julianus kõrvalruumi, mis oli heledasti valgustatud. Siin pesi ta end puhtaks ja riietus uhiuude siidtoogasse. Ja sammus trepist üles pikka kitsasse saali, mille otsaseina ehtis sõnni tappev Mithra, peas trüüpia mütš, seljas lühike mantel. Reljeefil oli kiri: *Sol Invictus, Mithras.* Altaril põles tuli, mis printsi lähenemisel lõi aina vägevamalt leegitsema. Ja siinsamas seisis hierofant, kes tõstis jällegi käed ja hüüdis:

«Võitmatu Päike on oma poja vastu võtnud!»

Sellest päevast peale viibib prints Julianus deemonite võimuses.

XXXV

MATERJALIDEST, MIDA LIBANIOS OLI KOGUNUD

(keiser Julianuse eluloo koostamiseks, alates aastast 361)

Igasugustel juttudel, mis väldavad, nagu oleks prints Julianuse kiindumuse Olümpose jumalatesse põhjustanud mingisugused müsteeriumid või pimedusjõud, pole mingit alust. Tegelikult päästis Julianuse kohtumine inimestega, kes olid üdini läbi imbunud Platoni õpetusest. Nendelt sai ta kuulda jumalatest ja deemonitest, kes on tegelikult universumi loonud. Nendelt õppis ta ka seda, mis on hing, kust see pärineb ja milline tulevik teda ootab, mis hinge alandab ja mis teda ülendab, mida tähendab hingele vangistus ja mida vabanemine, kuidas esimest vältida ja teist kätte saada. Seepeale hülgas Julianus kõik rumalused, millesse ta seni oli uskunud, et nõnda oma hinges tõe valgusele ruumi teha, täpselt niimoodi, nagu suures templis uuesti üles seatakse varem kõntsaga saastatud jumalate kujud. Nende pilgu all muutus ta hoopis teiseks inimeseks. Ometi teeskles ta, nagu oleks temas kõik vanaviisi, sest maski kõrvaleheitmisel oleksid võinud olla kohutavad tagajärjed. Kui Aisopos oleks teadnud Julianuse lugu, siis oleks ta oma valmi eeslist lõvinahas ümber pööranud ja loonud valmi lõvist eeslinahas. Julianus teadis juba, mis on parem, kuid mängis seda osa, mis oli ohutum.

Ja nõnda tegi ta väga targasti. Sest tseesar Gallusele olid kõrvu ulatunud kuuldused, et tema vend Julianus on Pergamonis ja Efesoses tegelnud teurgiaga. Nõnda saatis

Gallus, kes keiser Constantiuse kombel pooldas samuti Ariuse õpetust, oma venna Julianuse juurde (*aastal 352*) Nikomeediasse Antiookia diakoni Aetiose, viiekümneaastase lõvi südame ning härja tervisega mehe, et too prints Julianust kontrolliks. Ma ei tea, kuidas nende vestlused kulgesid. Ent igatahes pöördus Aetios Antiookiasse tagasi kõigiti rahulolevana ja teatas tseesar Gallusele, et prints Julianust võib igale kristlasele eeskujuks seada usukindluse ja kombeka eluviisi poolest.

Salaja külastasid Julianust tema maamõisas ja ka Nikomeedia *praeses*'e majas mitmed sõbrad, Olümpose jumalate austajad. Nende hulgas Seleukos Antiookiast, praegu Kiliikia ülempontifeks, siis Alypios, praegu *vicarius Britanniarum*, ja Anatolios, praegu *magister officiorum*. Prints Julianus kostitas sõpru oma viinamäelt saadud veiniga, arutas nendega kirjanduslikke ja filosoofilisi probleeme, andis vaba voli oma unistustele ja lootustele. Ja tema kuulsus aina levis ja kõik jumalate ning muusade sõbrad ruttasid tema juurde nii maitsi kui ka meritsi, täis kannatamatust, et teda näha, külastada ja kuulda, et temaga rääkida. Kui nad aga juba viibisid tema läheduses, siis oli neil raske tema juurest lahkuda. Sireenina hoidis Julianus neid paigal oma kõnekuse võrgutava võluga ja veelgi rohkem looduselt osaks saadud andega sisendada teistesse sümpaatiat enda vastu. Tema oskas tõeliselt armastada ja õpetas ka teisi samamoodi armastama; tema sidus sõbrad enda külge sellise südamlikkuse läbi, mis muutis igasuguse lahkumise väga valusaks.

Samuti oli prints Julianus alati valmis tegudega oma sõpru aitama. Nii võttis ta ette pikki reise Nikomeediast, kuigi tema tervis ülepingutuse tõttu oleks puhkust vajanud, et õiglust jalule seada. Ta astus välja patriitslanna Arete kaitseks, kellelt naaber tahtis maamõisat röövida. Tänu prints Julianusele vaadati uuesti läbi minu sõbra ning auväärse Antiookia kodaniku Pompeianuse kohtuasi ja tagastati talle maatükk Acco järve ääres, mis varasema eksliku kohtuotsusega oli temalt ära võetud. Ja Julianus ei pidanud paljuks isegi Constantinopolise prokonsuli Araxiose tülitamist, et muretseda kohta keiserlikus kantseleis minu õpilasele Cartesiusele.

Seepärast oli ka täiesti loomulik, et kõiki heatahtlikke inimesi valdas üksmeelne soov, et tema võimule saaks; tema oleks tagatiseks, et peatataks kultuurmaailma hävitamine; tema sisendaks kõikidesse veendumuse, et inimkonna etteotsa on astunud ainuke mees, kes suudab ühiskonna piinavast haigusest terveks teha. Arvamus, nagu poleks prints selliseid soove heaks kiitnud, ei pea paika. Tema sõprade soovid olid ka tema enda omad. Kuid nende ajenditeks polnud võimuiha ega armastus edeva välise sära ning purpuri vastu. Teda täitis ainult suur igatsus anda rahvastele tagasi kaotatud õnn ja eriti vanade jumalate kultus. Kõige rohkem liigutas tema südant see, kui ta nägi purustatud templeid, keelu alla pandud tavasid, uppilöödud altareid, ärakeelatud ohvritoomisi, minemakihutatud jumalateenreid, väärikutele inimestele pillatud templivarasid.

Sellal kui prints Julianus oma meeldiva loomuse ning õilsate tegudega võitis endale palju poolehoidjaid, sellal saatis tema poolvend, tseesar Gallus, Antiookias korda kohutavaid hirmutegusid. Ta ületas oma võimupiirid ja muutus nii ülbeks, et kavatses arvatavasti isegi keiser Constantiuse vastu välja astuda.

Gallust õhutas julmustele tema naine Constantia, keiser Constantiuse õde. See meegär inimese näol himustas inimverd niisama ahnelt nagu tema meeski. Aja jooksul kasvas nende oskus teistele õnnetust kaela tõmmata. Seejuures aitasid neid salanuuskurid, kes kerjuseriietes tükkisid jõukatesse majadesse ja kogusid mitmesugust informatsiooni ja edastasid seda pahatahtliku kavatsusega. Sellisel moel õnnestus tseesarlikul abielupaaril süütuid inimesi süüdistada majesteedi solvamises või maagia harrastamises; nende kuritegude eest aga karistatakse surmanuhtlusega.

Ohust võetud süüdistustega hukati mitmed kodanikud, teistelt konfiskeeriti nende varandus ja saadeti nad oma majadest maapakku. Neile ei jäänud mitte midagi peale halamise ning pisarate ja nad pidid end elatama almustest. Nõnda asendus õiglane valitsemine verise omavoliga.

Lõppude lõpuks hakkas Gallus matkima keiser Gallienuse (*valitses aastail 253—268*) omaaegset häbiväärset teguviisi: ta võttis endaga kaasa mõned mehed, kes kandsid relvi tooga all, ja uitas õhtuti ringi tänavatel ja kõrtsides. Seejuures küsis ta igaühelt kreeka keeles, seda valdas ta suurepäraselt, mida too tseesar Gallusest arvab. Nõnda toimis ta täiesti häbitult linnas, kus tänavad on ka öösel valgustatud. Tema julmusest andis selgesti tun-

nistust ka see, et ta tundis suurt rõõmu veristest gladiaatorimängudest. Samuti laskis ta mõnikord tsirkuses rusikavõitlejaid kuus kuni seitse korda kokku minna, nii et need üksteist veriseks peksid.

Kuna tseesar Gallus ei halastanud auväärsetele kodanikele ega linna kõige kõrgematele ametimeestele, siis hakkasid kõik korralikud inimesed teda vihkama.

XXXVI

AMMIANUS MARCELLINUSE ISIKLIKUD MÄLESTUSED

sündmustest, mis leidsid aset Antiookias tseesar Galluse viimasel valitsusaastal (aastal 354)

Viibisin tollal *magister equitum* Ursicinuse adjutandina Nisibises. Maikuu lõpul (*aastal 354*) sai minu ülemus Ursicinus oma otseselt käsutajalt, tseesar Galluselt korralduse tulla otsekohe Antiookiasse. Ursicinus arvas, et küllap tal tuleb osa võtta eelseisvast sõjaretkest pärslaste vastu, sest juutide ülestõusu oli Gallus juba maha surunud ja samuti oli ta lõpu teinud isaurialaste röövretkedele Kiliikiasse. Seepärast võttis Ursicinus endaga kaasa üsna suure ratsaväesalga. Ent Antiookias selgus, et Ursicinusel tuleb hakata hoopis ... kohtu eesistujaks! Muidugi võttis selline ülesanne silmapaistva väejuhi ning tubli sõduri tõsiseks, sest jurisprudentsis ja kohtuasjanduses polnud tal vähimaidki kogemusi. Nõnda tegi ta mulle korralduse tutvuda süüdistusmaterjalidega ja esitada temale nendest kokkuvõte. Asusingi siis uurima ülekuulamisprotokolle ja süüdistusi. Ja kuna olen ise pärit Antiookiast, siis polnud mul raske eelnenud sündmuste kohta andmeid pärida ka sõprade ning tuttavate käest. Kui olin oma tööga lõpule jõudnud, siis võisin Ursicinusele esitada alljärgneva aruande:

«*Magister equitum* Ursicinus!

Juba sellest ajast peale, mil tseesar Gallus Antiookias valitsema hakkas (*aastal 351*), pole tal olnud head läbisaamist kuriaalidega. Ent õnneks oli tollal siin *praefectus praetorio* Thalassius, auväärne ning mõõdukas mees, kes oskas vältida teravaid konflikte tseesari ja linnanõukogu vahel. Kahjuks suri ta käesoleva aasta algul (*aastal 354*). Järgnevatel kuudel toimunud sündmused aga

just seepärast nii kohutavateks kujunesidki, et Antiookias ei leidunud mitte ühtegi temataolist diplomaadivõimetega meest.

Et tänavune viljasaak on vilets, seda nägime meie juba oma teekonnal Nisibisest Antiookiasse. Ja pole ka ime: kogu aprillikuu jooksul ei sadanud vihmatilkagi. Mis head lõikust siis mais-juunis ikka loota!

Nõnda hakkasid juba aprillis viljahinnad Antiookia turgudel tõusma. Suurspekulant Eubulos, see harimatu tõusik, aga organiseeris tõelise näljahäda, et lihtrahvast nõõrida. Ent tseesar Gallus süüdistas tekkinud olukorras kuriaale, kehtestas viljale maksimumhinnad ja käskis nendest kinni pidada, selle asemel et valitsejate kombe kohaselt korraldust anda toiduainete kohaletoomiseks naaberprovintsidest. Muidugi ei toonud maksimumhindade kehtestamine turgudele toiduaineid ja nõnda heitis Gallus linnanõukogu kõige tähtsamad mehed vanglasse ja mõistis nad surma. Ainult *comes Orientis* Honoratuse sekkumine päästis nende kuriaalide elu.

Natuke aega pärast seda korraldas tseesar Gallus hipodroomil suured võiduajamised. Ta pidi nimelt varsti Hierapolisesse armee juurde sõitma, et pärslaste vastu sõjakäigule minna, ja tahtis enne seda veidi meelt lahutada. Ent meelelahutusest ei tulnud midagi välja, sest hipodroomile kogunenud pööbel pistis kooris karjuma:

«Leiba! Leiba! Leiba!»

Seepeale tõusis tseesar Gallus oma loožis püsti, osutas *consular Syriae* Theophilosele ja ütles:

«Kõigil on kohe leiba küllalt, kui ainult konsulaar seda tahab!»

Nõnda andis tseesar Gallus karjujatele mõista, et kõiges on süüdi *consular Syriae* Theophilos, ja räpane pööbel muutus veelgi häbematumaks.

Kui tseesar oli Hierapolisesse sõitnud, siis kogunes Antiookia pööbel hipodroomile, nagu selles linnas kombeks, ja hakkas jällegi kooris röökima:

«Leiba! Leiba! Leiba!»

Consular Syriae Theophilos tuli lossist hipodroomile, et lubadustega pööbli tulisust jahutada. Kuid seda teadis juba Cato, et tühjadele kõhtudele pole mõtet rääkida. Ja nõnda ei hoolinud siingi mitte keegi sõnadest, ent leiba polnud konsulaaril neile anda, kui seda üha ägedamalt nõudma hakati. Relvatehase sepad piirasid Theophilose

ümber ja tapsid ta. Raevunud jõuk aga trampis surnukeha sodiks ja lohistas selle lõppude lõpuks Orontese jõkke. Seepeale tormasid need märatsejad Eubulose maja juurde ja põletasid selle maha. Eubulos koos pojaga pääsis imekombel põgenema.

Augustus Constantius saatis seda asja uurima Aedesiose, oma *magister epistolarum*'i, ja käskis eelistada armu hirmule. Nõnda Aedesios tegigi. Ta mõistis galeeridele ainult need viis seppa, kes olid hipodroomil Theophilose tapnud. Ent räpane pööbel, kes igasugust suuremeelsust peab nõrkuse tundemärgiks, muutus nüüd veelgi ülbemaks.

Maikuu algul jõudis Antiookiasse tagasi tseesar Gallus ja samal ajal saabus siia Constantinopolisest uus *praefectus praetorio Orientis* Domitianus. Ehkki kõrgetesse riigiametitesse tõusnud mees, lõi temas siiski läbi madalast päritolust tingitud matslikkus. Keiser Constantius oli käskinud tal Gallust taktitundeliselt veenda Itaaliasse sõitma, kus augustus oli pärast Magnentiuse võitmist Mediolanumisse resideerima jäänud. Ent Domitianus teadis, et keiser Constantius pole Gallusega rahul, ja nõnda otsustas ka tema ustava teenrina oma põlgust tseesari vastu üles näidata. Kui ta oli jõudnud Antiookiasse, ei läinud ta üleüldse paleesse Gallust tervitama ega audientsi paluma, vaid sõitis ülbelt lossivärava eest mööda turuplatsile, mille ääres paiknes pretoorium, tema ametiasutus ning elukoht. Haigust ettekäändeks tuues viibis ta pretooriumis paar nädalat, ei ilmunud lossi ega näidanud end tänavatel. Oma lihtsameelsuses tahtis ta keiser Constantiuse soosingut nõnda ära teenida, et hakkas sepitsema plaane tseesar Galluse kukutamiseks ja saatis keisrile väga erapoolikuid aruandeid Antiookias valitseva olukorra kohta. Domitianus pidas end Gallusest kavalamaks ja võib-olla oli tal õiguski. Kuid ta jättis täielikult kahe silma vahele asjaolu, et Galluse kõrval seisis Constantia, kes tundis suurepäraselt oma venda, tema õukonda ja sealseid intriige. Constantia oskas oma venna mesimagusatest kirjadest ja Domitianuse käitumisest välja lugeda hädaohtu, mis ähvardab nii Gallust kui teda ennastki. Seepärast laskis ta oma salanuuskuritel Domitianuse iga sammu jälgida ja rääkis ähvardavast hädaohust ka Gallusele, oma mehele. Too aga sattus seda kuuldes algul paanikasse, hiljem raevu, ja käskis oma ustavatel ihukaitseväelastel pretooriumi ümber piirata.

Kui sellest sai teada kvestor Montius, heasoovlik vanamees, katsus ta tseesar Galluse ja Domitianuse suhteid parandada, kutsus enda juurde ihukaitseväelaste tribuuni ja tsentuuriod ja rääkis neile sõbralikult, et sellisest teguviisist ei ole vähimatki kasu. Lugupidamatus keisri saadetud prefekti vastu tähendab lugupidamatust ka keisri enda vastu. Prefekti elu kallale kippumine aga on võrdne Constantiuse kujude uppipaiskamisega.

Kui Gallusele Montiuse jutust teatati, kutsus ta oma sõdurid kokku ja ütles neile:

«Vaprad mehed, meid kõiki ähvardab hädaoht! Montius süüdistab meid Keiserliku Majesteedi kujude ümberpaiskamise kavatsuses. Niisiis oleme meie tema arvates kõik mässajad ning äraandjad. Montius solvab meid ja on nõrdinud seetõttu, et ma lasen oma sõduritel vastikut prefekti valvata. Kuid Domitianus peab teadma, kus on tema koht ja kuidas tuleb tal käituda tseesariga!»

Raevuselt tormasid sõdurid Montiuse kallale, sidusid ta köitega kinni ja lohistasid mööda tänavaid pretooriumi juurde. Seal viskasid nad Domitianuse trepist alla, sidusid Montiuse külge ja vedasid mõlemad turuplatsile. Lõppude lõpuks heitsid nad Montiuse ja Domitianuse laibad jõkke. Prefekti kantseleist aga leiti palju kirju ja muid dokumente, mis kinnitasid, et Domitianus oli sepitsenud ulatuslikku vandenõu tseesar Galluse vastu. Selle vandenõu osaliste üle peetaksegi nüüd siin Antiookias kohut.»

Kui Ursicinus oli minu aruande läbi lugenud, muutus ta väga murelikuks. Ja õigusega. Ta sai suurepäraselt aru, et tseesar Gallus tahab kasutada teda ainult kattevarjuna ja lavastatud protsessi käigus õigustada Domitianuse ja Montiuse mõrvamist. Selle teo heakskiitmine tähendas poolenisti nagu väljaastumist keiser Constantiuse vastu, mis võis endaga kaasa tuua üsnagi ebameeldivaid tagajärgi. Ent selle teo hukkamõistmine võis põhjustada veelgi ebameeldivamaid tagajärgi: tseesar Gallus oleks ka Ursicinuse vandenõulaseks kuulutanud ja vana sõduri tribunali eesistuja toolilt kaebealuste pingile paigutanud. Nõnda pidi lugupeetud väejuht, keiser Constantinus Suure viimaseid võitluskaaslasi, veel oma vanas eas kahepaikset mängu mängima. Päeval langetas ta tribunali eesistujana kohtualustele karme kohtuotsuseid, õhtul aga kirjutas keiser Constantiusele salaja kirju, informeeris

augustust Antiookia sündmustest ja kinnitas oma ustavust pojale, kelle isa ta oli juba truult teeninud.

Kohtuprotsess ise oli täielik komöödia. Kõik tunnistajad ja pealekaebajad olid hoolikalt välja õpetatud ja teadsid, mida nad peavad ütlema ning tegema. Kõikjal seisid notarid, kes küsimused ja vastused kiiresti tseesar Galluse kätte viisid. Ülekuulamisel viibis ka õel Constantia, ent raskete kardinate taga. Aeg-ajalt pistis ta pea kardinate vahelt välja ja hüüdis kohtunikele, et need oleksid karmid, ent õiglased. Palju kaebealuseid mõisteti surma, ilma et neil oleks lubatud ennast kaitsta. Paljud pagendati ja nende varandus konfiskeeriti. Paljud piinati ülekuulamistel surnuks.

Samasuguseid kohtuprotsesse korraldati tseesar Galluse käsul Oriendi prefektuuri teisteski provintsides. Et igasugune õiglus oli kohtukodadest kadunud, siis ei uurinud enam mitte keegi, kas süüdistused ka tõele vastavad, ega teinud vahet süütute ja süüdlaste vahel. Ja kuna seaduslik kaitsja kohtuasjades oli vaikima pandud, siis asusid kõikjal energiliselt tegevusse timukad ja varanduste konfiskeerijad. Gallus aga määratses nagu lõvi, kes toitub ainult inimlihast.

XXXVII

AJALOOLASE EUTROPIOSE TEOSE «BREVIARUM AB URBE CONDITA» JAOKS KOGUTUD MATERJALIDEST

Augustus Constantiuse kahekümne üheksandal valitsemisaastal (*aastal 352*) oli keiserlikul kantseleil palju tegemist vägagi meeldiva ülesandega. Nimelt abiellus kolmekümne viie aastane keiser endast kümme aastat noorema Eusebiaga, kes oli erakordselt ilus, tark ning haritud. Ja nagu hiljem selgus, ka väga õiglane ja hea südamega. Eusebia pärines vaesunud patriitsiperekonnast, kellele oli jäänud ainult maja Thessalonikes, Makedoonia sadamalinnas. Kuid nüüd oli temast saanud keisrinna ja augustus Constantius andis keiserlikule kantseleile korralduse tuua Eusebia Thessalonikest Constantinopolisesse pidulikkusega, mis keisrinnale kohane. Pean tunnistama, et selle ülesande täitmine oli raskem tavalise sõjakäigu organiseerimisest. Juba sõjaliseks eskordiks andis Constantius

kaks leegioni, ehkki ta pidas veel sõda Magnentiusega ja need sõdurid oleksid talle vägagi vajalikud olnud. Peale selle muidugi keisrinna ihukaitseväelased, teenrid, kokad, kutsarid, muusikamehed, kosmeetikud, voorisulased, näitlejad, deklamaatorid, kirjutajad, kullerid. Reisitõldasid ja moonavankreid oli nii palju, et nende vedamiseks vajati üle tuhande hobuse. Kogu seda rongkäiku toita ja majutada kuu aja jooksul — see oli tubli tükk tööd. Kuid keiserlik kantselei ei teinud endale häbi ja detsembri keskpaiku jõudis keisrinna Eusebia Constantinopolisesse, kus läks lahti tõeline pulmapidu. Keiser Constantius laskis hipodroomile kogunenud rahvale süüa anda ja pildus lausa rõdult jõugu sekka hõbemünte. Kuid kõige tähtsam oli muidugi see, et Constantius oli oma noorest naisest tõeliselt võlutud. See lubas loota, et vastukaaluks kammerteener Eusebiusele koos tema eunuhhidega, kelle ainsaks sooviks oli mis tahes kuritegude hinnaga oma varandust suurendada, hakkab nüüd noor keisrinna augustusele head mõju avaldama. Ja kui ta kingib veel Constantiusele troonipärija, siis võib Flaviuste dünastia muretult tulevikku vaadata. Ma pole kunagi näinud Constantiust nii rõõmsana kui just tookord detsembris ja jaanuaris.

Ent tunnetades oma vastutust Jumala ja Rooma impeeriumi ees, siirdus augustus jaanuari lõpul (*aastal 353*) Mediolanumisse armee juurde, ületas kevadel Alpid ja jätkas usurpaator Magnentiuse jälitamist, kuni too end Lugdunumis ise surmas (*10. augustil 353*). Nüüd jäi augustus Constantius kuni septembri lõpuni Lugdunumisse, et armeele puhkust anda ja järele vaadata, millises olukorras on kogu Gallia prefektuur. Oli ju Flaviuste dünastia, alates praeguse augustuse vanaisast Constantius Chlorusest, rajanud Rhenuse jõele nii tugeva piirikaitse, et tervelt viiekümne aasta jooksul ei pääsenud metsikud alemannid, frangid ning teised germaanlased üle jõe Galliat laastama. Selle poole sajandi pikkuse rahupõlve vältel oli Gallia toibunud varasematest vapustustest. Siin leidus jällegi jõukaid ning rahvarohkeid linnu, ilusaid maamõisaid ning villasid, hästi hooldatud viinamägesid ning laiu viljapõlde. Ent usurpaator Magnentius oli kõikidest linnadest ja Rhenuse-äärsetest kindlustest garnisonid ära toonud, et oma sõgeduses augustus Constantiuse vastu võidelda. Nõnda olidki germaanlased takistama-

tult üle Rhenuse tulnud, Gallia linnu ja viljapõlde laastanud ja lõppude lõpuks jõe vasakule kaldale elama asunud.

Kui keiser Constantius oleks nüüd kohe Lugdunumist oma armeega põhja poole marssinud, siis oleks ta võinud kindlasti hävitamisest päästa mitmeid linnu ja palju inimelusid. Ent augustus ei teinud seda ja andis nõnda uut hoogu kuulujuttudele, nagu oleks ta ise kutsunud alemanne üle Rhenuse tulema, et sellisel kombel Magnentiust nõrgestada. Ma ei tea, kui palju on nendel juttudel tõepõhja all, sest selliseid asju ei aeta keiserliku kantselei kaudu.

Igatahes septembri lõpul läks keiser Constantius koos oma sõjaväega hoopis lõuna poole, Arelatesse, väga toredasse ja jõukasse kaubalinna Rhodanuse jõe suudme lähedal. Siin tähistas ta 10. oktoobril (*aastal 353*) oma valitsusaja kolmekümne aasta juubelit suure pidulikkusega, korraldas teatrietendusi ja tsirkusemänge. Augustus jäigi Arelatesse kevadeni (*aastal 354*) koos oma armeega ja tegi ettevalmistusi sõjakäiguks germaanlaste vastu. Ent sõjakäiku Magnentiuse poolehoidjate vastu alustas ta jalamaid. Saatis Britanniasse *notarius* Pauluse mõningaid kahtlasi sõjaväelasi ära tooma, et neid üle kuulata. Paulus, hüüdnimega Ahel, tormas aga nagu kevadine suurvesi inimeste hulka, pani mõned ahelatesse, teised käeraudadesse, omistas neile olematuid kuritegusid, ja sööstis edasi üle laibahunnikute. Arelatesse toodud inimesi asuti aga piinama, et neilt vajalikke ülestunnistusi välja pressida, siis nad kohtu alla anda ja surma mõista. Mõned saadeti ka maapakku ja nende varandus konfiskeeriti. Ent mitte keegi ei mäleta, et ühtegi inimest oleks keiser Constantiuse valitsusajal õigeks mõistetud, kui too juba oli kahtluse alla langenud.

Suve algul (*aastal 354*) läks Constantius lõppude lõpuks oma armeega Arelatest uuesti põhja poole, et minema kihutada alemanne, kes oma kuningate Gundomadi ja Vadomari juhatusel Gallia piirialasid rüüstasid. Kuid ta liikus aeglaselt ega marssinud Lugdunumissegi, vaid jäi peatuma juba Valentias, mis asub umbes saja viiekümne miili kaugusel nii Lugdunumist kui Arelatest. Siin hakkas ta ootama sõjavarustuse ja toiduainete saabumist Akvitaaniast, ent ägedate vihmade ja üleujutuste tõttu ei jõudnud voorid õigeks ajaks kohale. Küll aga tuli siia

protector domesticus Herculanus Hermogenese poeg (seesama Hermogenes oli olnud *magister equitum,* kelle vihane rahvajõuk omal ajal Constantinopolises tükkideks kiskus) ja teatas augustusele, kuidas märatsevad tseesar Gallus ja Constantia Antiookias. Constantius kuulas seda juttu täiesti rahulikult — tema enesevalitsemine on ju kõigile teada —, kuid paari päeva pärast läkitas ta alemannide juurde saatkonna rahuettepanekuga. Nõnda sõlmitigi rahu ja Constantius oma armeega siirdus Mediolanumisse. Siin kutsus augustus Constantius kokku oma konsistooriumi, et tekkinud olukorda arutada. Keiserliku kantselei juhatajana võtsin sellest nõupidamisest osa.

Keisri korraldusel andis kõigepealt Herculanus ülevaate olukorrast Oriendi prefektuuris. Constantiust ei paistnud üldse liigutavat Theophilose, Domitianuse ja Montiuse tapmine ega nende kuriaalide surmamõistmine ning pagendamine, kes vandenõus süüdistatuina olid kohtu alla antud. Muret näis ta tundvat ainult selle asja pärast, et tseesar Gallus jagab kuriaalidelt konfiskeeritud vilja pööblile.

Ma sain temast aru: selline teguviis viitas alati kavatsusele kätt sirutada keisripurpuri järele.

Seepeale võttis augustus ise sõna ja teatas, et ta on otsustanud Galluse Antiookiast Mediolanumisse kutsuda tähtsaid riigiasju arutama.

Ja ma sain temast veel paremini aru: ta kardab uut kodusõda, sedapuhku Gallusega.

Nüüd pöördus keiser Constantius otseselt minu poole ja ütles:

«Eutropios! Sina koostad küllakutse tseesar Gallusele ja Constantiale, minu õele. Ja olgu see kutse soe ning südamlik. Rõhuta selles, et Flaviuste dünastia liikmed peavad kokku hoidma, üksteist toetama ja ... armastama. Ühesõnaga — kutse olgu selline, et nad tõesti siia tulevad!»

Ja nüüd sain ma aru, et Constantius on otsustanud Gallusega lõpparve teha, et mina pean tseesari lõksu meelitama. Seesugust pattu ei tahtnud ma oma hingele võtta. Lõppude lõpuks oli Gallus ju kolm aastat õukonnas viibinud ja ma tundsin teda tõesti kui umbusklikku ning ägedat natuuri. Aga seesugused olid suuremal või väiksemal määral kõik Flaviused. Ent niisugused metsikute piinamistega ülekuulamised ning kohtuprotsessid, need olid küll Constantia töö. Nüüd aga tahtis augustus nende eest

omakorda surmanuhtlusega karistada Gallust. Ent Constantius just nagu luges mu mõtteid ja ütles:

«Teist Mursa lahingut ei saa Rooma impeerium endale lubada. Pea seda meeles, kui küllakutset kirjutad!»

Vastasin, et võtan seda arvesse. Ent mu süda ei jäänud siiski rahule. Mind häiris just see külm arvestus, mis käimasolevas poliitilises mängus suhtus inimesesse nagu kõige lihtlabasemasse savinõusse. Iga hetk võidakse seda minema visata või puruks lüüa.

Kui Galluse kohta langetatud surmaotsust võis veel mingilgi moel õigustada riigitarkusega, impeeriumi ähvardava kodusõja vältimisega, siis koosoleku jätkudes lahvatasid lõkkele juba täiesti omakasupüüdlikud isiklikud ihad. Nimelt ei kiitnud Galluse ärakutsumist heaks *magister equitum* Arbitio ja kammerteener Eusebius, sest sellisel juhtumil jääks Antiookiasse Ursicinus, kes oli olnudki just sealse tribunali eesistuja. Ursicinus on populaarne väejuht, tema pojadki on sõjakäikudel barbarite vastu silma paistnud. Gallus tuleb ära, valitseja koht jääb vabaks ja viimati tõstab pööbel Antiookias troonile Ursicinuse või tema pojad. Pealiskaudsel vaatlusel paistab, et Arbitiol ja Eusebiusel on südamel riigi huvid. Kui sa aga tead, et esimene tahab Ursicinust keisri silmis kompromiteerida, teine aga himustab Ursicinuse maja Antiookias, siis on lugu muidugi hoopis teine. Ent keiser on küllaltki mõjustatav. Ja kui nende intrigaanide ning lipitsejate arvamusega ühinesid ka teised keiserlikud eunuhhid, siis kutsutigi Ursicinus Mediolanumisse. Tema kaaskonna hulgas oli ka Ammianus Marcellinus, vana väepealiku noor adjutant, kellega ma kiiresti sõbrunesin.

Mul õnnestus Galluse heaks nii palju või vähe korda saata, et suutsin keiser Constantiusele selgeks teha: kutsume algul külla ainult Constantia ja las siis juba tema kutsub siia Galluse. See kaval plaan meeldis keisrile väga. Mina aga lootsin, et küllap Constantia ise siis otsustab, kas maksab Gallust Mediolanumisse kutsuda või mitte. Constantia asuski teele, jõudis juba Bitüüniasse, nii et tal jäi veel kolme päeva teekond Constantinopolisesse, kui ta haigestus palavikku Caenos Gallicanose postijaamas (*juulis 354*) ja suri. Siis sain ma aru, et Jumal on Galluse maha jätnud, ja ma ei võtnud enam mitte midagi tema heaks ette.

XXXVIII

KEISER CONSTANTIUS *PRAEFECTUS PRAETORIO* TAURUSELE

(Constantinopolises, 1. detsember 354)

Meie langetasime otsuse, et kõikides paikades ja kõikides linnades suletakse jalamaid templid ja et mitte kellelgi ei lubataks enam nendesse sisse astuda; templite sulgemisega tuleb võtta kangekaelsetelt võimalus omavoliliste üleastumiste sooritamiseks.

1. Käsime samuti, et lakkaksid kõik ohverdamised.

2. Kui keegi juhuslikult sooritab midagi niisugust, siis langegu ta karistava mõõga ohvriks.

3. Käsime samuti, et hukatu varandus läheks riigikassale ja et samal kombel karistataks provintside asehaldureid, kui nad jätavad lohakile kurjategijate jälitamise.

JULIANUS

(21. juulil 360 Lutetia Parisiorumis)

4

Minu õpingud Efesoses katkesid ootamatult, ent siiski täiesti tavakohaselt: kiirkuller tõi Constantiuselt käsu, et pean naasma kohe Nikomeediasse — ja tribuun Arcadius lattis selle sõnalausumatult. Paari tunniga oli reisiks kõik valmis. Minu õpetaja Maximus jõudis mulle lahkumisel vaevalt ütelda, et ma jätkaksin koos Oreibasiose ja Nikoklesega neid filosoofilisi harrastusi, mis on vajalikud inimesele, kes tahab teurgiks saada. Eriti soovitas ta mul siirduda Ateenasse, sõlmida seal sõprus retoorikaõpetaja Himerosega ja viimase kaudu jumalanna Demeteri hierofandiga, Eleusise müsteeriumide peapreestriga.

Muidugi ei maksnud mul Ateenasse siirdumisele mõteldagi, kuni ma ei teadnud, mispärast oli mind nii ülepeakaela Efesosest Nikomeediasse toodud. Oma seniste kogemuste põhjal olin juba harjunud iga kohavahetuse taga midagi ähvardavat nägema. Rääkisin sellest ka Nikokle-

sele, kuid ta vastas ainult nii palju: «Anna mulle fakt, ja mina annan sulle õiguse!» Vaikisin häbistatult.

Natukese aja pärast lausus Nikokles:

«Milleks pead murda? Aeg seab kõik asjad korda. Jätkakem õpinguid, nagu poleks mitte midagi juhtunud, nagu viibiksime veel ikka Efesoses. Ja uurigem edasi probleemi, missugust osa etendab sõnakunst inimese vaimses elus. Kuhu me peatuma jäime?»

«Viimasel korral me jõudsime järeldusele, et tragöödia, komöödia, saatürdraama ja miim ei sisalda mitte midagi õpetlikku ega kasvatuslikku.»

«Täiesti õige. Need on määratud pööblile ja nende sisuks on madalad kired ning tühi jamps. Hoopis teine lugu on aga iidsete müütidega. Nendes peitub sügav salajane tuum. Mispärast on see nii?»

«Seepärast, et juba hallil ajal otsisid inimesed reaalsete asjade ning nähtuste põhjusi jumalate juhatusel. Ja kui nad olid need leidnud, siis mässisid nad saadud tulemused arusaadamatute müütide rüüsse.»

«Miks nad seda tegid? Miks nad peitsid põhjuste sisemise mõtte ning tuuma paradokside tulevärgi ja ebaselguse udu taha?»

«Et virgutada järeltulevaid põlvi otsima neid põhjusi.»

«Täiesti õige. Ja mida paradoksaalsem ning imepärasem on müüt, seda selgemini torkab silma, et uskuda ei tule mitte välist kesta, vaid avastada tuleb müüdisse peidetud õpetlik ning kasvatusliku väärtusega tuum. Kuidas seda tehakse?»

«Iga müütilist isikut ja iga müütilist episoodi tuleb vaadelda kui sümbolit või kui allegooriat.»

«Täiesti õige. Ja kes suudavad tungida müütide salajase tuumani?»

«Ainult jumalatest äravalitud. Ainult nemad suudavad jumalate abiga tunnetada müütide salajast sisu. Pööbli kõrvad seda ei kuule.»

«Ja millal on müüt lõpuni tunnetatud?»

«Siis, kui ta jumalate abiga äratab meis peituva täiuslikkuse, siis, kui muutuvad täiuslikumaks meie mõistus ja see, mis meis on mõistusest tugevam — ma pean siin silmas seda Ainulise ning Hüve pisikest osa, mis asub inimhinges.»

Seepeale hakkas Nikokles analüüsima müüti Prometheusest. Tema tõlgenduses kõik need kingitused — tuli kaasa arvatud —, mis Prometheus tõi jumalate juurest inimestele, tähendasid tegelikult Mõistuse ja Logose levitamist maa peal. Kaoses aga loob korra päikesejumal Helios. Ja nendele kolmele toetubki kogu Universum.

Kui ma hiljem oma toas lugesin Porphyriose kommentaare Homerose eeposte kohta, tuli mulle mõte: kas ei ole Prometheus samasugune vahemees jumalate ja inimeste vahel, nagu on seda kalilealaste arvates Jeesus Kristus? Tõepoolest — ent siiski missugune tohutu erinevus! Prometheuse puhul sügav filosoofiline müüt, Jeesuse puhul aga primitiivsed pajatused imetegudest, mis määratud rumala pööbli hämmastamiseks.

Kuid see mõte kadus niisama kiiresti, nagu oli ilmunudki. Süvenesin Porphyriose teostesse, et teha endast teurgi oma õpetaja Maximuse juhendite järgi. Kirjutasin talle kirjagi ja tahtsin seda riigipostiga teele saata, kui sain ise täiesti ootamatult kirja — Galluse käest. Selle tõi mulle Antiookia õukonnast kiirkuller. Murdsin pitseri puruks ja lugesin:

«Tsetsar Gallus oma vennale Julianusele!

Saadan Sulle tervituse ja rahusuudluse. Minu kõrvu on ulatunud kuuldused, et Sa oma õpingute vältel Pergamonis ja Efesoses olevat väga palju aega tegelnud paganlike tarkustega. Sind olevat pidevalt koos nähtud paganlike salateaduste harrastajatega, eriti hierofant Maximusega. Ja Sa olevat koguni taganenud Jumalast ja tema ainukesest pojast Jeesus Kristusest! Et ma seda laimu ei usu, selle tõendiks on käesolev kiri. On ju Jeesus Kristus kaitsnud Flaviuste dünastiat sellest hetkest peale, mil meie lell Constantinus Suur purustas usurpaator Maxentiuse Mulviuse silla juures. Et õukonnas ringlevaid kuuldusi Sinu taganemisest tühjaks teha, saadan Sinu juurde Antiookia diakoni Aetiose.

See on vist küll kõige huvitavam inimene, keda olen iganes kohanud. Sest vaevalt olin ma tseesarina Antiookiasse jõudnud, kui mind ootas kantseleis terve kuhi kaebusi Aetiose kohta. Teda süüdistati hereesias ja musta maagiaga tegelemises, nõidumises ja jumalateotamises, nii et ma otsustasin teda piinapingile tõmmata. Enne aga lasksin ta enda ette tuua, et oma silmaga näha sellist pahede kehastust. Olen rõõmus, et ma nõnda toimisin.

Temaga vesteldes veendusin kaebuste paikapidamatuses, leidsin temas vaimuka ning teravmeelse ristiusu kaitsja.

Kuigi Aetios on madalat päritolu ja vaesest perekonnast, pole ta kulutanud hetkegi kõrgete ametikohtade ja rikkuse tagaajamiseks. Kogu oma elu on ta endale kogunud ainult üht varandust: tarkust. Ta on õppinud teoloogiat, loogikat, dialektikat ja Aleksandrias meditsiini, et ravida nii inimese hinge kui ka keha. Minu õukonnas on ta kõige originaalsem filosoof ning kõige ägedam Ariuse õpetuse kaitsja, kõige parem evangeeliumide ja helleni müütide tundja, kõige osavam ihu ning hinge tervendaja. Tean, et Sa õppisid kõne- ning vaidluskunsti Pergamoni ja Efesose silmapaistvate õpetajate juures. Annan Sulle võimaluse kontrollida oma võimeid ja kummutada ringlevad kuulujutud.»

Tundsin külmavärinat üle selja jooksmas. Peast käis läbi mõte: «Olen kadunud!»

Näitasin kirja Nikoklesele. Too luges selle läbi ja ütles:

«Nool, mille lendu teatakse, tabab haruharva märki. Sinu vennale meeldivad gladiaatorimängud. Nõnda ta oma kirjaga sulle teatabki: pane kiiver pähe, tõmba pantser selga, võta relvad kätte, sest sinu vastu astub vaimsel areenil võitlusse minu õukonna parim gladiaator — diakon Aetios. Sinu relvastuse pärast ma ei karda. Vaidluskunsti sa valdad ja argumentide, tsitaatide ning loogiliste arutlustega oskad end kaitsta. Küsimus on taktikas. Missugune taktika valida?»

Nikokles tegi pausi ja hakkas siis nagu poolendamisi rääkima:

«Niisiis on Aetios pärast pikki rännakuid jällegi oma sünnilinna Antookiasse tagasi jõudnud, ent nagu tseesar Galluse kirjast näha — endiseks põikpeaks jäänud. Sest Aetiose ainsaks kireks oli ja on vaidlemine, avalikud vaidluskoosolekud. Juba noorukina, kui ta Antiookias veel kullassepaks õppis, sai ta kuulsaks vaidlejana, kes loogika ning argumentidega vastased alati vaikima sundis. Ent inimesed ei kannata, kui keegi neist targem on ja neile oma üleolekut tunda annab. Sel põhjusel mõistsid ju ateenlased omal ajal surma Sokratese. Ja sel põhjusel on ka Aetiost alati kardetud ning vihatud — ja pidevalt igast linnast minema kihutatud. Paaril korral on teda isegi tappa katsutud. Ilma tseesar Galluse soosinguta ta vaevalt saaks Antiookiaski olla.»

Lasksin oma vaimusilma eest mööda kõik kalilealastest vaimulikud, kellega mul oli tegemist olnud: Nikomeedia piiskop Eusebios, kes katsus luua üksmeelt ristikirikus, Caesarea piiskop Georgios, kaval intrigaan, Efesose piiskop Demeas, templite lõhkuja, terve rida munki ja preestreid, kes olid mind ümbritsenud lapsepõlvest peale. Nende seas oli olnud igasuguseid inimesi: askeete ja elumõnude salajasi harrastajaid, laisku ja virku, tarku ja rumalaid. Kuid nende hulgas polnud ainustki, kelle kireks oleks olnud vaidlemine! Tõsi küll, kalilealaste vaidlustel olin ma paaril korral viibinud. Ent need polnud vaidlused, vaid tähenärimised, nii nagu kogu kalilealaste teoloogiagi oli ainult lõppematu vägikaikavedu ariaanide ja teiste sektide vahel.

Mule kiskus Nikoklese suunurgad ülespoole, kui ta tähendas:

«Korra surus keegi gnostik oma argumentidega Aetiose avalikul vaidluskoosolekul vastu seina. Aetios langes sellisesse meeleheitesse, et tahtis end tappa. Näed nüüd, mida tähendab kirg!»

«Ja kuidas ta siis ellu jäi?»

«Õõsel ilmutati talle unes, et tulevikus ei võida teda sellel areenil mitte keegi.»

«Kas see ennustus on täide läinud?»

«Minu arvates küllaga. Aleksandrias purustas ta sõna otseses mõttes ühe manilase, kes oli temaga vaidlema hakanud. Mees sai nii häbistavalt lüüa, et jäi sellest haigeks ja suri paari päeva pärast.»

Pean tunnistama, et Nikoklese jutt vähendas tunduvalt mu hirmu Aetiose ees ja tekitas mus hoopis iselaadse põneva ootusärevuse. Mees, kes suudab sõnaga tappa! Ja mu kujutlusse kerkis mingisugune välkuvate silmadega gladiaator.

Olin pettunud, kui riiklik postitõld tõi Nikomeediasse (*detsembris 352*) viiekümneaastase tüsedusele kalduva mehe, kes sarnanes pigem vananenud atleedi kui tavalise preestriga. Ta näis kohmakana ning — ma ütleksin — peaaegu abituna, kui ta seisis postitõlla kõrval ja kuulas *praeses* Aristainetose tervituskõnet. Ent see mulje haihtus kohe, kui ta liikuma hakkas. Tema sammus oli nõtkust, tema käepigistuses jõudu ja tema pilk näis tahtvat kõike läbi puurida.

Et *praeses* Aristainetose põhimõtteks võimukandjate

kohtlemisel oli: «Pigem ülepakkumisega end naeruvääristada kui kokkuhoidlikkusega end ohustada», siis korraldas ta diakon Aetiose auks vägeva pidusöögi. Kuid *praeses*'e õnnetuseks küsis Aetios kohe söömingu algul minu käest, mida teeb Efesose piiskop Demeas. Rääkisin siis, kuidas piiskop oli pühitsetud veega deemoneid minema ajanud postamendilt, mille otsast oli öösel ära lennanud peadeemon Artemis, ja kuidas ta praegu Artemisioni sammastest ehitab kabelit märter Timotheusele.

Seda kuuldes käis Aetiosest nagu nõksatus läbi. Ta unustas angerjad garumikastmes, austrid ja mureenid, kanafrikassee ja metsseaprae, kõik delikatessid ja puuviljad, kõik veinid ja mahlajoogid. Ta unustas sõrmede vahele isegi valge marooni, mille oli kavatsenud suhu pista, ja lausus nördinult:

«Ikka see väline ja väline! Just Demease taolised piiskopid oma kurjade vaimude väljaajamisega teevad rõõmu paganatele, sest väliselt sarnaneb see maagi tegevusega. Ühtmoodi kasutatakse vett ja viirukisuitsu, ühtmoodi pomisetakse sõnu. Ja kas saab lihtrahvas alati selgesti aru, et piiskop astub deemonite vastu elava Jumala sõnaga, maag aga oma loitsude ja nõiatempudega hoopis kutsub deemoneid kohale! Ometi on ju apostel Paulus ütelnud, et n e e d p o l e m i t t e j u m a l a d, m i s k ä t e g a t e h t u d! Kui aga piiskop sellisest kujust hakkab deemoneid välja ajama, siis ta ju tunnistab, et tegemist on jumalaga! Ehkki paganliku jumalaga, kuid ikkagi jumalaga!»

Aetios tegi pausi ja laskis pilgul üle koosolijate libiseda. Ta oli harjunud, et talle vastu vaieldakse, kuid nägi ainult noogutavaid päid. Üksnes Nikokles lausus: «Täiesti õige», ja Aetios jätkas:

«Veelgi hullem on lugu selle kabeliga. Sest niipea kui see martüürion Timotheusele on valmis saanud, hakkavad sinna voorima inimesed, kes nõuavad pühakult imetegusid. Võib ju mõista pimedat, kes palub endale silmavalgust, või halvatut, kes ihaldab terveid käsi ning jalgu. Ent samuti tullakse sinna soovidega, et pühak kaitseks kaubalaevu merereisil või kordaks Kristuse imetegu Kaana pulmas ja muudaks vee veiniks. Seejuures tuuakse sinna kingitusi — ja niimoodi lõppude lõpuks ei erine see pühakute kummardamine juuksekarva võrragi paganlike

puuslike austamisest. Kas on aga siis eesmärgiks see, et inimene sisemiselt muutumata hakkaks lihtsalt senise puusliku asemel elavat Jumalat kummardama? Muidugi mitte. Kui ta aga sisemiselt jääb endiseks, siis tähendab see, et ka elav Jumal on temale endine surnud puuslik! Järelikult ei tule deemoneid välja ajada kivikujude seest, vaid paganate hingedest.»

Kõik noogutasid nõusolevalt. Ainult Nikokles lausus: «Kuidas seda saavutada? Kõik evangeeliumide lood Jeesus Kristusest on ju mõeldud lihtrahvale, et teda harduma panna.»

Aetios tabas Nikoklese peidetud okka, selle etteheite, et kristlus on primitiivne ning tema dogmad üksteisele vastukäivad. Aetios oma lebatsil oleks korraga nagu pikemaks sirgunud; tema silmad hakkasid välkuma ja hääl muutus valjemaks. Ja kui ta nüüd kõnelema hakkas, siis võis küll uskuda, et ta suudab vastase sõnaga tappa.

«Kuidas seda saavutada?! Tuleb võidule viia Ariuse õpetus, ainuõige õpetus elavast Jumalast! Õpetus, milles pole vasturääkivusi!»

Kõik jäid põnevusega ootama. Ent Aetios näis olevat oma lubaduse unustanud. Jumala asemel hakkas ta kõnelema hoopis maailma ehitusest. Ta lähtus sellest, et kõik esemed koosnevad mateeriast ja vormist. Näiteks tellis-kivile on savi mateeriaks, ent viimasest tehtud tellis — vormiks. Ja savist saab tellis liikumise abil. Kui me oma haaret laiendame ja üksikute esemete asemel võtame maailma tervikuna, siis peame möönma, et on olemas nii maailma mateeria kui ka maailma vorm. Kes aga andis esimese tõuke, kes tekitas liikumise, mille tagajärjel kujunes maailm ning kosmos oma mitmekesisuses, oma igaveses liikumises? Selleks esimese tõuke andjaks sai olla ainult Jumal, kes asus väljaspool mateeriat ja vormi.

Aetios jätkas oma loogiliste arutluste jada ja tõestas, et Jumal on liikumatu ning kehatu, ainult vorm ilma mateeriata. Ettekujutuse saamiseks sellisest Jumalast tuleb kasutada analoogiat — nimelt analoogiat inimesega.

On ju inimene materiaalse maailma kõige kõrgem olend, kelles on ühendatud mateeria vormiga, see tähendab — keha hingega. Ja hinge kõige kõrgemaks elemendiks on mõistus. Et aga Jumal on kõige täiuslikum olend, siis on Jumal läbinisti ainuüksi Mõistus. Ja kuna inim-

mõistuse kõige kõrgemaks elemendiks on sisekaemus, siis on Jumal liikumatu, sisekaemuslik, puhas Mõistus.

Siit järeldus juba täiesti loomulikult, et selline Jumal pidi looma endale kellegi, kes oleks vahemeheks tema ja inimeste vahel — ja nõnda ta lõigi mitte millestki Jeesus Kristuse.

Kuulasin Aetiost võlutult. Tema loogika lihtsalt vaimustas mind. Esmakordselt oma elus puutusin kokku valgustatud kalilealasega, kes ei tundnud pimedat viha Olümpose jumalate vastu ega uskunud pimesipäi kalilealaste Jumalasse ning Jeesus Kristusesse.

Aeg oli ammu üle südaöö, kui Aetios lõpetas. Nagu ärgates silmitses ta hämmastunult valget marooni oma peos.

Ma ei kartnud enam Aetiost. Ja järgnevatel päevadel, mil vestlesime teoloogilistel teemadel, saime koguni sõpradeks. Ka järgmisel aastal (*353*) sõitis ta kahel korral Nikomeediasse mulle külla.

Et Aetios oma jumalatunnetuseni oli jõudnud just Aristotelese loogika ja metafüüsika põhjal, siis tegelesin minagi järgnevatel kuudel just selle filosoofi õpetusega. Kuid kummalisel kombel kõik see, mis Aetiose esituses oli mind vaimustanud, ei tunginud pärgamendilehtedelt üldsegi minu hinge. Siin oli Aristoteles ütelnud, et hing on teatud määral kõik, ja teisal kinnitas ta, et mida rohkem immateriaalset peitub igas olendis, seda lähemal on ta lõpmatusele. Olin sellega igati nõus, ent ometi jäi tema õpetus mulle kuidagi kaugeks. Kurtsin oma lähikondlastele, et süvenemist Aristotelesesse takistab tema mitmete teoste puudumine Nikomeedias, mistõttu mul oleks vaja sõita Constantinopolisesse. Kuid ma ei julgenud hästi tunnistada iseendalegi, et mu meelerahu kadumise tõeliseks põhjuseks olid halvad teated Antiookiast. Seal valitses ju Gallus tseesarina. Oli valitsenud juba kolm aastat, ilma et midagi erilist oleks kuulda olnud. Ja korraga hakkas tulema sõnumeid toitlusrahutustest, sõdurite metsikustest, kohtuprotsessidest, mõrvadest . . . Kõikidest sellistest asjadest, mis võisid keiser Constantiust aina rohkem Galluse ja ka minu vastu häälestada. Ja suvel (*354*) saabus Nikomeediasse sõnum Constantia ootamatust surmast. Saatsin Gallusele kohe kaastundeavalduse.

Sama aasta oktoobris sõitsin mõneks päevaks Constantinopolisesse, et hankida mõningaid raamatuid sealsetest

bibliotheekidest ja vestelda kõnemehe ning filosoofi Themistiosega, impeeriumi parima Aristotelese teoste tundjaga. Vajalikud raamatud ma sain, kuid Themistios oli haige ega võtnud mitte kedagi vastu. Ja kui ma oleksingi tema juurde pääsenud, vaevalt ma oleksin suutnud Nikoklese soovitust mööda oma stuudiumile pühenduda, sest Constantinopolisesse saabus Gallus.

Ta tuli suure saatjaskonnaga. Ihukaitseväelased, peas helkivad kiivrid, kandsid punaseid lehvivaid keisridraakoneid. Nende kannul marssisid kilbimehed-*scutarius*'ed, kõige viimastena raskeratsaväelased. Gallus, seljas purpurrüü ning jalas purpursaapad, oli võluv nagu ikka. Meeat äratav rahvahulk möirgas vaimustusest, kui Gallus piki seda keisripalee poole ratsutas. Heroldid teatasid kõikjal, et homme korraldab tseesar Gallus hipodroomil võidusõidu.

Kohata Gallust Constantinopolises — see oli mulle täielik üllatus. Kuid ma ei saanud temalt mitte kuidagi küsida, mida see kõik tähendab, sest keisripalees oli ta pidevalt väeülematest ja kõrgetest ametnikest sisse piiratud. Alles õhtusöögil, kuhu ka mind kutsuti, sain ma teada, et Gallus sõidab Constantiuse kutsel Mediolanumisse, kus augustus oli otsustanud talve mööda saata.

Ma ei saa sinna midagi parata, et minus tõstab alati pead umbusk, kui mu keisrist lellepoeg suvatseb meile, see tähendab Gallusele ja mulle, tähelepanu pöörata. Ja ilmselt tajus seda ka minu kõrval lebatsil pikutav *scutarius*'te tribuun Scudilo, talupoeglikult lihtsameelse olekuga (tegelikult varjas ta sellise maskiga ainult oma salakavalat reeturiloomust), kes oli silma paistnud Mursa lahingus ja muutunud keiser Constantiuse soosikuks. Scudilo hakkas naerma ja ütles:

«Augustus on tüdinud külmast Galliast ja metsikutest germaanlastest. Ta tahab siirduda jälle palavasse Orienti ja mõõta oma jõudu pärslastega. Nõndaviisi vahetavad augustus Constantius ja tseesar Gallus neile alluvad alad.»

«Tarvis kiirustada,» tähendas *comes* Barbatio, Galluse ihukaitseväeülem, keda mu kadunud poolõde oli iseloomustanud ülbe ning õela mehena. «Mida varem kohale jõuame, seda parem. Mediolanumist on tükk maad Galliasse. Ja seal kulub samuti aega ettevalmistusteks, et kevadel germaanlased üle Rhenuse jõe tagasi ajada. See-

pärast augustus saadabki meile pidevalt kirju, et me ei viivitaks.»

Märkasin alles nüüd, et me asume samas ruumis, kus kuue aasta eest oli peetud meie õe, keiser Constantiuse esimese naise peieid. Gallus oli ka tookord joonud üsna palju, ent teinud seda uljalt, nagu sobibki noorele tribuunile, kes esmakordselt osalenud sõjaretkel pärslaste vastu ja seal silma paistnud. Praegu aga jõi ta kuidagi hajameelselt ning tujutult, mis üldsegi ei meeldinud Scudilole ega Barbatiole. Nad püüdsid Galluse tusatuju igati hajutada. Barbatio tõstis aina peekreid ja nõudis muusikat ning tantsijannasid. Scudilo kihistas kohtlaselt naerda ja kinnitas Gallusele, et Gallias on küll jahedam kui siin, aga elada võib.

Gallus elavnes alles siis, kui vestlus siirdus aruandele, mille ta esitab oma valitsusaja kohta augustusele. Barbatio ja Scudilo jutu järgi võis Gallus oma õiglase valitsemise ning impeeriumi piiride vapra kaitsmise eest ainult ülimat kiitust ning loorbereid oodata. Mõlema mehe jutus oli palju häbitut meelitamist ning lipitsemist, ent minu imestuseks kuulas Gallus seda ilmse enesestmõistetavusega. Vaatasin teda ja mõtlesin, kuhu on jäänud s e e Gallus, kelle põhimõtteks Macellumis oli olnud: «Sõber pole see, kes mind meelitab, vaid see, kes mulle tõtt ütleb!»

Nagu ikka, nii lõppes seegi õhtusöök järelroaks pakutud õuntega. Läksin oma tuppa, kuid ei saanud sõba silmale. Midagi rahutukstegevat oli jäänud sellelt õhtusöögilt mu hinge. Rullisin lõpuks lahti Marcus Aureliuse «Iseendale» ja lugesin:

«Aleksander, Caesar ja Pompeius, mis on nad Diogenese, Herakleitose ja Sokratese kõrval? Viimased olid tunnetanud asju, nende mõjuvõimu ja koostisosi, ja neid täitis alati suur hingerahu. Esimesed aga — kui palju kartust kõige pärast ja kui palju orjalikku sõltuvust kõigest!»

Rahunesin, heitsin lebatsile ja hakkasin lakke vahtima . . .

Ärkasin kergest puudutusest. Tõusin kohe istukile ja tahtsin püsti hüpata, kui tundsin ära Galluse, kes istus mu lebatsi veerel ja ütles:

«Pikuta rahulikult. Vestelda võime ka niimoodi. Peaasi, et mitte keegi meid ei kuule. Tahaksin sinuga juttu

ajada, sest sina oled ainuke inimene, kes mulle omakasupüüdmatult head soovib.»

«Ainuke?! Nüüd sa küll liialdad, Gallus.»

«Mitte sugugi. Head soovis mulle Constantia, kes päästis mu Magnentiuse salamõrtsukate ja Antiookia kuriaalidest vandenõulaste küüsist. Ent tema on surnud. Teised aga — kõik need väeülemad ja kõrgemad ametnikud — on valmis teenima igaüht, kes jätab neile nende ametikohad. Ma ei usalda neist mitte ühtegi. Ja kõige vähem usaldan oma lellepojast keisrit. Ta on minu vastu nii kohutavalt hea ning lahke. Tema kirjad lausa nõretavad sõprusest. Ta pakub mulle valitsemiseks Galliat. Ta kinnitab igas kirjas, et meie oleme Flaviused ja meie püha kohus on hoida ning kaitsta Rooma impeeriumi. Ta saadab mulle kulleritega kallihinnalisi kingitusi. Ent nagu on ütelnud Vergilius: «Timeo Danaos et dona ferentes.» Ja ma kardan tõesti danaoslasi, neid Constantiuse saadikuid, isegi kui nad kinke toovad. Sest ma ei tea, kas näeb keiser Constantius minus tõesti tseesarit Gallia jaoks või hoopis patuoinast, kelle karistamisega rahustada Antiookia kuriaale.»

«Nikomeediasse on ulatunud kuulujutud toitlusrahutustest, vandenõudest ja kohtuprotsessidest. Mis aga tegelikult juhtus?»

«Kui ma isegi seda teaksin. Mina olen sõjamees ja tõeliselt õnnelikuna tundsin ma end ainult sõjakäikudel pärslaste vastu. Seal oli tegemist konkreetse vaenlase ja konkreetse olukorraga. Ent kõik need niinimetatud riigiasjad, mis sarnanevad kotitäie madudega, jätsin ma Constantia hooleks. Tema oskas neid madusid vaos hoida nagu silmamoondaja ja oma pilli järgi tantsima panna. Tema ütles mulle, keda on vaja karistada või autasustada, alandada või ülendada, hirmutada või julgustada, ühesõnaga — mida ma pean tegema, ja mina tegin.»

Gallus jäi vait ja vajus süngetesse mõtetesse.

Mõtlesin Marcus Aureliuse äsjaloetud arutusele ja laususin:

«Aga milleks sul üldse Constantiuse juurde minna?»

«Kuidas, milleks?» küsis Gallus hämmastunult. «Aga kes kaitseb siis Galliat barbarite vastu?»

«Tahtsin ütelda seda, et Gallias tuleb sul jällegi tegemist teha nende neetud riigiasjadega.»

«Tahan Constantiusele selgeks teha, et impeeriumi pii-

ride kaitsmise asemel tuleb minna Gallias rünnakule ja kõik germaanlased üle Rhenuse jõe tagasi paisata. See on kõige tähtsam ülesanne. Need niinimetatud riigiasjad võivad oodata.»

«See oleks muidugi hea, aga . . .»

«Mõistan, mida tahad ütelda. Ma ei unusta hetkekski, et mul on tegemist Constantiusega, kes tappis meie isa ja venna, meie lell Dalmatiuse ja tema pojad . . . Kes tahtis tappa ka meid! Tegelikult on see Damoklese mõõk rippunud meie pea kohal kogu elu. Ainult viimased kolm aastat olin ma sellest hirmust vaba.»

«Kas sa aga ei lähe nüüd uuesti selle mõõga alla?»

«Ei. Ma võtsin tarvitusele kaitseabinõud. Sa nägid ju, missugune suur ihukaitsevägi mind saadab. Ja missuguse vaimustusega mind tervitas rahvas Constantinopolises. Peale selle on Antiookias mulle ustavad üksused. Seda kõike peab Constantius arvestama.»

«Peab küll, aga kas ta arvestab?»

«Ma sunnin teda!» hüüdis Gallus ja tasandas siis hääle sosinaks. «Olen saatnud oma salaagendid ette nendesse linnadesse, mille kaudu sõidan Mediolanumisse. Need agendid võidavad minu poole kohalikud garnisonid. Adrianopolises aga paiknevad koguni Teeba kuulsad leegionid, kes on nõus koos minuga Galliasse tulema. Kas saab Constantius seda arvestamata jätta?»

Ma ei vastanud. Nägin, et Gallus tahab end igati veenda oma tugevuses, mis sunniks Constantiust temasse suhtuma nii, nagu suhtub võrdne võrdsesse. Ent nägin samuti, kuidas ta kahtleb, kuidas püüab ennetada oletatavaid lõkse.

«Sa ju nägid, kuidas Constantinopolise aukandjad mind vastu võtsid,» ütles Gallus. «Lugupidamisega ning aukartusega, nagu tulebki vastu võtta valitsejat. Kuid kohe pärast õhtusööki toodi mulle teade, et Mediolanumist oli siia jõudnud kvestor Taurus, kelle Constantius oli ametisse määranud Armeeniasse. Tema ei tulnud mind tervitama, ei tulnud ka õhtusöögile, vaid jätkas oma teekonda, nagu oleksin ma paljas õhk.»

«Ju tal oli mõni kiire ülesanne täita,» ütlesin Gallusele, ehkki ma seda ei uskunud.

Gallus raputas pead ja lausus:

«Tauruse teguviis sarnaneb Oriendi prefekti Domitianuse omaga, kes Antiookias vältis minuga kohtumist, ent

samal ajal sepitses vandenõu minu vastu. Ilmselt on õukonnas minu suhtes mingi kuri otsus langetatud. Sest kõik teenrid püüavad isanda ees lipitsemises silma paista, nii nagu väljaõpetatud koeradki oma peremehe käsu peale kas tungivad võõrale kallale või lakuvad tal kätt.»

«Miks siis minna Constantiuse hirmu ja armu alla? Pöördu tagasi Antiookiasse või . . .»

Jäin vait, kuid sõnu polnudki vaja. Saime mõlemad suurepäraselt aru, et tagasipöördumine Antiookiasse tähendaks kodusõda.

«. . . või hakka eraisikuks!» lõpetasin lause. «Rikkus võimaldab sul kaduda mõnele kaugele saarele või mahajäetud kolkasse ja elada seal jõuka aristokraadina.»

«Maailmas pole kohta, kust Constantiuse nuhid mind üles ei leiaks. Kuid mitte see pole kõige tähtsam, vaid hoopis see, et sa pakud mulle elamiseks o m a elu. Sina tahad lugeda raamatuid ja mõtiskleda loetu üle. Sinule sobiks selline kauge saar või siis lihtsalt klooster. Kuid mulle tähendab elamine tegutsemist. Ja tegutsemist suurtes mõõtmetes, sest olen Flavius, olen valitseva keisridünastia liige. Ma ei tea, mis mind ees ootab. Kuid põgeneda ma ei saa, sest argust ei andestata mulle iialgi. Isegi siis, kui ma kindlalt teaksin, et mind ootab surm, ei saa ma põgeneda. Olen Flavius ja pean vastu minema oma saatusele. Kuid homme näitan ma keiser Constantiusele, et rahvas armastab mind, et keiser peab seda arvestama!»

Järgmisel päeval peeti hipodroomil võiduajamisi. Gallus, seljas purpurrüü, istus keisriloožis, tema ümber olid *comes* Barbatio, tribuun Scudilo, *comes* Lucillianus ning *agens in rebus* Apodemius. Kaks viimast olid saabunud Constantinopolisesse alles hommikul. Nad tõid Constantiuselt väga südamliku kirja ja teatasid Gallusele saladuskatte all, et keiser on otsustanud talle anda augustuse tiitli. Ühtlasi kiirustasid nad Gallust tagant, et ta jätkaks viivitamatult oma teekonda Mediolanumisse. Ja jällegi oli Gallus aukandjatest nii sisse piiratud, et ma temaga rääkida ei saanud.

See-eest aga võisin teda jälgida. Nimelt on mul Mardoniosest peale vedanud kasvatajatega. Nad on õpetanud mind tühiseid meelelahutusi vältima. Ja nii nagu Marcus Aurelius, nõnda olen minagi täiesti ükskõikne võiduajamiste ja gladiaatorimängude suhtes.

Gallus oli Barbatioga kihla vedanud suure summa peale

ja elas nüüd kaasa «roheliste» ratsaklubi vankrijuht Thoraxile, kes pidi aitama tal kihlvedu võita. Kvadriigad kihutasid võidusõidurajal, Galluse pilk lausa torkis Thoraxi hobuseid, nagu oleks ta tahtnud neid galopeerivaid Kapadookia traavleid veelgi kiiremalt jooksma panna. Ja oli ka põhjust. «Siniste» vankrijuht Scorpus oli algusest peale võiduajamist juhtinud ja paistis, et tema võidus pole kahtlust. Kuid just viimase ringi viimasel käänakul lendas Scorpuse kvadriiga kummuli ja vankrijuht päästis oma elu ainult kiire pussilöögiga: ta lõikas läbi ümber keha seotud ohjad, et hobused teda surnuks ei lohistaks. Galluse suust kostis rõõmuhõige — ja ma sain oma pettumuseks aru, et Gallus on jäänud endiseks, robustseks löömameheks, kes tunneb rõõmu madalatest maistest lõbudest.

Thorax tuligi võitjaks ja Gallus ise kroonis teda võidupärjaga. Barbatiolt võidetud raha laskis ta rahvale välja jagada. Samuti liikusid pealtvaatajate hulgas ringi Galluse sõdurid ning teenrid, kes kostitasid rahvahulka maiustustega. Kogu hipodroom kaikus elaguhüüetest. Tseesar Gallus oli võitnud kõikide südamed. Ta seisis keisriloožis, seljas purpurmantel, käed üles tõstetud, ja tervitas seda möirgavat rahvamassi.

Läksin loožist vaikselt minema. See oli viimane kord, mil ma nägin Gallust.

Mis edasi sai, on kõikidel väga hästi teada. Barbatio, Lucillianus, Scudilo ja Apodemius olid tegelikult Constantiuse käsilased. Nad teatasid Mediolanumisse, et Gallus tahab end keisriks kuulutada ja korraldas seepärast rahva poolehoiu võitmiseks suured võiduajamised Constantinopolise hipodroomil. Constantius käskis nüüd minema saata garnisonid kõikidest linnadest, mida Gallus pidi läbima. Nõnda ei saanud ta ka Adrianopolises ühendusse astuda Teeba leegionidega. Barbatio kui Galluse ihukaitseväeülem hakkas oma sõdureid igale poole laiali saatma ja linnadesse maha jätma, kuni Galluse saatkond koosnes ainult paarist kokast ja kümmekonnast teenrist. Nüüd tundsid Constantiuse käsilased end küllalt tugevatena, et teda avalikult vangiks teha. Nad võtsid temalt keisripurpuri Pola linnas, kus omal ajal Constantinus Suur oli lasknud tappa oma poja Crispuse, ja heitsid ta vangikongi. Siia sõitis Gallust üle kuulama kammerteener Eusebius, kes oli tuntud alatuse ning õeluse

poolest. Tema teatas Constantiusele, et Gallus on veeretanud kõik Antiookias toimunud kohtuprotsessid ja verevalamised Constantia kaela. See sihilikult moonutatud ettekanne ajas Constantiuse marru ja ta andis käsu Galluse jalamaid surmata. Selle korraldusega kihutasid Polasse tribuun Serenianus, *notarius* Pentadius ja salaagent Apodemius. Gallusel seoti käed selja taha ja tal raiuti pea maha nagu kõige tavalisemal kurjategijal (*november 354*).

Seda kõike olen ma hiljem teada saanud; samuti nagu asjaolugi, et vaevalt olid Serenianus, Pentadius ja Apodemius hukkamiskäsuga Mediolanumist teele asunud, kui Constantius hakkas kahetsema oma ennatlikku otsust ja saatis Polasse kiirkulleri uue käsuga eksekutsioon edasi lükata ja Gallus Mediolanumisse tuua. Kuid kammerteener Eusebius oskas asja nii korraldada, et kiirkuller ei jõudnud ajalt kohale ...

Kaks nädalat pärast Galluse lahkumist Nikomeediast (*oktoober 354*) tuli tribuun Arcadiusele korraldus tuua mind Mediolanumisse keisri õukonda ... meritsi! Muidugi täitis Arcadius käsu täpselt, ehkki ta selle mõttekusest mitte midagi ei taibanud, nii nagu ei taibanud minagi. Alles tagantjärele olen aru saanud, et Constantius tahtis mind teadmatuses hoida Galluse saatuse suhtes. On ju kuulujutujumalanna Famal hoopis vähe võimalusi inimestele midagi kõrva sosistada, kui reisitakse laevaga meritsi. Ja ometi andsid Olümpose jumalad mulle sellel reisil endast märku täiesti selgesti.

Olime jätnud seljataha juba Propontise mere ja Hellespontose väina ning jõudnud Alexandria Troase sadamasse, kust on kolme tunni tee Troojasse. Kas sain ma külastamata jätta «Iliase» ja «Odüsseia» kangelaste elu- ja võitluspaiku! Kas võisin ma vaatamata jätta linna, mis lapsepõlveat peale oli erutanud mu meeli! Linna, mille polevate majade keskelt oli eluga pääsenud Trooja kangelane Aeneas, Anchisese ja jumalanna Aphrodite poeg, kes pikkade eksirännakute järel jõudis Itaaliasse ja sai seal roomlaste esiisaks. Aenease pojast Julusest algas Juliuste patriitsisuguvõsa, kes oli andnud Rooma riigile paljude silmapaistvate meeste hulgas sellised kuulsad valitsejad nagu Caesar ja Augustus. Mis seal siis imestada, kui viimane plaanitses impeeriumi uue pealinna rajamist Troojasse. Hiljem käis sama mõttega ringi ka minu lell Constantinus Suur. Ta laskiski püstitada Sigeioni

neemele, kus Homerose järgi Agamemnon oli oma laevad kuivale maale vedanud ja telgid üles löönud, vägevad kindluseväraväd. Need olid meile eelmisel päeval ilusasti näha olnud, kui me laevaga Sigeioni neemest mööda sõitsime.

Rääkisin oma kavatsusest Hekeboliosele, kuid tema laitis selle maha.

«Sa loodad eest leida Priamose lossi ja Olümpose jumalate templeid, Trooja sõja kangelaste kujusid ja Achilleuse hauda, kus selle suurima sangari mälestust on austanud Aleksander Suur ja Pärsia kuningas Xerxes, keiser Hadrianus ja Caracalla, kui kõnelda ainult kõige tähtsamatest. Ent seda Troojat pole enam olemas. Selle paganliku Trooja hävitas täielikult praegune piiskop Pegasios.»

«Mind ei huvita üldsegi paganlik Trooja. Kuid ma tahan näha paika, kuhu kavatses uue pealinna rajada minu lell Constantinus Suur. Ta laskis sinna üht-teist ehitadagi, enne kui otsustas lõplikult Byzantioni kasuks.»

Selle argumendi vastu Hekebolios ei saanud. Ent ta ei lubanud Nikoklesel, Oreibasiosel ja Euhemerosel mind saata. Nõnda pidin minema üksi, kaasas kuus sõdurit; need oli Arcadius mulle kaitsesalgaks määranud.

Asusime teele varahommikul, mil Helios päikesevankril alles alustas teekonda taevavõlvil. Maantee tolmas Trooja turule tõttavate inimeste ja veoloomade jalge all. Teadmine, et näen peagi ülikuulsat Ilioni, lisas mu sammule pikkust, ja ma olin peaaegu solvunud nende turule minejate ükskõiksuse tõttu, kellel mõlkusid meeles ainult hinnad ja viljaikaldus.

Ent mindki tabas pettumus, kui olin jõudnud Skamandrose jõe tasandikule. Siin olid tapelnud Achilleus ja Hektor, Menelaos ja Paris, Patroklos, Aias, Diomedes, Odysseus. Siin olid võitlusse sekkunud isegi jumalad! Ja nüüd avanes mu pilgule ainult nukravõitu lagendik, mille keskel voolas savikarva veega jõeke. Kahlasin sellest läbi, ehkki paaris kohas oli puutüvesid üle jõe purreteks pandud, ja oleksin äärepealt libeda kivi tõttu pikali kukkunud.

Pidasin seda halvaks endeks. Ja mu aimus läkski kohe täide, kui olin Suure Värava kaudu jõudnud Trooja peaväljakule. Keskpäeva tõttu oli see täis talupoegi ja käsitöölisi, kalureid ja kaubitsejaid, ostjaid ja müüjaid. Sõdurid võtsid mu endi keskele ja nõnda liikusin ma rahvahulga keskel, nagu seilab merel laev kalapaatide seas. Ja samas ma nägingi piiskop Pegasiost, pikka kõhna kotkaninaga meest, kes seisis buleuterioni ees. Tegelikult nägime teineteist üheaegselt. Ta tuli minu juurde ja ütles: «Ole tervitatud, prints Julianus!», nii et võisin järjekordselt imetleda jumalanna Fama lennukiirust.

Siin niisugune oligi see templite lõhkuja ning Trooja sõja kangelaste haudade hävitaja, see piiskop Pegasios!

«Millega võin kasulik olla?» küsis piiskop.

«Tahan vaadata maailma kõige kuulsamat linna,» vastasin talle. Kuid see oli ainult ettekääne, sest tegelikult tahtsin ma külastada templeid.

Piiskop Pegasios silmitses mind ivake aega ja lausus siis:

«Sa tead ju, et Troojat kaunistab ainult tema i i d n e kuulsus.»

Sain aru, et ta tahtis mulle mõista anda: praegu on Trooja ainult tavaline väikelinn, kus pole uhkeid kirikuid ega kloostreid, pühakute haudu ega kuulsaid reliikviaid.

«Mis sellest?» kehitasin õlgu. «Trooja on ikkagi Rooma ema ja Homerose kangelaste tegevuspaik. Ent Homerose eeposed on ju kogu hariduse aluseks.»

«Seda muidugi,» tähendas Pegasios nagu kergendustundega ja hakkas mulle linna tutvustama.

Siin peakirik, seal buleuterion, taamal klooster... Paistis, et õigus oli Hekeboliosel: Priamose Troojast pole jäänud jälgegi.

Jõudsin väikesele väljakule, mille keskel asus Achilleuse suur pronkskuju. Platsi serval aga paiknes ümmargune tempel, ja selle sees seisis pronksist Hektor. Tegemist oli skulptuurigrupiga, mis pidi vaatajale sisendama, et Hektor oli oma kodulinna templite kaitsja, Achilleus aga kõige ägedam Trooja ründaja. Kui ma aga nägin, et Hektori kuju läikis salvist ja altaril selle ees hõõgusid veel söed ning vilkusid leegikesed, küsisin ma Pegasioselt:

«Kuidas? Kas Ilioni elanikud ohverdavad jumalatele?»

Nõnda tahtsin ma ettevaatlikult järele uurida, kuidas Pegasios sellisesse asjasse suhtub. Tema aga vastas:

«Ja mis on selles siis iseäralikku, kui nad austavad üht vahvat meest, oma kaaskodanikku, nii nagu meie austame oma märtreid?»

See oli mõtlemapanev vastus. Seada ühele pulgale muistsed kangelased ja kalilealastest märtrid... Heitsin Pegasiosele uuriva pilgu, kuid ei osanud tema näost mitte midagi välja lugeda.

«Kuhu nüüd?» küsis ta.

«Ma tahaksin siinset Athena templit näha.»

Väga vastutulelikult viis ta mind sinna, avas templi ja näitas mulle kõiki hoolikalt säilitatud kujusid. Seejuures ei teinud ta kujude laubale ristimärki ega sisistanud, kui ta neile lähenes. Järelikult ei pidanud ta neid kalilealaste kombel deemoniteks.

Samuti viis ta mind Sigeioni neemele Achilleionisse ja näitas mulle seal Achilleuse ja tema sõprade Patroklose ning Antilochose hauda. Ta lähenes neile hauaküngastele suure aukartusega ja ütles mulle, et Ilioni elanikud ohverdavad neile igal aastal sõnni. Ja korraga sain ma aru, et Pegasios on tegelikult päikesejumal Mithra austaja.

Niimoodi andsid Olümpose jumalad endast mulle märku ja kinnitasid mind eelseisvates katsumustes vastu pidama. Sest vahepeal olid Oreibasios ja Euhemeros Alexandria Troase sadama turul käinud ja Galluse kurvast saatusest teada saanud. Vaatasime üksteisele otsa. Ja ehkki mitte keegi ei lausunud sõnagi, võisin lugeda mõlema silmist üht ja sedasama: põgeneda! Hakata rändavaks filosoofiks või mungaks, asuda kirjatargana tegutsema turul, astuda mõne kirjastaja teenistusse raamatute ümberkirjutajana. Rooma impeerium on suur ja lai ning selliste inimeste vastu ei tunne huvi Constantiuse salaagendid.

Ent samas meenus mulle öine vestlus Gallusega Constantinopolises ja ma tajusin korraga, et mul on võimatu muutuda printsist eikellekski. Elada tundmatuna, elada eikellenagi, ainult elada... Mis mõtet on sellisel elul? Olen Flavius ja pean minema vastu oma saatusele!

XXXIX

AJALOOLASE EUTROPIOSE TEOSE «BREVIARUM AB URBE CONDITA» JAOKS KOGUTUD MATERJALIDEST

Keiser Constantiuse kolmekümne esimesel ja kolmekümne teisel valitsusaastal (*354—355*) oli keiserlikul kantseleil palju tööd. Tseesar Galluse hukkamine tähendas ainult vandenõu pea maharaiumist. Vandenõu ise aga tuli alles nüüd juurteni hävitada.

Constantinopolise keiserlikku kantseleisse kuhjusid salakaebajate teated Galluse käsilaste kohta. Kirjutajad koostasid salakaebuste põhjal süüaluste nimekirjad. Ja seepeale sööstsid Constantiuse *agentes in rebus* Antiookiasse ja hakkasid seal keisri käsul arreteerima hukatud tseesari õukondlasi, väeülemaid ja kõrgeid ametnikke. Need kõik pandi ahelatesse ja transporteeriti Aquileiasse, kuhu keiser saatis neid üle kuulama *magister equitum* Arbitio ja kammerteener Eusebiuse. Mulle andis keiser käsu samuti Aquileiasse minna ja võtta kaasa salkkond kiirkirjutajaid-protokollijaid, kes ülekuulatavate tunnistused täpselt pärgamendile paneksid.

Nõnda ma tegingi, ent täiesti ilmaaegu. Sest Arbitio ja Eusebius ei seadnud endale eesmärgiks tõe jaluleseadmist, vaid hoopis keisri soosingu võitmist. Kes aga tunneb keiser Constantiuse iseloomu, see teab, et tema soosingut on kergem võita kahtlusaluste karmi karistamisega kui nende süümäära kindlakstegemisega. Seepärast ei hakanud Arbitio ja Eusebius üldsegi selgitama, kes olid kiskunud tükkideks Domitianuse ja Montiuse või kes olid valekaebustega hukatusse saatnud palju ausaid kodanikke kogu Oriendis. Nende silmis olid kõik kaebealused süüdi. Nad lasksid ühtesid peksta ning piinata, saatsid mõned maapakku, degradeerisid mitu tribuuni lihtsõduriteks ja mõistsid ülejäänud surma. Teiste hulgas pagendasid nad Traakiasse ka misjonär India Theophilose, kes kolme aasta eest (*15. märtsil 351*) oli olnud Sirmiumis tunnistajaks Galluse ülendamisel tseesariks. Vabaks mõistsid nad ainult Galluse kammerteenri Gorgoniuse, ehkki too ise tunnistas, mismoodi ta oli valekaebustega hukutanud mitu kodanikku, et pärida nende vara. Ma ei tea, kui suure summa ta Arbitiole ja Eusebiusele maksis (egas eunuhh eunuhhi murra!), kuid vabaks ta sai ja tema ülekuulamise protokollid läksid hiljem teadmata kombel kaotsi.

Prints Julianus aga toodi Mediolanumisse. Teda süüdistati omavolilises lahkumises Macellumist ja vandenõu sepitsemises Gallusega keiser Constantiuse vastu.

Ent sellest hoolimata ei koheldud teda kui tavalist vangi, vaid ikkagi nagu printsi, valitseva keisridünastia liiget. Ta paigutati ühte luksusvillasse Mediolanumist paar miili põhja pool Lambruse jõe ääres. Tema juurde jäeti

ihuarst Oreibasios ja teener Euhemeros. Samuti võis ta kirjavahetust pidada oma sõpradega. Ja ta saatiski mitu kirja filosoof Themistiosele Constantinopolisesse, pärides üht-teist Aristotelese loogika kohta.

Viibisin prints Julianuse ülekuulamise juures mitu korda. Komisjoni eesistujaks oli siingi kammerteener Eusebius. Ent ta pidas ennast siin ülal hoopis teistmoodi kui Aquileias. Ta ei pilganud ega ironiseerinud, ja mis kõige olulisem — ta ei suhtunud prints Julianusesse kui aprioorsesse süüdlasesse. Ta oli erapooletu, koguni sõbralik, kuid oli tunda, et ta luurab iga sõna, vaeb iga väljendit ja mõtleb kogu aeg, kas ei anna ülekuulatava vastustest sellist silmust punuda, mille kägistusest pole enam pääsu.

Esimese süüdistuse kummutas prints Julianus otsemaid. Ta esitas komisjonile keiserliku kantselei väljastatud üriku, milles seisis sõnaselgelt, et tal on lubatud Macellumist lahkuda ja jätkata õpinguid Pergamonis ning Efesoses.

Kammerteener Eusebius soovis printsile õnne. Mina aga olin nördinud. Muidugi mõista mitte sellepärast, et prints Julianus süüdistuse nii kergesti ümber lükkas, vaid et kogu süüdistus on nii pealiskaudselt kokku vorbitud. Kui lihtne oleks olnud keiserlikust kantseleist järele pärida, selle asemel et ennast narriks teha! Nõnda mõtlesin ma tollal ülekuulamist jälgides — ja olen alles hiljem aru saanud, et see oli Eusebiuse nõks. Seesugune kerge võit peab tõstma ülekuulatava meeleolu, muutma ta üleolevaks edasiste süüdistuste suhtes, panema tal jutu jooksma — ja siis . . .

Süüdistus vandenõus oli loomulikult hoopis midagi muud kui see Macellumist lahkumine. Viimast oleks olnud võimalik kvalifitseerida arusaamatuseks või sõnakuulmatuseks, kui see süüdistus poleks ära langenud. Aga vandenõu — see on elu ja surma küsimus.

Tõsi küll, prints kaitses end osavalt. Ta küsis retooriliselt, kuidas oleks tal võimalik olnud vandenõu sepitseda, kui ta oma vennaga polnud kordagi kohtunud selle kolme aasta vältel, mil Gallus oli tseesarina valitsenud Antiookias. Ka kirjutanud olid nad teineteisele harva, ja ainult tühjast-tähjast, mitte sõnagi riigiasjadest. Selle väite kinnitamiseks esitas prints komisjonile paar Galluse kirja. Ja Constantinopolises oli Gallus kõnelnud augustus Cons-

tantiusest kui Flaviuste dünastia peast, kes valitseb ning juhib Rooma impeeriumi. Et Gallus suhtus keiser Constantiusse lojaalselt, seda näitab tema käitumine. Keisri kutse peale asus ta Antiookiast teele, nii nagu teeb seda sõnakuulelik poeg isa kutse peale. Ent mitmesugused intrigaanid oma valelike ettekannetega suutsid augustus Constantiust petta ja nõnda Galluse surma saata. Hirm karistuse ees sunnib neid keisri petmist jätkama ja seepärast ei võimalda nad ka temal, prints Julianusel, kohtuda oma lellepoja augustus Constantiusega. Sest siis saaks keiser teada, kuidas teda on petetud, ja petjate käsi käiks väga halvasti.

Nõnda andis prints Julianus algusest peale selgesti mõista, et nii Galluse hukkamises kui ka üldse kõiges halvas, mis talle iganes osaks saanud, on süüdi eeskätt kammerteener Eusebius. Ja viimane taipas suurepäraselt, et prints Julianuse ülekuulamine võib kujuneda talle endale elu ja surma küsimuseks, kui ta ei suuda printsi süüdi mõista. Seepärast hakkas ta ühelt poolt õhutama keisri umbusku printsi suhtes, keisri hirmu usurpaatorite ja vandenõude ees. Teiselt poolt aga tegi ta kõik, mida suutis, et Julianus ei pääseks keisri jutule.

Konsistooriumi koosolekul, kus pidi otsustatama prints Julianuse saatus, andis kammerteener Eusebius aru ülekuulamise tulemustest. Ta alustas väga kaugelt. Luges üles viis usurpaatorit — Magnentiuse, Vetranio, Nepotianuse, Africanuse ja Marianuse —, kelle tõttu Tema Majesteet Constantius pole saanud täit tähelepanu pöörata alamate eest hoolitsemisele. Ja jõudis lõpuks järeldusele, et veelgi suuremat kahju kui need viis usurpaatorit tegi impeeriumile tseesar Gallus. Seepärast oleks Rooma riigile kasulikum, kui augustus Constantius ei määraks enam riigiametisse prints Julianust. Kurvast kogemusest Gallusega peaks piisama.

Keiser Constantius paistis Eusebiuse plaaniga päri olevat. Lahtiseks jäi ainult, mida prints Julianusega peale hakata. Ja siin langes Eusebius omaenda võtte ohvriks: eesmärki käeulatuses nähes nõudis ta Julianusele surmaotsust.

Tekkis vaikus, kohutav vaikus. Keiser Constantius istus liikumatult, nägu kui läbitungimatu mask. Ent ometi tajusid kõik, et Eusebius on vea teinud. Sest tõeliselt tubli teener oskab aimata isanda soove ja esitada neid

isandale oma soovidena. Selline teguviis tõstab isanda lugupidamist teenri vastu ja ühtlasi kinnitab isanda eneseusku oma soovi ning otsuse õigsusesse. Eusebius polnud seda taibanud, ja nõnda jäi prints Julianus konsistooriumi koosolekul surma mõistmata. Kuid olen veendunud, et varem või hiljem oleks kammerteener Eusebius oma sihi siiski saavutanud, kui asjade käigusse poleks sekkunud keisrinna Eusebia või õigemini Saatus.

Nimelt piinas keisrinna Eusebiat mingisugune salapärane haigus. Unetus, peavalud ja nõrkushood olid keisrinna nii ära kurnanud, et tema ilusast näost olid tegelikult alles jäänud ainult suured säravad silmad.

Keiser Constantius, kes oli oma nooresse naisesse kirglikult kiindunud, jagas heldel käel kalleid kingitusi nii kuulsatele arstidele kui ka ristikirikule. Ent ei ravikuurid ega palved suutnud keisrinnat terveks teha. Siis aga rääkis Eusebia õuedaam Adamantia oma käskijannale, et ka tema oli selle haiguse käes vaevelnud mõne aasta eest. Oli neelanud rohtusid, võtnud väävlivanne ja pöördunud palvetega Jeesus Kristuse ning pühakute poole — kõik asjata. Kuni vanemad olid viinud ta misjonäri ning imetegija India Theophilose juurde. Too oli teda ravinud ainult käte pealepanemisega ja sõna otseses mõttes nagu peoga valu ära võtnud.

Loomulikult käskis keiser Constantius jalamaid enda juurde kutsuda India Theophilose — ja siis selgus, et see imetegija on keisri enese allkirja kandva otsusega pagendatud Traakiasse kui Galluse õukondlane. Kammerteener Eusebius oli lihtsalt esitanud keisrile Aquileias süüdi mõistetud isikute nimekirjad ja Constantius oli neile ilma pikemata alla kirjutanud.

Muidugi toodi India Theophilos nüüd suurte auavaldustega Mediolanumisse ja ta tegi keisrinna tõesti paari päevaga terveks. Mitte mingisugust tasu ta selle eest ei tahtnud, sest tema kinnitust mööda oli keisrinna terveks teinud ikkagi Jeesus Kristus; ta palus ainult, et keiser Constantius võtaks jutule prints Julianuse, kes on tema sõbra Aetiose hea sõber. Keisrinna Eusebia, kellele üldsegi ei meeldinud, et kammerteener Eusebiusel on nii suur mõju keisrile, võttis India Theophilose soovi meeleldi kuulda. Ja ta saavutas oma eesmärgi: keiser Constantius andis prints Julianusele audientsi (*juulis 355*).

Nagu kammerteener Eusebius oli kartnud, nõnda juh-

tuski: prints Julianus kummutas kõik süüdistused ja keiser Constantius lubas tal tagasi pöörduda Nikomeediasse. Ent polnud võimalik kohe teele asuda. Keiserlik kantselei pidi andma printsile ametliku loa; samuti tuli tribuun Arcadiusele komplekteerida senisest tunduvalt suurem sõjasalk, kes printsi eskorteeriks, sest sedapuhku mindi Nikomeediasse tagasi maitsi. Prints Julianus ei tarvitsenud nüüd enam karta oma elu pärast, kuid keiser Constantiuse umbusku polnud ta suutnud siiski hajutada. Constantius ei tahtnud sugugi, et prints Julianus vaba mehena ringi uitaks Mediolanumis, mis õukonna siinviibimise tõttu oli praegu tegelikult impeeriumi pealinnaks muutunud. Seepärast saatis ta Julianuse Comumi kolooniasse, mis asub Mediolanumist umbes veerandsada miili põhja pool ja on tuntud ilusa järve ning kauni maastiku poolest. Ühes siinses villas järve kaldal pidi prints ootama korraldust teele asumiseks.

Kui prints Julianus oligi pääsnud kammerteener Eusebiuse küüsist, siis *magister equitum* Ursicinus paistis küll surmalaps olevat. Oli ju Gallus kutsunud hallipäise Ursicinuse Nisibisest Antiookiasse ja pannud ta oma tribunali esimeheks. Impeeriumi idaprovintsides oli nii vanal ratsaväeülemal kui ka tema kuuel sõjaväelasest pojal vaprate meeste maine, mille nad olid pälvinud võitluses pärslaste vastu. Ent kõige otsustavam oli ikkagi asjaolu, et Eusebiusele meeldis Ursicinuse maja Antiookias. See eunuhh oli seadnud endale eesmärgiks Rooma impeeriumis reisides ööbida kõikjal o m a majas. Ja just Antiookias oli tal ainult üks vana maja, mida ei saanud võrreldagi Ursicinuse palee ga. Nii tribunali esimehe ametit kui ka populaarsust Oriendi prefektuuri rahvahulkade seas oskas Eusebiuse-taoline intriigide virtuoos Constantiusele serveerida vandenõuna, mille sihiks on keisripurpuri hõivamine.

Vana sõjamees Ursicinus, keiser Constantinus Suure võitluskaaslane, oli nördinud talle esitatud süüdistustest ja tõrjus need tagasi. Kuid Eusebiusele pugema ta ei hakanud ega pakkunud sellele eunuhhile ka mingit altkäemaksu, nagu oli seda ilmselt teinud Galluse kammerteener Gorgonius. Ursicinust masendas kõige rohkem see, et tema arvukatest sõpradest mitte ükski teda ei toetanud; nad kas vaikisid või koguni liitusid Eusebiusega. Ja nõnda võis Ursicinus tõdeda, kui väga oli olnud õigus

Ovidiusel, kes pagendatuna oli kirja pannud juba kolme ja poole sajandi eest värsid:

«Kuni sind soosib õnn, sinu ümber palju on sõpru,
tabab õnnetus sind, hüljatult üksi sa jääd.»

Kammerteener Eusebius esitas oma süüdistuskõne sedapuhku nii osavalt, et keisri salanõukogu langetas üsnagi erakordse otsuse: eelseisval ööl Ursicinus vahi alla võtta ja ilma kohtuotsuseta hukata!

Ent nagu ütleb vanasõna: «Kuni hingan, seni loodan», nõnda sekkus jällegi Saatus — ja muutis kõik. Õhtul saabus Mediolanumisse ratsakäskjalg sõnumiga, et *magister militum* Silvanus, kes sõdis Gallias germaanlaste vastu, on kuulutanud end keisriks (*11. augustil 355*).

See teade tabas keiser Constantiust nagu välk selgest taevast. Sedamaid laskis ta uuesti kokku kutsuda salanõukogu, mille liikmed polnud jõudnud veel koosolekult kojugi.

Kui päevasel koosolekul olid kõik tõtanud üksteise võidu kõnelema, et Ursicinuse süüdistamisega lipitseda keisri ees ja anda talle kinnitus oma truualamlikkusest, siis nüüd oli kõigil suu vett täis. Lõpuks ütles üks eunuhh välja selle, mis kõikidel oli meeles mõlkunud:

«Ka mina hääletasin ennist Ursicinuse surmaotsuse poolt. Ent kogu aeg on mind nüüd vaevanud kahtlus, kas ma ikka tegin õigesti. Kas ma võtsin arvesse kõiki asjaolusid poolt ja vastu? Kas me ei peaks surmaotsuse täideviimise edasi lükkama ja Ursicinuse süüasja veel kord vaagima? Lõppude lõpuks on Ursicinus ustavalt teeninud juba Tema Majesteedi isa, Constantinus Suurt. Samuti on ta edukalt kaitsnud impeeriumi idapiiri pärslaste vastu. Väejuhina on ta silmapaistev mees. Ja tema vandenõugi vajaks veel juurdlemist. Pealegi oleks meil praegu hea võimalus tema lojaalsust kontrollida, kui me saadaksime ta kustutama seda tulekahju, mille Silvanus on põhjustanud.»

See kavatsus kiideti heaks. Ja ihukaitseväelased, kes olid pidanud Ursicinuse vahistama, saadeti nüüd tseremooniameistri juhtimisel vana väejuhti pidulikult paleesse tooma. Kui Ursicinus oli saali astunud, laskis keiser armulikult tal oma purpurrüüd suudelda. Seepeale rääkis Constantius Rooma impeeriumi ähvardavast ohust ja kahetsemisväärsest eksitusest, mistõttu Ursicinust on halvasti koheldud. Vana väejuht tahtis nüüd tema vastu tõstetud süüdistusi kummutama hakata, kuid keiser Constantius takistas teda sõbralike sõnadega, et praegu polevat aega selliste asjade arutamiseks. Ja juba järgmisel päeval asus Ursicinus väikese ratsasaatjaga teele Galliasse. Muidugi läks temaga kaasa adjutandina kahekümne viie aastane Ammianus Marcellinus.

Nõnda pääses *magister equitum* Ursicinus häbiväärsest surmast. Ent mis ühele kasuks, see teisele kahjuks. Ja Silvanuse tegu mõjus keiser Constantiusele nii, et tema umbusk prints Julianuse vastu tugevnes. Printsi julgeoleku tagamise ettekäändel saadeti Comumisse lisaväesalk, kes pidi hoolt kandma, et Julianusega ühendusse ei astuks usurpaatori käsilased. Nikomeediasse naasmine langes kohe ära. Sest liikuda maitsi ja pealegi läbi Constantinopolise, kus kadunud Gallus alles hiljuti oli nii suure populaarsuse võitnud, see ei tulnud kõne allagi. Ühesõnaga — prints Julianus oli jällegi vang, kammerteener Eusebius aga hakkas uuesti keisrit veenma, kui hädaohtlik on prints Constantiuse võimutäiusele.

Ent uuesti sekkus keisrinna Eusebia ja juhtus imede ime: keiser lubas siirduda prints Julianusel Ateenasse õpinguid jätkama. Vormiliselt võttes oli see heasoovlikkus ning vastutulelikkus, sest keiser Hadrianus, helleni kultuuri suur austaja, äratas oma valitsusajal (*aastatel 117—138*) uuesti ellu Ateena kui haridus- ja kultuurikeskuse. Ta laskis sinna rajada terve linnajao, *Novae Athenae*, laskis püstitada mitmeid templeid, nende hulgas ka suurepärase Olympieumi, rajas siia impeeriumi kõige kuulsama ülikooli, mille jaoks ehitas moodsaid koolihooneid ja toreda biblioteegi. Sisuliselt võttes aga oli see pagendus, sest poliitiliselt võttes ei ole Ateenal vähimatki tähtsust.

JULIANUS

(3. augustil 360 Lutetia Parisiorumis)

5

Kui ma praegu meenutan seda villat Comumi kooloonias, kuhu mind saatis mu lellepojast keiser pärast vangipõlve Mediolanumis, siis tundub mulle, et oma ilu poo-

lest ei jäänud too paik maha isegi minu vanaema Maxima maamõisast. Seal oli küll meri ja Comumis järv, ent rohelus, vesi ja seda palistavad kaljud pakkusid silmale üsna ühesugust vaatepilti. Ja ometi ei tunginud see ilu minu hinge ega liigutanud mu südant, sest mind piinas pidevalt hirm tuleviku ees, nii et mulle viirastus unenägudes Gallus, tema teotatud ning koertele järamiseks jäetud surnukeha. Pidasin seda halvaks endeks, ja minu arvamust kinnitasid teated Galliast, et Silvanus on end keisriks kuulutanud, ja veelgi rohkem see valvesalk, kes saadeti Comumisse senisele lisaks. Tagama minu julgeolekut, nagu mulle ametlikult teatati, ent tegelikult... Ma ju ei teadnud, missugune korraldus oli antud valvesalga ülemale selleks puhuks, kui keegi peaks tõesti ähvardama minu julgeolekut, see tähendab, kui keegi peaks katsuma mind siit vabadusse aidata. Ja seepärast ma kahvatasingi, kui augustikuu keskpaiku *(aastal 355)* saabus Comumisse keiserliku kantselei juhataja Eutropios, kelle näolt võis lugeda suurt kimbatustunnet.

Kartsin kõige halvemat, ega suutnud oma kõrvu uskuda, kui ta tegi mulle teatavaks, et Nikomeediasse tagasipöördumise asemel saadab augustus Constantius mind õpinguid jätkama — Ateenasse! Olin üliõnnelik, kiitsin Fortunat ja mul oli tunne, et ma olen teinud sellise toreda vahetuskauba, mille kohta Homeros on ütelnud:

«Tydeuse poeg temalt sai kuldrüü, sada härga mil hinnaks,
üheksa väärt aga vaid oli vaskne, mis vastu ta andis.»

Nii suur oli minu rõõm selle üle, et tohin vahetada oma elupaiga ja siirduda Ateenasse, ehkki ma seal ei võinud enda omaks pidada lappigi põllumaad, mitte ühtegi aeda ega majakest. Ja kuni surmani olen selle eest tänulik keisrinna Eusebiale, kes teadis, kui kalliks pean ma tarkust, ja kes sai aru mu igatsusest Hellase järele.

«Niisiis, nüüd Ateenasse,» tähendas Nikokles nägu krimpsutades, kui oli kuulnud minult seda lausa uskumatut uudist. «See on hea. Näed tõelist tarkuselinna ja tublisid kõnekunstiõpetajaid. Kehtiva kombe kohaselt peaksid sa hakkama süürlase Epiphaniose õpilaseks, sest kõik Oriendist pärinevad efeebid — sina aga oled sündinud ju seal, koguni veel Constantinopolises — lähevad tema juurde. Täpselt samuti nagu Egiptusest pärinevad õpihimulised koonduvad araablase Diophantose ja Pontosest saabunud noorukid armeenlase Prohairesiose ümber. Kuid Epiphanios ja Diophantos on juba väga vanad...»

Nikokles tegi pausi ja hetkeks kangastus mulle Aidesios Pergamonis, kes oli lükanud tagasi mu kingitused ja kes polnud mind võtnud oma õpilaseks.

«Nemad on jah juba väga vanad,» jätkas Nikokles. «Ent vanadus süvendab nii keha kui ka vaimu puudeid. Prohairesios on selles suhtes küll erandiks. Tema pole ka kuigi noor, ent tema vaimunõtkust ja mõtteteravust võiks kohati kadestada isegi Libanios või Themistos. Ainult et... Prohairesios on kalilealane, ja tema õpilaste hulgaski on palju niisuguseid Naatsareti Jeesuse pooldajaid, kes tahavad osa saada küll hellenlikust tarkusest, ent kavatsevad seda kasutada hellenliku kultuuri ja Olümpose jumalate vastu.»

«Milleks meile need kõik?» sekkus Oreibasios. «Ateenas hakkame lihtsalt Himeriose õpilasteks, nagu meile Efesoses soovitas Maximus.»

«Ja võtame osa Eleusise müsteeriumidest,» lisas Euhemeros, tasandas häält ja jätkas sosinal: «Himeriose äi on Demeteri templi hierofant Eleusises.»

«Ärge tehke suuri plaane,» hoiatas Nikokles. «Pidage meeles, et meie ei lähe o m a l t a h t e l Ateenasse, vaid m e i d s a a d e t a k s e sinna. Järelikult...»

Muidugi poleks Nikoklesel vaja olnud meile meelde tuletada seda, mida me ise vägagi hästi teadsime: keiser Constantiusel on silmad ja kõrvad kõikjal, keiser Constantiuse käsi ulatub Ultima Thuleni.

«Jäta sõnumine!» surus kräsupäine tõmmu Euhemeros läbi hammaste ja puudutas oma hõbekaelaketti, mille küljes rippus kaitsev amulett, kuldplaadike; sellele oli vermitud Mithra kiirtekrooniga pea.

Oreibasios, kes oma arstiameti tõttu loitsimisse suuremat ei uskunud, pidas siiski omagi kohuseks Nikoklese hoiatuse kui halva ende mõjuvõimu nõrgendamist ja tähendas:

«Kas omal tahtel või mitte, ent igal juhul oleme õukonnast kaugemal. Ja parem olla suitsu sees kui lausa tules.»

Nikokles pomises midagi, et teda on valesti mõistetud. Kuid ilmselt oli ta ikkagi pahandanud Olümpose jumalaid, sest just enne lahkumist Comumist jäi ta raskesti palavikku ega saanud meiega kaasa tulla. Keiser Cons-

tantius andis terve hulga instruktsioone tribuun Arcadiusele, kes pidi ka Ateenas tagama minu julgeolekut. Nendest juhenditest tehti mulle teatavaks ainult see, et Ateenas hakkan ma elama Celsuse majas. Siis eskorteeris juba tugevdatud kaitsesalk tribuun Arcadiuse juhtimisel meid Ravennasse, impeeriumi Aadria mere sõjalaevastiku suurde sadamasse. Ja siit alustasime sõitu rööbiti rannikuga lõuna poole kuni Brundisiumini, kus pöörasime laevanina itta. Piraatide eemalepeletamiseks andis keiser Constantius meie purjekale saatjaks kaks sõjalaeva.

Mäletan nii hästi, nagu oleks see olnud alles eile, kuidas meie laev lähenes Pireuse sadamale. Meid ümbritses nii ere ning kristallpuhas valgus, millist siin uduses ning jahedas Gallias iialgi ette ei tule. See valgus peegeldus tagasi türkiissinise mere pinnalt ja pani laevakere helendama. See valgus joonistas asuursele taevakummile Ateena Akropolise marmortemplite piirjooned nii selgesti, et silmadel oli valus vaadata. Ja nagu tulesammas, nõnda ergas selle valevuse taustal jumalanna Athena kolossaalne vaskkuju, kiiskasid tema kuldkiiver ja kullast odaots. See oligi suure Pheidiase loodud kuulus Athena Promachos. Meist vasakul aga valas see ere valgus üle silmapiiril asuva Salamise saare, mille metsadesse ning kaljudesse imbus sinakasroheline meri.

Siin siis peetigi kuulus merelahing, milles osalesid ka Eleusise jumalad! Siin siis murdiski Ateena laevastiku strateeg Themistokles Pärsia kuninga Xerxese ülbuse! Ja kuigi see oli juhtunud juba kaheksasaja kolmekümne viie aasta eest, mäletatakse seda niisama hästi, nagu oleks see kõik sündinud alles äsja. Ja korraga tuli mulle mõte: «Kas mäletatakse ka mind kaheksasaja kolmekümne viie aasta pärast?» Ent see mõte kadus jalamaid, sest meie sihtkoht oli nüüd juba kiviga visata ja Euhemeros, kes oli varem Ateenas viibinud, hakkas meile nimetama Olümpose jumalate templeid, mis siia ära paistsid. Päris merekaldal kõrgusid Asklepieion ja Aphrodision, otse nende taga asus teater. Et Pireuses on tegelikult kolm lahte kolme sadamaga, siis pöörasid meid saatnud triireemid kohe Munichia ja Zea sõjasadamasse. Meie aga purjetasime ümber neemenurga, rööbiti linnamüüriga, Kantharose kaubasadamasse.

Seisin laevaninas ega suutnud veel ikka päriselt uskuda,

et minu ees on Pireuse sadam, kust jääb ainult viis miili Ateenasse. Sest olen näinud mitmeid meresadamaid ja võin ütelda, et neile kõigile on ühtmoodi omane mingisugune jõhkrus, häbematus ning hoolimatu pöörasus. Ja pole ka ime. Viibib ju inimene merel pidevalt ägedaloomulise ning tujuka merejumala Poseidoni meelevallas, kes võib ootamatult tormi tõsta, lõhkuda laeva tükkideks ja ahistada veel kaldale jõudnud merehädalisigi maaväringuga. Hakkab aga Poseidon tujutsema, kolmhargiga merd mässama ajama ja oma kaarikuga, mida veavad kuldlakalised ratsud, mööda merepinda kihutama, siis lendab jalamaid kohale mustatiivuline, raudse südamega surmajumal Thanatos... Niimoodi siis muutubki sadam, see merelemineku eeskoda, äärmuslike nähtuste näitelavaks. Ühed purjutavad, kaklevad, mängivad täringuid, hullavad hetääridega ja tegutsevad *summa summarum* põhimõttel: «Kuniks elu!» Teised toovad jumalatele ohvreid, paastuvad ja palvetavad, et niimoodi surematute soosingut võita. Ja selle kahe äärmuse vahel elu meresadamates visklebki.

Polnud erandiks ka Pireus, kui ma silmitsesin seda laevapardalt. Rööbiti kõige pikema muuliga asus valgetest marmorsammastest portikus, Pireuse suurim turg, kus võis näha peekreid kummutavaid meremehi ja Poseidoni altaril lõhnarohtusid põletavaid reisijaid, musta rüüd kandvaid munki ja mingitud nägudega lõbunaisi, tõsiseid kirjatarku raamaturullidega ja rändmuusikuid koos kergejalgsete tantsijannadega. Kalurid müüsid peale äsjapüütud mereloomade ka soolatud ja suitsutatud kalu. Kaubitsejad pakkusid turul kõike, mida laevad olid igast maailma nurgast kokku vedanud: lõuendit ja papüürusrulle Egiptusest, elevandiluud Liibüast, tina Britanniast, datleid Foiniikiast, sealiha ja juustu Sürakuusast, teravilja Pontos Euxeinose äärsetelt aladelt, lõhnaõlisid Süüriast, vaipu Kartaagost, punast sandlipuud Indiast, siidi Hiinast... Siin müüdi ja osteti kõike: alates ubadest — vaeste peatoidust —, mille *modius* maksis ainult neli assi, ja lõpetades kuldvaaside ning meistermeestest orjadega, kelle hind võrdus paraja mõisa omaga. Silmamoondajad ja tuleneelajad olid laotanud oma vaibad otse turuplatsile ja andsid siin etendusi. Muulide külge seotud laevadelt laaditi maha viljaamforaid, villapalle ja musta eebenipuud, et täita siis tühjaks tehtud trümmid veini- ja õli-

amforatega. Laadijate turjad leemendasid, kõrv tabas igasugustes keeltes hõikeid ning vandesõnu, piitsaplakse ja valukarjatusi, ninna tõusis tõrva- ja higihaisu. Ja siis korraga nägin ma midagi seesugust, mis sai iseloomulik olla ainult Pireusele, Ateena sadamale, nägin vintsi otsas rippumas helkivat vaskkuju. Ülevaataja kurguhäälsete käskluste saatel andsid sadamaorjad aeglaselt järele üle ploki jooksvat kanepiköit, kuni skulptuur oli kadunud laevatrümmi. Ja helleni meistrite valatud jumal või kangelane jäi ootama pärituult, et alustada reisi Constantinopolisesse. Kui kaua neid kunstiteoseid küll jätkub! Juba Sullast peale, tervenisti nelisada aastat, on roomlased röövinud Ateenast taieseid. Ent kõige rohkem on neid ära vedanud minu lell Constantinus.

Laeva saabumine sadamasse on alati ning kõikjal sündmuseks. Nõnda kogunes ka siin muulile sinna kohta, kuhu meie laev pidi kinnitama otsad, suur rahvasumm. Vaevalt aga oli laevalt trapp muulile prantsatanud, kui seda mööda tormasid kohe pardale mingisugused ägedaloomulised noorukid, kes karjusid üksteise võidu: «Prohairesios on suur!» — «Himerios on ületamatu!» — «Pole kuulsamat Diophantosest!» — «Mitte keegi ei saa Epiphaniose vastu!» Üksteisest üle karjudes pakkusid nad saabunud reisijatele võõrastemaju, reisivankreid, taverne. Erilist huvi aga tundsid nad noorukite vastu, kes olid tulnud Ateenasse õppima. Abivalmilt haarasid nad selliste noormeeste kompsud, peaaegu väevõimuga vedasid nad endiga kaasa ka tulevased üliõpilased.

Mitu niisugust kisakõri sööstis ka mind haarama, kuid tribuun Arcadius laskis oma sõduritel, kes olid minu ihukaitsjad, neil tee tõkestada:

«Tagasi! Tee vabaks prints Julianusele!»

Ründajad peatusid kõheldes, heitsid umbuskliku pilgu tribuun Arcadiuse poole. Ilmselt tundusin ma neile ahvatlev saak olevat.

Tribuun tegi nende kahtlustele paari komandosõnaga lõpu. Sõdurid oma kilpidega pühkisid laevaparda ja trapi puhtaks. Seepeale rivistusid nad spaleerina, ja tribuun Arcadiuse saatel sammusin ma muulile, kus mind tervitas minuealine heledajuukseline toogat kandev noormees. See oligi Celsus Antiookiast, rikas patriitsivõsu, Libaniose õpilane.

«Kohe näha, et Ateena on tarkuselinn,» ütlesin ma Celsusele. «Vaevalt jõuad sadamasse, kui juba hakatakse sulle pakkuma kõnekunsti- ja filosoofiaõpetajaid.»

«Pakkuma,» vangutas Celsus pead, «pakkuma on liiga leebe väljendus, sest tõeliselt on siin tegemist sundimisega. Kõik need äärmiselt abivalmis üliõpilased tegutsevad praegu püüdjatena, hingepüüdjatena. Nad püüavad hingi o m a õpetajale.»

«Ja kui ma ei taha nende õpetaja õpilaseks hakata?»

«Siis veendakse sind algul sõnadega. Kui see ei aita, pistetakse paariks päevaks luku ja riivi taha, vee ja leiva peale. Välja pääsed alles siis, kui oled andnud pühaliku vande just oma vangivalvurite õpetaja kuulajaks hakata. Niimoodi sai näiteks Libaniosest Diophantose õpilane, kuigi ta oli siia tulnud kavatsusega Epiphaniose juures õppima hakata.»

«Paaripäevase paastumise tõttu ei loobu tõsine mees ometi oma esialgsest kavatsusest.»

«On sedagi ette tulnud. Aga need hingepüüdjad on samuti tõsised mehed, kes o m a esialgsest kavatsusest ei loobu. Nemad viivad sellise tõrkuja sauna, kus võtavad tal kuumade ja külmade vannidega võhma välja. Või pistavad ta vaati ja veeretavad selle mäenõlvalt alla. Aga sulle ja mulle ei lähe see korda. Sest sind kaitseb tribuun Arcadius, mind aga minu kammerteener Demaratos.»

Celsus osutas ümmargusele kiilaspäisele mehele, kes kandis kirsspunast tuunikat ja rivistas parajasti teenreid kaherattalist reisivankrit, kerget ning elegantset *carpentum*'i eskorteerima. Tribuun Arcadius silmitses tema askeldamist kerge põlastusega. Nii palju tarbetut sekeldamist seal, kus piisab ainult paarist käsklusest.

Celsus andis mulle käega märku, et ma vankrile hüppaksin. Siis võttis ta minu kõrval istet ja haaras ohjad. Tribuun Arcadius muutis paari komandosõnaga minu kaitsesalga kaheks viiruks, teine teisel pool reisivankrit, ja hakkasimegi liikuma piki nöörsirget tänavat, mis kulges rööbiti turuportikusega.

«Siia on maetud Themistokles,» osutas Celsus paremale poole, kus asus väike tempel. «Kõige parem paik talle. Sest tema ju laskis Pireuse ehitada ja pikkade müüride abil selle Ateenaga ühendada. Valvaku nüüd tema vaim seda kuulsat sadamat, õigemini küll sadamalinna.»

Me möödusime Zeusi, Athena ja Dionysose templist, samuti teisest turuportikusest, mis paiknes esimese suhtes

risti. Sest Pireus on ehitatud Mileetose Hippodamose linnaehituse põhimõtete järgi: sirged tänavad lõikuvad täisnurga all. Seega on ta põhiplaanilt samasugune moodne linn nagu Aleksandria, Antiookia, Mileetos ja Priene.

Hobused lingutasid kõrvu, astusid kapjade kopsides — ja meie *carpentum* veeres läbi Pireuse peavärava sirgele maanteele, mis viis Ateenasse. Siin-seal võis näha müürijäänuseid ja mahavarisenud kividest kerkinud kuhjatisi — kõik, mis oli alles jäänud kunagistest pikkadest müüridest. Maanteed ääristasid hauad. Siia oli maetud ka kuulus komöödiakirjanik Menandros, kes oli uppunud Pireuses suplemisel. Samuti oli siia püstitatud kenotaaf tragöödiakirjanik Euripidesele, kes tegelikult on maetud Makedoonia pealinna Pellasse. Ta oli seal kuningas Archelaose õuepoeediks, ja tema surmast jutustatakse, et metsikud koerad olevat ta lõhki kiskunud.

Celsus oli suurepärane teejuht, kes teadis iga mälestise kohta midagi. Kuid ma olin liiga erutatud kogu sellest kuulsuseaurast, mis mulle kõikjalt vastu hoovas, et tema juttu tähelepanelikult jälgida. Ja ma muutusin veelgi hajameelsemaks, kui olime Itonia värava kaudu Ateenasse jõudnud. Vasakul meie ees kõrgus nüüd Akropolis oma templitega, mäenõlval aga asus Dionysose teater, võimas kivist poolsõõr. Paremat kätt jäi keiser Hadrianuse rajatud *Novae Athenae*, mille müüri tagant paistis ära Olympieumi templi sambarida. Kõige rohkem aga viis mind segadusse see rahvahulk, kes oli kogunenud tänavaservadele meie liikumist jälgima. Kuulujutujumalanna Fama oli jõudnud juba kogu linnas tiibu lehvitada ja kõikjal kuulutada, et saabub keiser Constantiuse vennapoeg, prints Julianus. Codruse templi ees tahtis keegi mustas rüüs munk meie *carpentum*'i juurde söösta ja mulle mingit palvekirja üle anda, ent tribuun Arcadiuse kilbimehed paiskasid ta tagasi, nii et veri taga.

Mu vaimusilma ette kerkis korraga stseen poisipõlvest, mil Kapadookia piiskop Georgios oli viinud mu koos Gallusega Macellumist pühak Mamase kabelisse, et me seal pidulikul jumalateenistusel ristiusulistele evangeeliumi loeksime. Kui kohale jõudsime, kaasas ihukaitsesalk sellesama tribuun Arcadiuse juhtimisel, leidsime eest juba Nazianzose piiskopi jumalateenistust pidamas. Muidugi laskis õige usu eest võitlev piiskop Georgios hereetikust

Nazianzose ametivenna kabelist välja ajada. Siis oli Arcadiuse kilbimeestele kallale tunginud neljateistaastane poisike, Nazianzose piiskopi poeg Gregorios. Ja üks sõdur oli tolle raevutseja rusikahoobiga põrandale löönud.

«Kes see oli?» küsisin Celsuselt.

«Gregorios Nazianzosest. Koos oma parima sõbra Caesarea Basileiosega õpib ta kõnekunsti Prohairesiose juures. Aga miks sa nii imestanud näoga vaatad?»

«Mõtlen, et mida see peaks küll tähendama. Juba teist korda kohtun Nazianzose Gregoriosega analoogilises olukorras: tema ründab tribuun Arcadiuse sõdureid ja need löövad tal näo veriseks.»

«Oleksid sa seda unes näinud, siis võiksid leida vastuse Efesose Artemidorose «Unenägude seletajast». Et see aga koguni kaks korda on juhtunud ilmsi... Jah, peaksid küsima jumalatelt.»

«Kuidas oleks see võimalik? Kas Ateenasse polegi siis veel jõudnud edikt möödunud aasta detsembrist, millega keiser Constantius käskis sulgeda Olümpose jumalate templid, ent ohverdajad, kui neid peaks leiduma, mõõgaga hukata?»

«Selle edikti tegid heeroldid muidugi teatavaks,» tähendas Celsus, «kuid Ateena pole Constantinopolis, keiser Constantinuse sünnitis. Ateena on Olümpose jumalate rajatud. Kõik siin on seotud jumalatega. Hakata siin pimesi päi seda keisri edikti täitma — see võrduks ju mässuõhutamisega. Igatahes linnavõimud said sellest väga hästi aru. Paar templit muidugi suleti, aga needki rohkem moepärast. Kui minna ja preestritega kõnelda, kusjuures tuleb loomulikult lahtise käega olla, siis võib Olümpose jumalatele Ateenas igal pool ohverdada.»

«Ja kuidas on Eleusise müsteeriumidega?»

«Need on nii populaarsed, et neid ei söandanud isegi keiser Constantius puudutada. Ta saatis Ateena linnavõimudele koos ediktiga kaaskirja, et kõik korralduses sisalduv ei kehti Eleusise müsteeriumide kohta.»

Niimoodi vesteldes olime läbinud Hadrianuse värava ja jõudnud *Novae Athenae*'sse, kus Celsusel oli uhke palee Rooma termide lähedal. See jäigi mu eluasemeks selle kolme kuu jooksul, mis ma veetsin Ateenas, ja pean ütlema, et see on olnud seni kõige õnnelikum aeg minu elus.

Kohe järgmisel hommikul alustasin Celsuse ja Oreiba-

siose saatel tutvumist Ateenaga. Väga palju oli mulle siin tuttavat juba Mardoniose ja Nikoklese pajatustest, samuti Pausaniase «Hellase kirjeldusest». Aga parem üks kord näha kui sada korda kuulda!

See rahvatarkus leidis kohe kinnitust, kui olime lähenemas Hadrianuse väravale. Meist vasakule jäi Olympieum, poole staadioni pikkune tempel, mille valged marmorsambad ulatusid kuuekümne jala kõrguseni. Hadrianuse värava võlvkaare raamistuses võis aga näha Akropolist.

Kuid ma ei kavatse järge kirjutada Pausaniase teosele ega anda uut kirjeldust Ateenast, ehkki see linn seda kahtlemata vääriks. Sest kõikidest rüüstamistest hoolimata tunned selgesti, et siin on tegemist kunstilembese linnaga, milles elab veel ikka filosoofia, tunned selgesti, et Ateena on hellenluse süda.

Ateena linn — kui arvame sellesse ka tema sadama Pireuse — koosneb kolmest vägagi erinevast osast. Pireus on moodsa põhiplaaniga: sirged täisnurga all lõikuvad tänavad, mida ääristavad turuportikused, templid ja moodsad majad, tekitavad mulje, nagu oleks keegi korraarmastaja hiiglane täpselt paigale pannud kõik siinsed ehitused, loonud oma lastele mängimiseks mängulinna. Ateena vanem osa, Theseuse linn, mille keskuseks Akropolis, on Pireuse täielik vastand. Tänavad on siin kitsad ja kõverad, majad väikesed ja sageli savist seintega. Uhkete templite ja portikuste kõrval paistavad need eriti armetutena. Kui Pireus on eeskätt kaubanduslik keskus, siis Theseuse linnale on vajutanud oma pitseri käsitöö. Siin asuvad pottsepad, vaibakudujad, kingsepad, villavanutajad, pagarid, habemeajajad, relvasepad, sirbitagujad, puusepad ja paljud teised meistrid. Filosoofid ja kõnekunstiõpetajad peavad loenguid küll gümnaasiumides ja turuplatside portikustes, samuti asub Hadrianuse raamatukogu just siin, ent Theseuse linnale ei anna nad siiski otsustavalt tooni. Tõeline üliõpilaste linnaosa on siiski Hadrianuse linn, *Novae Athenae*. Siin puuduvad nii Pireuse range geomeetrilisus kui ka Theseuse linna virvarr, siin valitsevad Rooma asjalikkus ja otstarbekus. Sellest annavad tunnistust toredad termid ja staadion, villad vannitubadega ja aiad basseinidega, lõbumajad ja tavernid. Just Hadrianuse linna kogunevad efeebid pärast loenguid ja hobuste võiduajamisi, et kõike läbielatut veel kord vaatluse alla võtta tavernides ja lupaanarides. Ja just siin puhkevadki need ägedad löömingud, kus lendavad kivid, matsuvad kaikad ja sähvivad pistodadki. Sest väga paljud üliõpilased saadavad oma aega Ateenas mööda üsna lõbusalt ja tegelevad kõigega peale õppimise.

Pean tunnistama, et ka mina sain Ateenas väga vähe õppimisega tegelda, ent igatahes mitte ülal esitatud põhjustel. Sest ma vihkan hobuste võiduajamisi, nii nagu vihkab võlgades siplev mees turuplatsi. Ja juba lapsena ilmus mulle unes Hermes ja veenis mind sõda pidama kõhu vastu, olema mõõdukas nii söömises kui ka joomises. Nõnda ei leidnud ma ühist keelt efeebidega ega sõlmunud mul nendega ka sõprust. Teoreetiliselt järelduks sellest, et mulle jäi palju aega õppimise jaoks. Tegelikult aga piirasid mind Ateenas kogu aeg igasugused inimesed oma murede ja kaebustega. Kõige visamad ootasid öö otsa Celsuse maja ees, et mulle hommikul, kui ma lähen oma tavalisele jalutuskäigule, mõnda palvekirja või kaebust üle anda. Ja ilmselt polnud ka tribuun Arcadiusele antud instruktsioonides õppimist rõhutatud, sest tema ei soovitanud mul mitte ühegi reetori õpilaseks hakata, vaid hoopiski tutvuda Ateena kuulsa minevikuga. Nii ma tegingi, sest tajusin selle soovituse taga selgesti oma keisrist lellepoja umbusku enda suhtes. Kuuluda mõne filosoofi õpilaste hulka, olla pidevalt koos suure hulga noorukitega — kui kergesti võib nende sekka lipsata usurpaator Silvanuse käsilasi, kes võiksid hakata oma intriigivõrke punuma... Niisugune keiser Constantiuse mõttekäik oli mulle tuttav.

Kõnekunstiõpetajaid ma siiski kuulasin, ent juhuslikult. Ja kõige võimsama mulje neist jättis mulle hiiglase kasvuga Armeenia Prohairesios, võib-olla seetõttu, et ta mõnevõrra oma välimuselt ja esinemismaneerilt sarnanes Efesose Maximusega. Seesama rahulikkus, ülevus, ja ma ütleksin — olümposlikkus. Kuigi oli tegemist juba kaheksakümnenda aasta künnisele jõudnud mehega, tema rühti oleks võinud kadestada iga nooruk. Selles oli midagi majesteetlikku. Ent kõige hämmastavam oli tema hääl, mis haaras kuulajaid nii oma kõlavuse kui ka siiruse ja südamesoojusega. Ta oli just nagu loodud Olümpose jumalaid teenima ja ma pole praeguseni aru saanud, kuidas võib ta lugu pidada kalilealaste primitiivsetest uskumustest ja nende sekti kuuluda.

Teine kuulus kõnekunstiõpetaja Ateenas oli Prusa Himerios, suur vastand Prohairesiosele juba oma välimuselt — üks hiiglase kasvuga, lumivalgete lainetavate juustega majesteetlik patriarh, kellel sügav elusügiski juba seljataha jäämas, teine parimas meheeas, kõhetu, kiilaspea, ent musta lõuahabemega, närviline ning rahutu — ja veelgi suurem vastand oma esinemisviisi poolest. Ütelda, et Himerios deklameeris Homerost, Theognist, Pindarost või Bakchylidest, see ei anna temast õiget pilti. Sest alati, kui Himerios tuli loengut pidama, olid temaga kaasas kitharanäppija ja aulosepuhuja, kes oma mänguga tema esinemist saatsid. Ja kui ta siis oli natuke aega Apolloni ja Dionysose muusikariista helisid kuulanud, hakkas ta muusika rütmis end õõtsutama, viis end ekstaasi, — ja see, mis järgnes, polnud enam poeesia deklameerimine, vaid poeesia kui läbitunnetatud, läbikannatatud elamus. Nõnda vapustas ta kuulajaid hingepõhjani. Muidugi aitas sellele kaasa asjaolu, et Himerios ise oli hellen ja Olümpose jumalate austaja. Ja veel rohkemgi. Nimelt oli tema äi *daduchos,* see preester, kes Eleusise müsteeriumide ajal tõrvikut viibutab. Nii oli ka Himerios koos poegadega lasknud end Eleusise müstagoogide hulka vastu võtta. Kui hästi mäletan ma neid õhtuid, mida ma veetsin koos Oreibasiose ja Euhemerosega Eleusises, Himeriose villas. Sünd ja surm — need kaks suurt müsteeriumi, mis moodustavad igavese eluahela, olid meie vestlusteemaks. Ja kui ma septembris juba valitute hulka kuuludes võtsin osa Eleusise müsteeriumidest, suutsin kergitada loori mõlematelt saladustelt ja tunnetada nende taga peituvat loovat jõudu. Kuid olen andnud vaikimistõotuse ega tohi sellest kõigest kõnelda.

Tuttavaks sain ma ka Nazianzose Gregoriose ja Caesarea Basileiosega, ehkki alles septembrikuus, mil ateenlaste uudishimu minu vastu oli vähenenud, nii et vähemalt varahommikul ja hilisõhtul sain ma üksipäini linnas jalutada. Nõnda oli mul kombeks saanud hommikuti Thriasia värava kaudu Akademose hiide minna ja Platoni haua juures ära käia. See jalutuskäik tekitas alati minu hinges vaimustust Olümpose jumalate vastu, mida ei suutnud kustutada järgnev obligatoorne hommikumissa linnamüüri ääres paikneva kloostri peakirikus.

See kolmveerand miili pikkune tee, mis kulges Thriasia väravast Akadeemia sissepääsuni, oli ääristatud sõja-

sangarite ja muude kuulsate meeste haudadega. Siia on maetud väejuht Thrasybulos, kes tegi lõpu kolmekümne türanni hirmuvalitsusele, samuti võrratu Perikles, keda meenutab igavesti Akropolis oma templitega, riigimees Kleisthenes, kes oma reformidega pani aluse Ateena demokraatiale, kuulsad väepealikud Konon ja Timotheus, isa ja poeg, türannitapjad Harmodios ja Aristogeiton, filosoofid Zenon ja Chrysippos, kõnemees Ephialtes, maalikunstnik Nikias ja riigimees ning reetor Lykurgos, Platoni õpilane, kes viis lõpule Dionysose teatri marmorisse rüütamise. Peale selle püstitas ta Lykeionisse gümnaasiumi ja Pireuse sadamasse suurepärased laevaehitustöökojad. Kõikidel haudadel seisavad sambad lahkunu nimega ja päritoludeemosega. Ent kõige võimsam ning kõige kuulsam mälestusmärk siin on kõrge sammas sõdalaste ühishaual. Siia on maetud — kas siis päriselt või sümboolselt — kõik need ateenlased, kes on iganes langenud Ateena eest löödud lahingutes nii maal kui ka merel. Sambale on raiutud kõikide lahingute ning sangarite nimed — alates Trooja sõjast ja lõpetades Chaironeia lahinguga. Ja ainult neid, kes võitlesid ning langesid Maratoni lahingus, pole siia maetud. Need 192 ateenlast puhkavad ühishauas oma vapruse ning kuulsuse lahinguväljal. Ja neist natuke maad eemal on Maratoni lahingu võitja Miltiadese haud, kes suri küll hiljem, ent kellele kõige sobivamaks puhkepaigaks sai olla ainult see paik. Räägitakse, et igal öösel võib kuulda Maratoni väljalt hobuste korskamist ja tapluskära. Kes on sattunud seda juhuslikult kuulma-nägema, sellist inimest pole deemonid karistanud. Ent jultunud uudishimulikelt on nad röövinud silmanägemise ja kõrvakuulmise, halvanud nende keele ja käed-jalad. Aga sellel pole enam mitte midagi ühist nende kuulsate haudadega, mis asuvad Akademose hiide viiva tee ääres. Siin oleks nagu eetergi küllastunud kuulsusest, patriotismist, eneseohverdusest, tarkusest ja kõikidest voorustest.

Otse Akadeemia sissepääsu ees on Erose altar. Pole ka ime, kui meenutada seda suurt tähelepanu, mida Platon oma teostes on osutanud armastuse olemuse analüüsimisele. Akadeemias endas aga asub Prometheuse altar, mille juurest alustatakse kord aastas öist tõrvikutega jooksuvõistlust. Nõnda austatakse Prometheust, kes tõi inimestele tule. Jooksjad peavad jõudma Ateena Akropolisele

suure vasest Athena Promachose kuju ette põleva tõrvikuga. Vastasel juhul jooks tühistatakse. On tulnud ette sedagi, et kõikidel jooksjatel on tõrvikud kustunud, ja nõnda polegi saadud ühtegi võitjaks kuulutada. Selle võidujooksu rajas efeebidele Prometheus ise, et terve vaim paikneks terves kehas. Akademose hiies asuvad veel Muusadele, Hermesele, Athenale ja Heraklesele pühendatud altarid. Samuti asub siin oliivipuu, mis võrsus maapinnast kui teine kogu Atikas. Esimene oliivipuu, mille tõi ateenlastele jumalanna Athena, kasvab Akropolisel. Kuid kõige kuulsamaks vaatamisväärsuseks Akademose hiies on kahtlemata selle maailmakuulsa kooli asutaja Platoni haud. Sest kõikide aegade kõige suuremad filosoofid on olnud Pythagoras, Platon ja Jamblichos. Viibida tema haua läheduses, see tähendab tajuda platoonilise Erose, selle võimsa loomingulisi impulsse andva deemoni mõju.

Kui ma aga tollel septembrihommikul olin tihedate hekkide vahelt Platoni hauani jõudnud, siis nägin selle ääres seismas kaht minuealist noormeest, seljas mustad mungarüüd — ja hoobilt haihtus minu hingest elevus ning vaimustus, platoonilist Erost aga ei tajunud ma üldsegi. Vaimusilma ette kerkisid hoopis need mustades mungarüüdes kujud, kes veel poolteise kuu eest Mediolanumis olid püüdnud mulle igati auku kaevata. Tundsin, kuidas mu keha läks üleni kuumaks. Ent siis pöördusid nad ümber, sest olid kuulnud mu samme, ja me nägime üksteist palgest palgesse. Muidugi tundsime üksteist kohe ära — ja mu hirm kadus. See tugev ning rässakas oli Nazianzose Gregorios, kõhetu askeet aga Caesarea Basileios. Kuid sellest hoolimata tutvustasime endid, sest etikett on etikett. Alles pärast neid tseremoniaalsusi lausus Nazianzose Gregorios serviilselt:

«Kõrgeauline prints Julianus. Minu vend Caesarius on keiser Constantiuse õukonnas arstiks. Ma pole enam ammu temast midagi kuulnud. Kas sa võid mulle ütelda, kuidas käib tema käsi?»

See oli küll äärmiselt läbipaistev ettekääne, nii et ma muutusin jällegi umbusklikuks. Ent on olemas olukordi, mille puhul vaikimine võib osutuda rääkimisest hädaohtlikumaks, ja nõnda ma vastasin peaaegu mittemidagiütlevalt:

«Kuulsin, et temaga ollakse rahul.»

«See rõõmustab mind, kuigi — olgu Lunastaja mulle tunnistajaks! — ei üllata. Sest meie vanemad tahtsid meile anda hiilgava hariduse ja saatsid meid õppima Aleksandriasse. Caesariuse puhul läks nende soov täide: tema õppis meditsiini just tolles koolis, kus omal ajal oli õppinud ka kuulus Galenos, kellest sai hiljem keiser Marcus Aureliuse ihuarst. Minu kõnekunstiõpetajad seal olid aga keskpärased ja nõnda tulin ma juba kolme aasta eest Ateenasse, Prohairesiose õpilaseks.»

Mida rohkem Gregorios kõneles, seda rahulikumaks ma muutusin. Sest edevuse kaaslaseks on tavaliselt ülbus, mitte aga nurjatus. Nõnda ei saanudki Gregorios enda teada jätta seda, et ta luuletab. Ja kui me tagasiteel möödusime Prometheuse altarist, ütles ta mulle, et möödunud aastal oli võitnud just tema selle öise tõrvikutega jooksuvõistluse.

Nazianzose Gregorios käitus küll väga enesekindlalt, ent siiski ei jäänud mulle märkamatuks, et ta aeg-ajalt vilksis Caesarea Basileiost vahtida, nagu oleks tahtnud teada, kas too kõhetu askeet tema jutu heaks kiidab. See oletus lipsas mul ainult korraks läbi pea, ent nagu hiljem selgus, osutuski õigeks. Pärines ju Caesarea Basileios põlisest ning jõukast aristokraadiperest, kellel oli praegugi mõisaid tervenisti kolmes provintsis. Juba tema vanaisa oli vastu võtnud ristiusu ja lasknud end Caesarea koguduse presbüteriks valida. Innukad kristlased olid olnud ka Basileiose vanemad. Isa oli tal surnud, kuid ema ja õde Macrina olid asutanud Pontuse provintsis Irise jõe ääres kloostri, kus nad koos naistest mõttekaaslastega praegugi elasid askeetlikult, et anda kristlastele eeskuju maa peal ja pälvida pärast surma tasu taevas. Kõige huvitavam aga oli see, et niisuguses läbinisti kristlikus perekonnas ei põlatud hellenlikku haridust.

Me kohtusime veel mitmel korral, oli meil kolmekesi isegi väike sümpoosion Ilissose jõe ääres, kus peaaegu kaheksasaja aasta eest olid samasugust pidu pidanud Sokrates ja Phaidros, kuid sõbraks ma Nazianzose Gregoriosega ei saanud, sest ma ei suutnud taluda tema tänamatust. Mitte minu isiku suhtes, vaid hellenliku tarkuse vastu. Nurjatu on see lind, kes reostab oma pesa. Ent just seda tegi Nazianzose Gregorios, kui ta kasutas seda tarkust, mida Olümpose jumalad on andnud surelikele inimestele, nendesamade jumalate pilamiseks. Oma luule-

tustes matkis ta Homerose värsimõõtu ja kõnekujundeid, pajatas heksameetris kuulsast Troojast, Penelope kangast ja Alkinoosi palgest, jutustas kangelastest ja Olümpose jumalatest. Kuid erinevalt Homerosest ei ülistanud ta surematuid jumalaid, vaid teotas neid. Ikka seadis ta nende kõrvale kalilealaste pühakuid ja märtreid, keda ümbritses särav nimbus, ja tegi seda niimoodi, et Olümpose surematud jumalad osutusid naeruväärseteks või kurjadeks deemoniteks. Ma talusin seda kaua, ent lõppude lõpuks saab iga mõõt täis. Ja minu kannatus katkes siis, kui Nanzianzose Gregorios hakkas mulle ja Caesarea Basileiosele ette lugema oma poeemi, mis algas nõnda:

«Zeus, sa jumalaist suurim, kes püherdad sõnniku sees . . .»

Selles poeemis kirjeldas ta, kuidas Zeus aina võrgutas nii jumalannasid kui ka surelikke kaunitare, kuni tõi lõppude lõpuks Olümposele enda jaoks lõbupoisiks Ganymedese.

«Just niimoodi peame võitlema paganluse vastu!» hüüatas ta retooriliselt, kui oli lõpetanud deklameerimise. «Igaühel, kes seda poeemi kuuleb, peab ju selgeks saama meie Lunastaja vooruslikkus ja paganate peajumala kõlvatus ning pahelisus!»

«Selgeks võib see saada ainult pööblile, kes võimutseb sadamakõrtsides või soolaturul,» ütlesin ma. «Teistele saab selgeks ainult autori pahatahtlikkus või . . . võhiklikkus!»

«Kuidas nii?» solvus Nazianzose Gregorios.

«Väga lihtsalt,» vastasin talle. «Kõik Homerose kommenteerijad ja interpreteerijad on jõudnud järeldusele, et tema esitatud müüte tuleb tõlgendada allegooriliselt. Homeros ütleb tõesti, et Olümposel tõi kõikidele jumalatele nektarijooki Hebe, aga Ganymedes teenindas ainult Zeusi. Ent sellest ei järeldu, nagu oleks Välkudeheitja labaselt lõbutsenud oma veinikallajaga. Selle stseeniga ütleb Homeros hoopis, et Zeus tähendab Mõistust ja et niimoodi tema Olümposel ainukesena ei pea mitte kellegagi jagama naudingut.»

«Niimoodi interpreteerib Homerost ristiusu õel vaenlane Porphyrios,» kähvas Nazianzose Gregorios. «Ja eksid rängalt, kui arvad, et ma seda ei tea. Ma tean. Väga hästi tean. Kuid ma näen tema tõlgenduses ainult halenaljakat katset Homerost päästa. Ja seepärast ma ei tunnista seda!»

«Homerost pole vaja mitte kelleigi päästa,» sekkus Caesarea Basileios, «sest Homeros oli, on ja jääb igale inimesele hariduse aluseks, igale poeedile aga suureks eeskujuks.»

«Kas ka kristlikule poeedile?» küsis Gregorios irooniliselt.

«Temale just kõigepealt,» vastas Basileios rahulikult, nagu poleks Gregoriose pilkavat tooni märganudki. «Temale just kõigepealt, sest mis kasu on evangeeliumide tundmisest ja usudogmade teadmisest, kui ei osata neid kaasakiskuvalt esitada!»

«Homeros oli pagan,» ütles Gregorios, «ja paganlikud olid ka tema arusaamad. Ja need on igale kristlasele seda ohtlikumad, mida kaasakiskuvamalt ta neid esitab.»

«Seda ohtu hindad sa nüüd küll üle,» tähendas Basileios. «Arvatavasti pole mul vaja sulle seletada, kui innukas kristlane on minu õde Macrina. Ent ometi alustas oma haridusteed ka tema — nii nagu on alustanud kõik meie perekonnaliikmed — pühakirja ja Homerosega.»

Hellenlus ja kristlus kõrvuti — see jutt tõi mulle vaimusilma ette Mardoniose ja Aetiose. Caesarea Basileios hakkas mulle meeldima ja hiljem me saimegi sõpradeks. Ma leidsin tema näol hingesugulase, kes samuti oli palju mõtelnud lunastuse üle ja jõudnud minuga ühesugusele järeldusele, et ainult askeetlik eluviis võimaldab inimesel oma hinge ülendada ja jõuda Jumala tunnetamiseni.

Pythagorasest peale on ju teada, et askees teravdab filosoofi meeli ning mõistust ja võimaldab tal niimoodi sisekaemuse abil sügavamalt tunnetada maailma, universumit ja jumalaid. Järelikult on askees ainult vahend. Ja kuigi Herakleitos on ütelnud, et kehast tuleb veelgi vähem hoolida kui tulle visatavast prahist, ei tähenda see keha piinamist, vaid ainult seda, et keha vajadusi peab rahuldama kõige lihtsamalt kättesaadavate vahenditega. Harimatud kalilealased aga ei suutnud seda taibata — ja nõnda tegid nad askeesist eesmärgi, pühendasid kogu jõu liha suretamisele. Näiteks Sebastea Eustathiuse järgi pidi tõeline askeet, kes loomulikult ei tohtinud oma kehale osutada sellistki hoolitsust nagu pesemine või juuste ja habeme pügamine, kandma karedat jõhvsärki, peksma end sõlmilise köiega veriseks ja ihadest jagusaamiseks ennast ise kastraadiks tegema. Basileios astus Eustathiuse niisuguste äärmuslike võtete vastu teravalt välja. Ja just see, et

Basileiose arusaam askeesist langes kokku Pythagorase omaga, just see meid lähendaski.

Ent surmani olen ma jumalatele tänulik selle eest, et nad lasksid mul Ateenas sõbraks saada Priskosega. Seda rässakat, ruske habemega viiekümneaastast filosoofi ning salateaduste tundjat oli mulle õpetajaks soovitanud juba Aidesios Pergamonis. Ma olin temast loonud endale ettekujutuse teiste jutustuste põhjal — see aga peidab endas alati pettumisohtu, kui kohtutakse inimese endaga. Priskose puhul aga adusin, et ta on palju täiuslikum minu mõttekujutuses tekkinud visioonist. Teda kaunistasid tagasihoidlikkus ja südameheadus, mida ta justkui häbenes. Nõnda tavatses ta oma naist Hippiat Xanthippeks kutsuda, ehkki kogu tema olemusest oli näha, kui väga ta oma naist ja lapsi hoiab. Need mõned korrad, mis mina koos Celsusega Priskose pool veetsin, on mulle meelde jäänud just tema majas valitsenud sõbraliku ning sooja õhkkonna poolest. Ja nõnda pean endale suureks õnneks, et Priskos mu kutset kuulda võttis ja juba teist aastat minu juures siin Lutetia Parisiorumis viibib. Kui Olümpose jumalad on mu juba kord nii kõrgele tõstnud, siis kindlasti selleks, et ma neid austaksin ja et ma oleksin kasulik tõelise filosoofia teenritele.

Ateenas seletas Priskos mulle ja Celsusele pütaagorlaste ja platoonikute õpetuse neid osi, mis olid määratud ainult valituile. Pütaagorlaste liit valdas nii tugevasti mu meeli, et olen katsunud siin jahedas Gallias luua oma sõpradest midagi samasugust. Kahju, et ma pole suutnud sellesse ringi tõmmata Celsust, kes oli ja on mu täielik mõttekaaslane. Kuid vähemalt on meeldiv mõteldagi, et kauges Antiookias asub mul sõber ja õpingukaaslane Ateena päevilt, ja veel rohkemgi — õpetlane ning filosoof.

Mitte keegi poleks võinud arvata, missugune kohutav tahe peitus selles heledajuukselises, väliselt mõnevõrra apaatses noorukis. Kui paljud on ütelnud: «Ma teen endast filosoofi!» Ent sõnadelt tegudeni pole nad jõudnud. Celsus ei ütelnud midagi. Surus ainult lõua rinnale ja läks kuulama kõnekunstiõpetajaid. Päev läbi kuulas portikustes neid, öösel aga istus rasvalambi valgel raamatute taga. Kuid peale selle palkas ta kiirkirjutajaid nende filosoofide loengutele, kuhu ta ise ei jõudnud, korraldas väikseid sümpoosione valitud seltskonnale, ja Hadrianuse biblioteegis oli tal koguni omaette tuba, kus ta võis ise õppida

ja lasta raamatute ümberkirjutajatel endale vajalikest teostest koopiaid valmistada.

See tuba muutus peagi ka minu lemmikpaigaks. Ja kui Celsus oli mingil, ainult talle teadaoleval teel hankinud siia selliseid, õigeusklikule kalilealasele keelatud teoseid, nagu Porphyriose «Kristlaste vastu», Jamblichose «Pythagorase eluloo» ja «Egiptuse müsteeriumid», siis lukustasimegi end Hadrianuse biblioteeki. Need raamatud lasksid meil unustada sünge ning lameda tegelikkuse, kus võimutsesid despotism ja kalilealaste naiivne religioon. Meil oli tunne, nagu viibiksime mägedes, kus päike on palavam ja õhk puhtam. Ja sõnatult lugesime teineteise silmist: «Kui on kord olnud niisugune kuldne ajastu, miks ei võiks see uuesti inimestele osaks saada?»

Nõnda me lugesime ja vaimustusime.

Kuni ühel oktoobripäeval koputus uksele kiskus meid välja unistustest. Kuulsime Celsuse kammerteenrit Demaratost ütlevat:

«Kõrgeauline prints Julianus! Just praegu saabus Ateenasse keiserliku kantselei ülem Eutropios. Ta toob siia augustus Constantiuse käsu, et prints Julianus pöörduks kohe tagasi Mediolanumisse!»

Kui mu kõrvale oleks prahvatanud Zeusi välk selgest taevast, vaevalt oleksin rohkem kohkunud. Uuesti Mediolanumisse keisri meelevalla alla! Kas uuesti ülekuulamised? Kas uuesti visklemine hirmu ja lootuse vahel? Või on surmaotsus juba langetatud ja tahetakse seda ainult täide viia? Kas saab ka mulle osaks Galluse saatus?

Celsus adus, mis minus toimub, ja ütles:

«Me oleksime viletsad hellenid ja armetud filosoofid, kui me praegu lööksime kahtlema Olümpose jumalate vägevuses. Usaldagem end nende hoolde.»

«Seda me teeme nagunii,» vastasin talle, kui olin end kogunud, «aga praegu on minu vastu väga kerge süüdistust tõsta. Olen ju Ateenas kohtunud nii paljude helleni filosoofide ja Olümpose jumalate preestritega. Ent Constantiusel on nuhid kõikjal ... Oo, jumalanna Pallas Athena, päästa oma sulane ja ära jäta teda maha! Lase mul surra pigem siin kui Mediolanumis!»

Ja jumalanna võttis mu palvet kuulda. Just sellel hetkel tungisid meie õpingutuppa eredad päikesekiired ja täitsid selle heleda valgusega.

«Näed nüüd!» hüüatas Celsus. «Karta pole sul mitte midagi.»

Ma ei olnud selles eriti kindel, kuid lahkusin raamatukogust siiski hoopis rahulikuma meelega, sest oli selge, et jumalanna on andnud mulle kaitsjaks Heliose. Minu kahtlus leidiski kohe kinnitust, kui olin Eutropioselt pärinud, mispärast keiser mind Ateenast ära kutsub. Justkui kimbatust tundes vastas ta, et ei tea. Ja hakkas kohe rääkima, et usurpaator Silvanus on tapetud ja Gallias jälle keiser Constantiuse võim maksma pandud. Sellest hoolimata on aga impeeriumi olukord väga raske, sest läänes on germaanlased üle Rhenuse jõe Galliasse tunginud, idas aga ahistab Rooma alasid pidevalt Pärsia suurkuningas Šapur. Kaudselt vihjas Eutropios ka sellele suurele murele, mida tunneb keiser Constantius riigi tuleviku pärast. Sest lapsi pole kõikväeline Jumal talle kinkinud. Ja kogu Flaviuste dünastiast on peale keisri veel elus ainult kõrgeauline prints Julianus . . .

Eutropiose jutt oli diplomaadi oma. Ma ei suutnud selle põhjal arvata, mis mind Mediolanumis ees ootab. Nii palju ma siiski tajusin, et mu keiserlik lellepoeg ei näe minus enam sellist ohtu oma troonile, nagu see oli talle viimastunud kolme kuu eest. Polnud ka ime. Usurpaator Silvanus oli surnud ja Constantiuse võimu kogu impeeriumis ei ähvardanud mitte keegi. Tal ei maksnud karta, et mõni trooninõudleja võiks mind oma huvides ära kasutada. Aga ühtlasi tajusin ma sedagi, et Flaviuste dünastia liikmena olen mina ise ka paratamatult trooninõudleja, potentsiaalne keiser. Ja tegelikult viimane Flavius, kellel on seaduslikke õigusi troonile, sest kõik teised on lasknud Constantius tappa. Kas on jõudnud nüüd kätte minu kord? Ma ei teadnud. Ma ei osanud sellele küsimusele vastata. Pöördusin palvetega Olümpose jumalate poole ja andsin end nende kaitse alla.

Ärasõidupäeval aga kogunesid Pireuse sadamasse peaaegu kõik kõnekunstiõpetajad ja nende õpilased, sest siinse kombe kohaselt võetakse saabuv üliõpilane pidulikult vastu, ent lahkuv efeeb saadetakse veelgi pidulikumalt teele. Ja kui ma kuulasin neid kõikide kõnekunstireeglite järgi peetud lahkumiskõnesid, kui mind embasid tuttavad ja võhivõõradki, põskedel pisarad, siis haaras ka mind suur enesehaletsus ja ma nutsin nagu väike poiss. Nutsin veel laevalgi ja sirutasin igatsevalt käsi kaugusesse

kaduva Akropolise poole. Sest maha jäi Ateena nagu kaunis unenägu, ees aga ootas tume tulevik, võib-olla koguni surm.

Midagi head ma oma keiserlikult lellepojalt ei oodanud, ja seepärast ma ei imestanudki, kui mind sedapuhku pandi elama Mediolanumi eeslinna ühte väikesesse villasse. Ei üllatanud mind seegi, et villat valvas jällegi suur hulk sõdureid; ametlikult olid nad minu kaitsjad, tegelikult vangivalvurid. Kuhugi minna ma ei võinud, mitte kedagi vastu võtta ei tohtinud. Oma inimestest jäeti mulle ainult neli: Euhemeros sekretäriks, Oreibasios ihuarstiks ja kaks noort poissi teenriteks. Ja peaaegu kolm nädalat ei tundnud keiser ega õukond minu vastu vähimatki huvi. Ainult keisrinna Eusebia saatis paaril korral oma ustava eunuhhi mulle teatama, et ärgu ma kartku, ja kui ma peaksin midagi vajama, siis kirjutagu talle.

Kuidas mitte karta, kui oled abitu vang, kui su pea kohal ripub pidevalt Damoklese mõõk! Öösiti pöördusin palvetega salaja jumalate poole, et nad kergitaksid loori mu tulevikult. Kuid jumalad ei teinud seda. Ja nende vastustest oli raske midagi välja lugeda.

See kurjakuulutav teadmatus piinas mind nii ära, et ma tundsin peaaegu rõõmu, kui keisrinna Eusebia eunuhh tõi mulle salaja teate: keiser Constantius on mu nimetanud oma kaasvalitsejaks, tseesariks, ja annab mulle valitseda Gallia. Mõistsin, et olen surmast pääsnud, ja tänasin oma südames jumalaid. Kui ma aga selle suure au üle järele mõtlema hakkasin, siis avanes mu vaimusilmale hoopis teistsugune pilt.

Mulle antakse valitseda Gallia . . . Kuid see provints on laastatud. Juba kodusõja ajal Magnentiusega tulid frangid, alemannid ja saksid üle Rhenuse jõe ja on end selle läänekaldal kõvasti kindlustanud. Tähendab, mina pean kõigepealt need barbarid üle Rhenuse tagasi ajama, siis hävitatud linnad üles ehitama, Gallia uuesti õitsvaks provintsiks muutma. Ja kui ma sellega toime ei tule (ent keiser Constantius on kindel, et minusugune filosoof ja raamatukoi jääb niisuguste ülesannetega hätta), siis võib ta mind kohtu alla anda. Ja kohtuotsuse suhtes ei maksa mul lootusi hellitada. Või veelgi lihtsam. Mõnes lahingus barbaritega võib mind surmavalt tabada nool või viskoda . . . Mida rohkem ma tseesariks saamise au üle järele mõtlesin, seda selgemaks mulle sai: tegemist on eunuhhide

salakavala võttega, kuidas mind niimoodi mõrvata, et see tapmine näeks välja loomuliku surmana! Võtsin kalamose ja paiskasin pärgamendile kirja või õigemini palve keisrinna Eusebiale, et mind ei nimetataks tseesariks. Lõpetasin niimoodi: «Ah kui Sul oleks lapsi, troonipärijaid! Jumal õnnistagu Sind, aga mind saada nii kiiresti kui võimalik koju tagasi! Tahan õppida, tahan tegelda filosoofiaga. Riigiasjad jäägu keiser Constantiusele ja nondele tema sõpradele, kes on kutsutud ja seatud juhtima rahvaste saatust.»

Kui olin kirja lõpetanud, turgatas mulle pähe, et hädaohtlik on saata paleesse palve keisri abikaasale. Kutsusin enda juurde Oreibasiose, et temaga nõu pidada. Hämmastaval kombel jäi ta täiesti rahulikuks, kui olin talle teatavaks teinud suure uudise, et keiser Constantius on mind määranud tseesariks Galliasse. Seevastu aga erutus ta tugevasti, kui oli lugenud mu kirja.

«Mitte mingil juhul ei tohi sa seda ära saata!» surus ta läbi hammaste. «Mitte mingil juhul!»

«Nii et sinu arvates peaksin end pigem salakavalalt mõrvata laskma,» kostsin ma ja rääkisin talle oma kaalutlustest ning kahtlustest.

«Meid on hoitud siin nagu müüride vahel,» alustas Oreibasios, «ja seepärast ma ei panegi imeks neid sinu kaalutlusi ning kahtlusi. Aga juba Aleksander Suure isa Philippos tavatses ütelda, et pole nii kõrget müüri, millest kullakoormat kandev eesel üle ei pääseks.»

«Mida sa sellega tahad ütelda?»

«Ainult seda, et tänapäeval on müüride ületamise hind palju-palju odavam... Ühesõnaga — pistsin paarile õigele mehele pihku mõne soliduse ja sain teada, mida tehakse õukonnas.»

Oreibasios tegi pausi, heitis veel kord pilgu mu kirjale ja jätkas:

«Nagu sa isegi tead, sinu keiserlik lellepoeg armastab võimu. Kui umbusklik inimene aga võimu armastab, siis näeb ta kõikjal aina usurpaatoreid, kes tahavad temalt seda võimu ära võtta. Ja iga lipitseja ning pugeja, iga meelitaja ning salakaebaja teab seda keisri nõrka kohta. Nõnda nad kordavad talle hommikust õhtuni, et nad jumaldavad oma keisrit, kelle elust ning käekäigust sõltub kogu maailma hüveolu, et keiser suudab kõike, et keiser võidab iga vaenlase, et keisri õnn ei kao iialgi.

Muidugi on see ainult häbitu lipitsemine. Sellest saab isegi keiser aru. Aga ilusat valet on meeldiv kuulata...»

«Milleks sa mulle seda kõike räägid?» sekkusin tema jutusse.

«Professionaalne harjumus. Olen ju elukutselt arst. Selles ametis tuleb aga sageli mõru pill enne meepotti kasta ja alles siis haigele suhu pista.»

«Nii et sa pead mind siis...»

«Ei, ei! Ma ei pea sind haigeks, ja nagu sa isegi tead: iga võrdlus lonkab. Ühesõnaga, keiser Constantius on kahe tule vahel. Läänes ründavad impeeriumi germaanlased, idas pärslased. Üks inimene ei saa korraga kahes kohas olla. Keiser on otsustanud pärslaste vastu minna, ja selle otsuse olevat ta langetanud... juba möödunud aastal.»

Sain aru, et Oreibasios ei tahtnud Galluse nime mainida, ja olin talle selle eest tänulik.

«Jah, juba möödunud aastal,» jätkas Oreibasios. «Keda aga saata Galliasse? Selle ümber on käinud õukonnas võitlus kõik need kolm kuud, mis me veetsime Ateenas. Ühel pool keisrinna Eusebia, teisel pool kammerteener Eusebius oma eunuhhidega. Ma võin sulle jutustada huvitavaid üksikasju sellest võitlusest tulevikus, kui meil on rohkem aega. Praegu ütlen sulle ainult üht: sind on nimetatud tseesariks Galliasse, ja see tähendab, et keisrinna Eusebia on jäänud võitjaks. See kiri siin aga viska kohe tulle ja unusta, et sa iganes oled midagi seesugust mõelnudki.»

«Pean siiski jumalatelt järele pärima. Sest nii minu tseesariks nimetamise kui ka minu kaalutluste ning kahtluste taga seisavad lõppude lõpuks ikkagi nemad.»

Oreibasios oli sellega nõus ja Euhemeros valmistas mulle erilise võlujoogi, mille mõju all inimene unes võib ühenduse astuda jumalatega. Vaatasin, kuidas Euhemeros viskas veinipeekrisse rohelise kuulikese, ja mõtlesin, kui lihtne on temasugusel mehel keda tahes mürgitada.

Öösel ilmutasidki end mulle jumalad ja ähvardasid mind kõige häbiväärsema surmaga, kui ma peaksin selle kirja ära saatma.

Ärkasin üleni higisena. Söepann nurgas hõõgus veel tuhmilt. Vahtisin seda punakat kuma ja ütlesin endale:

«Mina kavatsen siis vastu astuda jumalatele ja arvan, et mina suudan enda eest paremini hoolt kanda, kui suuda-

vad need, kes teavad kõike. Ent inimtarkus, mis peab silmas ainult käesolevat hetke, võib rõõmus olla, kui tal suurte pingutuste hinnaga õnnestub vältida vigu ainult homse päeva suhtes. Sellest järeldub, et mitte keegi ei mõlguta mõtteid selle üle, mis peab juhtuma kolmesaja aasta pärast, ega sündmuste üle, mis on juba toimunud (sest esimene on võimatu, teine aga tarbetu), vaid ainult selle üle, mis on meie käeulatuses ja mis on juba mingil moel algamas ning tärkamas. Seevastu jumalate tarkus küünib võrratult kaugemale või pigemini kõikjale ja see annab õiget nõu ning juhib meid kõige paremini. Sest jumalad ise on nii käesolevate kui ka tulevaste sündmuste põhjuseks. Nõnda on loomulik, et nemad suudavad õigesti otsustada oleviku üle. Ja peale selle. Sina ise vihastaksid, kui mõni sulle kuuluvatest loomadest sind ei teeniks või koguni minema jookseks sinu kutse peale, olgu siin tegemist hobuse, lamba või härjaga. Aga sina ise, ehkki sa ei taha kuuluda tavalise karja ega pööbli hulka, vaid tahad olla inimene nende seas, kes teavad, mis on sünnis, kes on targad ning õiglased, sina keeldud teenimast jumalaid ega lase neil ennast kasutada tööriistana selle saavutamiseks, mida nemad tahavad? Kus on sinu julgus? Kas pole sinu käitumine naeruväärne? Vaata, hirmust surma ees oled sa valmis lipitsema ning roomama, kuigi sa võid kõik täiesti muretult jumalate hooleks jätta, et nad toimiksid, nagu tahavad, ja sa võid nendega jagada muret omaenda isiku pärast, nagu pidas õigeks ka Sokrates. Mis aga puutub sinusse, siis suudad sa tegutseda sedavõrd, kuivõrd see inimesel on võimalik, kuid kogu oma elu anna jumalate meelevalda ja võta vankumatult vastu kõik, mida nad annavad.»

Hüppasin asemelt ja viskasin oma kirja söepannile. Pärgament kiskus end krimpsu ja lahvatas siis põlema.

Hommikul saabus keiserliku kantselei ülem Eutropios koos suure saatjaskonnaga mulle tseesari au pakkuma. Kombe kohaselt keeldusin kaks korda seda vastu võtmast. Tänasin keisrit mulle osutatud au eest, kuid kinnitasin samas, et ma pole väärt nii kõrget ametikohta. Eutropios omakorda keelitas mind keisrit ja Rooma impeeriumi teenima.

Kui olime selle rituaaliks muudetud silmakirjatsemisega lõpule jõudnud, siis pidin istet võtma vankril, mida

vedasid kaks valget hobust. Tribuun Arcadius minu kaitsjatega ja Eutropios oma saatjaskonnaga moodustasid piduliku eskordi, lehvisid purpurpunased keisridraakonid ja nõnda me suundusime läbi Mediolanumi keisripaleesse.

Mida kõrgemale inimene mööda mäeseina üles ronib, seda rohkem ähvardab teda see hädaoht, et kurjad deemonid oma õeluses ning kadeduses võivad ta kuristikku lükata, sest väga sageli lahutab õnne õnnetusest ainult kukesamm. Niisuguse metamorfoosi vältimiseks ja kurjade deemonite õeluse leevendamiseks kasutasid juba meie esivanemad mõjusat vahendit — pilget. Nad pilkasid pururikast kaupmeest, kes tõi jumalatele tänuohvrit oma lastis laevade kaitsmise eest, nad pilkasid kõrki aristokraate, kes rahva poolehoiu võitmiseks korraldas gladiaatorimänge, nad pilkasid isegi triumfaatorit, kes oma elu suurpäeval sõitis piki Rooma tänavaid Capitolinuse künka poole. Ja nõnda hakkasid minu saatjad juba teel mind pilkama. Tõeline irvitamine aga läks lahti alles siis, kui olime paleesse jõudnud. Kostsid hüüded: «Kerjus! Sokuhabe! Tindinäpp!»

Õukondlased kandsid kõik siidhlamüst, juuksed olid neil kähardatud, nendest hoovas lõhnaõlide ja salvide aroomi. Habet ei kandnud mitte keegi, sest minu lelle Constantinuse valitsusajast peale oli jällegi moodi läinud end igal hommikul raseerida.

Üks õukondlane katsus näpuga mu filosoofimantlit, teine sakutas mind habemest, kolmas astus mu varvastele. Mulle pilluti läbisegi küsimusi. Kas ma olen metsast kinni püütud saatür? Kas ma joon tinti? Kas ma pole viimati orjaturult plehku pistnud barbar?

«Teeme temast inimese!» hüüdis keegi.

«Teeme sõjamehe!»

«Teeme tseesari!»

Nagu nõiaväel ilmus kusagilt hõbekauss täis valget vahtu. Juba olingi toolile istuma pandud ja keegi õukondlane, seljas kahisev siidhlamüs, ajas maha mu filosoofihabeme. (Siin Gallias olen selle endale uuesti ette kasvatanud.) See sünnitas palju naeru, mis muutus veelgi valjemaks, kui mulle oli selga tõmmatud tribuuni siidmantel. Õukondlaste arvates ei osanud ma istuda ega astuda, sest ma ei ajanud nende kombel nina püsti ega löönud jalga küllalt tugevasti vastu kivipõrandat, vaid

sammusin rahulikult ja vahtisin maha, nagu mu kasvataja oli mind õpetanud. See andis põhjust uueks naerupuhanguks, sest õukondlaste arvates oli minust saanud nüüd koomiline sõjamees, kes võinuks mõnes tänavaveiderdajate trupis loorbereid lõigata.

Hoidsin end suure vaevaga vaos, sest seda pilget oli tunduvalt rohkem, kui oleks vaja olnud kurjade deemonite eemalepeletamiseks. Kuid ma ei teadnud, missugused korraldused oli andnud mu keisrist lellepoeg, ja pealegi nägin õukondlaste hulgas kammerteener Eusebiust. Ta naeratas mulle ja mina püüdsin talle samaga vastata. Ent nendest naeratustest hoolimata tajusime selgesti, et meie kahevõitlus jätkub, ja veel enamgi — et see peab lõppema ühe võitleja surmaga.

Aga samas plaksutas kammerteener Eusebius käsi — ja hoobilt muutus kõik. Lärm ja naer justkui lõigati katki. Tekkis sügav vaikus. Ja Eusebius ütles:

«Meie kõikväelise augustuse Constantiuse tahtel seisab teie ees tema kaasvalitseja — tseesar Julianus. Austagem augustuse tahet!»

Eusebius tegi esimesena mulle sügava kummarduse. Teised matkisid teda. Ja sellest hetkest peale jäin ma elama paleesse, ühe katuse alla inimestega, kellest teadsin, et nad olid hävitanud kogu mu perekonna, ja kelle puhul ma ei kahelnud, et nad hakkavad intriige sepitsema ka minu vastu.

Niisiis elasin ma väikese villa asemel nüüd suures palees, aga see oli ka ainuke muutus minu elus. Endiselt jäin ma vangiks ja kogu see tseesarietendus hakkas mulle meenutama babüloonlaste rahvalõbustust, seda «kuningat üheks päevaks». Nimelt valitavat seal kord aastas suurte pidustuste puhul keegi üheks päevaks kuningaks. Kogu päev austatakse ja koheldakse teda kui kuningat, õhtusöögil aga raputatakse tema veinipeekrisse mürki, et ta sureks oma elu kõrgpunktis.

Jällegi tuli mul veeta paar nädalat teadmatuses. Oreibasioski ei suutnud kuigi palju välja uurida. Kuni ühel hommikul tuli minu ruumidesse kammerteener Eusebius jälle suure hulga õukondlastega. See tähendab, et mina pidasin neid algul õukondlasteks nende uhke riietuse põhjal, tegelikult aga olid nad ainult teenrid ja mitmesugused ametimehed: pesijad, masseerijad, habemeajajad, juuksekähardajad, maniküürijad, pediküürijad, salvi-

jad, lõhnastajad, sandaalirihmade kinnitajad ja toogavoltijad.

Arvasin, et nad on tulnud jällegi minu kulul nalja heitma, ja otsustasin neil selle lõbu kohe rikkuda. Enne kui kammerteener Eusebius oleks saanud veel oma tuleku põhjust teatada, ütlesin vihaselt, et mul valutab pea ja ma ei taha mitte kedagi näha.

Kõik taganesid ukse juurde kobarasse, kogu nende olemus rääkis suurest kohmetusest ning kimbatusest. Ainult Eusebius jäi üksi keset tuba, tegi mulle sügava kummarduse ja lausus:

«Kõrgeauline tseesar Julianus! Meie kõik pöördume hardas palves kõikväelise Jumala poole, et ta hoiaks su tervist ning elu Rooma riigi ja selle kodanikkude hüvanguks. Ja mitte ilalgi poleks me julgenud sind häirima tulla, kui jumalik augustus Constantius ise poleks andnud meile käsku . . .»

Niisuguses lipitsevas stiilis, mida täiendas pugejalik käitumisviis, jätkas Eusebius tükk aega, kuni oli viimaks jõudnud mulle ära ütelda augustuse käsu tuuma — ja see rabas mind tõesti: täna (*6. novembril 355*) keskpäeval tahab keiser Constantius mind oma sõjaväe ees tseesariks kuulutada. Silmitsesin teda umbusklikult. Minu kahtluste hajutamiseks osutas Eusebius keskealisele eunuhhile, kelle pea oli täiesti paljaks raseeritud, ja ütles:

«Tema Majesteet annab sulle kammerteenriks Eutheriuse, õilsa ning õiglase mehe, kes pidas seda ametit ka kõrgeaulise augustuse venna, keiser Constansi juures.»

Eutherius tegi mulle sügava kummarduse, ent tema hoiakust võis tunda, et ta on harjunud kõrgete isikute läheduses viibima. Aupaklikult, ent ilma lipitsemata ütles ta mulle:

«Kõrgeauline tseesar! Ei oleks hea, kui augustus Constantius peaks sind ootama. Seepärast lase kammerteener Eusebiusel ja tema teenritel keisri käsk täita.»

Muidugi lubasin ma seda, sest ma olin ju täielikult oma keisrist lellepoja meelevallas ja pidin leplik olema. Tegelikult aga hakkas mulle sellest hetkest peale tunduma, et ma magan ja näen seda kõike unes. Näen unes, kuidas mind kümmeldakse, lõhnastatakse ja salvitakse, kuidas mind siidhlamüsesse rõivastatakse, kuidas mind eskorteeritakse Mediolanumi keskväljakule, kuhu on püstitatud

kõrge kõnetribüün, mida ehivad leegionide hõbekotkad ja punased keisridraakonid. Korraga olen ma juba tribüünil, keiser Constantius surub mu kätt ja nimetab mind oma kõige kallimaks vennaks, «*amantissime mihi omnium frater*». Ta räägib impeeriumi raskest olukorrast ja ütleb kellelegi:

«Siin seisab minu lellepoeg Julianus. Ma tahan ta tõsta tseesariausse. Kui minu kavatsus tundub teile hea olevat, siis toetage seda.»

Minu kõrvu tungivad üksikud rõõmsad hõiked, mis paisuvad suureks juubelduskisaks. Näen alles nüüd, et kogu väljak on täis relvastatud sõjamehi.

Constantius seisab liikumatult, kuni lärm on vaibunud. Siis jätkab oma kõnet, paneb mu õlgadele purpurmantli ja nimetab mu tseesariks. Nagu läbi une näen tema huuli liikumas ja kuulen vaevaliselt:

«Aita mind ja jaga minuga hädaohtusid ning piinu! Võta oma õlgadele Gallia kaitsmine ning valitsemine, lõõ vaenlased välja laastatud piirkondadest ja kergenda sealsete elanike olukorda.»

Puhkeb kohutav lärm. Kõik sõjamehed karjuvad ja taovad põlvega vastu kilpi, millega väljendavad oma rõõmu ja heakskiitu Constantiuse otsusele. Niisiis olen ma nüüd tseesar, poole impeeriumi valitseja. Vaatan tribüünilt alla. Kuid juubeldavate sõdurite asemel näen hoopis kahte tohutu suurt nägu, kammerteener Eusebiuse ja oma poolvenna Galluse nägu, nii et võpatan tahtmatult.

Kusagilt kerkib mu ette kellegi käsi. Näen, et keiser Constantius kutsub mind oma vankrile. Lähen ja märkan alles nüüd, et mul on õlgadel purpurmantel. Purpur — nii keisriväärikuse kui ka vere sümbol. Ja nagu iseenesest pomisevad mu huuled Homerose värsi:

«Ja siis teda tabas purpurne surm ja ka armutu saatus.»

Ning olingi jälle palees tagasi. Kõik jätkus endist viisi. Lukustatud uksed! Vangivalvurid! Minu orjad otsiti hoolikalt läbi, et nad mulle mõnelt sõbralt kirjakest ei tooks. Kui poleks olemas olnud purpurmantlit, siis võinuksin kõike toimunut tõesti unenäoks pidada. Koos Euhemerosega sain ainult salaja jumalatele austust avaldada. Oma dokumendid ja paberid aga andsin arst Oreibasiose hoolde. Minu ustavatest sõpradest oli tema ainuke, kellel oli lubatud minu juures olla. Ja sedagi seepärast, et keiser

Constantiuse nuuskuritel polnud aimugi meie sõprusest. Mind koheldi nagu mõnda sulast või kurjategijat. Ja see kohutas mind nii väga, et ma ei julgenud vastu võtta paljusid sõpru, kes olid tulnud mind külastama. Kuigi ma neid näha tahtsin, pidin ma kartma, et tõmban õnnetuse kaela nii endale kui ka neile.

Järgnenud kolm nädalat, mis kestsid tseesarimantli saamisest kuni Galliasse siirdumiseni, ongi mulle meelde jäänud suure pendeldamisena hirmu ja lootuse vahel, kusjuures veelgi rohkem pendeldas Constantius ise. Keiser oma umbusus (aga mida muud umbusk ongi kui kõikumine hirmu ja lootuse vahel) hoidis mind palees vangis, ent ometi oli ta mind kaasvalitsejaks kuulutanud. Ta pani mulle südamele, et ma germaanlased Galliast välja kihutaksin, kuid ta ei lubanud minul isiklikult sõjaväge juhtida; seda pidid tegema mulle abiks määratud *magistri militum*. Ta käskis mul Gallias elanike olukorda parandada, kuid ei lubanud mul neilt võetavate andamite ja maksude kohta sõnakestki lausuda; selle kõik ajavad joonde otseselt temale alluvad ametnikud. Ja ikka nõnda edasi, kuni ma otseselt tema poole pöördusin palvega, et ta annaks mulle kirjalikud juhtnöörid ja eeskirjad, mida ma Gallias teha võin ja mida mitte.

Constantius kinnitas mulle, et tema tahab minu esimesi samme tseesarina Gallias kergemaks teha, ja sellega hõik piirduski. Ilma üleminekuta ütles ta mulle, et läheksin järgmisel päeval keisrinna Eusebia juurde audientsile.

Kuna umbusk ja kahtlustamine nakatavad inimest palju kergemini kui usaldus ja siirus, siis arutasin seda audientsile minekut Euhemerose ja Oreibasiosega. Tahtsin teada, mida nemad sellisest lahkusest arvavad. Keisrinna Eusebia on mind küll kogu aeg soosinud, aga keiser on üsnagi mõjustatav ja peale selle ümbritseb teda lakkamatult kammerteener Eusebius oma eunuhhidega.

«Jumalad ei jäta hädasse seda, kes neid austab,» ütles Euhemeros.

«Ole järeleandlik,» soovitas Oreibasios. «Et me saaksime ometi kord siit õukonnast minema!»

Sellised nõuanded varuks, läksin järgmisel päeval palee lõunatiiba, kus elas keisrinna oma õuedaamide ja eunuhhidega. Mulle juba tuttav eunuhh viis mind vastuvõtusaali. Madalal troonil istus keisrinna Eusebia ja mind valdas selline tunne, nagu näeksin ma tarkusejumalanna

kuju mõnes templis. Aukartus haaras mu hinge ja ma ei julgenud oma pilku tõsta, kuni keisrinna ise mind julgustas. Siis ta ütles:

«Ühe osa kõrgest aust oled sa saanud meie käest ja ülejäänu annab sulle Jumal, kui sa oled meie vastu truu ning aus.»

See oli kõik, mida ma kuulsin. Ta ei lausunud enam sõnagi, ehkki ta oma kõneosavuse poolest võiks vabalt võistelda parimate oraatoritega. Ja kui ma audientsilt lahkusin, siis oli mul tunne, nagu oleksin kuulnud kõnelemas tarkusejumalannat ennast, nii õrn ja mahe oli tema väljendusviis, mis kõlab praegugi mu kõrvus.

Vastuvõtusaalist saatis mind välja keisrinna õuedaam Adamantia, kes oli hiljuti abiellunud tribuun Jovianusega, *comes* Varronianuse pojaga. Ka Adamantia oli kõrgest soost, *comes* Lucillianuse tütar. Selle poolest olid nad võrdsed. Ent sellega nende võrdsus piirduski. Adamantia oli peen ning õbluke, Jovianus turske ja tahumatu. Adamantiat veetlesid elegants ning vaimukus, Jovianust robustsed naljad. Kuid momendil oli Adamantia veel mesinädalate joovastuses, ja sellal tahavad äsja naise seisusesse astunud noorikud kõiki oma tuttavaid abielluma panna.

Olin natuke üllatunud, kui Adamantia ei saatnud mind palee peaukse poole, vaid viis mu hoopis kõrval asuvasse salongi. Ja mu üllatus kasvas veelgi, kui leidsin siin eest hõrgutistega kaetud laua, mille keskel kõrgus vaasis üksik roos. Kas see oli märguanne, et järgnev kõnelus peab jääma omavahele? *Sub rosa*?

Võtsin istet. Jäin ootama, et Adamantia alustaks. Seda ta tegigi, kuid tema jutt oli ümmargune nagu lõngakera, nii et ma mitte kuidagi aru ei saanud, miks ta mind siia salongi on toonud. Aga siis lipsasid tema jutu sisse juba sellised piibliväljendid, et pole hea, kui inimene üksi on, ja et parem abielusse heita kui ihade tules põleda. Kuni ta lõpuks küsis, kas ma ei annaks keisripaarile kõige parema tõendi oma truudusest ning aususest niimoodi, kui ma abielluksin printsess Helenaga, keiser Constantiuse õega.

Mu vaimusilma ette kerkisid kohe Gallus ja Constantia. Kas kavatseb Constantius korrata sama mängu uute tegelastega? Kuid Oreibasios oli soovitanud mul järeleandlik olla. Ja see abieluplaan on ilmselt keisrinna

Eusebia oma. Aga tema on mulle alati ainult head soovinud . . .

Minu abielu Helenaga sai teoks juba kahe päeva pärast. Kestnud on see nüüd juba viis aastat ja seda võiks nimetada õnnelikuks, kui selle all mõista niisugust sõbralikku kooselu, mille puhul kumbki ei taha teisele peale suruda oma huvisid ja arusaamu. Helena on minust küll seitse aastat vanem, kuid tal puudub oma kadunud õe Constantia valitsushimuline iseloom. Helena on läinud oma emasse Faustasse, temas on midagi ema õrnusest ning haprusest. Kahjuks ei ole Helenal oma ema pojaõnne. Ta on mulle küll kaks poega sünnitanud, kuid need mõlemad surid paari päeva vanustena. Sellest hoobist polegi ta päriselt toibunud. Siin Lutetia Parisiorumis, selles lossis, kus me elame, on ta oma paleetiiba lasknud kabeli ehitada. Seal palub ta Naatsareti Jeesust, et too talle terve ning tubli poja kingiks. Käesoleva aasta veebruarist peale, mil sõdurid mu augustuseks kuulutasid, palub ta pidevalt ka seda, et Jumal mind lepitaks tema venna, keiser Constantiusega.

Kuid ma ruttan sündmustest ette.

Helena kinnitust mööda oli Constantia ja Galluse pulmapidu olnud meie omast suurejoonelisem, uhkem ning kärarikkam, ja mul ei tarvitse selles kahelda. Neil oli rohkem aega pidutsemiseks, meie pulma aga ahistas kindlaksmääratud teeleasumise tähtpäev. Ja mis kõige tähtsam — nemad moodustasid sellise paari, kes tundis rõõmu vaatemängudest, kellele meeldis üldise tähelepanu keskpunktis olla. Muidugi said nad ka hoopis rohkem kinke. Kuid nende kinkide hulgas ei olnud seda kõige toredamat, mulle kõige südamelähedasemat pulmakingitust, mille tegi keisrinna Eusebia.

Nimelt olin ma aasta eest Nikomeediast lahkumisel oma raamatutest ainult mõned kaasa võtnud, kuna mu hinges asus lootus ning palav igatsus kiiresti jälle koju tagasi pöörduda. Aga jumalate tahtel ei pidanud ma enam Nikomeediat nägema, ja eesseisev teekond Galliasse, impeeriumi teise otsa, lahutab mind lõplikult mu raamatutest. Kui suurt puudust olin ma nendest tundnud kogu selle ajal! Nüüd aga kinkis keisrinna Eusebia mulle filosoofide, ajaloolaste, kõnemeeste ja poeetide teoseid nii suurel hulgal, et isegi minu himu nende järele oli rahuldatud, kuigi ma teadmisnäljast ja raamatute lugemise

kirest küll iialgi ei vabane. Ja nõnda need raamatud muutsid mulle Gallia ja keltide maa muusade templiks. Iga vaba hetke olen ma pühendanud neile ega ole seejuures unustanud heldet kinkijat. Ka sõjakäikudel olen alati mõnda raamatut endaga kaasas kandnud kui hädavajalikku vaimutoitu. On ju raamatud õilsa iseloomu kasvatamise vahendiks. Nende kaudu õpitakse tundma silmapaistvate inimeste sõnu ja tegusid, mille järgi me kujundame oma mõtteid ja väljendusoskust. Need inimesed ise on aga meile matkimist väärivaks eeskujuks.

Märkan, et olen hakanud kirjutama ülistuslaulu raamatutele. Muidugi väärivad nad seda, kuid minu ülestähenduste eesmärk on siiski hoopis teine.

Niisiis kolm nädalat pärast tseesariks saamist olid kõik reisiettevalmistused lõpetatud. Vihmasel ning tusasel talvehommikul (*1. detsembril 355*) asusime Mediolanumist teele. Ainult kolmsada kuuskümmend sõjameest ja tosina jagu reisivankreid, need ei jätnud pealtnägijaile küll sellist muljet, et nõnda siirdub Galliasse tseesar, nimeliselt kogu impeeriumi lääneosa valitseja. Isegi tavaline senaator reisib suurema eskordi saatel, tõelistest magnaatidest rääkimata. Ja kui ma mõtlesin veel sellele, missuguse uhke ning vägeva eskordi saatel Constantia ja Gallus omal ajal Nikomeediasse saabusid, siis võisin minagi Helenale kinnitada, et too noorpaar siirdus oma residentsi küll hoopis pompoossemalt.

«Kuid see-eest tuli augustus ise meid saatma,» vastas mulle Helena.

See oli tõesti nii. Constantius oma ihukaitseväelastega saatis meid tervenisti kakskümmend viis miili, paigani Laumellumi ja Ticinumi vahel, kus asus omal ajal tema isa Constantinus Suure sõjaleer. Siit ta alustaski võidukat sõjakäiku Rooma peale Maxentiuse vastu, hiljem aga laskis siia püstitada templi Fortunale. Templi ees on kaks sammast. Ühe otsas seisab päikesejumal Helios, teise tipul troonib võidujumalanna Nike.

Kogu vahemaa Mediolanumi keisripaleest kuni Fortuna templini ratsutasime kõrvuti ja ma kuulasin tähelepanelikult oma keiserliku lellepoja juttu. Näiliselt oli see kantud suurest hoolitsusest minu eest. Constantius tundis muret, et ma pole õppinud sõjaasjandust ega tegelnud riigiasjadega, et mul pole aimu diplomaatiast ega alistatud rahvaste maksustamise poliitikast. Aga sellest pole

midagi. Sellele kõigele on ta mõtelnud ja moodustanud mulle niisuguse staabi, kus igaüks on valmis mind aitama. Sest mina olen ikkagi tseesar, augustuse kaasvalitseja, kellele allub kõik. Niimoodi rääkis mulle Constantius ja tahtis kangesti, et ma usuksin tema sõnu, mitte aga tema tegusid. Kuid mul on siiski silmad-kõrvad olemas, ja see oleks tõesti hirmus, kui ma pärast neid aastaid, mis olen kulutanud Platoni, Aristotelese, Pythagorase, Jamblichose ja veel mitme muu filosoofi uurimisele, ei suudaks loogiliselt mõtelda ega vajalikke järeldusi teha.

Mis head abilised võiksid mulle olla sekretärid Gaudentius ja Pentadius, kes meelitasid lõksu ning surma Galluse? Ja mismoodi allub mulle kui tseesarile kõik, kui mulle ei allu isegi need kolmsada kuuskümmend meest, kes moodustavad minu eskordi. Mina tohin nendest käsutada ainult kolmekümnemehelist salka, kelle eesotsas tribuun Martinus ja tsentuurio Barchalba. Esimene neist on äge kalilealane, ja nõnda on see minu isiklik ihukaitsesalkki koos sellistest sõjameestest, kes oskavad paremini palvetada kui relvi käsitseda. Sõjaasjanduses, diplomaatias, maksustamispoliitikas — kõikjal on mul eestkostjad, kelle sõna pean kuulama m i n a. Raha pean paluma Gallia armee varavalitseja käest. Isegi mu söögisedel on ette kirjutatud, et ma viimati mõnd delikatessi oma lõunalauale ei lasceks tuua. Sisuliselt ei ole ma ju tseesar. Olen ainult keiser Constantiuse saadik, delegaat.

Muidugi ei lausunud ma Constantiusele oma mõttemõlgutustest sõnagi, sest olin taibanud, kui suur elutarkus peitub Oreibasiose soovituses: «Ole järeleandlik! Et me saaksime õukonnast minema.»

Fortuna templi juures, Laumellumi ja Ticinumi vahel, jättis augustus meiega hüvasti. Vahetas meiega rahusuudluse; kutsus Helena järgmiseks aastaks Rooma, mida kavatses külastada koos keisrinna Eusebiaga; soovis mulle niisama võidukat sõjakäiku Gallias germaanlaste vastu, nagu oli just siit paigast lähtudes sooritanud tema isa Maxentiuse vastu.

Kui jõudsime järgmise päeva õhtuks Augusta Taurinorumisse, sain põrutava sõnumi: germaanlased olid tormijooksuga vallutanud Colonia Agrippinensise, Alam-Germaania provintsi pealinna. Aga veelgi rohkem vapustas mind see, et taipasin korraga, mispärast oli keiser Cons-

tantius eilse halva ilmaga mind nii kaugele saatnud: tema teadis, et too Rooma võimu üks tähtsamaid tugipunkte on langenud, kuid ta kartis, et viimati saan mina sellest kuidagi teada ja hakkan tõrkuma.

Kutsusin hilisõhtul Euhemerose ja Oreibasiose enda juurde, et nõu pidada või õigemini südant kergendada.

«Näete nüüd, missugust alatut mängu minuga mängitakse,» kurtsin neile. «See tseesariau ei too mulle muud kui ainult surma.»

«Ära võta seda asja nii traagiliselt,» lausus Oreibasios. «Mina teadsin juba Mediolanumis, et Colonia Agrippinensis on germaanlaste käes.»

«Ja miks sa mulle seda ei ütelnud?»

«Seepärast, et kui sa seda oleksid teadnud, siis poleks sa ju tahtnud Galliasse minna.»

«Arusaadavalt. Kas tahad siis ummisjalu surmasuhu tormata?!»

«Täiesti õige. Aga Mediolanumis viibisid sa ju pidevalt surmasuus. Kartsin sinu pärast kogu aeg. Mida kaugemale õukonnast, seda parem.»

«Milleks see meeleheide?» sekkus nüüd ka Euhemeros. «Meie oleme jumalate tööriistad. Nemad teavad, mis meile osaks langeb ja millal meid surmajumal Thanatos kaasa viib.»

See jutuajamine sõpradega rahustas mõnevõrra mu meeli. Saatsin nad magama. Ise aga võtsin Marcus Aureliuse, et natuke aega lugeda. Minu kutsumise peale tuli tuppa kammerteener Eutherius, et veel üht õlilampi süüdata. Kui ta oli sellega valmis jõudnud, tegi ta mulle kummarduse ja ütles:

«Kõrgeauline tseesar ei peaks nii palju muretsema selle Colonia Agrippinensise pärast. Kuni Tema Majesteet eile kõrgeaulise tseesariga hüvasti jättis, käisin mina Fortuna templis. See oli üsnagi hooletusse jäetud, aga ometi leidsin ma selle.»

Ta tõi oma põuest lagedale küünrakõrguse vasest Apolloni.

Vaatasin Eutheriusele teravasti otsa. Rahulikult talus ta mu pilku. Kammerteener Eusebius oli teda nimetanud õilsaks ning õiglaseks. Tajusin, et niisugune ta ongi, et ma võin teda usaldada. Ja ta pole selle viie aasta jooksul mu usaldust petnud.

Nõnda lõppes masendav õhtu meeldiva üllatusega. Leidsin mõttekaaslase, kellest hiljem sai mu sõber ja kes on mulle mitmel korral tublisid teeneid osutanud.

Apolloni, selle valgusejumala saatis mulle kindlasti Helios. Ja praegugi asub see Fortuna templi Apollon väikesel ohvrialtaril minu kirjutuslaua kõrval.

Järgmisel päeval jätkasime teekonda Alpide poole.

Mina aga ei saa jätkata oma ülestähendusi, sest homme (*24. augustil 360*) alustan ma seesugust sõjakäiku frankide vastu, mis peab kindlustama hulgaks ajaks Rhenuse jõe impeeriumi piiriks. Germaanlased on harjunud sellega, et roomlased ei tule üle Rhenuse jõe. Seepärast tunnevad nad end väljaspool ohtu selle jõe parema kalda tihnikutes ning metsades. Kavatsen neid üllatada ja nõnda Galliale pikaks ajaks rahupõlve tagada.

Oo, Olümpose jumalad! Olen teie teener ja sulane. Kaitske ja aidake mind!

ANTIOOKIA

VEEBRUARIKUU

1

Demetriose ateljee asus Orontese jõe ääres, Sillaväravate lähedal. Siitkaudu veeti Antiookiasse kõik, mis oli maha laaditud Seleukias, Vahemere-äärses sadamalinnas. Sellel kahekümne miili pikkusel maanteel ei vaikinud kunagi raskete veovankrite rattaragin, härgade tümpsuv astumine ja sandaalide ning paljaste jalgade sahin.

Ateljee asend ahvatles Demetriose sõpru siia sageli ankrusse jääma. Sest tuli keegi pikalt reisilt, siis kees ta puhtast jällenägemisrõõmust kunstniku ateljeesse, hakkas aga keegi pikale reisile minema, siis oli see nagu viimaseks punktiks, kus oli võimalik lahkumisnukrust veiniga vähendada. Kõigepealt aga vaadati alati, missuguses asendis on amfora ateljee ukse kõrval. Nimelt oli Demetrios selline kunstnik, kes võis päevi ja nädalaidki lihtsalt purjutada, logelda ja sõpradega mööda taverne kolada. Ent seal korraga sai siis lõplikult küpseks mõte, mida ta oli endas kandnud. Nii et ta tõusis laua tagant lebatsilt, jättis veinipeekrigi lõpuni joomata, ei ütelnud sõpradele hüvastigi, vaid jooksis oma ateljeesse ja hakkas oma mõttele meislite, pahtlite ning pintslitega kuju andma. Ja siis polnud tal sõprade jaoks enam aega ega lahket sõnagi. Siis vahtis ta altkulmu veinipeekrit ja sõimas värve segavaid orje nagu soolamüüja, aga sõpradesse, kes kutsusid teda lõbutsema, suhtus ta nagu vaenlastesse. Oma tööraevus ja loomepiinades oli ta hoolimatu ning kohutav. Ja just seepärast oligi sõpradega nõnda kokku lepitud: seisab amfora põhja peal püsti — tere tulemast! On amfora kummuli keeratud — hoia ateljeest kaugele!

Sellel veebruaripäeval istus Demetrios lebatsil oma ateljees. Tema ümber vedeles põrandal eskiise ja värvitopse. Seinte ääres seisid skulptuurid ja büstid, puutahvlid ja pärgamendirullid. Kuid kunstnik ei pööranud sellele kõigele vähimatki tähelepanu. Ta krimpsutas nägu, nagu valutaks tal hammas, hõõrus aeg-ajalt käega habetunud lõuga ja rüüpas peekrist veini.

«Isand, sulle tuli külaline,» ilmus uksele ori.

«Kerberose nimel! Saada ta Hadesesse! Kas ta ei näe, et amfora on kummuli!»

«Näeb küll,» ütles keegi ukselävelt, «kuid ta teab, et sa ei tööta.»

Demetrios jäi hetkeks tummaks, tõstis siis pilgu ja nägi Claudiat. Ekstravagantne senaatorilesk kandis galli naiste kombel kitsaid pruune pükse, mis liibusid vastu reisi ja sääremarju, õlgadel oli tal nahast peleriin ja jalas kõrge kontsaga ratsasaapad. Et ta oli tulnud siia traavli turjal, seda kinnitas ka ratsapiits, mida ta käes hoidis.

Kunstnik pilgutas silmi, nagu näeks ta viirastust. Ulatas siis Claudiale peekri:

«Joo ja ära lorise!»

«Kõigepealt tähtsad asjad. Juua jõuab alati.»

«Ja mida sina seal vahid!» käratas Demetrios lävel seisvale orjale. «Kas tahad piitsa saada?!»

Ori kadus nagu õhk. Demetrios jõi ise peekri tühjaks ja jäi Claudiale otsa vahtima:

«Võta riided seljast ja ole mulle modelliks. Ma raiun su marmorisse nümfina.»

«Raiu kõigepealt ennast marmorisse saatürina. Aga jätame naljad! *Mitte iocos*! Miks sa ei raiu praegu marmorisse Phrynet võidujumalanna Victoriana? Andsin sulle küll ju kamalutäie solidusi, et saaksid ta endale modelliks palgata.»

«Ta ei tule. Ütleb, et on tantsijanna ja tahab niimoodi ennast teostada.»

«Ja sina jällegi ei taha mitte kedagi teist modelliks võtta,» kähvas Claudia. «Ajad aina seda juttu, et kunstnik vajab naist, keda tema armastab ja kes omakorda teda armastab. Et ainult siis saab kunstnik Erose abiga luua surematuid kunstiteoseid. Kas sa aga pole mõtelnud sellele: Phryne tõrkumise põhjuseks ongi asjaolu, et t a e i a r m a s t a s i n d!»

Demetrios tardus hetkeks. Claudia oli täie julmusega välja ütelnud selle, mida kunstnik ise oli ka teadnud, mida ta aga polnud endale tunnistanud. Ta vajus kuidagi norgu, aga Claudia ei lasknud tal toibuda:

«Kas Phryne või keegi teine — mulle ei lähe see korda!

Mulle on tähtis ainult see, et sa tööle hakkaksid. Et see kummulikeeratud amfora ateljee ukse kõrval tähendaks tõesti niisugust loomeraevu, mille poolest sa kuulus oled. Nii et mitte keegi ei julgeks siia oma nina pista. Ja kui tõesti ainult Phryne suudab sind sellisesse loomeraevu viia, siis ma lasen ta Milonil ja Festusel röövida ning siia tuua! Sellega ei tee ma mitte kellelegi ülekohut. Sulle oli ta määratud juba Nisibises ja sulle ta saab.»

Demetrios hakkas tajuma, et Claudia ägeduse ning läbematuse põhjuseks pole niivõrd huvi tema kunstiloomingu vastu, kuivõrd just soov, et ta vihaselt tööle hakkaks ja mitte kedagi ateljeesse ei laseks. Aga see tähendas ju siis . . . Ja nõnda Demetrios küsiski:

«Prokopios, eks?»

Claudia pani sõrme suule, vaatas ringi ja ütles alles siis:

«Tema ise. Saabub siia lähematel päevadel.»

«Selge,» ütles Demetrios. «Too ta aga siia, ma peidan ta ära ja hakkan töötamist simuleerima.»

«Jäta jutt. Sina sobid täpselt sama hästi näitlejaks kui eesel lüüramängijaks. Ma võin sulle juba praegu ütelda, kuidas sul see töö simuleerimine lõpeb. Lööd mõned kõksud meisliga marmorrahnu pihta, siis oled juba tüdinud, lased laua katta, kutsud Prokopiose ka söömajooma — ja edasi on kole isegi mõtelda! . . .»

Demetrios ei lausunud sõnagi. Claudia pidas vaikimist nõusolekuks ja jätkas:

«Halb on see, et Jovianus on võitnud oma poole ka Eubulose koos tema löömameestega. Nimelt on ta andnud Eubulosele privileegi Britannias tina kaevandada — Prokopiose pea eest! Käsi peseb kätt! *Manus manum lavat*! Just seepärast saatiski Eubulos Tarsosesse Phrynondase ja Sextuse. Kuid Barchalbal õnnestus Prokopios uude peidupaika viia, nii et need palgamõrtsukad leidsid eest tühja pesa. Eubulos aga pole oma kavatsusest muidugi loobunud. Tema mehed valvavad nii Kiliikia väraval, et Prokopios ei saaks minna põhja poole, kui ka Kiliikia ning Süüria väraval, et Prokopiosel poleks võimalik lõunasse siirduda. Seega on Tarsos samahästi kui sisse piiratud.»

«Kuidas Prokopios siis Antiookiasse saabub? Lind ta ju ei ole ja vaevalt on tal ka tulist vankrit, millega kihutasid taevalaotuses nõiatar Medeia ja prohvet Elias.»

«Sa polegi eriti nutikas,» nentis Claudia. «Jääb ju veel üks võimalus — meri!»

«Laevaga Tarsosest Seleukiasse? Nüüd? Talvel? Veebruarikuul? Praegu on meri inimestele suletud, ent tuulejumal Aiolosele ja tema poegadele-tütardele avatud. Minna praegu merele tähendab sedasama kui minna otseteed Hadesesse.»

«Julgeid aitab Õnn! — *Fortes Fortuna adiuvat*!» ütles Claudia. «Ja on ka veebruarikuul merele mindud. Tuleta meelde, mida tegi Julius Caesar kodusõja ajal, kui ta ise poole sõjaväega asus Illüüria rannikul, ülejäänud neli leegioni aga asusid *mare Hadriaticum*'i teisel kaldal Brundisiumi sadamas?»

«Kas sa mõtled seda lugu, kuidas Caesar, kes oli end orjaks maskeerinud, läks öösel salaja väikesele laevale, mis pidi üle mere sõitma, et ise need leegionid Brundisiumist ära tuua? . . .»

«Just sedasama. Ja kui puhkes torm ning laeva *gubernator* andis käsu tagasi pöörduda, siis ütles talle Caesar, kes ta on, ja lisas: «Sõida edasi ja ära karda, sa vead Caesarit ja tema õnne!»»

«Ent sellest hoolimata tuli Caesaril ikkagi tagasi pöörduda,» tähendas Demetrios sapiselt.

«Tookord küll. Aga tema ettevõtmine meeldis siiski jumalatele nii väga, et nad üsna varsti lasksid Marcus Antoniusel nood leegionid Brundisiumist üle mere Illüüriasse tuua. Aga jätame selle mediteerimise, sest meie ei pea siin praegu sümpoosioni, vaid nuputame, kuidas Prokopiost sinu ateljeesse kõige paremini ära peita. Ja minu arvates oleks Phryne siiski parimaks maskeeringuks. Juba seetõttu, et ta on selline, kes ei reeda. Minu arvates võib ta vihahoos ka pistoda käiku lasta, kuid alatuseks ei ole ta võimeline.»

«Niisiis tahad sa, et ta mu vihahoos mõrvaks,» lausus Demetrios naljaga pooleks.

«Ma ise mõrvan su, kui sa ei jäta praegu seda joomist ja looderdamist,» ütles Claudia piitsa viibutades, ja lisas siis: «Mine Phryne poole ja kõnele veel kord temaga. Sinu ülesande kergendamiseks võtsin ma üht-teist ette . . . Noh, võid talle ütelda, et tantsijana ja näitlejana saab ta nüüdsest peale ennast teostada a i n u l t m i n u t r u p i s. Selge?»

«Selge!»

«Ja juba täna õhtul teatad mulle, kuidas kulges sinu vestlus Phrynega,» ütles Claudia, tõusis püsti ja läks ära.

Demetrios rüüpas veel lonksu veini, kirus mõttes Claudiat, ja otsustas just jonni pärast koju jääda. Niisugune rikas amatsoon on harjunud, et ta võib kõiki oma tujusid rahuldada. Oleks tal juba aeg aru saada, et Muusasid ja loomingulist inspiratsiooni ta siiski käsutada ei suuda. Ja kui ta seda ei mõista, siis seda halvem talle!

Niimoodi tõesti räägitakse ja teravmeelitsetakse, kuid see ei muuda tõsiasja, et raha on jõud, ja sellele jõule tuginedes võib Claudia ka kõige pöörasemad mõtted teoks teha. Aga sellisel juhul — Herculese nimel! —, sellisel juhul võib ta tõesti lasta Phryne vägivallaga siia tuua!

See ootamatu mõte paiskas Demetriose lebatsilt püsti. Ta rohkem tundis kui mõistis: antakse Phryne sellisel moel tema meelevalda, siis on kõik mokas. Siis saab ta endale Phryne kui orjatari, aga orjatar pole iialgi võimeline armastama. Seda suudab ainult vaba naine, kes oma vabal tahtel on tulnud mehe juurde.

Kuid momendil polnud seegi kõige tähtsam, seda tajus Demetrios selgesti. Kõige tähtsam oli veel täna õhtul Claudiale teatada Phryne otsusest, et see ekstravagantne senaatorilesk midagi ekstravagantset ette ei võtaks.

Paari käteplaksu ja mõne vihase sõimusõnaga pani Demetrios oma orjad liikuma. Ja juba tunni aja pärast kihutas Daphne poole kaarik, milles istus kümmelnud, raseeritud ja lõhnastatud Demetrios.

Daphnes sõitis ta kohe villa ette, mis asus Osthanese võõrastemaja kõrval, hüppas kaarikult nobedasti maha ja jooksis läbi aia majaukseni. Läbematult haaras ta raske vaskrõnga, mida pronksist lõvipea hambus hoidis, ja kukkus prõmmima, ehkki ukseklapp peaaegu kohe eest tõmmati ja vana eunuhh temalt päris, mida ta soovib.

«Ma lähen ja teatan *domina*'le, et tahad temaga kokku saada,» ütles vana eunuhh.

«Teata talle, et soovin temaga rääkida väga tähtsas asjas,» rõhutas Demetrios ja jäi ootama.

Kulus tükk aega, enne kui eunuhh ta *vestibulum*'isse laskis ja siit aatriumi viis.

«Jää siia,» ütles eunuhh. «*Domina* riietub, et sind etiketi kohaselt vastu võtta.»

See uudis tegi Demetriosele rõõmu. Ilmselt on Phrynes tekkinud mingisugune meelemuutus tema kasuks. Ja nõnda

ootas ta aatriumis põksuva südamega ja seadis mõtetes kokku komplimente, kuni vana eunuhh tagasi jõudis ja teda endale järgneda palus.

Raamatukogu ukse ees jäi eunuhh seisma, tõmbas kardina kõrvale ja laskis Demetriosel sisse astuda. Kuid siin polnud mingit märki sellest, et skulptor oleks oodatud ning soovitud külaline. Pigem vastuoksa! Keset ruumi oli väike laud ja selle ääres kaks istet, aga laud oli täiesti lage — selge vihje, et eelseisev vestlus kujuneb lühikeseks. Ja Phryne ise kandis tavalist valget stoolat, mis andis talle range ilme.

Phryne osutas vabale istmele ja jäi ootama. Demetriosel kulus natuke aega, et ümber häälestuda ja oma lootuste pilvedelt maa peale tulla. Kuid ta sai sellega hästi hakkama ega reetnud oma pettumust.

«Tulin kui sõber, kes tahab sind aidata,» lausus Demetrios, kui oli istet võtnud. «Myrtioni, Dorise ja Melitta — see tähendab kogu sinu tantsutrupi võttis Claudia oma teenistusse . . .»

«Ostis tegelikult ära oma kõliseva kullaga,» tähendas Phryne kibestunult.

«Olgu nii. Ütleme, et ostis ära. Ostis nood kolm ära, aga sind osta ei jõudnud, seepärast et sina ei ole müüdav ega ostetav,» lausus Demetrios ja kahetses samas oma sõnu, mida Phryne võis tõlgendada vihjena.

«Mina ei ole e n a m müüdav ega ostetav,» ütles Phryne rõhuga. «Mina olen vabaks lastud ja seega — vaba inimene.»

«Loomulikult. Ja anna mulle andeks. Ma ei tahtnud üldse sellest rääkida. Ma tahtsin sulle ütelda, et kuivõrd sa ise ka Claudiat tunned, siis tead kindlasti, et teda on võimatu kõrvale kallutada teelt, mida mööda ta sammub oma eesmärgi poole. Kui ta on juba kord midagi pähe võtnud, siis ta sellest ei loobu.»

«Claudia ei saa mind sundida. Mina olen vaba inimene.»

«Aga mõtled veel nagu ori. Mõtled, et sunnitakse piitsa ja kurja käsusõnaga. Oo ei! Vabasid sunnib nende endi kõht, sunnib nälg. Claudia aga sunnib sind oma kullaga.»

«Mismoodi? Seleta täpsemalt!»

«Ega siin midagi suuremat seletada olegi,» sõnas Demetrios. «Sain teada, et ta ostis ära Osthanese. Võõrastemajapidaja ütleb sulle su esinemised üles. Mul pole vist vaja sulle teatada, et Antiookias sa enam tööd ei

leia. Pead loobuma ka sellest villast ja . . . üldse virelema hakkama.»

«Eks siis virelengi. Olen oma elus küllalt näguripäevi näinud. Selline asi mind ei murra.»

«Selles ma ei kahtle,» möönis Demetrios. «Aga tahad sa ennast oma kunstis teostada, siis pead paratamatult Antiookiast lahkuma.»

Phryne ei vastanud. Tükk aega valitses sügav vaikus. Siis ütles Demetrios:

«Jätame pimesikumängu. On ju selge, et sa viibid Antiookias ainult ühe mehe tõttu. Kuid veelgi selgem on, et see mees ei hooli sinust. Kas sa siis seda ei näe?»

«Näen või mitte, see ei lähe teistele korda.»

«Ära ole selles nii kindel,» tähendas Demetrios ja lisas: «See sinu kiindumus on ühepoolne. Lihtsalt mõistatuslik. Nagu peituks selle kõige taga mingi saladus.»

«Ja peitubki. Suur saladus. Võib-olla tema ise ei teagi, et see saladus on olemas.»

Vaevalt aga olid need sõnad Phryne huulilt libisenud, kui ta peas hakkas tuikama mõte, et Ammianus Marcellinus tõesti ehk ei teagi nende suurt saladust. Ta kaotas korraga enesekindluse, muutus murelikuks.

Demetrios tajus Phrynes toimunud meelemuutust, neid kahtlusi, mis hakkasid tantsijatari hinges pead tõstma, ja ta otsustas rauda taguda, kuni see veel hõõgub.

«Phryne! Kas sa jätad siis l a v a l tõesti kehastamata Phaidra, Niobe ja Aphrodite, ja matkid nende asemel e l u s kuujumalanna Selenet, kes ei suuda äratada oma kallimat, magavat Endymioni?!»

Phryne ei vastanud.

«Mõtle järele,» sõnas Demetrios püsti tõustes. «Ja kui oled otsustanud . . .»

«Mis asja?» kähvas Phryne nördinult.

«Ega siin tõesti midagi otsustada polegi — selles on sul tuline õigus,» soostus ka Demetrios. «Ainuke mõistlik võimalus on Claudia teenistusse astuda. Kui oled nõus, siis tule minu lelle Libaniose majja. Sind võetakse vastu kahel käel.»

Demetrios pöördus minekule, ent peatus veel korraks ukselävel ja lausus:

«Tegelikult ei tohiks ma sulle seda ütelda, aga . . . Ühe sõnaga — ära oma otsusega ja tulekuga kaua viivita. Ole hiljemalt kolme päeva pärast Claudia trupis — või siis . . .

noh, lihtsalt mine kusagile peitu, et sind ei nähtaks Antiookias.»

Ja Demetrios jooksis minema, vihates sellel hetkel iseennast ja kogu maailma.

Phryne aga langetas sealsamas oma sisimas otsuse: Claudia teenistusse ta küll ei astu.

2

Ammianus Marcellinus oli juba harjunud asjaoluga, et halb uudis tuleb harva üksi. Sellel veebruaripäeval aga võis ta veenduda, et võimatud pole siiski ka vastupidised juhtumid, sest Fortuna on ju pime. *Fortuna caeca est.* Sest vaevalt oli ta jõudnud kümmelda ja hommikueinet võtta, kui Kalliopiose majaori oli toonud talle oma isandalt küllakutse. Seal oli muuseas kirjas olnud seegi uudis, et Alexandra on end Seleukosest ära lahutanud, nende villa konfiskeerimisest pole aga enam üldse juttu olnud.

Meeleldi oleks Ammianus Marcellinus otsemaid Alexandra ja Kalliopiose villasse läinud, kuid ta ei taht-nud sellise läbematusega end reeta ja nõnda tegi ta Firmusele korralduse: anda kaarik majatrepi ette pärastlõunal. Ise aga läks ta oma raamatukogusse, et jätkata Julianuse elulugu puudutavate ürikute uurimist. Kuid Kalliopiose küllakutse ei läinud tal meelest ja seepärast lagunesid üksikud laused sõnadeks, mida silmad küll lugesid, aga aju ei analüüsinud, kuna dokumentide sisu ei jõudnudki Ammianuse teadvusse: nii tugevasti valitses tema mõtteid Alexandra. Ja kui Firmus tuli talle teatama, et on saabunud naiskülaline, ei hakanud Ammianus teda lõpuni kuulama, vaid sööstis kohe *vestibulum*'isse. Oodatud Alexandra asemel aga seisis seal — Phryne.

Kuid Ammianus Marcellinusel polnud asjatult julge ning leidliku sõjamehe maine. Nõnda ei reetnud ta nüüdki näoilme ega žestiga oma üllatust ja hüüatas kohe:

«*Salve, o Phryne*! Missugusele jumalale või jumalannale võlgnen ma tänuohvri selle eest, et oled tulnud mulle külla? — Firmus, kata laud raamatukogus.»

Ja ikkagi ei õnnestunud Ammianusel Phrynet tüssata. Tantsijatar tundis teda liiga hästi. Selline ülevoolav tervitus polnud Ammianusele omane. Seepärast muutus ka Phryne ettevaatlikuks ja peaaegu kahetses, et oli tulnud. Aga nüüd polnud enam võimalik taanduda.

Phryne päästis valla oma vasakul õlal läikiva hõbesõle, nii et villane tumepruun himation langes maha ja nähtavale tuli ookerkollane poolsiidist tuunika, mis vöötatud punase pehmest nahast rihmaga. Rohelisi sandaale ehtisid kuldpandlad. Heledad kiharad langesid laubale rullikeeratud lokikestena, muidu aga olid tema pikad juuksed koonusekujuliselt tahapoole kammitud ja kukla pealt hõbekammiga kinnitatud. Kõigest oli näha, et Phryne oli end küllatuleku puhuks ehtinud.

Ammianus Marcellinus tõmbas uksekardina kõrvale ja palus Phrynet raamatukogusse astuda. Seda Phryne tegigi, mööudes Ammianusest nii lähedalt, et tollele kerkis ninasse see eriline salvide, lõhnaõlide ja kümmelnud keha aroomisegu, mis tõi meelde kunagised kirepalangutes veedetud ööd ja erutas mehe meeli veel praegugi.

Ka Phryne pani seda tähele ja tundis sisimas rõõmu, et Eros on jäänud tema liitlaseks Ammianus Marcellinuse puhul. Kuid ta ei näidanud oma rõõmu välja. Hoopis vastuoksa! Ta vaatas täiesti ükskõikse pilguga ringi tuttavas ruumis, kus nad paari kuu eest olid kahekesi sorteerinud Libanioselt saadud materjale, ja küsis:

«Kas Clio käib sind sageli siin inspireerimas?»

Nende pilgud pihtasid tahtmatult marmorist ajaloomuusat. Too seisis postamendil ruumi nurgas, loorberipärg peas ja poolenisti lahtitõmmatud pärgamendirull käte vahel. Korraks välgatas Ammianusel läbi pea, kas ei peitu selle Clio kui inspireerija taga vihje Alexandrale. Aga see mõte kadus kohe ja nõnda võis Ammianus puhtsüdamlikult tunnistada:

«Käib küll, aga palju harvemini, kui ma tahaksin. Näe, olen siin pärgamendile pannud Rooma ajalugu keiser Nervast alates. Tacitus lõpetab Domitianusega, mina jätkan Nervaga. Ja tahan jõuda tänapäevani. Kaks ja pool sajandit. Raske ülesanne.»

Ammianus oli nüüd reetnud Phrynele oma auahne unistuse. Otsekui ennast õigustades jätkas ta:

«Neetult raske ülesanne. Sest ajaloolase töö on leida tõde ja panna see kirja järeltulevatele põlvedele. Kirjeldada sündmusi erapooletult! — *Sine ira et studio*! Aga tee, mida tahad: paratamatult suudab ajaloolane kõige paremini tõde välja selgitada ikkagi ainult o m a a j a kohta.»

«Aga miks sa siis seda ei tee? Miks sa vaevad ennast kahe ja poole sajandiga?»

«Oma elukogemustele tuginedes saaksin ma kirjutada ainult keiser Constantiusest ja Julianusest. See aga on liiga lühike periood ja nõnda ei saaks ma veenvalt kummutada Tacituse pessimismi Rooma suhtes. Tacitus ennustas juba kahe ja poole sajandi eest Roomale hukku. Aga Rooma on püsinud tänaseni ja jääbki kestma. Jääb kestma igavesti! Sest Rooma on püha, on kogu maailma tempel!»

Nõnda rääkis Ammianus Marcellinus Phrynele oma kavatsusest, sattus hoogu ja märkas alles natukese aja pärast endalt küsida, miks nad püsti seisavad, miks ta seda kõike üldse räägib ja miks on Phryne siia tulnud.

«Anna andeks, Phryne, et olen nii külalislahkusetu võõrustaja, kes sulle isegi istet ei paku. Ole nii hea!»

Kui nad olid laua ääres istet võtnud, tahtis Ammianus ka Phryne peekrisse lesbose veini kallata, kuid tantsijatar keeldus ja palus endale õunamahla valada.

«Aga mis ma siin ikka sellest igavast tõeotsimisest pajatan! Räägi parem sina, mida oled teinud ja kuidas elanud?»

Nõndamoodi Ammianus Marcellinus küll küsis, aga Phryne sai kohe aru, et tegelikult tahab mees teada, mispärast on tantsijatar siia tulnud.

«Minu elus pole midagi muutunud,» lausus Phryne. «Olen ikka endist viisi näitleja ning tantsijanna, kes oma kunstiga endale leiba teenib. Aga sinuga on ju toimunud lausa vapustav muudatus nagu Proteusega, kes võis endale võtta kõige erinevamaid väljanägemisi. Kui ma siit mõne kuu eest lahkusin, siis jäi siia sõjatribuun Ammianus Marcellinus. Nüüd aga leian eest ajaloolase ning kirjaniku. Sõjatribuuni ma tundsin, aga ajaloolast ei tunne. Ja nõnda ma olen mõnevõrra kimbatuses.»

«Mis kimbatust siin olla saab? Ainult nõrgale inimesele võib amet vajutada oma pitseri, tugev inimene vajutab oma pitseri ametile.»

«Seda küll. Aga kimbatust tunnen ma seetõttu, et ei tea, kumba kingitust sulle üle anda.»

Phryne tõi tuunikavoltide vahelt nähtavale väikese pärgamendirulli ja kuldkapsli koos hõbeketiga. Ta pani mõlemad esemed lauale.

«Mis see siis tahab olla?» küsis Ammianus, võttis rulli ja tõmbas selle lahti.

«Mingid märkmed või päevik, mida on pidanud keegi sõdalane, kes on ise osa võtnud keiser Julianuse Pärsiaretkest. Võib-olla aitab see sind sinu tõeotsingutel.»

«Päris huvitav asjake,» lausus Ammianus Marcellinus, kui oli siit-sealt natuke teksti lugenud. «Kuidas see sinu kätte sattus?»

«Daphnes võib kõikvõimas Juhus sulle veelgi huvitavamaid asjakesi pihku pista, kui ... kui oled küllalt julge neid ostma.»

Ammianus noogutas. Kes siis Antiookias ei teadnud, et need kalliskivid, pärlid ja kuldehted, mida purjutajad Daphnes müüa pakkusid, tõid ostjatele pahatihti õnnetust! Et need väärisesemed olid tavaliselt röövitud või varastatud, mõnikord isegi mõrvadeks või muudeks veretöödeks põhjust andnud, see ostjate südametunnistust ei vaevanud. Hoopis rohkem tegi neile muret asjaolu, et müüja teadis, kelle kätte oli läinud tema vääriskivi või kuldsõrmus. Sest saab raha otsa, ja otsa ta saab nagunii, siis võib müüjal kergesti tulla mõte, et peaks katsuma seda väärisese uuesti tagasi võtta ...

«Ja sina olid siis nii julge,» sõnas Ammianus poolenisti naljatleval, poolenisti imestaval toonil.

«Seda küll. Ostsin selle käsikirja ühelt sõjamehelt, kes oli juba üsna purjus, ent tahtis siiski pidutsemist jätkata, ja ostsin rahuliku südamega. Selle manuskripti pärast ei tule mitte keegi mind paljaks röövima või mõrvama. Ja kuigi see käsikiri on ilmselt varastatud või röövitud, mina päästsin ta siiski hävimisest. Sinul aga võib temast viimati veel kasugi olla.»

«Näed nüüd, Phryne. Ma pole sind veel tänanudki,» kiskus Ammianus Marcellinus oma pilgu käsikirjalt lahti. Ta vaatas Phrynele otsa rahutult ning hajameelselt, korraga nagu toibus ja hakkas jälle käsikirja silmitsema. Ja oli südamest tänulik Phrynele, kui kuulis tantsijannat ütlevat:

«Eks vaata enne järele, kas ongi tänamiseks põhjust.»

«Kindlasti on, kindlasti on,» korrutas Ammianus, tundes ootamatut kergendust, et pole vaja Phrynele otsa vaadata ja võib end käsikirja taha peita.

Sest mingi kuuenda meelega tajus Ammianus selgesti, et nii see käsikiri kui ka kuldkapslike hõbeketiga on

ainult kattevarjuks sellele piinavale ebaselgusele, mis polnud kadunud nende vahelt ka pärast seda, kui Phryne oli lahkunud Ammianuse majast ja siirdunud Daphnesse. Minevik polnud neist lahkunud, seda oli tajunud Ammianus tollal, kui oli külastanud Phrynet Daphnes, seal harjutussaalis Osthanese võõrastemaja kõrval. Ja sedasama tajus ta praegugi. Tajus seda erilist Phrynest hoovavat aurat, mis koosnes julgusest, ettevõtlikkusest ja kirglikkusest. Ta tundis, et peaks tõusma püsti ja vajutama oma näo Phryne juustesse ... Aga see oleks siis juba nagu omalaadne tõotus. Siis ei oleks enam mõtet Kalliopiose villasse minnagi. Ja nõnda klammerdus Ammianus käsikirja külge nagu merehädaline, kes püüab end päästa lainetel ulpivate laevarusude abil.

«Mina olin sellel sõjakäigul ju päris keiser Julianuse lähedal,» tähendas Ammianus, «kuulsin ja nägin, mida tema kaaskonnas räägiti ja tehti. Ma viibisin ka Julianuse surivoodi juures. Huvitav, kuidas paistis see sõjakäik tavalisele sõdalasele? Sest kõigest hoolimata arvan ma, et see manuskript pärineb mõne lihtsa kirjutaja või varustaja kalamosest.»

Ta hakkas käsikirja lugema ja hüüatas siis korraga:

«Näe, jälle see vastik väljamõeldis! Nagu oleks keiser Julianus surivoodil hambaid kiristades end kaotajaks tunnistanud ja hüüdnud: «Sa oled võitnud, kalilealane! — *Vicisti, Galilaee*!» Tegelikult vestles ta Efesose Maximuse ja Ateena Priskosega hinge surematusest. Ja ta koguni sõitles meid, kui me seisime seal telgis, silmad pisarais. «Kas on siis tõesti sünnis taga nutta keisrit, kelle hing varsti tõuseb taevasse, et ühineda seal jumalate ja tähtedega?» Nõnda ütles ta meile, ja ta ei tundnud vähimatki huvi Naatsareti puusepapoja ja kalilealaste vastu. Ja ennäe! Selle päeviku pidaja teab isegi seda, kes tappis keiser Julianuse!»

«Kas see siis teada ei ole?» küsis Phryne.

«Kindlasti on teada ainult nii palju või õigemini nii vähe, et keiser Julianust tabas surmav oda Mesopotaamias Phrygia küla lähedal. Kes oda viskas — seda me ei tea. Vähe sellest! Me ei tea sedagi, kas see oli pärsia või rooma oda. Sest ihukaitseväelased panid kogu oma jõu mängu, et haavatud keisrit taplusest ohutusse paika viia. Kellel oli seal aega või tahtmist kaasa võtta mingit oda, mille keiser oli oma kehast välja tõmmanud ja maha visa-

nud?! Aga see on ikka nii, et mida vähem inimene teab, seda selgem paistab talle kõik olevat.»

Ammianus Marcellinus jätkas kirjarulli venitamist ja kommenteerimist. Phryne aga silmitses seda auahnet meest, ja talle hakkas üha rohkem tunduma, et Ammianus on sukeldunud sellesse kahe ja poole sajandi pikkuse ajaloo sügavikku nagu pärlipüüdja meres. Kuid see meri on täis saladusi ja mõistatusi, Ammianus aga murrab lahti pärlikarpe ja otsib oma suurt pärli, lahendust kõikidele saladustele, mida kätkeb endas Rooma ajalugu Tacitusest alates. Seejuures aga ei mõtle ta hetkegi nendele saladustele, mis peituvad tema enda elus. Nõnda mõtles Phryne sellest paradoksaalsest asjaolust, sest ta oli veel väga noor ega teadnud, et inimene tavaliselt elab illusioonidele ning ka elab illusioonidest. Ja just nagu hajameelselt võttis Phryne väikeselt laualt kuldkapsli koos hõbeketiga.

Ammianus jäi korraga vait, pani kirjarulli käest ja küsis kapslile osutades:

«Mis saladust varjab endas see bulla?»

«Seda peaksin mina sinult küsima,» vastas Phryne ja muutus rõõmsamaks: viimaks ometi jõudsid nad kaugest ajaloost tänapäeva ja nüüd võis lahenema hakata see saladus, mille tõttu Phryne oli siia tulnud. Ent sedamaid pidi ka Phryne ise sukelduma ajalukku, kuigi mitte just kahe ja poole sajandi pikkusesse sügavikku. Ja ta lausus:

«Kas mäletad, Ammianus, kui Pärsia kuningas nelja aasta eest Mesopotaamiasse tungis, seda provintsi laastates Nisibise müüride alt mööda läks ja Amidat piirama hakkas?»

«Isegi kui ma tahaksin seda unustada, ei läheks see mul korda. Sest kuigi surmajumal Thanatos armastab alati sõjameeste läheduses viibida, siis tollal seisis ta mitut puhku mulle nii lähedal, et ma selgesti tundsin, kuidas tema külm hingeõhk käis mulle kuklasse. Ma viibisin ju kogu piiramisaja Amidas ja pääsesin üle noatera eluga ainult tänu Olümpose jumalatele.»

«Aga enne Amidat olid sa ometi Nisibises, eks?»

«Olin küll. *Magister equitum* Ursicinus pidi kogu Mesopotaamia provintsi kaitsmist organiseerima, aga keiser Constantius kõhkles tema siiasaatmisega nii kaua, et Nisibise juurde jõudsid täiesti samaaegselt Ursicinus lääne ja Pärsia kuningas Šapur ida poolt. Teha polnud enam

midagi. Pärslased rüüstasid juba ümbruskonda ja *dux Mesopotamiae* Cassianus oma ratsanikega tõrjus neid tagasi, et põgenikele veel linnaväravaid lahti hoida. Meie aga Nisibisesse üldse ei läinudki . . .»

«Nisibisesse üldse ei läinudki?» peaaegu karjatas Phryne.

«Me kartsime, et Šapur hakkab Nisibist piirama. Aga piiratud linnas istumine tähendab nälgimist, janu ja lõppude lõpuks isegi pikaldast surma. Nõnda pöörasime oma hobused otse Nisibise müüride juurest peaga põhja poole ja hakkasime Amida suunas traavima. Oleksin ma võinud arvata, et satun vihma käest räästa alla. Aga miks sa nii ehmatanud oled? Ja miks see kõik sind üldse huvitab?»

«Kas mind siis ei võigi tagant kihutada soov tõde otsida ja leida?» vastas Phryne, kes oli end juba kogunud. Ta vahtis nüüd üksisilmi Ammianusele otsa ja ütles siis:

«Sinu hobusel oli tumeroheline hõbenarmastega sadulatekk.»

«Jah, ma võitsin selle Lutetia Parisiorumis täringumänguga,» hakkas Ammianus kauge mälestuse mõjul muhelema.

«Sa tõid oma ratsu laudjal Nisibise linnaväravani kaheksa-aastase poisikese.»

«Tõepoolest,» imestas Ammianus. «See oli mul täiesti meelest läinud. Aga nüüd hakkab koitma. Jah, me võisime linnast juba kahe miili kaugusel olla ja tahtsime just Amida poole kihutama hakata, kui märkasime teeserval armsa olekuga poisikest, kes valjusti nuttis. Ta oli vabade inimeste laps, sest kandis kaelas bullat. Ursicinus käskis mul poisikese Nisibisesse viia. Seda ma tegingi. Et pidin oma ülemuse juurde tagasi pöörduma, siis panin poisikese linnaväravа ees maha ja traavisin minema. Ega mul seal enam midagi teha olnudki, sest käsk oli täidetud ja silmanurgast ma nägin, kuidas keegi tütarlaps poisikese juurde jooksis ja teda kõvasti embas.» Ammianus jäi korraga vait, hakkas ainiti Phrynele otsa vahtima ja küsis: «Kuidas sina seda kõike tead?»

«See poisike, kelle sa linnaväravas maha panid, oli Agathokles,» ütles Phryne.

«Agathokles!» kordas Ammianus hämmastunult. Phryne oli talle jutustanud nondest aegadest, mil ta alles oli õppinud tantsukunsti ja kuulunud rändava *archimimus*'e Plancuse truppi, kus kõikide lemmikuks oli olnud poisike

Agathokles. Kord Nisibises pärast etendusi oli Plancus lahkunud siit kogu oma trupiga just tolle päeva hommikul, mil pärslased alustasid oma sõjakäiku. Plancusest ja tema trupist ei kuuldud enam iialgi mitte midagi. Phryne oli olnud Agathoklesele vanemaks õeks, hoolitsenud tema eest, hellitanud teda, kuni... kuni kuri palavik kahe aasta eest oli viinud poisikese varjude riiki. Ja nõnda oli Phryne esmakordselt tundnud, mida tähendavad lein, kannatus ja armastatud inimese kaotamine.

«See oli siis Agathokles,» lausus Ammianus mõtlikult ja lisas järsku nagu ärgates: «Tähendab, see tütarlaps seal linnavärava juures olid sina?»

«Mina,» ütles Phryne lihtsalt.

«Hakkan aru saama. See kuldkapslike hõbeketiga oli Agathoklesel kaelas?»

«Oli.»

«Mina tõin tema sinna. Ja see oligi meie esimene kohtumine. Käesoleva aasta suvel aga kohtusime Nisibises teistkordselt, eks?»

«Nii see oli.»

«Ja see siis oligi sinu suur saladus, millest sa mulle paaril korral vihjamisi mõista andsid.»

«Seesama.»

«Mina arvasin, et tegemist on...» ja Ammianus neelas alla viimased sõnad.

Kuid Phryne oli juba taibanud, et mees oli tahtnud oma lause lõpetada sõnadega «suure armastusega», ja muutus kurvaks. Kogu selle nelja aasta jooksul oli ta oma mõttekujutluses ihaldanud seda sangarit, kes oli päästnud Agathoklese. Ja kui poole aasta eest Nisibises oli ilmunud see mees peosaali natuke aega pärast seda, kui Phryne oli orjapõlvest vabaks lastud, siis oli ta seda pidanud jumalate märguandeks. Ja ta oli läinud Ammianuse juurde kõikidest keeldudest hoolimata. Nüüd aga olid needsamad jumalad ta reetnud, olid näidanud end kadedatena, kes ei või näha surelike õnne.

Ammianus seisis ja pures huult: ta ei suutnud endale andestada oma viimast lauset, mis oli nagu tahtmatult üle ta huulte libisenud. Phryne oli lasknud tal pilku heita oma südame ja hinge salasoppidesse, kuhu ta oli matnud oma piinad ja kannatused. Phryne oli talle näidanud oma hinge, mida olid kannatused õilistanud. Sellele oleks tulnud vastata samasuguse siirusega — ja siis oleks tekkinud

tunnete ja mõtete harmoonia, oleks tekkinud silmapilk, mis kaunistab elu. Ja kui kumbki mõtleb rohkem teisele kui iseendale, siis sõlmub see kahe inimese liit, mis peab vastu kõige raskematele katsumustelegi.

Ammianus mõistis, et see hetk oli olnud siinsamas. Ent veelgi selgemini sai ta aru, et oli oma kõhklemisega selle hetke käest lasknud. Kuid just siis ärkas temas soov seda hetke siiski tabada. Ta sööstis Phryne juurde, embas teda, surus oma põse vastu tantsijatari põske ja ütles:

«Oo, väike Phryne! Kui palju sa oled pidanud kannatama!»

Phryne liibus tema vastu, suudles teda — ja tajus korraga, et Ammianust täidab tema vastu ainult kaastunne, et ta on ennast ise petnud.

Nende vahelt oleks nagu külm tuuleiil läbi vuhisenud. Nende käed lõtvusid, nad tõmbusid teineteisest eemale.

Ammianus tahtis nagu midagi ütelda, kuid Phryne oli leidnud jällegi oma endise uhkuse, kohendas soengusse pistetud hõbekammi ja ütles:

«Joogem! Vala mulle veini!»

Kui nad kahekesi jõid, tajusid mõlemad, et sellest väikesest pidusöögist on nüüd saanud peiesööming, *silicernium*, et nad matavad oma mälestusi.

Phryne pani peekri lauale ja ütles:

«Ongi mul aeg minna. Suur tänu võõrustamise eest.»

«Tänu on täiesti minupoolne.»

Ammianus saatis Phryne *vestibulum*'isse, aitas talle himationi õlgadele.

«Jää terveks, Ammianus Marcellinus! Ja minu arvates peaksid sa ka oma mälestused kirja panema. See kõik, mis sa täna jutustasid, oli nii huvitav.»

«Sulle meeldis?» lausus Ammianus. Ta oli ennast nüüd juba kogunud ja katsus külaskäigu rusuvat lõppmuljet leevendada. Nõnda ta ütleski: «Pütaagorlastest peale on arvu «kolm» peetud täiuslikuks, sest tal on olemas algus, keskpaik ja lõpp. Aga pütaagorlased ise pidasid kõige täiuslikumaks «nelja», mis on tegelikult «kolme» väljaarendatud kõrgem vorm. Nõnda loodan minagi, et meie tänane, see kolmas kohtumine, ei jää viimaseks. Et sellele järgneb neljas, kõige täiuslikum.»

«Elame — näeme,» ütles Phryne toonil, millest ei andnud mitte midagi välja lugeda, ja lahkus.

Ammianus Marcellinus läks tagasi raamatukokku. Ta

ei saanud lahti tundest, et oli oma süü läbi kaotanud midagi väga kallist. Kõik ärritas teda. Raamaturiiulid, millelt tolm pühkimata, lebats, mille vaskjalad polnud läikima hõõrutud. Ent kõige rohkem ärritasid teda Phryne toodud käsikiri ja hõbeketiga kuldkapslike, mis meenutasid teravalt äsjast külaskäiku. Ammianus pani need esemed inkrusteeritud laekasse, silma alt ära, kutsus siis kohale Firmuse ja majaorjad, sõimas neid nagu traaklane, käsutas need laiskvorstid küürima ning koristama. Aga siiski ei leidnud ta enne rahu, kui oli joonud end ka traaklase kombel purupurju, nii et Firmus pidi ta lebatsile talutama.

Samal ajal nuttis oma toas Phryne, pea padja sisse surutud. Kuid viimaks tõusis ta üles, pesi näolt pisarate jäljed, minkis end värskeks ning ahvatlevaks — ja läks Libaniose poole.

Veel samal õhtul kolis Phryne rikka senaatorilese villasse.

3

Järgmisel hommikul ärkas Ammianus Marcellinus valutava pea ja sandi tujuga. Ta teadis küll oma sõjamehepõlvest, et sellisel juhul on parimaks arstirohuks gümnastika, mis ajab higistama, kuid niisuguse vahendi kasutamiseks oli ta nüüd juba liiga mugavaks muutunud. Vähe sellest! Ta käskis Firmusel koguni lesbose veini tuua, et lebatsil pikutades teab mitmendat korda Phryne külaskäiku analüüsida. Ja ilmnes kummaline asjaolu: kas ta süüdistas ennast või õigustas, ikkagi kripeldas tal süda ja ta ei vabanenud tundest, et midagi on väga viltu. Selle ebameeldiva tunde peletamiseks rüüpas Ammianus aina veinikannust, kuni oli jällegi purjus, nii et Firmus pidi aitama tal lebatsilt tõusta. Ja kuigi tema liha oli nõder, oli vaim valmis — ja nõnda kordas ta oma eilset käsku: anda kaarik majatrepi ette pärastlõunal, sest tema läheb külla Kalliopiosele. Aga Olümpose jumaladki olid otsustanud korrata eilset päeva, ehkki uue tegelasega, ja läkitasid Ammianus Marcellinusele külaliseks Claudia.

Kui nad väikeses saalis olid istet võtnud, siis kulgesid nende mõtted üsna ühesugust rada mööda. Claudia mõtles, mida peaks see küll tähendama, et vandenõuga seotud asju ajades tuleb tal pidevalt tegemist teha purjus

meestega. Või kuulubki selline sinimeelne olek vandenõu juurde. Räägitakse ju, et ainult Caesar hakkas kaine peaga riiki kukutama. Teised on alati alustanud joomisega ja pahatihti lõpetanud oma peast ilmajäämisega. Kas ootab ka käesoleva vandenõu osalisi selline saatus?

Ammianus aga mõtles, mispärast ei lase Olümpose jumalad tal kohtuda Alexandraga ja saadavad tema teele juba teist päeva naisterahvaid. Phryne külaskäigust võib muidugi aru saada. Aga miks on tulnud Claudia, see originaalitsev amatsoon?

Niisuguseid mõtteid mõlgutas Ammianus Marcellinus ega võinud arvatagi, et Claudiat oli haaranud jäägitult põnev mäng — vandenõu. Mitugi korda oli Claudia kahetsenud, et Antiookiast oli Galliasse saadetud *comes* Arinthaeus. Claudia oli kindel, et tema Delilana meelitaks tollelt galli Simsonit välja kõik sõjasaladused. Aga vandenõu võimaldas sellel amatsoonil oma energiat ka ilma Arinthaeuseta küllaldaselt kulutada. Ja eile õhtul, mil tema kaaskonnaga oli liitunud Phryne, oli Claudia uskuma hakanud, et seda vandenõu soosivad jumalad. Hilise aja tõttu polnud ta Phrynet Demetriose ateljeesse saatnud, vaid jätnud tantsijatari oma villasse ööbima. Aga juba mõne tunni pärast, vastu hommikut, oli löönud selle amatsooni usk jumalate soosingusse vankuma. Nimelt jõudis just siis Daphnesse, Claudia üüritud villasse, Demetriose majaori, kes teatas, et õhtul olid tunginud ateljeesse Eubulose löömamehed. Nad olid taga otsinud Prokopiost. Muidugi ei leidnud nad sealt mitte kedagi. Kuid sellest hoolimata oli jäänud neli meest sinna varitsema. Ühesõnaga — Demetriose ateljee on praegu lõks, mis ootab ohvrit.

Loomulikult polnud nüüd mõtet Phrynet tollesse lõksu saata. Aga selge oli seegi, et Eubulosel ja tema löömameestel pidi mingil moel hais ninas olema Prokopiose saabumisest. Seepärast otsustas Claudia läkitada Seleukia sadamasse Miloni ja Festuse, et nood «Kolme Ankru» võõrastemajas üles otsiksid Florentiuse. Too ootas seal Tarsosest saabuvat laeva, mille pardal Prokopios. Ent Milon ja Festus ei jõudnud veel kapuutsmantlitki selga tõmmata, kui Seleukiast kihutas Daphnesse Florentius ise, hobused kaariku ees valges vahus. Ta teatas, et tuulejumal Aiolos oli andnud laevale nii hea pärituule, mis

lubas Prokopiosel tervelt kaks päeva varem Seleukiasse saabuda. Praegu viibib *comes* «Kolme Ankru» võõrastemajas, ent Florentiuse kui oma ihukaitseülema saatis ta Antiookiasse maad kuulama. Ja siin ta nüüd ongi ja ootab auväärselt *domina* Claudialt korraldusi. Mida *comes*'ile ütelda? Kuhu *comes* viia?

Kuid auväärne *domina* ei osanud midagi vastata. Asjade selline kulg oli kõik plaanid segi paisanud. Ja kui ta koos Florentiusega oli läbi arutanud kõik Antiookias asuvad vandenõulased, siis selgus, et ohutuim paik on Ammianus Marcellinuse villa. Ja nõnda oligi Claudia nüüd siin, jalas ikka need gallidelt ülevõetud kitsad pruunid püksid ja käes ratsapiits.

Claudiat ja Ammianust ei sidunud mälestused ega saladused. Nad olid pealiskaudselt tuttavad. Ja seepärast kujunes nende vestluski üsna lühikeseks ning peaaegu ametlikuks.

«Kas ma võin kindel olla, et selle saali seintel ei ole kõrvu?» küsis Claudia otsekohe, kui nad olid jäänud kahekesi.

«Võid küll, kuigi ma ei mõista . . .»

«Kohe hakkad mõistma. Ja see asjaolu, et mitte keegi meie juttu ei kuuleks, on sulle niisama tähtis kui mullegi.»

Claudia pistis oma käe Ammianusele nina alla: peopesal hiilgas vandeseltslaste kuldne märk.

Ammianus muutus hoobilt tükk maad kainemaks ja küsis:

«Mida sa tahad?»

«Tahan, et sa varjaksid siin mõned päevad t e d a . . .»

«Viimast Flaviust?!»

«Ilma nimedeta! — *Nomina sunt odiosa*!»

«Minu villa ei ole kuigi ohutu paik. Siin käib inimesi asehalduri kantseleist ja *strategos*'e staabist. Selline võõras ärataks tähelepanu. Pealegi otsitakse teda taga, tema pea eest on tasugi välja kuulutatud. See võib kergesti ahvatleda mõnda inimest, kes teda tunneb, salakaebust sepitsema.»

«Kas sa arvad, et ta tuleb siia purpurrüü seljas ja diadeem peas?!»

«Niimoodi muidugi mitte, aga . . .»

«Ei mingit aga,» sekkus Claudia resoluutselt. «Oht ähvardab teda ja meid kõiki igal pool, ent sinu villas siiski kõige vähem. Et teda ära ei tuntaks ja et mitte

keegi tema peale salakaebust ei sepitseks, see on juba sinu mure. Mina lasen ta siia tuua kui orja, kelle sina oled ostnud. Sõima teda õgardiks ja logardiks. Kui on vaja kellelegi puru silma ajada, siis peksa teda. Ühesõnaga — kohtle teda nagu tõelist orja, kuid varja teda ja päästa ta. Tema ise on igasuguse halva kohtlemisega nõus, nii et sulle on kõik juba ette andeks antud.»

Polnudki enam millestki rääkida. Claudia läks ära, Ammianus aga käskis Firmusel jälle veini tuua ja tühistas ühtlasi oma sõidu Alexandra poole. Ja endamisi veini rüübates jõudis ta otsusele, et kõige paremini varjab ta Prokopiost niimoodi, kui ta toda meest üldsegi ei peida.

Pärastlõunal saabuski Florentius Prokopiosega villa ette. Aga see pikka kasvu tõmmu jumega mees, kelle pea oli habemenoaga paljaks aetud, mistõttu võimsad mustad vuntsid ja sama värvi suur lainetav pard näisid lausa läikiva eebenipuuna, ei meenutanud üldsegi *comes* Prokopiost, kelle pidusöömingule oli Ammianus Marcellinus sattunud Nisibises.

«Viimaks ometi saadab *comes* Arinthaeus mulle ära oma täringumänguvõla,» ütles Ammianus valjusti, nii et teda kuulsid Firmus ja mitmed majaorjad, kes olid trepile tulnud. «Roni kaarikult maha ja tule siia.»

Prokopios täitis sõnalausumatult selle käsu.

«Tee suu lahti! Tõmba käelihased pingule!» kamandas Ammianus ja uuris Prokopiose hambaid ning katsus tema muskleid, nagu tehti alati orja ostmisel.

«Mis su nimi on?»

«Gnathon,» vastas Prokopios.

«Arinthaeus kiitis sind kui bibliotekaari. Kas sa tunned seda tööd?»

«Enesekiitus haiseb. Võin ütelda ainult nii palju, et olen oma elu jooksul töötanud nii Efesose kui ka Pergamoni raamatukogus.»

«Hästi. Küll näeme, mida sa oskad. Firmus, vii ta sellesse väiksesse ruumi, mis asub raamatukogu kõrval. Tahan, et ta oleks mul käe-jala juures.»

Õhtul läks Ammianus veinikannuga Prokopiose juurde.

«Tulin vaatama, kuidas sa oled end siin sisse seadnud,» ütles ta.

«Pole viga,» sõnas Prokopios. «Ma ei ole kunagi mugavusi taga ajanud. Viimased kuud aga on mulle õpetanud,

et pole paremat jooki kui vesi. Ning kui lisada sellele veel lihtne toit ja kõva küljealune, siis paremat elu ei oska kujutledagi.»

Ammianus pani veinikannu häbelikult ukse kõrvale põrandale ja ütles:

«Olen rõõmus, et sulle minu pool meeldib. Kahjuks ei saa ma sulle pakkuda mingit muud meelelahutust kui ainult lugemine. Seepärast andsingi sulle selle toa otse raamatukogu kõrval, et saaksid siit võtta lugemisvara.»

«Sain sellest kohe aru ja kasutasin juba su külalislahkust ilma luba küsimata.»

Prokopios osutas laual lebavale pärgamendirullile. Ammianus luges selle küljes rippuvalt lipikult Iambulose nime — ja vaatas üllatunult Prokopiosele otsa. See teos — «Reis päikeseriiki» — oli olnud Ammianusele noorpõlves selliseks raamatuks, mis oli teda ühelt poolt võlunud oma värviküllase fantastikaga, teiselt poolt aga pannud teda mõtlema ja vastust otsima küsimusele: kuidas muuta paremaks senist ühiskondlikku korda? Ehkki Iambulos, see hellenliku hariduse saanud araablane, oli elanud kuussada aastat tagasi, polnud tema «Reis» kaotanud oma külgetõmbejõudu seniajani. Ikka oli see teos veedelnud lugejaid, ja nõnda oli sellest ilmunud ikka ja jälle uusi väljaandeid, ikka oli Iambulos leidnud matkijaid, ja niimoodi oli üks eksemplar kuulsast reisiraamatust jõudnud ka Ammianus Marcellinuse isa, linnaarhitekt Daimachose biblioteeki.

Ammianus Marcellinus mäletas selgesti, millise õhinaga ta oli neelanud Iambulose seiklusi. Tolle teekond oli viinud Aethiopia kaudu ühele päikeselisele saarele India ookeanis. Seal oli ta eest leidnud ideaalse riigi, Heliopolise, mille kõik elanikud austasid päikesejumal Heliost ja olid igas suhtes võrdsed, isegi tarkuse poolest. Iambulos oli veetnud sellel saarel seitse õnnelikku aastat ja arusaadavalt võis ta anda väga täpse pildi saareasukate elust. Kõik inimesed tollel saarel elasid kogukondadena, mida kutsuti süsteemideks. Nad kõik töötasid võrdselt ja said ka võrdselt osa tööviljadest. Kuna saarel aasta ringi valmisid pidevalt puu- ja köögiviljad, kuna põldudel üks lõikus järgnes teisele, siis polnud vaja hommikust õhtuni rügada, vaid võis vaba aega täita laulude, tantsude ja pidusöökidega. Et kõik olid võrdsed, siis täitis igaüks kordamööda kõiki kohustusi, alates teenrist ja lõpetades

valitsejaga, kusjuures iga süsteemi valitsejaks oli selle kõige vanem liige. Mingeid haigusi sellel saarel ei olnud, mistõttu inimesed elasid niikaua, kuni neid valdas soov surra. Samuti ei tundnud selle päikeseriigi elanikud abielu. Kõik lapsed kuulusid kogukonnale ja kogukond kasvatas neid. Nõnda polnud selles riigis kohta rikkusele, auahnusele, armukadedusele ja õpetatusele — nendele võrdsuse vaenlastele, ja polnud ka vaenu ega võitlust orjade ja peremeeste vahel, sest kumbagi klassi polnud olemas. Üle kõige hindasidki päikeseriigi elanikud südamete ühtsust ja nõnda nad elasidki üksmeeles ning armastuses.

Kui Ammianus oli Iambulose romaani esmakordselt läbi lugenud, siis oli tal olnud tunne, nagu viibiks ta Antiookia lilleturul, kus tuhandete õite värvi- ja lõhnaküllus pani pea ringi käima. Milline joovastav visioon vendlusest ja võrdsusest! Kuid ometi oli tema kriitiline meel juba tollal nii tugev olnud, et ta oli taibanud: ainult stoikute visioon see ongi ja muud mitte midagi! Sest ühiskond ilma orjuse ja orjadeta on niisama mõeldamatu nagu ühiskond ilma aristokraatiatagi. Eesmärgiks ei pea olema võrdsete, vaid hoopis õiglaste ühiskond — see platoonikute ideaal. Tolles ideaalses riigis jääb orjade olukord muutumatuks, vabad aga rakendavad oma jõu niimoodi: filosoofid juhivad riiki, sest nende pärisosaks on tarkus; valvurid kaitsevad riiki, sest nende vooruseks on mehisus; põlluharijad ja käsitöölised toodavad seda, mida riik vajab, ja nende vooruseks on sõnakuulekus. Kui kõik kolm seisust täidavad kohusetruult oma ülesandeid, siis hakkabki riigis valitsema õiglus, sest üksnes õiglusel saabki baseeruda harmooniline ühiskond.

Selliseid mõtteid ja mälestusi äratas Ammianus Marcellinuses pärgamendirull Iambulose nimega. Kuid ta ei andnud oma tunnetele voli ja tähendas ainult:

«Mõnus lugu meelelahutuseks, eks ole?»

«Ei ütleks, et ainult meelelahutuseks,» vastas Prokopios. «Viiesaja aasta eest katsus ju Pergamoni Aristonikos Müüsias ja Kaarias Heliopolist rajada.»

«Aristonikos oli hull,» lausus Ammianus ja lisas põlglikult: «Aga mida Efesose vilepuhujanna pojalt ikka oodata?!»

«Hoopis vastuoksa!» hüüatas Prokopios. «Just temalt võiski midagi oodata. Ja just seepärast, et tema emaks

oli Efesose hetäär Leaina, tõeline emalõvi, nagu ütleb tema nimigi. Aristonikose isa, Pergamoni kuningas Eumenes, oli ju lapsepõlvest peale nõrk ja põdur. Dünastiliste huvide tõttu naideti ta süüria-egiptuse printsessi Stratonikega. Too tõi endaga kaasa küll kuulsa kuningliku sugupuu ning suure kaasavara, aga tema veri oli väsinud. Nende abielu jäi üle kahekümne aasta lastetuks. Ja kui lõpuks juhtuski samamoodi, nagu on kirjutatud piiblis, et Saara naeris, siis nende poeg, see seaduslik troonipärija prints Attalos, oli põdur ning väsinud juba sündimisest peale. Aristonikos aga oli sigitatud kirepalangutes. Ta oli terve ning tugev, pärinud oma ema vitaalsuse. Kumb neist oleks pidanud troonile astuma?»

«Kogu oma jutuga oled sa sellele küsimusele juba vastanud,» ütles Ammianus, «kuid kehalised puuded ei takista inimest veel hea valitseja olemast. Julius Caesar polnud atleet ja peale selle kannatas ta langetõve all. Jumalik Augustus aga lonkas vasemat jalga ja oli kogu elu hädas külmetushaigustega.»

«See on tõsi,» soostus Prokopios. «Aga need mehed ihaldasid võimu ja tahtsid valitseda. Võim — see oli nende kõige vägevam kirg, ja selle kire tõttu ei põrganud nad tagasi mõrvade ja kodusõdadegi ees. Aga prints Attalos ei tahtnud võimu ega tahtnud ka valitseda, sest tema kutsumuseks oli teadus. Juba poisikesena tundis ta suurt huvi taimede vastu, noorukina aga rajas endale terve botaanikaaia. Ta leiutas ju terve hulga uusi ravimeid maksa- ja põrnahaiguste, vesitõve ja põletikkude vastu. Tema kuulus salv *Attalicum album* on nahahaiguste ravimiseks praegugi kasutusel. Samuti kirjutas ta terve hulga traktaate meditsiinist ja farmakoloogiast. Veel Pliniuski oma kapitaalses teoses «Naturalis historia» on kasutanud tema uurimusi kalade, lindude ja putukate kohta.»

«Attalos oli oma elulaadilt veidrik, nii et selle põhjal võiks teda küll teaduse harrastajaks pidada,» ütles Ammianus, kes oli juba tükk aega pead murdnud selle kallal, kuhu Prokopios tüürib oma jutuga Pergamoni kuningriigist. «Aga väita, et ta võimust üldse ei hoolinud ja ainult teadusega tegeles, seda me siiski ei saa. Sest selles botaanikaaiaski kasvatas ta eeskätt just mürktaimi, laskis neid endale tuua Kolchisest, Ibeeriast ja Tessaaliastki. Kõige rohkem huvitasid teda mürgid ja vastumürgid ja ta katsetas nende mõjuvust surmamõistetute juures. Surma aga mõistis ta palju oma kaaskondlasi ainult seepärast, et kahtlustas neid vandenõudes ja salasepitsustes. Ainult kahtlustusest piisas.»

«Hiljem aga leinas ta neid taga nädalate kaupa,» tähendas Prokopios. «See tõendab, et ta polnud halb, vaid ainult närvinõrk, kuna oli sigitatud väsinud verega inimeste poolt.»

«Närvinõrk, tasakaalutu... Kas pole need ainult leebemad väljendid, sest kuninga kohta ei sobi ju ütelda... näiteks — hull.»

«Seda ta küll ei olnud!» asus Prokopios ootamatu tulisusega Attalost kaitsma. «Kui ta pidi kuningaks hakkama Attalos Kolmanda nime all, kui ta pidi kahekümne nelja aastasena võtma oma õlgadele riigi valitsemise, selle koorma, mis teda ei huvitanud ja mis takistas tal teadustele pühendumist, siis tegi ta seda ainult kohusetundest. Ainult kohusetundest pani ta diadeemi pähe ja tõmbas purpurrüü selga. Aga iialgi ei näidanud ta end rahvale, ei korraldanud pidusööke ega mänge — ühesõnaga: ei teinud mitte midagi seesugust, mida teeb iga kuningas, kes tahab valitseda ja püüab rahvale meeldida, püüab rahva poolehoidu võita. Vähe sellest! Tema enda eluviis oli läbinisti askeetlik. Ta ei ajanud habet ega piiranud oma juukseid, riietuse järgi oleks võidud teda kehvapoolseks Pergamoni kodanikuks pidada. Ja miks ta seda kõike tegi?»

«Miks siis?» küsis Ammianus Marcellinus umbusklikult.

«Seepärast et ta tahtis päästa Pergamoni kuningriiki!»

«Kena päästmine küll,» tähendas Ammianus irooniliselt, vihjates niimoodi täiesti pretsetenditule juhtumile: oma testamendiga oli Attalos Kolmas pärandanud kogu Pergamoni kuningriigi Roomale!

«Ma tean,» ütles Prokopios, «sa mõtled seda testamenti. Aga mina olen tõesti olnud Pergamoni raamatukogus — nii et ennist ma sulle vähemalt selle koha pealt ei luisanud — ja olen saanud seal tutvuda materjalidega, mis võimaldasid mul jõuda tõeni.»

«Noo,» venitas Ammianus Marcellinus umbusklikult, ent küsis siis korraga: «Ja milline see tõde oli?»

«Niisugune, nagu ma arvasingi. Kõik, mis juhtus tollal Attalose ja tema kuningriigiga, oli Pergamoni rikaste töö! Nemad mürgitasid Attalose ja koostasid selle võltstestamendi, millega Pergamoni kuningriigist sai Rooma impeeriumi Asia nimeline provints. Nemad kallasid laimuga üle

mõlemad vennad — nii Attalose kui ka Aristonikose — ja vahendasid nendest järelpõlvedele mälestuse kui veidrikkudest ja poolhulludest, et õigustada oma reeturlikku tegevust. Sa ei usu?»

«Sellised «usun» või «ei usu» on omal kohal, kui meil on tegemist millegi mõistusele kättesaamatuga. Tõe väljaselgitamisel aga võime kasutada oma mõistust. Ja tõeni saamegi jõuda ainult faktide ja kahtlemise kaudu.»

«Hästi,» ütles Prokopios. «Sündigu su tahtmine. Minu arvates on kõige imestamisväärsem fakt see, et niisugune kääbus nagu Attaliidide Pergamon suutis tervelt poolteist sajandit laveerida selliste hiiglaste vahel nagu Seleukiidide Süüria, Ptolemaiidide Egiptus ja Rooma vabariik, enne kui ta kaotas lõplikult sõltumatuse. Attalos nägi seda paratamatust ette ja tegi, mis veel teha andis: pärandas kuningriigi küll Roomale, kuid tingimusel, et Kreeka linnad, eesotsas Pergamoniga, jäävad vabadeks ja võivad ennast ise valitseda. Ka see on fakt, eks?»

Ammianus Marcellinus noogutas.

«Ja Attalose tegu seletatakse kaht moodi. Ühelt poolt riigitarkuse ning ettenägelikkusega, teiselt poolt vihavaenuga, mida ta olevat tundnud Aristonikose vastu. Aga mida räägivad faktid? Aristonikos elas samas palees kus Attaloski. Aristonikos võis ainukesena igal ajal oma venda külastada. Ja oleks Attalos tundnud vihavaenu tema vastu, siis kuningana oleks ta saanud seda Aristonikosele igati tunda anda. Ebasoosing, maapagu, vangla, timukamõõk — võimumehel on selles vallas palju võimalusi. Aga ta ei kasutanud nendest mitte ühtegi.»

«Jah, vihavaenu versioon langeb tõesti ära,» möönis Ammianus.

«Aga veelgi selgemini langeb ära riigitarkuse versioon, kui selle all mõista Pergamoni kuningriigi pärandamist Roomale,» ütles Prokopios ja jätkas kohe: «Miks sulges Attalos end üsna varsti pärast troonile astumist oma paleesse ja hakkas elama nagu erak? Põhiliselt seepärast, et poleks vaja tegemist teha Pergamoni liitlasega, roomlastega. Nendega suhtlemisest ta muidugi ei pääsenud, aga Rooma kohtles Attalost nagu isand oma sulast. Rooma oma käskude ja alandavate korraldustega viis Attalose meeleheitele. Need kaaskondlased, keda ta hukata laskis ja keda ta hiljem taga leinas, nende surmamist nõudis Rooma, ähvardades vastasel juhul Pergamoni oma sõjaväega hõivata. Attalos tõi need ohvriks, et päästa Pergamoni. Kuid lõppude lõpuks sai ta aru, et kaotab nõnda kõik oma sõbrad ja poolehoidjad. Ja siis koos Aristonikosega valmis tal plaan, kuidas vabastada Pergamon sellest salakavalast liitlasest.»

Prokopios jäi vait. Vaatas Ammianus Marcellinusele ainiti otsa ja ütles siis:

«Juba Platon teadis, et igas linnas on kaks linna: rikaste linn ja vaeste linn, kes on teineteisega vaenujalal ja niimoodi nõrgendavad kogu linna ja lõpptulemusena ka riiki. Aga peale selle on olemas igas linnas ja riigis veel kolmaski, kõige suurem — orjade linn ja riik. Ja Attalos ning Aristonikos otsustasid päästa Pergamoni niimoodi, et kutsuvad võitlusse Rooma vastu just vaesed ja orjad, selle kõige suurema osa elanikkonnast, ja kuulutavad nad kõik võrdseteks ja vabadeks kodanikeks.»

Ammianus Marcellinus kuulas Prokopiose juttu üha suureneva nördimusega. Riik ilma aristokraatia ja orjadeta? Riik, kus kõik on võrdsed ja vabad kodanikud?! Aga ta ei lausunud sõnagi. Ja vist poleks see võimalikki olnud, sest Prokopios oli sattunud hoogu.

«Nõnda valmistusid vennad võitluseks. Aga kuidagimoodi olid nende plaanist haisu ninna saanud rikkad, eesotsas Pergamoni kõige jõukama ning varakama mehe Endemosega. Ja nad mürgitasid Attalose. Tegid seda väga peenelt. Lasksid äraostetud teenril pidevalt kuninga toidu sisse mürki panna. Nõnda jäi Attalos haigeks, põdes nädal aega ja suri siis, kui kõik olid juba selle mõttega harjunud, et kuninga päevad on loetud. Attalos suri ju ainult kolmekümne ühe aastasena. Niimoodi mõtlesid Pergamoni rikkad kavatsetavale Rooma-vastasele ülestõusule lõppu teha. Kuid nad ei teadnud üht asja . . .»

Prokopios katkestas oma jutu nagu lõigatult. Ammianus Marcellinus tõstis nõksatusega pea ja vaatas vestluskaaslasele otsa. Prokopios võttis laualt veekruusi ja rohkem imes kui jõi selget allikavett. Ootamatult tekkinud paus venis pikemaks vaikimiseks, mis andis võimaluse Ammianusele: kogu see vastuoluline ja kummaline vestlus läbi mõtelda ja selgusele jõuda, mispärast Prokopios seda talle räägib. On ju Prokopios Rooma keisritrooni pretendent. Aga miks ta siis paljastab Rooma alatuid võtteid väikese riigi suhtes? Ent Ammianus ei suutnudki otsusele jõuda, kui Prokopios jälle kõnelema hakkas.

«Pergamoni rikkad ei võinud uneski arvata, et Aristonikos, kes nüüd kohe troonile astus, sest Attalosel järglasi ei olnud, jääb väljatöötatud plaani juurde ja näeb oma peaülesannet Rooma mõju alt vabanemises. Aristonikost ära mürgitada nad ei saanud. Siis katsusid nad teda ära osta. Endemos pakkus talle terve laevatäie varandust. Sõitku ainult Pergamonist minema. Ja oleks Aristonikos olnud nüüd samasugune omakasupüüdlik ja vaeste inimeste reetja, nagu olid ja on seda rikkad, siis oleks ta muidugi selle varandusega Aleksandriasse, Smürnasse või mõnda muusse suurlinna sõitnud ja elanud seal jõuka logelejana surmani. Et ta aga oli patrioot ja vaeste kaitsja, siis lükkas ta selle ettepaneku loomulikult tagasi. Ja just niisugusel hetkel leiti korraga Attalose testament! Selle leidis aga — Endemos! Ei saa olla mingit kahtlust, et tegemist oli võltsinguga. Sest kogu see niinimetatud testament tõi kasu ainult rikastele. Kõigepealt oli seal kirjas, et Pergamoni linn jääb vabaks ja võib ennast ise valitseda. Aga kes moodustavad linna omavalitsuse? Rikkad! Ent rikastele hädaohtlikud vaesed ja orjad hoiab vaos Rooma. Hästi välja mõteldud, eks ole? Ja veel üks huvitav asjaolu. Endemos sõitis laevaga kohe Rooma, luges testamendi senatis ette. Senat võttis vaimustusega selle päranduse vastu. Aga testament ise? Kus see on? Mis keeles ta oli kirjutatud? Missugune oli tema sisu? Kust ta Pergamonis leiti? Mitte ükski ajaloolane ega kirjanik ei ütle meile selle kohta sõnakestki. Aga muidugi osutus nüüd Aristonikos hoobilt ebaseaduslikuks valitsejaks, usurpaatoriks, kelle vastu Rooma kui Pergamoni kuningriigi seaduslik pärija võis kasutada täie õigusega jõudu. Aristonikos kuulutati lindpriiks ja tema pea eest lubati anda sama palju kulda, kui see pea kaalub. Nüüd lahkus Aristonikos küll Pergamoni linnast, sest seal oleksid rikkad ta ikkagi viimaks tapnud, aga ta ei läinud ära Pergamoni kuningriigi territooriumilt. Hoopis vastuoksa! Ta kuulutas välja Heliopolise rajamise kuningriigi põhjaossa, Müüsiasse. See pidi olema niisugune riik, mille kõik kodanikud — heliopoliidid — on võrdsed, hoolimata oma päritolust ja varandusest. Nõnda kogunesid Aristonikose ümber orjad ja kehvikud, kõik need alandatud ja solvatud, keda rikkad ei pidanud inimestekski, vaid ainult rääkivateks instrumentideks. Nendest heliopoliitidest moodustas Aristonikos oma sõjaväe ja lõi mitmes lahingus roomlasi. Suur

osa Pergamoni territooriumist langes heliopoliitide võimu alla. See sõda vaeste inimeste parema tuleviku nimel vältas mitu aastat ega lõppenud isegi siis, kui Aristonikos vangi langes, Rooma viidi ja seal tapeti. Niisugused mehed olid tegelikult Attalos Kolmas ja tema vend Aristonikos. Mida sa nüüd ütled, Ammianus Marcellinus?»

«Väga huvitavad uued andmed. Kahjuks ei tegele ma selle ajajärguga. Vastasel korral paluksin sinult juhatust, kuidas neid materjale Pergamoni raamatukogust leida, ja sõidaksin sinna. Et kõike uurida just allikmaterjalide põhjal. Siin on ju terve hulk probleeme!»

«Milliseid?» küsis Prokopios.

«Näiteks pole selge see, mispärast Aristonikos nii visalt võitles selle Heliopolise rajamise eest? Sest mõtle ise. Kui selle eest oleks võidelnud Attalos, seaduslik kuningas, siis oleks tema võitluse mõtteks olnud oma kuningriigi tugevdamine. Selge! Aga Aristonikos? Muidugi voolas tema soontes ka Attaliidide verd, aga ta polnud ikkagi seaduslik troonipärija ja Rooma poleks teda mitte kunagi kuningana tunnistanud. Minu arvates oleks ta pidanud oma poolehoidjatega siirduma üksikule saarele, nii nagu tegi seda Iambulos, ja sinna oma Heliopolise rajama. Nüüd aga võttis ta ette võitluse, mis oleks olnud mõttekas kuningale — ja mispärast?»

Prokopios vahtis põrandale, tõstis korraga pea ja ütles: «Seepärast, et ta oligi kuningas. Seaduslik kuningas. Attalos oma surivoodil andis talle üle pitserisõrmuse ja käskis tal kohe kuningana Pergamonis troonile astuda, kui surmajumal Thanatos on oma töö teinud. Käskis troonile astuda ja nende suure ühise plaani teoks teha.»

Ja nüüd sai Ammianus Marcellinus äkki kõigest aru. No muidugi! Prokopios on end samastanud Aristonikosega, aga Julianuse peegelpildiks on Attalos Kolmas. Üks, kelle kutsumuseks teadus, kirjandus ja filosoofia, teine, kes tahab valitseda ja ihaldab võimu. Üks, kes on küll seaduslik, ent nõrk troonipärija, teine, kelle õigused troonile väikesed, aga see-eest on ta tugev. Ja mis kõige tähtsam: enne surma käskis Attalos troonile astuda Aristonikosel. Aga kogu aeg liigub ringi kuulujutt, et enne oma surma, õnnetul Pärsia-retkel, andis ka keiser Julianus Karrhae linnas kuujumalanna Selene templis Prokopiosele üle oma purpurmantli ja käskis tal kohe troonile astuda, kui ta peaks saama teate, et praegune keiser on langenud.

Kõik on selge, kõik klapib. Ja korraga tuli Ammianusele mõte: kas Prokopiosel on viimati kavas Aristonikost matkida ka selle Heliopolise rajamisega? Orjade ja kehvikute sõjakäik rikaste ning aristokraatide vastu?

Kuid sellele küsimusele Ammianus enam selget vastust ei saanudki, sest Prokopios oli muutunud jällegi sõnakehvaks. Ei jäänud muud üle, kui soovida talle head ööd ja minna ka ise magama.

4

Alles neljandal päeval pärast Kalliopiose kutse kättesaamist jõudis Ammianus Marcellinus tema villasse Orontese jõe ääres. Siin valitses suur askeldamine ja rutt, mille põhjus oli silmaga nähtav ja käega katsutav: villa ees seisis tore reisitõld — *carruca dormitoria* —, milles oli võimalik ka sõidu ajal magada. Tõllale naelutatud hõbeplekist ilustused olid läikima hõõrutud, helesinised siidkardinad tolmust puhtaks klopitud. Reisitõlla ette oli rakendatud kaks väikest rässakat pruuni galli hobust, tuntud oma vastupidavuse, vähenõudlikkuse ja nobejalguse poolest. Ka nende valjad olid hõbenaastudega kaunistatud.

«Mis siin lahti on? Kes ära sõidab?» peatas Ammianus Marcellinus teenri, kes tuli parajasti tõlla poole sületäie villaste tekkidega.

«*Domina* Alexandra.»

«Kuhu siis?» jahmus Ammianus. «Ja miks nii äkki?»

«Läheb Kerasosesse oma meest vaatama,» ütles teener. «Eubulos saadab sinna suure kaubavoori ja *domina* läheb sellega kaasa. Niisugust head võimalust ei tule iga päev.»

Ammianus Marcellinus jättis teenri sinnapaika ja läks villasse. Mehaaniliselt läbis ta *vestibulum*'i ja *fauces*'e, pööramata tähelepanu pruunile Atlasele, kes kandis oma õlgadel taevavõlvi, ja astroloogilisele tahvlile, mis kujutas universumi mudelit.

Uksevalvur tegi talle kummarduse ja ütles:

«Kalliopiost ei ole kodus. Ta läks Libaniose poole.»

«Vii mind *domina* juurde,» lausus Ammianus, kelle peas vasardas lakkamatult mõte, et Alexandra sõidab Seleukose pagenduspaika. Aga mispärast, kui ta on end ometi Seleukosest lahutanud?

Ammianus sammus uksevalvuri kannul läbi aatriumi,

kus troonis lõvipeaga Kronos, kelle ümber madu mähkunud, ja peatus üllatunult hetkeks tabliinumis: Julianuse marmorbüstilt oli võetud kate, büsti ees põlesid küünlad. Jah, seda värvitud skulptuuri tundis Ammianus juba Nisibisest. Juuksed kuldkollased, silmad ja kulmud tumepruunid, lokitud lõuahabe must, suu punane.

«*Domina* käsul,» vastas uksevalvur, kui oli märganud Ammianuse küsivat pilku.

Nad läksid nüüd piki koridori, kuni valvur jäi seisma paksu eesriidega kaetud salongiukse taga. Ammianus paotas raske tumerohelise kardina, ja oligi selles dekoreeritud seintega toas, kus Aleksandra parajasti käsutas teenijatüdrukuid. Nood askeldasid ringi korvide ja kompsudega. Toolileenile oli aga heidetud *paenula*, paksust vildist reisimantel, mis ei lasknud vihmal, tuulel ega külmal ihuni tungida.

«Tulid hüvasti jätma?» küsis Alexandra kerge imestusega hääles.

Ammianus neelatas ja kogeles midagi arusaadamatut. Alexandra silmitses teda ja ütles siis teenijapiigadele:

«Minge välja! Oodake ukse taga! Ma kutsun teid!»

Kui nad olid jäänud kahekesi, ei lausunud kumbki tükil ajal sõnagi. Viimaks ütles Ammianus:

«Sa sõidad ära. Aga miks? Seleukosega ei seo sind ju enam mitte midagi.»

«Oh seda Kalliopiost küll! Juba on jõudnud sulle lobiseda. Ja mismoodi ta sulle Seleukose kirjast kõneles?»

«Me pole üldse kõnelnud. Ta ainult saatis mulle lühikese sõnumi. Seleukose kirjast ei tea ma mitte midagi. Mida ta kirjutas?»

«Niisama ühest ja teisest. Et kirjutab oma mälestusi keiser Julianusest ja kavatseb kevadel hoolitsema hakata kahe kirsipuu eest. Peale selle oli ta veel lisanud, et varanduse päästmiseks lahutagu ma ennast temast.»

«Ja edasi?»

«Ei muud midagi. Tegingi nõnda ja valmistasin suurt rõõmu Kalliopiosele. Kui ma aga hiljem järele mõtlema hakkasin, siis sain aru, et olin toiminud ainult solvumisest. Ja nüüd sõidangi Seleukose juurde, et temaga rääkida ja küsida, kas ta tõesti tahab, et me lahku läheksime? Kas ta tõesti mulle sellise kirja saatis?»

Ammianusele meenus otsemaid võltstestament, millega terve Pergamoni kuningriik kadus ajaloost. Kas on siin

tõesti tegemist mingi võltsitud kirjaga, mille tõttu Alexandra kaob jäädavalt tema elust? Ammianus ei teadnud seda, ei osanud ka midagi ütelda ja lihtsalt vaikis.

«Keiser Julianuse valitsusajal,» jätkas Alexandra, «mil Seleukos oli Kiliikias Olümpose jumalate ülempontifeksiks, elasin ka mina Tarsoses. Seal õnnestus meil selle kahe aasta jooksul müsteeriumide kaudu ühendusse astuda jumalatega ja tungida selle loori taha, mis lahutab surematute maailma surelike omast. Me olime suure saladuse avastamise lävel, kui keiser Julianus läks sõjakäigule, Seleukos temaga kaasa — ja nõnda jäi kõik pooleli. Ma tahan nüüd Seleukose enda käest kuulda, kas ta tõesti loobub selle saladuse avastamisest, kas ta loobub igavikulise tähtsusega teadmisest maise varanduse pärast?»

Alexandra silmad särasid. Teda täitis eksalteeritus, mis oli Ammianusele nii tuttav omaaegsetest Libaniose ringi koosolekutest. Just sellist Alexandrat oli ta alati ihaldanud ja ihaldas praegugi. Aga samuti teadis ta, et just sellises meeleolus on Alexandra kõige kaugemal igasugusest maisest. Et praegu pole teha mitte midagi muud, kui soovida Alexandrale õnnelikku reisi — ja oodata ning loota . . . mida? Kas ei ütle vanasõnagi, et lootus sünnitab rumalaid. *Spes mater stultorum est.* Ah, jätta kõik kus see ja teine! Jätta igasugune lootus ja sukelduda ülepeakaela töhe. Aga siiski on Alexandra end lahutanud ja pole ju teada mitte kellelgi peale Olümpose jumalate, missugune tulevik neid ees ootab.

Sel hetkel tatsas uksekardina vahelt salongi kaheaastane tütarlaps, nukk süles, silmad pisarais. Sedamaid järgnes talle hoidja. Ent vaevalt oli ta lapsel käest kinni kahmanud, kui viimane pistis hüsteeriliselt karjuma.

«Me läheme kohe ära,» ütles hoidja Alexandrale ja pöördus siis lapse poole: «Olympias! Tule kaasa!»

Laps hakkas veel kõvemini karjuma. Alexandra võttis tütre sülle ja ütles hoidjale:

«Las ta jääb siia! Mine oma tuppa! Ma toon sulle Olympiase hiljem sinna.»

Laps silmitses Ammianust umbuskliku pilguga. Mida tahab see võõras mees tema emast? Siis võttis ta ema kaela ümbert kinni ja ütles:

«Ei tohi ära sõita. Olympias ei taha.»

Ammianuse arvates sarnanes tütar suuresti emaga, kuid midagi oli temas ka Seleukosest. Ta otsustas kõik

lootused maha matta, kui märkas, et laps hoiab sedasama nukku, mille tema oli Olympiasele kingiks toonud. Alexandragi pani seda tähele ja ütles Ammianusele:

«See sinu kingitud nukk, mis käsi ja jalgu liigutab, on Olympiase lemmik.»

«Või koguni lemmik?» lausus Ammianus kerge imestusega.

Seda asjaolu pidas Ammianus heaks endeks, ja ehkki ta oli otsustanud siit lahkuda targana, kes ei looda, läks ta siiski minema rumalana, kes loodab.

5

Kui Ammianus Marcellinus oli muutunud nüüd lootusetuks lootjaks, siis Florentius Kurakäpp kuulus vankumatult kindlate lootjate hulka, nagu on seda kalurid või kütid, kes teavad, et varem või hiljem ujub suur kala nende võrku või jookseb vägev metsasõnn nende püünisesse. Tuleb ainult oodata. Ja seepärast sõidutas Florentius kutsarina rahulikult keigareid ja kergemeelseid tüdrukuid, kes siirdusid Daphnesse lõbutsema, ja viimistles mõttes oma kättemaksuplaani.

Ka tolle veebruaripäeva õhtupoolikul tulid Florentiuse juurde kaks noorukit, võtsid vankril istet ja ütlesid lakooniliselt:

«Daphnesse! Osthanese juurde! Ja kiiresti!»

Florentius andis teel oma traavlitele küll aeg-ajalt piitsa, ent ikkagi jõudis ta oma hobuste ja lõbuhimuliste noorukitega Osthanese võõrastemaja ette alles siis, kui Daphnele laskus juba hämarus ja orjad hakkasid süütama fassaadile kinnitatud laternaid. Korraga oli võõrastemajaesine täis kollakat valgust, varjud muutusid teravaks ja tundus, nagu oleksid teravamaks muutunud meeledki. Florentius kuulis selgesti, kuidas saalist tungis talle kõrvu frivoolne lööklaul ratsakullerist, kes oli tööl nii päeval kui ööl, kes palju kandis ja oma ratsule keppi andis. Samuti nägi Florentius kohe Phrynondast ja Sextust. Need Eubulose löömamehed ajasid trepil juttu kahe hetäériga. Selge, et ka Eubulos pidi siin olema.

See arvamus pidaski paika. Natukese aja pärast tuli Florentiuse juurde Milon ja teatas, et täna hakkavad Venuse grotis oma salajast orgiat pidama Bacchuse kummardajad. Osthanes oli kollased tikitud siidtuunikad juba

valitud orjadele välja jaganud. Ja mis kõige tähtsam — selle au osaliseks oli saanud ka Robur.

«Siis on meil täna parim võimalus Eubulost tabada,» kostis Florentius. «Eubulose ihukaitsjad võtan ma oma hooleks. Sinu mureks jääb Eubulos siia tuua. Siis paneme ta vankrisse — ja edasine on juba minu asi. Kas tuled selle asjaga toime?»

«Kui ei tule, siis kutsun sind appi. *Viribus unitis.*»

«*Viribus unitis*,» naeris Florentius ja surus tugevasti Miloni kätt.

Milon läks tagasi võõrastemajja. Florentius aga laskis veel korraks läbi pea käia kõikidel kättemaksuvariantidel, mis ta oli välja haudunud oma sõitudel Antiookiast Daphnesse ja tagasi, ja pidi üllatusega nentima, et täpselt seesugust võimalust polnud ta arvesse võtnud. Noh, mis ikka! Selge on ju see, et kõigepealt tuleb Eubulose ihukaitsjad purupurju joota.

Florentius seadis sammud fassaadtrepi poole. Vilistades muretult lööklaulu hoolsast ratsakullerist, läks ta astmetest üles ja hüüdis lõbusalt:

«*Io Bacche!*»

«*Evoe*!» vastas talle Phrynondas tusaselt.

«Miks nii hapult? Miks sellise näoga, nagu oleksid sibulat hammustanud?» küsis Florentius teeseldud lihtsameelsusega, ehkki ta väga hästi Phrynondase tusatuju põhjust teadis: kui Eubulos ise lõbutsema sõitis, siis pidid tema ihukaitsjad kannatlikult oma isandat ootama, valmis olema iga hetk tema korraldusi kuulama ja käske täitma.

«Mis see sinu asi on!» torises Phrynondas.

«Mõnevõrra siiski. Pole viisakas nii nägusaid Venuse preestrinnasid siin trepil külma käes lõdiseda lasta. Kas sa siis ei tea, et ilma söögi ja veinita jääb ka armastus poolikuks? *Sine Cerere et Baccho friget Venus*!»

«Pea suu ja lase jalga!»

«Seda ma teen nagunii, sest hoopis etem on võõrastemajas oma sünnipäeva pühitseda, kui sinusuguse mühakaga siin vinge tuule käes sõnasõda pidada. Kutsun teid kõiki — olge minu külalised!»

Hetäärid riputasid end kohe Florentiuse käevangu. Phrynondas ja Sextus vaatasid teineteisele otsa, heitsid siis pilgu Eubulose tõlla poole, mille pukil konutas kühmutõmbunud kutsar, kes oli end paksu hobuseteki sisse mähkinud.

«Ega peremees täna enne südaööd nähtavale ei ilmu,» ütles Sextus.

«Ja ega me seal võõrastemajas kaua ei viibi,» kostis Phrynondas, kes luges Sextuse mõtteid just nagu lahtitõmmatud papüüruserullilt. «Soojendame ainult natuke nina. Lõppude lõpuks on see ju ükstapuha, kas me istume koos teenrite ja kutsaritega värava taga lõkke ääres või võõrastemajas sütepanni juures. Ütle igaks juhuks kutsarile, kust ta meid leida võib.»

Nad jõudsid Florentiusele järele võõrastemaja koridoris, kus too pidas parajasti läbirääkimisi teenrite ülevaatajaga peoruumi suhtes. Ja siingi vedas Florentiusel viltu. Oma plaanides oli ta alati selleks peoruumiks pidanud Aphrodite ja Arese salongi, mis oli oma nime saanud neid jumalaid kujutava seinamaali järgi. Tollel maalil oli veinist ja sülelustest joobunud Aphrodite vajunud lebatsile Arese najale. Sõjajumala tumepruun keha kontrasteerus armastusjumalanna valge ihuga ja harmoneerus lebatsi kõrval asuvate veinikannudega. Ja nõnda oligi see maal ülemlauluks veinile ning armastusele. Selles salongis võis pidutseda häirimatult, sest siit viis ka väike uks otse õue. Ja just seda asjaolu oligi Florentius silma pidanud oma plaanides. Nüüd aga selgus, et seal pidutseb hoopis Antiookia asehalduri poeg Euphorbus.

«Ainuke salong, mis praegu vaba, on *aleatorium parvum*,» ütles ülevaataja sosinal, sest tegemist oli salastatud salongiga, kus mängiti keelatud täringumänge.

Florentiusele see asi ei meeldinud. Ta teadis, et *aleatorium parvum* oli väike mugavusteta ruum. Ja milleks mugavusi või muid ihulikke rõõme, kui siia kokkukäivaid inimesi hoidis oma võimuses ainult üks kirg, kirg mängida. Tunda joobnustavat võidurõõmu, kui Fortuna sulle naeratas, ja hinge ahistavat masendust, kui õnn oli sulle selja pööranud. Rippuda pilguga luutäringute küljes, näha, kuidas klõbisevate kuubikute tõttu vahetasid varandused omanikke, kuidas vaataja pilgule avanes ühe õhtu jooksul kogu inimtunnete skaala — rõõmujoovastusest meeleheiteni.

Aga mingit muud omaette olemise võimalust praegu ei olnud ja nõnda tuli Florentiusel leppida selle väikese täringumänguruumiga. Ja nõnda sai Florentius oma suurtest plaanidest teoks teha ainult selle, et tellis vähemalt vägeva sünnipäevalaua. Nii vägeva, et liudasid roogadega

tuli asetada põrandalegi, sest sellise peo jaoks polnud täringuruum ette nähtud. Veinidest aga tellis ta thasose valget, mis oli kuulus oma aroomi poolest, ja setia punast, mis oli üle kõige maitsnud jumalikule Augustusele.

Ent nüüd juhtus kõige ootamatum asi: Phrynondas ja Sextus keeldusid joomast. Florentius oli küll kuulnud, et Eubulos hoiab oma löömamehed kõvasti peos, aga nii ranget distsipliini polnud ta siiski oodanud. Oli selge, et nende meeste purjupanekust ei tule midagi välja. Ja hetääridki jäävad täna ainult silmailuks. Eubulos aga sõidab pärast orgiat rahulikult Antiookiasse end välja magama.

Kuid mõte sellest, et Eubulos käest libiseb, pani Florentiuse aju palavikuliselt tööle. Seepärast käskis ta teenritel täringulaua söökidest-jookidest lagedaks teha ja täringupeekreid tuua.

«Hakkame meelt lahutama,» ütles ta ja jagas oma külalistele peotäie denaare.

Sextus kõõritas täringulauda, mille kohta piiskop Paulinus oli möödunud pühapäeval kirikus ütelnud, et see on Saatana väljamõeldud püünis, mis sisaldab maomürki. Et aga Florentiuski oli seda piiskopi hinnangut kuulnud, siis sai ta Sextuse kõhklusest aru ja lausus:

«Jumalik Augustus oli kirglik täringumängija. Keiser Claudius on selle mängu kohta isegi raamatu kirjutanud. Kuidas pean ma teid kui oma külalisi lõbustama? Veini te ei joo, täringuid ei julge puudutada. Viimati pean siia tellima mõned etlejad, *recitatores*, et nad deklameeriksid Homerost või Vergiliust?!»

«Ei, ei, seda küll mitte,» tõrjus Phrynondas ja ütles Sextusele: «Võta peeker pihku ja viska. Näed ju, et peoperemees ise andis meile denaare. Niisiis pole siin tegemist millegi muu kui ainult ajaviitega.»

Hakatigi mängima. Ainult ühe täringuga ja ainult kolmekesi, sest hetäärid peitsid oma mündid tuunika alla ja loobusid mängust. Seda innukamalt tegutsesid nad toidunõude ja veinikannude keskel: täitsid peekreid, mida Florentiuse rõõmuks olid maitsma hakanud ka Phrynondas ja Sextus, keda mänguhasart üha rohkem kaasa kiskus.

Ühe täringuga oli mäng lihtne, kuid muutus peagi tüütavaks. Sest kes tegi Venuse viske, nii et mängijatele

vaatas vastu kuue lohukesega täringutahk, see sai kogu panga endale. Aga kui suur see pank siis ikka olla sai. Ainult koera viske puhul, kui täring näitas üht silma, tuli panka panna kaks denaari, muidu piisas ühest.

Nõnda tegigi just Sextus ettepaneku, et jätkataks nelja erilise täringuga. Nendel täringutel oli märgistatud ainult neli tahku numbritega I, III, IV ja VI. Kui mängija viskas «koera» või «kuue», pani ta panka viis denaari. Venuse vise aga oli siin selline, et pidid ühekorraga välja tulema kõik neli erinevat arvu.

Nüüd hakkasid kasvama nii pank kui ka mänguhasart. Nüüd tühjendati juba peekreid nii õnne kui ka ebaõnne puhul, kiruti viletsat viset ja kraabiti värisevate kätega võidetud denaare enda ette.

«Jätkake, sõbrad,» ütles Florentius. «Täna olete teie Fortuna lemmikud. Lähen raha vahetama ja tulen kohe tagasi.»

Ta võttis tuunika alt mõned kuldmündid, solidused. Nende esiküljel oli keiser Constantinus Suure portree, tagaküljel aga loosungid, nagu «Õnnelikkude aegade taastamine», «Püsiv rahu», «Ühiskondlik vabadus» ja «Armeede ühtsus». Ta luges neid keisri soovunelmaid ja tundis, kuidas hakkas kergelt kipitama Eubulose omandimärk, mis oli talle tulise rauaga käevarrele põletatud.

Ta ruttas täringumänguruumist välja ja sattus kohe vastamisi Miloniga.

«Tulingi just sind otsima,» ütles atleet. «Bakhanaal hakkab täit hoogu sisse saama. Üsna varsti võtavad bakhandid endi hulka kaks noorukit, kelle müstiks oleku aeg on lõpule jõudnud. Pärast seda läheb pööraseks pidutsemiseks. Millal oleks sinu arvates paras aeg Eubulosele koos veiniga moonimahla sisse anda? Või ei meeldi sulle see plaan?»

«Mitte eriti. Ma tahaksin teda nõnda kätte saada, et ta oleks ikkagi oma meelte ja mõistuse isand.»

Milon jäi mõttesse, siis lausus:

«Tule korraks minuga kaasa. Peame ka Roburiga nõu.»

Kitsa koridori kaudu, mis oli täis toidulõhnu, läksid nad õuele. Siin põles ainult paar laternat, ent selgesti oli kuulda purskkaevu pladinat. Seal see nümfaion asuski.

«Oota mind siin,» ütles Milon, kui nad olid jõudnud selle marmorehitise juurde.

Florentiuse silmad olid pimedusega juba harjunud. Ta

nägi nüüd üsna selgesti merejumal Tritonit, kes istus delfiini turjal ja puhus suurt merikarpi, mille seest aga helide asemel paiskusid veejoad. Jumalat ümbritsesid ringina kalad, pead püsti, suud ammuli, ja nende kurgust sööstsid õhku samuti veejoad, mis ühinesid Tritoni pea kohal, nii et merejumal istus nagu mingisuguse veekupli all. Suvel koonduski elu siia õuele nümfaioni ümber, praegu aga meenutasid seda aega ainult tühjad ning kõledad lehtlad.

Pimedusest kerkisid korraga Florentiuse ette Milon ja Robur. Viimase kollane siidtuunika helendas. Peas kandis ta valget kapuutsi. Robur oli juba kuulnud Miloni käest Florentiuse arvamust, sest ta ütles otsekohe:

«Tean, et sulle ei meeldi see ettevõtmine moonimahlaga. Ja mõnevõrra kahtlane see muidugi on. Sest kõigepealt tuleb arst Unicus üles otsida, et ta käsiks Eubulose välja kanda. Aga siis on väga tõenäoliselt ka tema ihukaitsjad juba kohal, nii et pole kuigi lihtne Eubulost oma võimusesse saada. Meie käsutusse jääb siis ainult see võimalus: nagu Milon on Eubulose siiasamasse toonud, nii paneme ta sinu vankrile, mitte aga selle kröönija enda tõlda. Aga siis pead sina, Florentius, ülepeakaela kihutama pistma Antiookia poole. Tõenäoliselt hakatakse sind taga ajama . . .»

«Kas sa arvad, et ma neid kardan!» kähvas Florentius, keda oli täielikult vallanud üks eesmärk: Eubulos kätte saada. «Või mõtled, et ma ei suuda neil käest ära lipsata!»

«Ma ei arva, et sa kardad või tagaajajate eest ei pääse. Aga enne orjusesse langemist olin mina talupoeg. Ja talutöös tuleb alati silmas pidada otstarbekust. Kui ma orjapõlves olen isandate elu vaadelnud, siis on see sageli kulgenud selle põhimõtte järgi, et misjaoks lihtsalt teha, kui saab ka keeruliselt. Ja see variant moonimahla, Eubulose röövimise, linna poole kihutamise ja tagaajamisega on just niisugune.»

«Ja milline on siis lihtne variant?» küsis Florentius läbematult. «Räägi! Aga ruttu! Kindlasti tead sa seda, sest muidu poleks sa rääkima hakanud!»

«Groti teises otsas on salakäik, varuväljapääs,» ütles Robur. «Sest kuigi Osthanes on igasugused võimumehed ära ostnud, aga Bacchuse müsteeriumid on siiski keelatud — ja parem karta, kui kahetseda . . . Niisiis on seal groti teises otsas ka loožid ja kõige parem neist kuulub

loomulikult Eubulosele. Sealt viib uks otseteed salakäiku. Kui saaks Eubulost hirmutada, nii et ta ukseriivi eest ära tõmbaks ja salakäiku sööstaks . . .»

«Selge!»

Nõnda Florentius küll ütles, aga sai ka ise aru, et selge on ainult plaan, kuidas Eubulost ilma kärata tabada. Ent plaani ja selle teoks tegemise vahel haigutas kuristik, millest Florentius nii äkki ei osanud ühtki silda üle ehitada. Aga Robur oli selle asja ilmselt läbi mõtelnud, sest ta ütles:

«Tegutseda tuleb kahekesi. Üks hirmutaks Eubulost, teine aga otsiks üles salakäigu suudme, mis asub kusagil mäejalamil tihnikus, ja ootaks seal.»

«Mismoodi teda hirmutada?» küsis Milon.

«See on väike asi,» viskas Florentius käega, ent tajus samal ajal üha selgemini, kuidas Eubulos tal libeda angerjana peost libiseb. Ta tundis hirmsat viha oma abituse tõttu. Meeleheitlikus raevuhoos kiskus ta endal mantli seljast, viskas selle Roburile ja kähistas:

«Anna mulle oma tuunika! Ma lähen Venuse grotti!»

«Sa oled hull!» hüüatas Robur. «Tormad sinna nagu tuulispask, reedad kohe enese ja koos sellega ka meid!»

Roburi sõnad tõid Florentiuse uuesti mõistusele. Jõuetustundest kerkinud raevupalang kustus, mõtted hakkasid jälle rahulikult liikuma. Ja kui ta nüüd niimoodi kogu seda olukorda vaagis, siis tõusis edasine tegutsemisplaan nagu iseendast talle vaimusilma ette.

«Ära karda,» ütles Florentius Roburile, «kõik läheb korda. Kuulake nüüd hästi! Mina lähen grotti ainult luureretkele. Sina, Robur, mine salakäigu suudme juurde ja vaata, kas õhk on puhas. Aga sina, Milon, võta need solidused, vaheta denaarideks, mine *aleatorium parvum*'isse ja pea seal täringumänguga kinni Eubulose ihukaitsjaid. Ütle neile, et ma läksin oma traavleid söötma ja tulen kohe. Ja katsu täringuid mängides k a o t a d a, et Phrynondasel ja Sextusel mängulust kestaks. Kes tahab võita suurt lahingut, peab oskama väikestes kähmlustes kaotada. — Ja sina, Robur, tee nüüd kähku! Ära kohmitse!»

Ikka veel kõheldes tõmbas Robur tuunika seljast, ent hakkas siis korraga Florentiust õpetama:

«Tõmba kapuuts silmile. Ja ära lausu sõnagi. Täida kõik käsud sõnakuulelikult. Mine siit trepist alla kaevu

Üheksandalt astmelt läheb ava koridori, mille lõpus uks. Seal näita valvurile seda plaadikest.»

Ja Robur pistis Florentiusele pihku vaskžetooni, mille ühel küljel lamesklev Dionysos, teisel küljel aga võimsa fallosega saatür. Ta tahtis veel midagi ütelda, kuid Florentius lõi järsult käega ja nagu lõikas jutulõnga pooleks. Vaatas siis Milonile ja Roburile korraks otsa ning ütles:

«Asugem tegutsema ja andkem end jumalate kaitse alla. *Viribus unitis!*»

Florentius läks trepist alla. Kitsas koridoris vilkus paar lambikest. Ja nüüd seisiski ta juba ukse taga, kapuuts sügavalt silmile tõmmatud, vaskplaadike peos.

Koputiks oli vasest fallos, mille kumiseva löögi peale uksevalvur luugi avas. Žetoonile pilkugi heitmata tegi ta ukse lahti ja tervitas arvatavat Roburit sõimuvalinguga:

«Kus sa kooserdasid, päevavaras, unekott, muidusööja, leivaraiskaja! Sa oled lollim kui sada abdeeralast ja tuhat boiootlast kokku! Ülevaataja käis juba siin. Sain sinu pärast sõimata. Miks ma su välja lasksin? Mine kähku! Protessioon hakkab kohe liikuma!»

Uksevalvur osutas käega paremale. Florentius astus üle läve grotti ja kadus paari pika sammuga valvuri silmist.

Florentius läks kõrvalruumi, kus oli üles rivistatud veider rongkäik. Kõige ees poolpaljas sileen, kellel taga hobusesaba. Siis nümfideks ja saatüriteks maskeeritud orkestrandid, käes aulosed-vilepillid, krotalonid-klõbistid, sistrumid-käristid, timpanid ja tamburiinid. Nende taga kaks müsti, kelle pea mantliga kaetud. Siis looridesse mähkunud hetäär suure tamburiiniga, millele oli maalitud sokk. Ja nende kannul orjad, kes kandsid veiniamforaid ja mitmesuguseid roogasid. Ka Florentiusele anti sülle suur veinisegamisnõu, krateer.

Sileen tõstis kõrgele thyrsose, viinamarjaväätidesse mässitud kepi, mille otsas piiniakäbi koos värviliste lintidega, hõikas: «*Evoe*!» — ja lükkas peosaali viiva ukse pärani. Aulosed pistsid kimedalt huilgama, sistrumid ja timpanid ähvardasid kõrvu lukku lüüa. Kogu rongkäik marssis trampides saali, kus neid tervitasid bakhandid suure kisa ning käraga.

Söepannidelt õhkus kuumust, mis segunes veini- ja toidulõhnadega, higihõngu ja õli ning küünlavaha aroomiga. See raske leitsak rammestas ning joovastas ühtlasi. See oli nagu õhuke loor reaalse ja visioonliku maailma vahel, ja Bacchuse müsteeriumi käigus pidigi see loor räbalateks kärisema ja võimaldama veinijumala austajatel ajutiselt nautida õndsust, mis saab neile osaks igavesti pärast surma.

Grott oli võrdlemisi kõrge, ent halvasti valgustatud. Vähesed õlilambid seintel ja laudadel ei suutnud pakku peletada hämarust ja varje, andsid ainult toitu kujutlusvõimele ja kütsid üles ihasid. Saali pikiseina ääres asetses väike poodium, mille ühel serval seisis pronksist Priapos maani ulatuva fallosega, teisel serval tantsiv saatür. Keset poodiumi oli altar, millelt kõrgus hiiglaslik fallos. Altari kõrval aga seisid sileen, saatür ja nümf. Neil oli roosipärja asemel juustel kuldne diadeem.

Rongkäik jõudis poodiumi ette. Protsessiooni juhtiv sileen paigutas orkestri ühele ja orjad teisele poole, nii et keskele jäid ainult kaks kaetud peaga müsti ja looridesse mähkunud hetäär suure tamburiiniga. Seepeale teatas ta kulddiadeemiga sileenile, kelles Florentius tundis ära Eubulose, et müstid Smikrines ja Nikeratos on oma prooviaja hästi läbi teinud ja paluvad end võtta valitute hulka.

Nüüd hakkasid poodiumil seisjad tegutsema. Saatür andis mõlemale müstile loorberioksa, mille küljes õhkõrn veinipunane lindike. Sileen Eubulos viskas altarile piiniakäbisid ja puhus söed leegitsema. Siis viis ta müstid kättpidi läbi suitsu, nii et lindike loorberioksa küljes lõi lehvima. Nad jäid seisma nümfi ees, kes hoidis käe peal kantharost ja hakkas müste veega pritsima.

Kui see müstide puhastamine vee, tule ja õhu läbi oli lõpule jõudnud, võttis sileen Eubulos suure sõela, mille sees oli puuvilju, viinamarjakobaraid ja ka tainast fallos. Saatür hakkas nüüd aulosel erutavat viisi puhuma, hetäär tamburiini taguma, Eubulos aga kallas sõela sisu müstidele kaela. Seepeale tõmmati müstidelt maha mantel, mis seni nende pead oli katnud. Nüüd olidki nad vastu võetud valitute hulka. Florentius aga tundis noorukites ära need kaks, keda tema oli Daphnesse sõidutanud.

Vahepeal olid bakhandid noorukite ümber ringi moodustanud. Ahnelt haarasid nad pühitsetud puuvilju ja viinamarjakobaraid. Tainast fallos aga murti pisikesteks tükkideks ja uhati kurgust alla selle veiniga, mille äsja-

sed müstid olid kingituseks kaasa toonud. Selles ahnuses ning hoolimatuses oli tunda kauge kajana noid hallide aegade bakhanaale, mil joomahulluses kisti tükkideks elavaid loomi ja elavaid inimesigi, et vajutada hambad veel tõmblevasse, sooja ning verisesse lihasse. Kõige kujukamalt meenutas seda vapustav legend Teeba kuningast Pentheusest, kes oli jumal Dionysost solvanud. Jumal maksis talle niimoodi kätte, et muutis hulluks kõik bakhandid, kelle hulgas olid ka Pentheuse ema ja õed. Nendele kangastus kuningas mägilõvina, nad tormasid talle kallale Pentheuse ema juhtimisel ja rebisid ta tükkideks. Alles siis andis Dionysos naistele aru tagasi ja nad nägid, mida nad olid teinud... See legend oli Florentiust alati vaos hoidnud, kui oli tegemist Dionysose andide nautimisega, ja nõnda piirdus ta sedapuhkugi ainult väikese veinisõõmuga.

Bakhandid aga olid hakanud end kahele poole õõtsutama, kostsid hõiked: «*Io Bacche*!» — «*Evoe*!» Et aga sellisel populaarsel jumalal nagu Dionysos oli palju nimesid, siis kõlasid elaguhüüded ka Bromiuse, Lenaiose, Liberi, Sabaziose, Bassareuse, Thyoneuse ja Iakchose auks. Muusika muutus üha lärmakamaks, bakhantide hõiked kostsid aina kriiskavamalt. Juba lendas üks laud kummuli, juba kiskusid mõned bakhandid end alasti, keegi jooksis neljakäpukil ja haukus — ilmselt hakkasid pidutsejad juba siirduma sellesse õndsuse ning visioonide maailma, mille avab oma kummardajatele Dionysos. See aga tähendas ühtlasi, et lähenemas on hetk, mil kõik orjad grotist välja kihutatakse. Sest pärisbakhanaalist tohtisid osa võtta ainult Bacchuse müsteeriumisse pühendatud.

Florentius taipas, et peab end ära peitma, ja nõnda taganes ta saali otsaseina poole, kus paiknesid loožid. Tähelepandamatult lipsas ta raske rohelise kardina taha, millel kiiskas Eubulose embleem: kuldse rõnga sees E-täht koos Hermese tiivulise sandaaliga. Kardin varjas kahe poolega ust, mis oli paokil.

Florentius piilus looži. See oli tühi. Ometi põles seinal hõbedane õlilamp, ent lauakesel, otse lebatsi kõrval, oli veinikann, peekreid, napake meega ja liud kakukeste ning datlitega. Florentiuse pilk aga puuris tagaseina katvat kardinat. Ta rohkem tajus, kui nägi selle taga väikese ukse piirjooni. Kui ta oli riivi eest tõmmanud ja ukse lahti lükanud, kiskus tuuletõmbus kardina mustavasse

avausse: tore, salakäik oli siin ja ilmselt igati korras! Florentius sulges uuesti ukse, jättis aga riivi ette lükkamata. Siis võttis ta oma tuunika alt pistoda ja siidlingu, need tõelise kõrberöövli kõige armastatumad relvad, seadis mõlemad käepärast ja jäi kardina taha ootama. Talle tundus, et kõige raskem osa on juba seljataga. Sest varem või hiljem tuleb Eubulos nagunii siia looži (muidu ei põleks siin ju lamp) ja siis on temaga juba lihtne asju ajada.

Peosaalis paisus lärm aeg-ajalt lausa röökimiseks, mis summutas isegi sistrumite kärina ja trummide põrina. Siis kostis äkki metsikuid naeruprahvatusi, millele järgnes purunevate nõude heledat kilksumist. Ja see kõik aina tugevdas Florentiuses tunnet, et jumalad on selles ettevõtmises tema poolt. Sest niisuguse lärmi sees ei kuule mitte keegi Eubulose hirmukarjatust, kui siidling tal kõri nöörib. Ja siis sunnib juba vastu selga surutud pistoda Eubulost suud pidama ja sõnakuulelikult salakäigu kaudu siit väljuma.

Florentius seisis ja ootas. Jalad hakkasid juba kangeks jääma, aga Eubulos ei tulnud. Florentius tammus vaibal, mis kattis looži põrandat, meenutas ammuseid jahiretki, mil oli mõnikord pidanud seisma täiesti liikumatult veel kauemgi, et jahiloom ei ehmuks ega minema ei jookseks. Hõbedane lamp ometi põleb seinal, laud on kaetud — Eubulos peab siia tulema!

Lõpuks Eubulos tuligi — ja Florentiusel oli raske vandesõna tagasi hoida, sest Eubulos ei olnud üksi. Temaga oli kaasas hiljutine müst ja nüüdne verivärske valitu Nikeratos. Mõlemad istusid lauakese äärde. Eubulos kallas peekritesse veini, ehkki Nikeratos näis juba päris purjus olevat.

Florentius kardina taga oli nagu tulistel sütel. Ta ei osanud endale kuidagi seletada, miks oli ta arvanud, et Eubulos tuleb oma looži üksi. Aga sellel polnud nüüd enam mingit tähtsustki, sest olukord oli selge: loožis viibisid k a k s meest! Tuli otsustada, mida nüüd teha. Hüpata välja, lüüa Nikeratos uimaseks ja siis Eubulosele siidling kaela? Virutada see hõbedane õlilamp seinalt maha ja siis pimedas Eubulosele kallale? Või tõmmata järsu ropsatusega vaip enda poole, nii et käiksid uperkuuti mõlemad mehed ja laud söökide-jookidega? Ja seda segadust kasutades sekka lüüa nagu tuulispask!

Niisugused variandid jooksid Florentiusel läbi pea, kuid need kõik olid ühel või teisel viisil ebakindlad. Eubulos võis käest libiseda. Aga ainult selline mõtegi pani Florentiuse hambaid kiristama.

Tema kõrvu ulatus mõlema bakhandi jutt, üsnagi seosetu ja mõttetu. Kui ta aga ettevaatlikult piilus läbi kardinas leiduva augukese, siis märkas ta, et Eubulos oli istunud nooruki kõrvale ja silitas tolle reit. Samuti nägi nüüd Florentius, et Nikeratose huuled on mingitud erepunaseks. Eubulos kallas uuesti peekrid täis. Nikeratos jõi suurte sõõmudega, Eubulos aga pani ainult huuled peekriserva külge. Nüüd hakkas ta joobnud noorukit juba suudlema, viis poisi lebatsile ja kavatses kohe ka ise tema kõrvale heita, kuid mõtles siis ümber, läks ja keeras loožiuksele pika põrga taha, puhus õlilambi surnuks ja . . . kadus. Nikeratos oleks nagu kuulnud mingit rõginat, lauanõude ja veinikannu kukkumiskolinat, oleks nagu tundnud mingit külma tuuleiili, kuid kõik jäi jällegi vaikseks, kõrvu tungis ainult peokära, ent seegi summutatult, ja unejumal Hypnos võttis purjus bakhandi oma võimusesse.

Samal ajal asetasid Florentius ja Robur juba vankrile põrandavaibasse mässitud Eubulose nagu mõne kallihinnalise skulptuuri.

«Võta endale ja anna ka Milonile. Võib-olla pole tal täringumängus vedanud ja ta vajab raha,» ulatas Florentius Roburile kümmekond solidust. «Eubulosega saan ma nüüd üksi hakkama.»

Ta vaatas veel korraks järele, kas Eubulosel on tropp kõvasti suus, et ta karjuda ei saaks, ja sähvas siis hobustele piitsaga. Vanker hakkas Antiookia poole veerema.

Aeg oli juba üle südaöö, kui Florentius Kuldsete Väravate kaudu linna jõudis. Valvurid tundsid teda ja lasksid ta kohe läbi. Florentius sõitis ivake aega mööda peatänavat, kuid keeras siis paremale, Seppade tänavale, ja jäi peatuma Lichase sepapaja ees. Kiiresti avas ta ukse, kandis Eubulose sisse, vajutas lõõtsale, puhus ääsisöed lõkkele ja pistis ääsitulle ketijupi ning mingisuguse pika puuvarrega raudkepi. Ta talitas nobedasti ja käratult, oli näha, et ta tundis end siin nagu kodus.

Eubulos vahtis seda kõike häguse pilguga, mis lõi alles siis selgemaks, kui Florentius oli talle külma vett näkku visanud ja lasknud tal mingist pudelikesest kibedat hõngu

ninasse tõmmata. Alles siis ilmus tema silmadesse hirm, kui Florentius tõmbas vöö vahelt pistoda.

«Ära karda. Kiire ja ootamatu surm ei ole karistus, vaid kingitus. Mina aga ei ole kinkija ega karistaja. Tahan ainult, et sa teada saaksid, mida tundsid inimesed — ja mina nende hulgas —, keda sa valekaebuste põhjal oma galeeridele saatsid.»

Florentius lõikas vaiba alumise otsa lõhki, nii et tulid nähtavale pehmetesse nahksandaalidesse kängitsetud jalad. Siis pani ta Eubulose pahkluude ümber kõige ehtsamad jalarauad ja neetis need osavasti kokku.

Spekulandi nägu inetas valugrimass, ta pures huuli, kuid sai endast siis võitu.

«Tubli!» kiitis teda Florentius. «Aga vaatame, kui kange mees sa nüüd oled!»

Florentius torkas talle nina alla oma käsivarre. Eubulos vahtis, vahtis — ja korraga hakkas tema nägu kattuma higipiiskadega. Neid ilmus ikka rohkem ja rohkem, nad liitusid niredeks, voolasid silmadesse, kus pesitses õudus, jooksid suunurkade juurest alla: käsivarrele õla lähedal oli sisse põletatud tema enda omandimärk — rõngas, mille sees E-täht ja Hermese tiivuline sandaal.

Florentius lõikas nüüd ka vaiba ülemise otsa lõhki, nii et paistis selgesti valge õlg ja tükk käsivart. Asjalikult tõmbas ta ääsitulest ergava raua ja vajutas . . . Kostis sisinat. Sepikojast levis kõrbeva naha ja liha kärsahaisu. Eubulos kaotas meelemärkuse.

Hommikul leiti elus Eubulos Orontese jõe äärest kaubaaitade juurest, kus ööbisid armetutes hurtsikutes laadijad ja kandjad. Tema jalad olid raudus ja käsivarrel õla lähedal veretas tema enda omandimärk.

Sõnum sellest loost levis linnas nagu kulutuli. Kuid Florentiuse kõrvu see enam ei ulatunud. Sest vaevalt oli ta transpordikontori juurde jõudnud, kui sinna ilmus Claudia:

«Kus sa olid? Otsin sind juba mitu tundi. Pane end valmis pikaks teekonnaks. Veel enne koitu peame Antiookiast kaduma.»

«Mis on juhtunud?»

«Pärast räägin.»

Kui nad linnavärava juurde jõudsid, üllatas Florentiust valvurite suur hulk ja eriti nende innukus. Paari tunni eest, mil ta oli saabunud Antiookiasse Eubulosega, polnud

tema vastu mitte keegi huvi tundnud. Nüüd aga vahiti sõitjatele näkku, otsiti läbi reisivankreid. Võttis tükk aega, enne kui Florentius ja Claudia võisid Sillaväravatest välja sõita ja Antiookia selja taha jätta.

Nad olid juba mitu miili mööda maanteed põhja poole kihutanud, kui Claudia käskis Florentiusel peatuda. Ta hüppas vankrilt maha ja läks väikesesse poollagunenud templisse, mis asus siinsamas maantee ääres. Natukese aja pärast tuli ta tagasi mehega, kes oli mähkunud mantlisse ja kandis kepiga õlal väikest kompsu. Florentius tundis kohe ära Prokopiose — ja korraga oli talle selge see valvurite käitumine linnaväravate juures.

Prokopios hüppas vankrile. Claudia aga jäi teeservale.

«Ärge minu pärast muretsege, küll ma Antiookiasse tagasi jõuan,» ütles Claudia ja tähendas Florentiusele: «Pea meeles, et sa sõidutad Eubulose kaubaagenti Gnathonit!»

«See mul juba meelest ei lähe,» irvitas Florentius ja pöördus Prokopiose poole: «Kuhu me sõidame?»

Prokopios hõõrus käega laupa, lükkas kapuutsi kuklasse, vaatas Florentiusele otsa ja käsutas:

«Constantinopolisesse!»

Veebruarikuu viimasel nädalal saabus Antiookiasse kiirkuller teatega: keiser Jovianus on surnud! Lõppude lõpuks oli augustus ometi hakanud sõitma Ankyrast Constantinopolise poole, kui oli sinna juba paari nädala eest ette saatnud keisrinna Adamantia ja viieaastase konsuli Varronianuse, ja jõudnud Dadastana asulasse Bitüünia ja Galatia provintsi piiril. Oma kommete kohaselt oli ta siin õhtul tugevasti söönud ja joonud, hommikul (*17. veebruaril aastal 364*) aga oli ta leitud magamisasemelt surnuna, nägu tursunud. Ilmselt oli talle saanud saatuslikuks vilets vasksoojendaja. Ja nõnda oli ta surnud vingu kätte samal moel nagu Kartaago vallutaja Scipio Aemilianus viiesaja aasta eest.

SISUKORD

Teel Antiookiasse. Novembrikuu 6
Antiookia. Novembrikuu 28
Päevik. Esimene vihik. Julianus 49
Antiookia. Detsembrikuu 96
Päevik. Teine vihik. Julianus 136
Antiookia. Jaanuarikuu 203
Päevik. Kolmas vihik. Julianus 236
Antiookia. Veebruarikuu 370

Metsar, L.

M 45 Keiser Julianus. Päevik. — Tln.: Eesti Raamat, 1983. — 416 lk.

Ristiusu hüljanud Rooma keisri mõttekujutuslik päevik on 1978. aastal ilmunud «Keiser Julianuse» täienduseks ja teisenduseks. Erinevate eluvaadete, mõtteviiside, kultuuriideaalide kõrvutamine, küsimus progressi olemusest ja isiku osast ajaloos (ideaalide säilitajana ja loojana), inimese loodud poliitilise mehhanismi, tema vaimuelu ja hingeliste vajaduste seostumise probleem ütleb tänapäeva lugejale mõndagi olulist.

M $\frac{4702700200—474}{901\ (15)—83}$ TL—8—19—82 84.3E

Лео Метсар. ИМПЕРАТОР ЮЛИАН. ДНЕВНИК. Роман. На эстонском языке. Художник-оформитель Ю. Пальм. Таллин, изд-во «Ээсти раамат».

Toimetaja J. Hallas. Kunstiline toimetaja M. Vannas. Tehniline toimetaja. H. Sandla. Korrektorid H. Haava ja H. Loik.

ИБ № 4392.

Laduda antud 26. 10. 82. Trükkida antud 27. 07. 83. MB-04277. Formaat 84×180/32. Trükipaber nr. 1. Kiri: žurnalnaja. Kõrgtrükk. Trükipoognaid 13,0. Tingtrükipoognaid 21,84. Tingvärvitõmmiseid 23,97. Arvestuspoognaid 23,39. Trükiarv 32 000. Tellimus nr. 1665. Hind rbl. 1.70. Kirjastus «Eesti Raamat», 200090, Tallinn, Pärnu mnt. 10. Trükikoda «Punane Täht», 200001, Tallinn, Pikk tn. 58.